

Анатолій ШЕВЧУК

Валерій ШЕВЧУК

РОЗМОВА З ВОРОЖИМ ПІДСЛУХОМ

**Листи з концтабору і в концтабір 1966–1971 років
із дотичними матеріалами**

ХАРКІВСЬКА ПРАВОЗАХИСНА ГРУПА

**ХАРКІВ
«ПРАВА ЛЮДИНИ»**

2007

Художник-оформлювач
Борис Захаров

Упорядкування: Мирослава Андрущенко, Валерій Шевчук
Вступна стаття: Валерій Шевчук
Коментарі: Анатолій Шевчук, Валерій Шевчук

Шевчук А.О., Шевчук В.О.

Розмова з ворожим підслухом. — Харків: Права людини, 2007. — 520 с.

ISBN 978-966-8919-32-9.

Це видання включає цілком завершену книгу в листах двох братів, починаючи з прибуття одного з них в політичний табір і закінчуючи його звільненням звідти. Крім того, до книги входять спогади і примітки співтабірників та друзів А. Шевчука.

В цілому, це один з яскравих додатків до історії суспільного і національного руху кінця 60-х — початку 70-х років ХХ століття в Україні.

ББК 84.4

© Андрущенко М.В., Шевчук В.О.,
упорядкування, 2007

© Шевчук А.О., 2007

© Шевчук В.О., 2007

© Харківська правозахисна група, 2007

© Захаров Б.Є., художнє оформлення, 2007

ISBN 978-966-8919-32-9

Валерій Шевчук

ПРО «РОЗМОВУ З ВОРОЖИМ ПІДСЛУХОМ» ТА ЇЇ ГОЛОВНОГО ГЕРОЯ

Кожне листування — це розмова двох осіб, істина елементарна, але таке спілкування може мати різні форми й вестися із різних спонук. Воно може бути індивідуальне, без виходів у суспільні сфери, тоді його інтерес локальний, а може вестися в інтересах тих чи інших потреб суспільних; може бути інтимне й загальне, залежно від того, яку мету собі ставлять кореспонденти.

У тоталітарних суспільствах, коли розмову ведуть не їхні апологети, обов'язковими елементами розмови стають утаювання, натяки, іноді шифри, скорочення імен осіб, які згадуються, чи подано лише їхній опис, за яким адресат угадує того, про кого вістить адресант і т. д. Зрештою, не завжди буває легко встановити межі суспільного інтересу листів; наприклад, коли цілком інтимне листування ведуть пересічний чоловік та жінка, суспільного інтересу воно не має, а коли його веде визначна особа (як, приміром, листи І. Мазепи до Мотрі Кочубеївної), а ще художньо цікаво, то й така розмова набуває суспільного інтересу або ж стає пам'яткою літератури. З іншого боку, тривале й регулярне листування наближається до записників=діаріушів, хоча й не щоденників; буває листування й щоденникове, коли адресати писали один одному щодня чи майже щодня.

Листування, зібране в книгу «Розмова з ворожим підслухом» — особливе. З одного боку, це своєрідна книга в листах (адже існує й такий літературний жанр), при тому цілком завершена, скажемо, бо починається з прибуття головного героя в російський політичний концтабір, і закінчується його звільненням ізвідти. Друга особлива її риса — воно велося рідними братами з невеликими додатками: кілька листів ув'язненого до батьків, один до доньки — це те, що збереглося, кілька листів моєї дружини до А. Шевчука чи її приписки, при цьому обидва брати були письменники, тобто вільно володіли пером, отже, це листування не лише родинне,

а й літературне, тобто матиме інтерес для істориків літератури і читачів, котрі такою історією цікавляться. І справді, в листах А. Шевчука можна віднайти пасажі, де він говорить про художню творчість, рецензує книжки, з'являє свою естетичну позицію, готується до писання і т. д. Так само і в моїх листах подано немалий матеріал до історії постання тих чи інших творів; говориться, як і коли вони писалися; визначається естетична позиція тощо. Третя особливість цього листування — обидва брати були у своєму часі дисидентами і входили в коло шістдесятників, маючи тотожні суспільні переконання з тією різницею, що старший брат займався політичною, опозиційною до існуючого ладу діяльністю, за що й потрапив до концтабору, а менший був лише близький до тих, які тією діяльністю займалися, хоча не варто скидати з рахунку, що деякі його твори, згадані в листах, ходили в 60-х роках по людях як самвидав. Таким чином «Розмова з ворожим підслухом» здобуває не лише літературний, а й суспільно-політичний інтерес. Зрештою, хоч адресати чудово відали, що висловлюються з ворожим підслухом, вони, один і другий, у своїх листах з'являють і то не раз відверто свої опозиційні думки та настрої. Ще одна риса листування: кореспондували інтелектуали та бібліофіли, через що в системі листів виразно твориться світ інтелектуальних та книжкових зацікавлень тих, яких пізніше назвуть шістдесятниками, принаймні коло їхнього читання тут накреслено повнозначно, і це теж документальний матеріал для пізнання, скажемо так, філософії шістдесятництва.

Загалом же можна сказати, що цей епістолярний блок — реальна, наповнена фактажем пам'ятка розумового життя кінця 60-х — початку 70-х років — листування велось із грудня 1966 по травень 1971 р. А головне — це причинок до історії суспільного й національного руху тієї доби, яка тепер, зі збігом часу, набуває більшого інтересу, адже нікому не секрет, що падіння «імперії зла» треба завбачувати немалою мірою таки дисидентському рухові, а в ньому — шістдесятникам, хоч індивідуально кожен із його учасників чинив те більшою чи меншою мірою і на своєму рівні. Не про визначення заслуг тут ідеться, але лишень про констатацію факту, який безперечний, хоча в біялітературному середовищі (в наші часи, теперішні) не раз чути роздратовані голоси проти шістдесятництва, при цьому їхні процуденти якихось істотних рацій для своєї зневаги не викладають — здебільшого, це трапляється поміж тих, котрі настановлені до національної ідеї, може, й не відверто протиставно, але негаційно.

Усе це відбувалося на моїх очах, і я можу з відповідальністю твердити: не були шістдесятники однакі, оті «юнаки з вогненної печі», як я їх назвав в однойменному романі, траплялися серед них люди крицяного гарту (як Василь Стус чи Іван Світличний), але були й духу слабшого або й слабкого, угинливого; як у кожному русі, виявлялися й відступники та ренегати. Але всі, навіть відступники (ці на духовному рівні) згоряли кожен по-своєму в жерлах вогненної печі тоталітаризму. Це дуже цікава тема для історика-соціолога, але тут не місце над цим застановлятися — мова ведеться про одного з тих юнаків: головного героя «Розмови з ворожим підслухом» Анатолія Шевчука, доля якого трохи відмінна від долі інших дисидентів, але й подібна до їхньої, і серед них він займає своє місце, при тому не серед тих, котрі хилились чи відступалися, а серед тих, які скромно й несхитно пронесли свою людську честь через усі випробування.

І справді, головний герой цієї книги таки він, мій старший брат, хоч кількісно тут листів непомірно більше моїх. Але коли б не він і не його підпільна акція, ці мої листи ніколи б не написалися. Зрештою, й мета моїх епістолій була одна: підтримати брата, щоб він, ізольованим бувши, якнайменше відчував ту ізоляцію. Та й не тільки листи я писав, а посилав численні бандеролі, не раз із недозволеними вкладками; робив передплату, купував для нього книги, подавав широку інформацію про їхній вихід, ніс інформацію родинну і суспільну, хоч листи з суспільною інформацією не раз перепинялися тими, хто чинив у цій нашій розмові і підслухи, і підглядання.

Михайло Осадчий, братовий спів'язень, у своїй есеїстичній повісті «Більмо» пише про це дуже виразно:

«Але зек не втрачений, зек має зв'язок з волею. Зекові йдуть бандеролі з книжками. Це нечувано! За цілу історію таборів зекам почали йти бандеролі, листи, йдуть Панасові Заливасі, Олександрові Мартиненку, Ярославу Гевричу, Михайлові Масютку, Михайлові Гориневі, Юлієві Данієлю. З Києва, Львова, Одеси, Луцька, Харкова, Москви. Це нечувано — десятки бандеролей і листів. Адміністрація: «Шо ето такое, шо ето за люди присілают? Кто ані?» — «А знакомий!» — «А што, как знакомий, то ему позволено нам на шею с...?»»

Параграфу про невидачу немає. Є щоб видавати. Але це ж демонстрація підтримки! Зекові видавай бандеролі, так зек «воспрянет духом».

— А шо, єму здесь курорт і он курортная лічність?

Тоді зекові раз видадуть, а п'ять – ні. Коли отримає бандероль, то вона перевірена з «ног до голови». – «А может, крамола какая? А может, деньги пересилают тайним путем?»

Але бандеролі демонстративно прибувають. Від Івана та Надії Світличних, Івана Дзюби, В'ячеслава Чорновола, Людмили Шереметьєвої, Галини Севрук, Галини та Веніяміна Кушнірів... Після того три крапки. Інакше для зека цей перелік нескінченний. А у Львові – Києві – Москві отримують назад: «Выдаче не подлежит, не положено, адресат отказался» (не адресат, а остання пошта Явас).

Листи кваліфікуються. Як такі, що «восприяют духу зека» і такі, що «нічого не гаварят». Останні приходять за кілька днів. Перші – через місяць-два. Або й зовсім ні. До зека листи мають бути скупі і головне – про погоду. Хороший лист, якщо його отримують – подія загальна. Якщо не інтимний, читають усі. Особливо гарні листи були завжди від Валерія Шевчука та Василя Стуса. А також від Данієлевої дружини – Лариси Богораз. У них – громадське життя, літературні новини та ін. Листи Валерія Шевчука були як невеличкі новели. Їх зачитували...» (Осадчий М. Більмо. – Львів, 1993. – С. 97 – 98).

Отже, й мої листи були не просто епістолії. І не лише для брата. А послані книжки також призначалися не лише для Анатолія, про що свідчать прохання передати книжку тому чи іншому. І призначалися вони не лише для читання. Ними й справді пересилалися гроші, а в скручених у рурку журналах – часник. А ще підкладали шоколадку чи пласку пачку тютюну і т. д. Для цього була вироблена спеціальна технологія, і мене її навчав особисто І. Світличний. Про те, що мої листи, саме ці, які лягають оце перед читачем, читались у таборах, загально вістить ще й Богдан Горинь у вміщеному тут спогаді. Брат Анатолій якось згадував, що він просовував їх у щілину тим, котрих було засуджено в БУР («барак усиленого режима» – внутрішня тюрма), бо там по-особливому потребували вісток із волі.

Те, що моїх листів писалося значно більше, ніж їх продукував брат, зумовлювалося одним: для в'язня встановлювалася їхня норма, тоді як з волі норми не існувало. М. Осадчий пише про це так:

«Зекові дозволяють теж писати листи: зек геть не приречена істота. У зека, як в радянської літератури, свій цензор. Зек пише, що йому важко, що погано годують. Цензору «это не угодно». Цензор забороняв таке листування. Зек мав писати: «Дорога мамо (сестро, дружино...). Листа вашого отримав. Живу добре. Моєю працею адміністрація задоволена. Беру участь у громадсько-корисній роботі

табору. Докладаю всіх зусиль, щоб адміністрація поставила питання про умовно дострокове звільнення. Цілюю. Ваш...» Зек обурюється:

— Хіба це лист? Це ж г...

— А ти што, сука, романи сюда приїхал сочинять? Іді — попісяй! У таборі десятки молодих і вже літніх письменників» (С. 98).

Дивовижна патологія. Для анальфабета-ката писати романи — щось ніби розкіш, якої в'язневі не можна дозволяти. В'язень має бути бидлом, при тому ще більшим, як його кат.

Анатолій Шевчук народився 6 лютого 1937 року в м. Житомирі в родині шевця Олександра Шевчука, одруженого з Юзефою Малецькою, також житомирянкою. Було в них двоє хлопчиків: брат та я. Жила родина в глибокій річковій долині, яку утворювали Тетерів та Кам'янка, властиво, це була околиця, яку зуть Тетерівською. Брат закінчив спершу чотирикласну початкову школу № 12, що була на тодішній Чуднівській вулиці, на якій жили й ми, а потім школу № 32, що була в районі міста, котрий звався Павлюківка. Хлопцем відзначався відчайдушною безстрашністю, був одним із хлоп'ячих проводирів на околиці. Але в сьомому класі тяжко захворів на ревматизм із дитячим пороком серця, що на місяці приковувало його до ліжка. Ще в ранньому віці причастився до книжок, а в час хвороби й поготів, прочитуючи здебільшого світову класику (Е. Золя, О. Бальзак, тощо), не минаючи й української. Тоді ж, будучи в сьомому класі, хворівши, написав дитячу повість і послав у «Дитвидав», але, звісно, книжки не видали. У старших класах почав писати вірші. Від постійного читання мав послаблений зір, тому ходив в окулярах, в школі його прозивали «Академіком». Мав сильний і непроминувий вплив на мене, меншого, через що і я причастився до пера. Анатолій закінчив середню школу в 1954 р., вступав до Житомирського педінституту, але нещасливо. Відтак уступив у нововідкрите Технічне училище № 1 на спеціальність будівельник-десятник. Але працювати на будівництві йому не довелося, бо, незважаючи на поганий стан здоров'я, був забраний до війська, при тому в Калінінградську область з цілком протипоказаним для його здоров'я кліматом. Відтак переніс чергову ревматичну атаку, прослуживши півтора місяці, а ще півтора пролежав у госпіталі і був комісований узимку 1957 р. Відтак пішов працювати в обласну друкарню, де його навчив роботі на лінотипі наш родич, чоловік тітки Ганни, Микола Жданюк, до речі, в післявоєнні роки також був політичним в'язнем, бо у війну мав зв'язок з мельниківцями. Перші спроби нелегального лінотипного набору Анатолій учинив улітку 1957 р. при задумі створити літературного збірника «Первоцвіт». Але з тим не повелося, отож

альманах вийшов рукописно з відтиснутими у друкарський спосіб вихідними даними. Тим часом вірші писати покинув, а перейшов на прозу, за ним це вчинив і я; почав писати оповідання з життєво-мирського життя, друкуючи їх у періодиці. Весною 1962 року його творчість обговорювалася в Спільні письменників України, був посланий на літературний семінар в Одесу; між іншим, до цього пробував вступати до Одеського університету, але знову невдало. Його оповіданнями захоплювався такий визначний письменник, як Іван Сенченко (Дивись його «Перший відгук на книгу Анатолія Шевчука «Чорна земля» і лист І. Сенченка до А. Шевчука – Україна. Наука і культура. – Вип. 26 – 27. – К., 1993. – С. 328 – 330). Але, незважаючи на таку підтримку, книжка світу не побачила, очевидно, через арешт. В одному з листів я подаю повністю листа головного редактора видавництва «Радянський письменник» Д. Міщенка з відмовою видати книгу. (Див. лист від 22 грудня 1966 р.).

Історія його підпільної діяльності досі ховалася в глибокій таємниці через те, що КГБ не зуміло її викрити на тому рівні, на якому вона велася, а втрапив брат до в'язниці цілком випадково. Отож, тільки в цій книзі ця історія з'являється повністю й оприлюднюється. Не буду докладніше зупинятися на тому, а відсилаю читача до «Документальних додатків» цієї статті, зокрема спогаду Б. Гориня із коментарями. Скажу лишень, що брата посадили за лінотипний набір самвидавницької статті «З приводу процесу над Погружальським» про спалення українки в Центральній науковій бібліотеці. В дисидентських та взагалі інтелігентських колах вважалося, що то була акція КГБ, хоч навіть у часи незалежності якісь незвісні особи намагались у «Літературній Україні» доказати, що це вчинив В. Погружальський з особистої ініціативи – хтось був зацікавлений у появі такої статті (на жаль, не маю її вихідних даних під рукою).

Історія цієї темної справи ще чекає свого дослідника. Наскільки знаю, самвидавська стаття була написана Є. Сверстюком, а по тому, щоб знищити індивідуальні ознаки стилю, опрацьовувалася І. Світличним та В. Чорноволом. Анонімно ходила по руках, її переписували й поширювали.

Хто ж таки був отой Віктор Погружальський, палій національних культурних скарбів, через якого, звісно, опосередковано, постраждав мій брат? Нещодавно мій знайомий із м. Хмельницького В. Матеуш надіслав мені художньо-публіцистичного альманаха «Творче Поділля. Ювілей», виданого в Хмельницькому в 2003 році. І там розміщено портрета цього палія, короткі про нього відомості і... російські вірші. Ось що пишеться там про цю одіозну особу:

«Віктор Погружалський. Народився 25 травня 1925 року в селі Слобідка Іванковецька на Дунаєвеччині. Сім'я в 1938 році була репресована. В 1943 — 1945 рр. — на тяжких роботах в гітлерівській Німеччині. З 1945 по 1950 рік — в лавах Червоної Армії. Завідував бібліотекою військової частини. Був репресований. Закінчив Харківський бібліотечний інститут, працював співробітником державної бібліотеки АН УРСР». (С. 122).

Оце і все. Не зовсім ясно: чи В. Погружалський був репресований до навчання в бібліотечному інституті, як тут подається, чи йдеться про час після суду над ним, яким так свого часу цікавилися шістдесятники? Однак у добірці його віршів, поданих у згаданому альманасі, загалом без поетичної вартості, один привернув мою увагу, бо мимоволі приводить на згадку спалення українки в Центральній науковій бібліотеці, до чого був прямо причетний цей чоловік, якого я вперше зміг побачити на фото: з важким обличчям і темним поглядом.

МЕЧТЫ – В КОСТЕР, ГОРЯЩИЙ КАК ДРОВА

*Вся наша жизнь – всегда арена,
Где рядом с верностью измена,
А между ними вечный бой
И гром, и молния с грозой.
Вражда и злоба все сжигают,
И жизнь смеется над тобой,
Что так бесследно исчезают
Твои стремления добра,
И силы зла все сокрушают,
И наступает та пора,
Когда мечты свои бросаешь,
Как будто бы в костер дрова.*

Цікавий вірш у приміненні до ситуації, яка тут обговорюється, треба тільки змінити: у вогнище автор кидав не дрова, а книги, при тому вартісні українські книги. Біда ж цієї людини була справжня, судячи з його біографічних даних, але «сили зла» його таки здолали, а «зрада» перемогла.

Так от, саме за набір у друкарні статті про суд над цим чоловіком брат одержав п'ять років концтаборів суворого режиму і відбув їх, хіба на один день менше, ніж йому було приписано. А цей день виграв тому, що звільнення його припадало на неділю, а начальство не захотіло позбавляти себе вихідного, отож його й виставили з табору в суботу, зате цербери люто познущалися над книжками, які брат вивозив: позривали палітурки, екслібриси й т. д.

Я їздив до брата на загальне побачення щороку, бувало, з батьком, матір'ю, своєю дружиною. Раз їздив на початку, ще не маючи права на зустріч, отож побачив брата лише здаля — цей випадок докладно описано в романі «Юнаки з вогненної печі» в «Епізоді Сьомому», що зветься «Мандрівка в Питьму» — до брата треба було їхати через станцію Потьма. Оповідається тут про зупинку в Москві в родині Ю. Данієля, названого в романі Далем, опис документальний; так само документальний опис поїздки в поїзді, про те, як ми добиралися до Явасу, про облаву, коли ловили двох утеклих із політичного концтабору в'язнів, я й справді це бачив на власні очі. В Явасі ми вибралися, керуючись інструкціями І. Світличного, на ганка, з якого проглядався двір концтабору, і через в'язня, який з'явився на тому клапті, викликали брата. Отак ми й побачилися вперше після суду. Але нас засік вартовий, і ми порозбігалися. Потім сідали в халупці, де мала прихисток жінка-в'язень із вільновідпущених, і куди вона нас впустила; нарешті дочекалися перезмінки: через дорогу з робочої зони в жилу мали переходити в'язні. Подам цей опис, він цілком документальний:

«І ось ми знову тупцюємо по дорозі. Почали підходити якісь люди й зупинялися, збиваючись у юрбу. Подібна юрба збилася й по той бік. Вийшло двоє автоматників і кілька солдатів. Солдати почали зачиняти дротяні ворота, що перегороджували дорогу... Автоматник відтіснив нас далі від дротяних воріт, другий відігнав людей з другого боку. З такої віддалі перемовитися з Артуром (*тобто Анатолієм — В. III.*) знову-таки ми не могли, очевидно, все тут було враховано. Чекали хвилин з п'ятнадцять. Зрештою, відчинилися ворота з робочої зони, і з них пішла вилаштована юрба абсолютно однакових, одягнених у сірі бушлати людей. На головах стриміли якісь замизкані подоби шапок, люди йшли колоною, поверталися в наш бік, дехто кричав, питаючи до кого приїхали. Більшість йшла мовчки: знужденілі, із виснаженими обличчями, але лиця до нас повертали, ніби хотіли пізнати своїх... Йшли і йшли, і, здавалося, не буде кінця тому ходові. Було таке враження, що це не люди з цього світу, а якийсь епізод із фантастичного фільму. Зрештою, колона пройшла, пробігали ще окремі постаті, що запізналися... Якийсь час на переході не було нікого, ворота зачинилися, ми німо чекали. І от знову порозчинялися ворота, і ніби та сама юрба пішла в зворотний бік: такі ж сірі люди і в такі ж лахи вдягнені. Але ми стрепенулися — між них мав бути Артур (*Анатолій — В. III.*)

— До кого? — крикнув якийсь чоловік.

Я гукнув прізвище.

– Йде далі! – гукнув мені вже інший.

Ми ледве розрізнили серед тих людей Артура, він підняв на привітання руку... Я теж махав; Артур ішов з розвернутим до нас обличчям і невідривно дивився, всміхаючись, а коли минув нас, весь час обертався. Зрештою, востаннє махнув рукою і сховався за розчиненими ворітьми...» («Юнаки з вогненної печі». – К., 1999. – С. 285 – 286).

Раз із матір'ю та дружиною ми зупинялись у готелику в Явасі, заходили в якусь мордовську хату (також за вказівкою І. Світличного). Так, я бачив ту нещасну землю, де перетворювали людей у безлику сіру масу; зрештою, й на сторожових вишках цієї суцільно обплутаної колючим дротом землі стояли безликі постаті, сірі люди снували дорогами; гнітюча обстановка в усьому: у вузькоколіїному потягу, в адміністративних будівлях, у бараках за колючим дротом; на всіх обличчях холодна застиглість, особливо в сторожів – край, одне слово, тотальної неволі, що призначений до мордування, як вістить сама назва цієї землі, і для п'їтми, про що виразно свідчив напис на станції з такою назвою: «50 ЛЕТ ПОТЬМА» – був то 1967 р., і імперія зла святкувала свого ювілея. І навіть оте «Явас» ми розшифровували, як погрозлиивий вигук: «Я ВАС!..»

Про це потрібно сказати, щоб зрозуміти систему настроїв Анатолія, яка так виразно проступає в його листах. Але вчитайтесь у них глибше, і ви збагнете, що відчаю й бажання каятись у них нема, а тільки твердо й уперто застосований для себе принцип самостояння, власне, намагання попри все встановити в собі і зберегти спокій духу. І читаючи ці листи, ніколи не забуваймо, що вони писалися під ворожим наглядом і підслухом, чіпким, немилосердним, жорстоким, адже були там пси не лише тварини, але й пси-люди. Я їх бачив на власні очі й свідчу про це з усією відповідальністю (ніколи не забуду розпалених, як у псів-гончаків, очей солдат, які полювали за втеклими в'язнями, в них спалахували червоні вогники – о, такі милосердя не відають!). Я пізнавав це й тоді, коли мене обшуковували чи сиділи побіч у час побачень. Але я їх тільки бачив і пізнавав ніби з віддалі, а брат мусив із тими псами-людьми пробувати у співжитті довго, і бути залежним від них, і терпіти їхню брутальність.

В одному з листів Анатолій, звіщаючи про тих, що по-ворожому цензурують його до мене листовні послання, написав, що важко йому писати, коли поруч сховалася «бридка пика». Цензор цю фразу, звісно, викреслив, бо, очевидно, не вважав свою пику бридкою, але не врахував, що в'язень шле листа людині, яка має фах

археографа, через це я викреслене місце зміг прочитати і довідатися, яка в цензора піка, і вже тоді розшифровку в листі записав.

Зрештою, було в тому концтаборі, як і в інших політичних, не лише самостояння, але й боротьба, про яку в листах могли просковзнути лишень натяки: брат не раз і сам сидів у БУРі, брав участь у голодуваннях і різних протестних акціях, його позбавляли «ларька», побачень – про все це теж тільки самі натяки. Брат був слабкий тілом, але аж зовсім не духом. І як не зуміли ворожі очі та вуха вислідити його підпільної діяльності в усьому обсязі ще до і в час арешту, так і в концтаборі не зуміли поставити його на коліна. Тобто зовні сіру, знужденілу від недоїдань, одягнену в сірі лахи людину вони з нього учинили, але до того, що ховалося під тією одежею, досягти не змогли.

Скептичний читач може спитати: «Гаразд? А що він досяг? Адже й той набір, що він виготовив, у діло не пішов?» Скажу на те: не пішов, бо змінилися обставини: головний мотор цього дійства Б. Горинь був заарештований, отже, організаційний зв'язок обірваний (дуже цікавий для вияснення цієї ситуації спомин П. Чемериса, вміщений в «Документальних додатках» до цієї статті), але брат свою частку в намисленій справі здійснив; що належало, виготовив і передав за призначенням, не встигши лишень з одним: із статтею про суд над Погружальським. І його долю визначив не «труд доблесних чекістів», а сліпий випадок і закладений у мізки дітей зрадницький комплекс Павлика Морозова. В такій ситуації досягти чогось годі було, але він у відвічному змаганні добра і зла не сховався у своїй хаті, яка десь скраю, а зумів сказати і своє, хай, може, й не голосне слово в обороні добра.

Отож і пішов по своїй невольничій дорозі: від дзвінка до дзвінка, як то кажуть, хіба без одного дня, намагаючись передусім зберегти себе, як людину розумну; він багато читав, думав, спостерігав за доколiшнім життям, тобто був одним із тих, що терпіли «лихо з розуму» в імперії зла, одним із юнаків з вогненної печі, тих, які горіли у вогні, але Навуходносору вклонитися не бажали, отож коли ми кажемо, що вони в тій печі через віру не згоріли, це тільки півправди, бо вони таки згоряли і то кожен по-своєму. Саме тому Анатолій і став одним із двадцяти героїв знаменитої книжки В'ячеслава Чорновола, яка обійшла весь тодішній культурний світ, будучи перекладена на ряд мов.

Ось як писав В. Чорновіл про Анатолія Шевчука:

«Хто уважно стежив за молодою українською прозою, очевидно, звернув увагу на декілька вміщених в газетах і журналах новел житомирського робітника-лінотипіста Анатолія Шевчука. Вже 1962

року критика відмітила у нього «культуру форми, психологічну витонченість і чистоту естетичного звучання» (див. статтю Є. Сверстюка в журналі «Зміна» за 1962 р. № 12). Від новел А. Шевчука віє лагідною погідністю закоханої в життя й світло людини, вони воскрешають на дні людської душі бажання стати кращим, м'якшим і добрішим. Творча манера А. Шевчука трохи схожа з манерою письма Є. Гуцала. А. Шевчук вміє побачити і знайти художню рацію в непомітних на перший погляд подіях і людях, відтворити атмосферу провінційного міста. Опоетизувати просту, підкреслено буденну людину.

У Анатолія Шевчука ще не скінчився процес творчого утворення. Гадаємо, молодий прозаїк щасливо уникне тих вад, які критика відмітила в друкованих творах Є. Гуцала: надмірне деталізування і подібне перетворення в самоціль, невміння розгорнути ширні полотна із ширшою соціальною проблематикою. Якщо Анатолій Шевчук, маючи дуже слабе здоров'я, переживе п'ять років «перевиховання», то він матиме аж забагато вражень для творів, що схвилюють читача не тільки формальною довершеністю» («Лихо з розуму». – С. 25 – 26).

Остання фраза показова. «Перевиховання» його не знищило, тобто він у міру сили своєї йому не піддався. Але це не виключає того, що аби цього досягти, йому довелося витратити забагато духовної енергії ба й фізичної сили, якої мав небагато. Бо тут ішлося не про слова, а про щоденне, безнастанне, без передиху та перепочинку п'ятирічне протистояння. І його кати чудово відали, що «перевихованню» Анатолій Шевчук не піддався, відповідно, побільшували й тиск. Цікаво відзначити й таке: коли деякі в'язні засипали різні інстанції заявами та скаргами про своє становище і про сваволю «виховників», він на те не пішов, хоча вважалося, що подібне було своєрідною формою боротьби; зрештою, за ті скарги й листи їхніх авторів немилосердно карали. Його позиція інша: скарг і прохань не писати, а стоїчно протистояти, беручи зокрема участь в акціях протесту, бо дбав лише за одне: збереження честі. І честь ту свою зберіг, хоча і в ньому, як свідчать його листи, відбувались у душі якісь зміни, а можливо, й заломлення, що однак не має нічого спільного із заломанням тих, котрі каюлись і просили помилювання, бо він не каювся і милості в катів своїх не просив. Це було хіба заломлення від вичерпання фізичної сили, що зовсім не означає поступливість, скоріше навпаки, бо, зрештою, і фізична сила, й енергія в людині не є невичерпна. Так, це було, можливо, ослаблення, але тільки внутрішнє, зовні чогось такого не виявляв. І не лише тому, що на нього дивилися йому подібні,

а й тому, що дивився так на себе передусім сам. Це й дало йому спроможу встояти в тій біді і вийти з неї хоча й охлялим фізично, але психічно неподоланим. Собі він слави та визнання не праг, та й не чекав, адже добре тямив супроти якої сили постав.

Євген Гринів у вступній статті до львівського видання «Лихо з розуму» писав:

«Радикально настроєні елементи не знаходили підтримки в більшості населення, яке, з одного боку, утискувалось соціалістичною невідповідністю оплати і праці, а з іншого – знаходилося під пресом масового страху. За таких умов вияв непокори жменьки відчайдушів міг так і залишитись непоміченим, потонути у величезній кількості жертв, які приносилися на вітар фашистській (*тобто комуністичній* – В. Ш.) системі впродовж довгого кривавого п'ятдесятиліття. Кожен народ, навіть у радянській тюрмі народів, породив своїх бунтарів, борців і невинних жертв, але знали про це тільки їх кати та ще вузьке коло родичів і близьких. Розголос про рух опору для будь-якої влади – це те ж, що вітер для вогню. А що вже казати про владу тоталітарну! Це добре розуміли дисиденти, а тому робили все можливе, щоб надати якомога ширшого розголосу про явам непокори» (С. 8). Нагадаю: брат був одним із поширювачів самвидаву.

Анатолій Шевчук вийшов із концтабору в дуже несприятливий час, коли наростала друга хвиля репресій супроти вільнолюбної української інтелігенції – наставав понурий час «маланчукізму» – ця хвиля за розмахом була жорстокіша за першу. Не почалася так відразу, як свідчать мої листи до брата, а наростала поступово. Вибух ставсь у січні 1972 року. Захопило це й мене, бо мої твори перестали друкувати, і я десять років не міг видати своєї книжки. Братові ж в такій атмосфері повернення в літературу не світило цілковито. Бо коли деякі із чільних шістдесятників-літераторів «поцілували в папи пантофлю», за висловом П. Тичини, і почали творити соц-реалістичні та вірнопідданчі опуси (І. Драч, Б. Олійник, Є. Гуцало, В. Дрозд, В. Коротич та інші), братові навряд чи дозволили б друкуватися хоч би й так. Про це відверто говорить у своєму інтерв'ю, друкованому в щорічнику «Україна. Наука і культура». – Вип. 26–27: «Відбувши п'ять років в мордовських таборах, я повернувся до Житомира і відтоді тут живу. Як я вже казав: в час так званого застою якихось ілюзій продовжувати літературну роботу у мене не було» (С. 333). Зрештою, друкуватися, стаючи на офіційні рейки, він не бажав, тож поставив перед собою інше: коли не можна бути таким, як хочеш і прагнеш, ліпше бути ніким. Але пантофлі в папи таки не поцілував. До речі, В. Чорновіл у тому-таки «Лихові

з розуму» пророче написав: «Обрубану висхідну можна побачити і в молодого прозаїка Анатолія Шевчука» (С. 21).

І справді, його, братова, літературна доля — це «обрубана висхідна»; він повернеться в літературу лише в кінці 80-х років у часи так званої перебудови, видасть книжечку «Вертеп добра і зла» (Житомир, 1991), створить книгу про культурних діячів Житомира та Житомирщини «Житомирські етюди», яка й досі світу не побачила, хіба в формі окремих статей, друкованих у періодиці; нарешті повернеться до свого концтабірного минулого і напише не спогади, а чудовий цикл оповідань «Чорний човен неволі», яку й видасть у Житомирі аж у 1999 році, а оформить книжку його концтабірний приятель О. Заливаха; ми цю книжечку, як і братового спогаду про спів'язня, поета Івана Сокульського, подаємо в цьому виданні — це суттєве доповнення до його концтабірних листів. Зрештою, й самі листи, особливо в першій своїй частині, коли ще не так нахабно чинилося гостре вороже втручання, не позбавлені художньої вартості і є високими зразками епістолярного мистецтва. Пропадали наші епістолії і в цій порі, тобто 1967 року, але ця трута лише поступово накопичувалася, щоб згодом отруїти в Анатолія бажання публічного вислову в цій формі. У 1968 р. ситуація кардинально змінюється, листи пропадали не лише писані до мене, але й до батьків, дружини, навіть дитини, що переконливо свідчить: тут уже діяли не цензурні міркування, хай які криві, а садистичне застановлення, що здобуло форму відвертого знущання із тих нещасних та проскрибованих. Отож можна помітити: коли головна думка братових листів 1967 року — втримати спокій, не зважати на «бридкі пики», за його визначенням, на нагінки й причіпки наглядачів, то саме туди, тобто в намагання в'язню втримати в собі внутрішній спокій, і почали бити кагебістські психологи, адже їхня мета була навіть не переманити людину на свій бік, а зруйнувати її, як цільну істоту — отак і розумілося оте «перевиховання». Відтак удар завдавався по основному, сокровенному — зв'язку з рідними та домом. І результату ці нелюди таки досягали: в'язень тратив спокій, починав нервуватися, уражався, гнівався, а відтак руйнував сам власний, тяжко надбаний внутрішній спокій, а це значить, що садистичний результат таки досягався. За братовими листами слідно, що стиль їхній і глибина помислу змінюються, вони стають не такі сокровенні, часом і формалізуються, а це значило, що він закривався і до того вільного світу, з яким ще мав нерозторжний зв'язок. При такому наставленні писати йому не хотілося, про що не раз зазначає, хоча чудово розумів, що наглядачі з ним граються, як кіт із мишею, ще й відчуваючи при тому, напевне, садистичне

задоволення. Під кінець строку братові листи стають майже елементарними, майже відписками.

Мої листи до себе брат зумів вивезти з концтабору – всі, які одержав, він таки їх і зберіг до сьогодні. Від 13 березня 1968 року я почав їх нумерувати і нумерував до кінця, тобто по 114 номер. Від певного часу, за братовою пропозицією, писав листи під копірку, пропалі заміщав цією копією і слав ще раз, відтак лист пропадав двічі і безповоротно. Але завдяки цьому методу частину пропалих нумерованих листів удалося зберегти через ті ж таки копії. Аналіз епістолій, які вилучалися, свідчить, що не пропускалися листи із суспільно-значимою інформацією (наприклад, про події біля пам'ятника Т. Шевченку 22 травня), описи літературного життя, інколи просто жартівливі, як той, коли В. Дрозд із Є. Гуцалом їли балик – дуже вже небезпечна для держави тема. Інколи взагалі незрозуміло, чому листа конфісковували, отже єдине пояснення може бути те, про що я вістив вище: психологічні тортури в'язня, для чого правильність і регулярність листування розладжувалася, отже душевний спокій руйнувався. Що це так, свідчить згаданий уже факт, що вилучалися листи до батьків та дитини.

Але попри те масив цих листів значний. Скажу, що після їхнього написання у своєму часі, ніколи їх не перечитував: братові зберігались у мене, а мої – у нього. Ідея зібрати їх виникла від того, що тільки тепер, пишучи хроніку свого роду: «На березі часу. Мій Житомир. Хата і рід», я не міг у ній не виділити значного місця братові, тому і прочитав те, що збереглося з його листів до мене. Ми з Анатолієм листувалися не тільки тоді, коли він був у концтаборі, а й до того, коли я вчивсь у Києві в університеті та й після того, особливо, коли служив у війську. Тут теж маю значні втрати: немало братових листів пропало не з моєї вини: частина загадково зникла із іншими моїми паперами із студентської тумбочки в гуртожитській кімнаті; частина була спалена батьками разом із моїм юнацьким архівом після братового арешту; ще частину забрало КГБ під час обшуку у зв'язку із справою брата – дещо повернули, прикрашене печатками, а дещо й ні. Кілька братових листів з концтабору не збереглося, хоча я їх і одержував – очевидно, випадково.

Мої листи збереглися, як визначалося, також далеко не повністю, зайве казати, що вилучалися найцікавіші й суспільно значимі. Перечитуючи їх тепер, не можу не признати, що разом із братовими вони складають особливу книгу, якої, здається, в українській літературі ще не було: книгу-документ, навіть книгу-хроніку, хоч і писалася вона не вільними перами, остережно, хоч і не надто. Але

засоби остереження тут безсумнівні: ми намагалися менше вживати реальних імен людей, з якими спілкувалися, окрім родинного кола, дещо подавали натяками, шифрами – все це буде значною мірою розшифроване в коментарях. На жаль, брат, переживши останнім часом важку операцію і не відновившись у силі, зокрема і в пам'яті, щодо своїх листів таку роботу провести достатньо не зміг, хоча й подав ряд цінних зауважень та пояснень. «Документальні додатки» до цієї статті (спогади Б. Гориня та П. Чемериса з коментарями до них, спогад О. Заливахи та І. Спедчук/Шевчук/) мають винятковий інтерес, бо також певною мірою пояснюють ситуацію, яка дотична до нашого листування. Свою інформацію приносить і лист Анатолія на запитання письменниці, вже покійної, Галини Гордасевич. Існує ще два просторих інтерв'ю з братом, зроблених у 90-х роках, годилося б їх також сюди додати, але я повністю їх умістив у свою згадану сімейну хроніку – вони також фактологічно наповнені і багато чого пояснюють у братовому житті. (Див. ж. «Березіль» № 6-11, Харків, 2004 р.)

Насамкінець хочеться сказати ще й таке. Видавнича передмова до книги В. Чорновола «Лихо з розуму» називає її двадцять персонажів не інакше як патріотами. Приводяться тут і показові слова художника Опанаса Заливахи, одного з наближених до Анатолія спів'язнів:

«Всі віримо, що любов до Батьківщини не є злочин, а святий обов'язок громадянина. Це надає сили і впевненості в своїй правоті і віри в те, що рано чи пізно дійсні злочинці будуть викриті і справедливо покарані».

Минуло багато часу, немало настало змін, Україна здобула незалежність, і принаймні про минуле своє вже можна говорити вільно та безбоязно. Але провіщення в'язня-шістдесятника, що справжні злочинці будуть викриті і справедливо покарані, не збулося: оті злочинці швиденько перефарбувалися з червоних на жовто-блакитні фарби.

Пам'ятаю, свого часу, на початку 90-х мені судилося побачити це чудо: я йшов у колоні, що прямувала на мітинг на Софійську площу. І ми проходили повз сіру, понуру споруду КГБ. І раптом я заляк: біля входу цієї сатанинської організації майорів жовто-синій стяг. Люди йшли й озиралися на нього, ще й пальцями показували. Бо ніхто не вірив, що ті, котрих міся була творити й нести зло, отак за помахом палички переродяться чи «перевиховуються». Та ж бо ні: скинули стару шкуру і вдягли нову, щоб стати носіями нового зла. І ніхто так і не зібрався їх ані викривати (хоча на неофіційному рівні викрито чимало), ані тим більше карати.

Отакі реалії у відповідь на ідеалістичну фразу одного з мучеників комуністичного режиму. Саме тому, переконаний, розслаблятися не час, а відтак не втомлюватися розкривати те зло, що мучило і нищило нас. Хай і книга «Розмова з ворожим підслухом» стане за-порукою, з-поміж інших подібних книг, нашого заповзяття попри все нести у світ щире золото правди та ідеалізму. Отож хай наше знання та духовна вивищеність викриває й карає праведно отих справжніх злочинців, хоч і не реально на тілі, а в тому ж дусі. Суті речей це не змінить, а хай змінить суть.

ПОРА РОЗПОВІСТИ ПРАВДУ

Невдовзі сповниться сорок років таємниці, про яку хочу розповісти в цьому спогаді. Впродовж чотирьох десятиріч я нікому докладно не розповідав про мої конспіративні зв'язки з Анатолієм Шевчуком у 1965 році. Вперше цю завісу я привідчинив шойно через тридцять років у спогаді про Івана Світличного «Двигун руху шістдесятників», надрукованому в липні 1996 в «Літературній Україні», і у книжці «Доброокий», і в розповіді Тарасові Батенку, який у той час працював над черговою монографією. Не впевнений, чи Анатолій повністю розповів про контакти зі мною своєму братові Валерію^{1а}, який перед презентацією книжки «Родинне вогнище Зерових» в Музеї літератури, сказав мені, що про мої стосунки з його братом ходять легенди, а тому було б добре, якщо б я написав про знайомство з Анатолієм спогади. Дещо в іншій формі сказав мені про це на вечорі вшанування пам'яті Василя Симоненка у Музеї шістдесятництва Роман Корогодський. Я радо прийняв пропозицію Валерія, бо у моїх контактах з Анатолієм було багато цікавого, відмінного від усього того, що писалося про арешти 1965-1966 рр. Отже, все по порядку.

Починаючи з 1962 року до Львова почалося паломництво творчої інтелігенції спочатку з Києва, а потім із Сум, Харкова, Чернігова та інших міст. Як науковий працівник Львівського музею українського мистецтва, в той час я збирав матеріали для праці «Мистецтво Галичини 20-30 рр. 20 ст.» Мені добре відомий був той епохальний період культурного життя Львова, який навіки вписали у літопис України спільними зусиллями вихідці з східних і західних областей України. Потребу в налагодженні контактів між Львовом і Києвом на повну силу усвідомив ще Іван Франко. На відміну від деяких теперішніх галичан, він був поборником соборності, вірив, що настане час об'єднання українських земель, про рокував українському народові, що:

*Прийде час і ти вогнистим видом
Засяєш у народів вольних колі
Труснеш Кавказ, вперешся Бескидом,
Покотиш Чорним морем гомін волі.*

Розуміючи важливість наведення контактів між Львовом і Києвом, я готовий був віддати весь свій час, усі свої знання, енергію, аби тільки прихилити до Львова, зацікавити Львовом інтелігенцію Києва та інших східноукраїнських міст. Якщо б назвали прізвища всіх шановних гостей, що побували у галицькій столиці, яких я знайомив з експозицією Музею, з архітектурними пам'ятками Львова, з Личаківським цвинтарем, яких водив у майстерні львівських художників, то вийшов би величезний список, у якому були б відомі імена поетів, прозаїків, драматургів, режисерів, критиків, живописців, графіків і науковців різних профілів.

Десь під кінець 1962 або 1963 року з Києва до Львова приїхали режисер Ігор Грабовський, Валерій Шевчук і Володимир Дрозд^{2а}. Не можу пригадати, чи були вони всі разом, чи з якоюсь часовою дистанцією. Закарбувалося в моїй пам'яті, що водив їх, як і десятки інших киян, по експозиції Музею. Коли зупинились біля творів Кондзелевича, то Валерій не стримав своїх емоцій: «Яка ж то сила» – щось подібне вигукнув він. Ми довго стояли біля шедеврів Богородчанського іконостасу, поки я не сказав, що нам ще багато оглядати, тому мусимо переходити в наступний зал. У той час я був захоплений генієм Новаківського, намагався розповісти про його новаторський, бунтівний дух у мистецтві початку 20 ст., але мені вдалось, що перед внутрішнім зором Валерія ще не зникли геніальні витвори Кондзелевича. Я відчув до молодих талантів щирі симпатії, водив їх у майстерні львівських художників, знайомив з Личаківським цвинтарем (без супроводу там важко самому зорієнтуватися, а мені було відоме кожне захоронення видатних наших діячів), був з ними в Ірини Вільде і Михайла Рудницького. Останній подарував чи то обом, чи тільки Валерію свою книжку «Від Мирного до Хвильового». Коли заходила якась розмова, то Дрозд любив кидати жартівливу «репліку»: на всі питання вичерпну відповідь дасть Валерій Шевчук. І справді, Валерій відповідав і за себе, і за Дрозда.

Разом із Валерієм Шевчуком ми були на Всесоюзній нараді молодих письменників у Москві, що відбувалась у готелі «Юність». Нас обох поселили чи то в одну кімнату, чи у дві сусідні. В усякому разі, у їдальню ми ходили разом і я старався помагати Валерію, бо в нього була поранена рука. То був час активного поширення самвидаву, але я не побачив у Валерієві людини, яка б хотіла взяти

на себе тягар організаційної і технічної праці, а тому втратив до нього, так би мовити, організаційний інтерес. Ми почали жити різним життям, Валерій – творчим, а я – виготовленням і поширенням забороненої літератури. Та діяльність, у якій брала участь чимала кількість неофітів, пробуджувала у людей різних поколінь і різних професій національну свідомість, формувала національно-культурний, з політичним підтекстом рух. Я з азартом віддався тим процесам.

Бувало, що після праці в Музеї, до пізньої ночі передруковував на власній машинці «Москва» матеріали самвидаву. Як у науково-го працівника, молодого літературного критика і мистецтвознавця, у мене були широкі контакти з літературними і мистецькими колами Львова, а також із сотнями людей, які знали мене з екскурсійної і лекційної роботи в Музеї. Тож мав я кого забезпечувати самвидавом. Моє помешкання знаходилось у самому будинку театру ім. Марії Заньковецької (вхід з боку вул. Театральної), а неподалік будинок, у якому мешкав Володимир Гжицький. Здається, не було такого матеріалу, який би я йому не приніс після передруку. Ярослава Музика (вона передала мені велику кількість літератури 20-30 рр., зробила мені екслібрис), Дмитро Крвавич, Софія Караффа-Корбут (з нею я зустрічався мало не щодня), Микола Ільницький (він деякий час жив у моїй квартирі), Оксана і Володимир Лучуки (ми були друзями ще з студентських років), Карло Звіринський, Роман Петрук, Андрій Бокотей, Любомир Медвідь, деякі викладачі і студенти Львівського університету, Політехнічного інституту, а навіть Геннадій Петров і Микола Данько (навідувались у Львів із Сум, ми вчилися разом в університеті), Іван Вирган з Харкова, Анатолій Зубок з Києва і багато інших отримували від мене матеріали самвидаву. Тодішні студенти Львівського інституту прикладного і декоративного мистецтва Роман Петрук і Андрій Бокотей зробили художні обкладинки до підготовлених мною самвидавних збірок поезій Симоненка, Драча і Вінграновського. Одну з тих збірок уже у 90-і роки показував мені як раритет Роман Крип'якевич.

Передрук матеріалів на машинці вимагав багато часу. Це була причина, що я майже повністю закинув працю над початими дослідженнями про психологію творчості, мистецтвом 20-30 років у Галичині, боротьбою течій і напрямків у мистецтві 20-30 років в УРСР. То був час, коли я почав настирливо шукати способів, як би створити для поширення самвидаву власну поліграфічну базу. Мені було дивно, що ніхто з моїх львівських і київських друзів під час численних зустрічей, розмов і дискусій ніколи не порушували

питання про технічне вдосконалення тиражування самвидаву, про необхідність створення розгалуженої друкарської бази. Вирішив самотужки взятись за цю справу. Для цього спочатку, вважаю я, достатньо закупити певну кількість машинок, розмістити їх у надійному місці, знайти дівчат, хлопців чи пенсіонерів, які будуть передруковувати тексти.

Коли при зустрічі з Дмитром Кравичем я сказав йому, що крім власних машинок, які служать для творчої праці, добре було б мати машинки, на яких друкувалися б тільки матеріали самвидаву, він запитав, скільки коштує машинка, витягнув гроші і тут же мені вручив. Нова машинка знаходилась у мене на квартирі, і я шукав людину, яка б могла друкувати на ній актуальні матеріали. Водночас гризла думка, що придбання однієї-двох, а навіть кількох машинок не розв'яже проблеми. Тему вдосконалення випуску самвидаву я обговорив при черговій зустрічі з Павлом Чемерисом, якому постачав матеріали і який на той час працював у друкарні Львівського поліграфічного інституту. Павло спокійно сприйняв мою пропозицію роздобути шрифти і тим допомогти мені налагодити випуск літератури поліграфічним способом. Він сказав, що доведеться зробити пристосування для складання літер і набору тексту, що потрібна ще буде поліграфічна фарба.

Я сказав, що поліграфічну фарбу мені дадуть художники у графічній майстерні – вони роблять відбитки цією фарбою. На тому ми розійшлися. При наступній зустрічі Павло вручив мені мішечок з шрифтами. Судячи з усього, той мішечок він знайшов таки у друкарні і всипав у нього по дві чи по три пригорщі кожної літери алфавіту разом з розділовими знаками. Очевидно, все це добро було перемішане. Як набрати з тих літер текст, я не мав ні досвіду, ні умов, бо мешкав на квартирі. Вирішив порадитися з братом Михайлом, який сказав, щоб залишити шрифти у нього, а він постарается знайти людину, яка зможе з них зробити набір. Здається, що брат пересипав шрифти у велику банку для кави, а мішечок викинув.

У Центральному державному історичному архіві Львова в той час працював молодий прозаїк Петро Дідович^{3а}. При якійсь ситуації ми познайомились, почали зустрічатись. Він був на рік старший від мене, закінчив історико-філософський факультет Київського університету. Я приходив до Петра в приміщення Архіву, де виділили йому кімнатку для життя. Петро давав мені свої короткі новели, написані майстерно, з такими психологічними нюансами, що я їх порівнював з творами Сент-Екзюпері – автором, яким він у той час захоплювався. Очевидно, що я приносив Петрові все, що

тоді ходило по руках. Він скептично оцінив мою працю на машинці і сказав приблизно так:

— Ну скільки ти можеш надрукувати примірників на машинці? То ж мізерна кількість, щоб з тою літературою можна було ознайомити сотні, не кажучи вже про тисячі людей!

Серед моїх знайомих Петро був першою і єдиною людиною, яка поставила під сумнів працю на друкарських машинках. Слова Петра мене дещо засмутили. Я не сказав йому, що маю два чи більше кілограми шрифтів, а запитав, як він собі уявляє поширення самвидаву. Петро був готовий до мого запитання і спокійно відповів: друкарським способом, через виготовлення лінотипного набору.

Знаючи, що я знайомий з Валерієм Шевчуком, він порадив мені навести контакти з його братом Анатолієм. Сказав, що то простий і дуже гарний хлопець, працює лінотипістом у Житомирській обласній друкарні. Якщо його попросити, він, коли не все, то, принаймні, якусь частину з того, що надруковано на машинках, зможе відлити на лінотипі, а там уже ваша справа — робіть наклад, який захочете.

Можна собі уявити, як у мене загорілись очі. Я уявив собі власну підпільну друкарню, бачив цілі збірки з неопублікованими віршами Симоненка, Вінграновського, Драча і багатьох інших поетів, окремі статті і цілі збірники, тиражовані нормальним друкарським способом. Я був упевнений, що молоді художники, з якими в мене зав'язались довірливі стосунки і які оформляли підготовлені мною на машинці збірки поезій Драча, Вінграновського, Симоненка (робили це як досвідчені професіонали — в медичних рукавичках) не відмовляться виготовити на лінолеумі кліше, щоб з них тиражувати обкладинки до цих видань. Зустріч з Петром повністю заповнила мою уяву новим підходом до поширення самвидаву. Здається, що Петро обіцяв познайомити мене з Анатолієм, який мав приїхати до Львова.

І дійсно, в якихось справах чи з якоїсь нагоди приїхав до Львова Анатолій Шевчук¹. Допускаю, що пам'ять могла розмити часові рамки і розмова з Петром Дідовичем могла відбутися в час приїзду до Львова Анатолія. І все ж, чомусь мені здається, що між розмовою з Петром і приїздом Анатолія пройшов якийсь час — його зможуть уточнити Петро і Анатолій^{4a}. В усякому разі, коли я познайомився з Анатолієм (мабуть, що познайомив мене з ним Петро)^{5a}, то розмова один на один велася на тему виготовлення лінотипного набору. Слухаючи мене, Анатолій усміхався такою відкритою, по дитячому чистою і довірливою усмішкою, що з першого разу ви-

кливав до себе велику симпатію. Він погодився виконати цю ризиковану роботу, але просив, щоб крім нас двох про це ніхто не знав. Дав мені докладну адресу, щоб нікого не розпитуючи, легко можна було знайти його хатину в Житомирі. Не пригадую, чи того ж дня я вручив йому для набору заборонені вірші Василя Симоненка, чи спеціально відвезив йому в Житомир. Анатолій на рік молодший від мене, то може, краще запам'ятав².

Але одна з поїздок у Житомир за «готовою продукцією» мені дуже запам'яталась. Я довго думав, коли і чим мені їхати. Вирішив, що поїздом мене можуть швидше засікти, ніж автобусом. То був час, коли на роботі у мене почалися різні неприємності. Тому без усякого портфеля, без піджака, поверх сорочки тільки светр з великими кишнями і гудзиками (то міг бути початок літа 1965 року) я сів в автобус Львів-Київ і взяв у водія білет до Житомира. Мабуть, що це вже була друга поїздка до Анатолія, бо я легко знайшов його хатину і, на щастя, застав його вдома. У час, коли дружина Анатолія^{6a} поралась на кухні, готуючи нам обід, Анатолій сказав, що встиг на лінотипній машині відлоти вірші Симоненка, і я зможу їх забрати, але треба зробити так, щоб не бачила дружина. Скориставшись її відсутністю, я залишив Анатолію для набору і відливу статтю «З приводу процесу над Погружальським». Сказав йому, що то набагато важливіший документ у порівнянні з віршами, щоб остерігався сторонніх очей, але не затягував довго. З тою ж чистою, по-дитячому довірливою усмішкою Анатолій погодився зробити черговий відлив і сказав коли, приблизно, можна мені навідатись за наступною порцією. Дружина Анатолія просила мене не їхати так швидко, погостювати в них, піти на річку, відпочити, але я, із зрозумілих причин, не міг залишитись. Анатолій вийшов за мною і вручив мені лінотипні відливи заборонених віршів Симоненка. Я розумів, що з боку Анатолія то був героїчний вчинок. Один Бог знає, як йому вдалося в цеху, де працювали інші робітники, де мусив бути певний нагляд, тайкома набрати текст^{7a}. Розмовляючи з ним, я не помітив жодної бравурності, не говорив він про труднощі, про зайвий клопіт. То була тиха, непоказна самопосвята у потрібну спільну справу.

Коли ми розстались, я почав думати, що мені тепер робити. У Львові я не мав свого помешкання, жив у будинку театру ім. Заньковецької на квартирі одного бездарного артиста, який після одруження перейшов жити на квартиру до дружини, але ключ від його кавалерської кімнати був і в нього, і в мене. Отже, він легко міг контролювати, що в мене знаходиться. Як потім з'ясувалось, мої підозри не були безпідставними і я змушений був

переселитись до іншого помешкання у тому ж будинку. Що мені в такому разі робити? Щоб не привертати до себе уваги, я переклав загорнені у папір лінотипні рядки з авоськи в кишені светра. Не передбачив, що вони витягнуть мої кишені разом зі светром мало не до колін. Але Бог з ним, що робити далі? Роздивляючись на автобусному вокзалі розклад, я звернув увагу, що раніше від львівського, буквально через кілька хвилин, відправляється автобус на Київ, а тому, довго не думаючи, купив білет. Для мене самого то було несподіване, спонтанне рішення. В автобусі я краще себе почував, ніж серед людей на вокзалі. Зайняв своє місце і потроху звільняв себе від страху, який чомусь підсунувся мені під саме серце.

З тягарем, який бив мене по стегнах (кишені светра ще більше витягнулись), я добрався на вулицю Уманську до Івана Світличного. Він не здивувався моєму приїзду, бо то був час, коли ми зустрічались часто, і в таких зустрічах була нагальна потреба. Іван докладав чимало зусиль, щоб самвидав набув якнайбільшого поширення. У цьому питанні ми один одного розуміли з півслова. Я попросив у нього аркуш паперу і написав, що є готовий лінотипний набір віршів Симоненка. Іван запитав мене, де вони знаходяться. Я написав: «У мене».

Таких розширених зіниць я ще ніколи не бачив в Івана. Він присунув до себе папір і перепитав: «Де ти їх маєш?» Я відповів, що в кишенях, і показав йому витягнені кишені светра. Іван похитав головою, сказав з властивою йому усмішкою «ну і ну», завів у кімнату з книжками, щоб я випрошив свій товар. Він склав лінотипні відливи внизу стелажа, запитав, на скільки я приїхав, а коли я сказав, що мені зовсім мало залишилося до поїзда Київ-Львів, вирішив мене провести стежкою вздовж рейок. То був набагато коротший шлях, ніж добиратися тролейбусом до центру, а потім до вокзалу. По дорозі Іван повідомив, що не впевнений, чи варто було виготовляти лінотипний набір, бо друкарська машинка – то річ побуту, машинок багато, а лінотип – це державна власність. Приватних друкарень ніхто не має, тому він подумає, чи варто негайно пускати ці відливи в дію, чи краще хай трохи почекають. У спогаді про Світличного я про цю ситуацію писав так:

«Мушу визнати, що Іван мав відчуття небезпеки. Коли я приніс йому лінотипні відливи з поезіями Симоненка і сказав, що невдовзі будуть виготовлені й деякі публіцистичні матеріали, Іван зауважив, що така форма розповсюдження літератури може нам зашкодити. Якщо в люди піде тираж, набраний друкарським способом, КГБ усе переверне, щоб знайти друкарню, в якій виготов-

ляють лінотипи. Лінотипами ми не встигли скористатись, як і кількома кілограмами друкарських шрифтів, що їх мені вдалося роздобути через одного знайомого. Цілком можливо, що і лінотипні відливи, і шрифти до сьогоднішнього дня переховуються в надійному місці». (Доброокий. — К., 1998. — С. 267).

Я був дещо засмучений такими міркуваннями Івана. Мені було прикро, що стільки вкладено часу і переживань, ризикував Анатолій, коли тайкома робив лінотипні відливи, ризикував і я, коли їздив до нього за готовою продукцією, бо все ж могло трапитись у дорозі або вдома, а тут тобі така спокійна аргументація, що треба ще подумати, чи варто все це запускати в дію. Іван був надто великим для мене авторитетом, щоб я заперечив йому. Може, я сказав, що шкода такого матеріалу, а може, нічого не сказав. В усякому разі я в сумному настрої поїхав до Львова. Про те, хто і де виготовляв лінотипні відливи, Світличний, зрозуміла річ, мене не питав, а я, у свою чергу, пам'ятаючи прохання Анатолія, не збирався нікому про це розповідати. То була таємниця нас двох.

Наближався час відпусток. Брат Михайло з Ольгою наперекір моєму твердженню, що не варто їхати на відпочинок у Крим до Михайла Масютка, з яким я їх познайомив, усе ж поїхали. То була фатальна помилка, яку я з усією глибиною усвідомив після того, як з Криму Оля написала мені листа, розповівши, де вони перебувають. У Криму вони зустріли Павличка і Драча. Разом заходили на помешкання Масютка, який з гордістю усім їм показав цілий чемодан самвидаву. Не знаю, як прореагували на це Павличко і Драч, але це була козирна карта в руках КГБ. На березі моря з братом Михайлом грав у шахи випадковий знайомий. Інтелігентний на вигляд чоловік після закінчення відпустки виявився оперативним працівником Львівського КГБ. Михайла ранком 26 серпня зняли з поїзда на станції Красне — остання зупинка перед Львовом. До Львова везли його машиною. Мене затримали 26 серпня на вулиці Драгоманова 42, перед самим входом у Музей українського мистецтва, коли я о 14 год. вертався з обіду. Майстерно, професійно запхнули у чорну «Волгу» і повезли у тюрму на Лонського. Там мене помістили у бокс, зібрали відповідну групу чекістів і повезли на моє помешкання. Обшук тривав цілу ніч. Вилучені книжки і папки (їх було чимало) зв'язували і відносили у «воронок». Ранком 27 серпня мене привезли в тюрму і оформили відповідний документ.

Минули перші дні, коли я відмовлявся відповідати на поставлені питання. Але поволі майже всі арештовані втягнулись чи то у придуману нами, чи запропоновану нам чекістами гру, під час

якої запевнювали наших слідчих, що ми – радянські люди, які не боролися проти радянської влади і не мали на меті її повалення, не надавали значення тим матеріалам, які проходили через наші руки. В результаті обрання такої тактики майже кожний з арештованих вважав, що у ситуації, в якій ми опинились, найкраще дати відповідь, які документи кожний читав і як ми обмінювались тими документами. Тому вся справа замкнулась на тих, що вже були за ґратами. Дехто за «чистосердечні» признання був звільнений – Косів, Старак, Садовська, але ніхто новий не був арештований. У справу розповсюдження самвидаву були залучені сотні людей, а засуджено було по кілька людей в кількох містах. У випадку, якщо б арештовані давали широкі відомості про свої контакти з людьми, які залишились на волі і які мали безпосереднє відношення до написання і виготовлення багатьох матеріалів, камери тюрем у багатьох містах були б переповнені, бо між арештованими і великою кількістю неарештованих були тісні зв'язки, завдяки яким самвидав набув велетенського розмаху і по суті охопив усі регіони України.

Кожен з арештованих дуже добре усвідомлював, чому він одне говорить, а про інше мовчить. Врешті, наскільки виправдала себе така тактика, скажуть історики. Найстарший від нас віком, арештований у Криму Михайло Масютко, за плечима якого був уже певний досвід, сталінські тюрми і концтабори, вважав, що ми обрали недостойну поведінку і недостойну гру, від участі в якій він відмовився. Можна погодитись з ним, можна йому в чомусь заперечити, можна б прогнозувати, який наслідок дала б відверта антирадянська позиція, але не про це мова. Обрана під час слідства 1965 р. тактика поведінки Валентина Мороза, Дмитра Івашенка, Михайла і Богдана Горинів, Михайла Осадчого, Івана Геля, Михайла Озерного та інших мала більше спільного, ніж відмінного. Хочу нагадати, що то був 1965-й, а не 1972 рік. Через сім років багато що змінилося, багато що проявилось і арештовані у 1972 році врахували досвід арештів 1965 року, більшість із них обрали цілком іншу позицію, але також не всі. Що стосується мене, то крім матеріалів, за які я був засуджений, були у мене ще свої таємниці, розкриття яких могло б дуже ускладнити всю справу, розширити арешти, по-іншому кваліфікувати нашу діяльність. Одна з таких таємниць полягала в моїх конспіративних зв'язках з Анатолієм Шевчуком.

Упродовж усіх довгих місяців слідства і судового засідання ніщо не віщувало нової біди. В матеріалах справ арештованих у Львові, Києві, Луцьку, Тернополі, Івано-Франківську (з багатьма

протоколами нас знайомили) не згадувалось ім'я ні Валерія, ні Анатолія Шевчуків, не проходив у справі і Павло Чемерис, який забезпечив мене друкарським шрифтом. Були всі підстави вважати, що «пронесло». Для мене це було особливо важливо, бо ми заледве з братом виплутались з обвинувачення в «організаційній діяльності». Ми доказували, що це абсурд – з двох братів робити організацію, але стаття 62 ч. 2 супроводжувала нас до кінця судового засідання. Щодо моїх зв'язків з Анатолієм Шевчуком і Павлом Чемерисом, то все могло бути набагато серйозніше.

І ось під кінець червня 1966 року, в час, коли я очікував на відправлення у «виправно-трудова колонія суворого режиму», ні з того, ні з цього мене викликають «на виход» без речей і заводять у кабінет мого слідчого Боєчка. Пізніше він був слідчим В'ячеслава Чорновола, який вважав (про це В'ячеслав неодноразово говорив і навіть писав), що Боєчко був єдиним слідчим, який вів слідство значною мірою формально, не намагався «копати в глибину» і тим багато допоміг йому. Важко сказати, чи була це хитра тактика інтелігентного слідчого, чи справді в тому хлопцеві, народженому у Львові, щось теплилось у душі людське, але про дещо свідчить факт, що невдовзі Боєчка звільнили з КГБ, він певний час працював у Львівському міському товаристві охорони історико-культурних пам'яток, почав пити і скоро помер. Не виключено, що могли допомогти йому померти як слідчому з особливо важливих справ, що знав про недозволені методи ведення слідства.

Коли я опинився у кабінеті Боєчка, який уже не мав до мене жодного стосунку, бо я отримав свій вирок і чекав відправлення у концтабір, то почував себе цілком вільно, всі тривоги були позаду. Я пробував навіть ущипливо жартувати, яке підвищення, чи яку нагороду отримав мій слідчий за доведення справи до кінця, але Боєчко сказав, що жартувати ще ранувато, треба відповісти на деякі питання, які надійшли з Житомирського КГБ. Очевидно, що серце моє стиснулось від прикрої несподіванки і я, як тільки міг, намагався приховати своє хвилювання. На питання, чи бував я колись у Житомирі, я приблизно сказав так (це було сорок років тому і точну мою відповідь можна прочитати у справі): «слідство по моїй справі закінчено, я отримав вирок, а чи бував я в Житомирі, Москві чи Петербурзі, то вже моя справа і я не збираюся на ці питання відповідати.»

Мені видалось, що Боєчко був зацікавлений якнайшвидше відкараскатись від нав'язаної йому додаткової праці, бо слідство по моїй справі він закінчив і не збирався починати його наново. Можливо, що готувався у відпустку, а тут у нього вимагали

терміново відіслати у Житомир протокол допиту. Він сказав мені байдужим голосом, що напише будь-яку відповідь, яку я скажу, але краще було б розповісти, якщо я не чую за собою вини, був я чи не був у Житомирі, бо це потрібно не для нього, а для слідчого КГБ по Житомирській області. І якщо я категорично відмовлятимусь відповідати на питання йому, Боєчку, то буду відповідати слідчому в Житомирі, і моє відправлення на місце призначення надовго затягнеться, а в цьому мало приємного. За тоном розмови Боєчка я зрозумів, що йому конче треба дати якусь відповідь на запит Житомирського КГБ і звільнитися від мене. Ми деякий час мовчали. Він почав гортати теку з паперами, витягнув два чи три протоколи і подав мовчки мені, не промовивши жодного слова. То були протоколи дружини Анатолія Шевчука. Її запитував слідчий, хто бував у її чоловіка, і вона, нічого не підозрюючи, сказала, що приблизно тоді і тоді був у них дуже коротко Богдан Горинь зі Львова. Про що він говорив з чоловіком, вона не знає, бо була на кухні, але Горинь довго в них не затримувався.

Я мав над чим задуматись. У голові крутились різні думки, перебиваючи одна одну, наповзаючи одна на одну, створюючи в голові повний хаос. Я не міг зрозуміти, як могло статися, що про Житомир мене питають після восьми місяців перебування у Львові. Можливо, в Анатолія знайшли машинопис статті «З приводу процесу над Погружальським» і хочуть встановити, хто йому передав і на якій машинці надруковано. Та мало куди могли розійтися машинописні копії! Мучило інше: коли, в якому місяці міг бути арештований Анатолій. Якщо пізніше від нас, то чому не заховав або не знищив машинопису. А може, у Світличного знайшли лінотипний набір віршів Симоненка і тепер встановлюють, де і ким вони виготовлені? Але запитань про лінотипні відливи впродовж усього слідства не було жодного разу. А якщо Анатолій встиг відлити статтю «З приводу процесу над Погружальським»? Тоді питання, чому, почувши про наші арешти, не знищив, не кинув у криницю або в річку^{8a} виготовлений набір?³

Питання розпирали мені голову, у вухах явився, мабуть, від підняття тиску шум. Боєчко відірвався від писання, можливо, «шапки» для протоколу допиту, і недбало кинув репліку, що по справі арештованого у Житомирі Анатолія Шевчука будуть викликати багатьох його знайомих, і в тому нема нічого дивного. Бути знайомим – то не кримінал, тож краще сказати, коли і за яких обставин ви познайомились, і не затягувати тої справи. Якщо нічого не відомо по справі Анатолія Шевчука, то треба так сказати і спокійно їхати відбувати свій строк.

Я мовчав, думаючи, як виплутатись з тої несподіваної халепи. Боєчко знову схилився над аркушем паперу і щось писав. Я мав якийсь час, щоб зібратися з думками, прокрутити в уяві різні варіанти поведінки. Серед тих варіантів був один, за який я вхопився, як за рятівний круг. Я відчув, що моє обличчя випогодилось, що ситуація не безнадійна. Боєчко підвів голову і сказав, що ще раз ставить питання, чи доводилось мені бувати в Житомирі. А коли я, подумавши, відповів, що так, доводилось, то наперед уже вгадував, яким буде наступне питання, на яке я вже встиг придумати відповідь. Коли Боєчко поставив питання, чи заходив я на помешкання Анатолія Шевчука, то я відповів, що заходив у Житомирі на помешкання Валерія Шевчука, якого знаю по спільній поїздки в Москву на Всесоюзну нараду молодих письменників^{9а}. Валерій сказав мені, щоб при нагоді в літній час я приїхав у Житомир, бо там можна буде гарно відпочити. Я скористався запрошенням, але його не застав і повернувся до Львова. Коли через якийсь час я почув, що Валерія нема в Києві, що він відпочиває в Житомирі, то я знову поїхав до нього, але і на цей раз його не застав, а його брата я не знав, не мав з ним жодних контактів, жодного обміну думок, бо ми один для одного були чужі люди. На питання, коли, в який час були мої поїздки до Житомира, я назвав приблизно ті місяці, які перед тим вичитав у протоколах дружини Анатолія. Коли я перечитав протокол і підписав, то побачив на обличчі Боєчка справжнє задоволення. Здається, він навіть потиснув мені руку і побажав щасливо добратись на місце призначення.

Я мав підставу думати, що після відповідей, які я дав Боєчкові, в яких усе було логічно, не суперечило тим відомостям, які дала дружина Анатолія, мене відправлять у табір суворого режиму. Я розумів, що в якійсь мірі ситуація була врятована тим, що після моїх задержуваних реплік на початку розмови, Боєчко дав мені прочитати протоколи дружини Анатолія. Це допомогло мені придумати легенду, пояснити, «з якою метою» я приїжджав до Житомира. Чи робив це Боєчко для того, щоб мені допомогти, чи просто спішив кудись, чи в нього житомирське КГБ терміново вимагало інформацію, — цього я вже ніколи не дізнаюсь. Отже, я був упевнений, що мене відправлять у табір, але вийшло по-іншому.

Минуло два-три дні, як у дверях моєї камери з гуркотом клацнув замок і наглядач, відхиливши двері, вигукнув (очевидно, російською мовою), щоб я приготувався до виходу з речами. На подвір'ї тюрми на мене чекав «ворон». Сумніву не було, що мене везуть по справі Анатолія Шевчука у Житомир. По дорозі я знову намагався вгадати, на чому міг погоріти Анатолій — на матеріалах

самвидаву чи на виготовленні лінотипного набору. У думці перебирав різні варіанти і не міг знайти відповіді, що могло трапитись. Адже всі вісім місяців ніхто жодного разу не згадав його прізвища. Були підстави думати, що він був поза підозрою так само, як був і Павло Чемерис, який дав мені шрифти. У моїй записній книжці, яка була вилучена під час обшуку, прізвища й адреси Анатолія Шевчука і Павла Чемериса не було — я вирвав і знищив останні листки записної книжки, коли їхав за «продукцією» в Житомир. У думці я моделював різні ситуації, але не був упевнений, чи котрась з них відповідає дійсності. Байдужість і формальність, з якою вів зі мною розмову слідчий Боєчко на запит Житомирського КГБ, давала мені підставу зробити висновок, що мене допитували навмання, за принципом: «А раптом щось проясниться». Ніхто, крім мене, не міг знати і розуміти, що ця справа була дуже серйозною і для Анатолія, і для мене. Я усвідомлював, що при певному повороті слідства на мене відкриють другу кримінальну справу і разом з Анатолієм нас судитимуть не тільки за статтею 62 ч. I, але й за статтею 62 ч. II, що означає «організаційна діяльність», яку під час слідства намагалися «пришити» мені і Михайлові. Крім того, мене б судили як рецидивіста.

Судячи з усього, житомирський слідчий Анатолія не був задоволений тим протоколом, який йому відправив Боєчко, і вирішив сам зі мною поговорити. У думці я готувався до тих зустрічей. З чого вони почнуть? Напевно, з «підсадної качки», поселять мене з добре вишколеним професійним чекістом, який обов'язково заводитиме розмову про Анатолія. Можливо, що в туалеті підкинуть записку, нібито написану Анатолієм, як практикували це у Львові, намагаючись через підроблені записки навести між нами наче б то «таємне» листування між мною і братом. Я до всіх варіантів був готовий, і це давало мені впевненість, внутрішній спокій і, як не дивно, добрий настрій. Мене тишила думка, що досвід, який був набутий у львівській тюрмі, не повинен пропасти даром. Я твердо собі постановив, що на цей раз, завдяки наперед заготовленим мною словесним комбінаціям, я повинен отримати перемогу.

Коли начальник тюрми завів мене у супроводі наглядача у брудну, смердючу камеру з парашею, до якої можна було підійти тільки із закритим носом, а бетон на підлозі був з такими вибоїнами, як давно ремонтований гостинець, то з підкреслено грубого, хамського ставлення до мене начальника тюрми я зрозумів, що мені вирішили створити такі умови, щоб я хотів від них якнайшвидше звільнитись. У перші дні, пояснюючи, що я повинен пройти карантин, мені не дали постелі, і я вимушений був спати в одежі.

Баланду принесли в брудній мисці, на якій присохли залишки від попередньої їжі. Такою ж брудною була ложка, до якої гидко було доторкнутись. Черговий пояснив, що в туалет мене не водитимуть, чи то тому, що нема кому, чи тому, що на ремонті. Очима вказав на парашу, мовляв, будеш користуватись нею.

Усі ті чекістські хитрощі легко вгадувались, тому я досить швидко акліматизувався і поставив собі за мету не піднімати шуму і крику, не нервуватись, бо чекісти тим могли скористатись, кинути мене в карцер, а навіть побити. Вирішив також не вступати в жодні розмови з начальством тюрми і слідчим. Коли викликати-муть на допит, моделював я собі ситуацію, як папуга, буду постійно повторювати одне і теж: по справі, яка їх цікавить, я нічого не знаю, на всі питання, які цікавили слідство, я відповів у Львові, а тому вимагаю відправити мене до місця призначення.

Те, що я сказав Боєчкові, було вже записано у протоколі, і стало для мене формулою, від якої я вирішив не відступати. Я був переконаний, що нема сили, яка б змусила мене змінити ці твердження. Тої формули, тої «легенди» я мусив дотримуватись твердо, невідступно. У разі, якби чекістам вдалося щось витягнути з Анатолія чи його дружини (була в мене надія, що вона нічого не знає),^{10a} то я мав можливість заперечити, що це вигадка, бо я приїжджав не до Анатолія, якого не знав, а до його брата Валерія, а те, що я його не застав, було причиною, що я не затримався у них довше і зразу поїхав.

Таке самонавіювання дало мені прекрасний, без перебільшення кажу, настрій, хоч і готувався до різноманітних провокацій, які мені (в цьому я не сумнівався) будуть обов'язково готувати житомирські чекісти. Мабуть, не обійдеться без різних утисків і «підсадної качки». Але я вже пройшов добру школу, був уже, як кажуть росіяни, «стріляний горобець», і на половину мене не візьмеш. Мій добрий настрій вилився у жартівливому листі до батьків. Треба було пояснити батькам, що мене через якесь непорозуміння тримають у житомирській тюрмі і що можуть тримати невідомо як довго, але мене це зовсім не турбує, бо добре себе почуваю, читаю книжки, слухаю радіо і не зважаю на птахів, що розносять плітки. Про все це я писав батькам у справді гарному настрої, готуючись до виклику слідчого, на питання якого я заготував відповідь: «На всі питання я вже дав відповідь слідчому Боєчку, а тому не маю що додати». Ранком черговий сказав «про мої права і обов'язки», нагадав, що можу написати додому листа. Очевидно, що з написаного мною слідчий хотів щось скористати, я мав це на увазі, а тому склав такого листа (наведу його повністю). У камері мені не

дозволяли мати ручки, тому листи з житомирської тюрми я писав олівцем. Попереднього листа я писав батькам у львівській тюрмі після суду, тому цей лист був за №2:

Лист 2. – 28.VI.1966.

Дорогі рідні!

Із суботи – 25.VI – я на новій квартирі у Житомирі. Дуже задоволений, що живу сам один. На душі спокійно і навіть трохи весело. Роздивляюсь, прислухаюсь, думаю. Жаль, що я не прозаїк. А так потрібно було б це скрите, замуроване, сотнями замків заперте життя вивести, випустити, показати на світ Божий. Який би то був багатий матеріал для психологів, філософів, психіатрів та всяких інших вчених мужів!

Не можу надивитись і налюбуватись своєю кімнатою. На чому не зупиниш погляд – завжди щось пригадаєш, а від цього немов контактуєшся з іншим, дійсним світом, забуваєшся, а іноді причудиться, що знаходжусь у якійсь експедиції по обстеженню сумних цивілізаційних пережитків людства. Це майже казковий світ із своїми radoщами, жахами, співвідношення яких дуже непропорційне.

Кімната моя нагадує формою старовинний куфер із вигнутим верхнім віком. Але порівняння це буде не повне, бо в куфері немає жодних отворів, тому набагато правильніше і точніше буде порівняти її з окремими, розкішно збудованими на довговічність кімнатками на Личаківському (1. *Примітка:* на Личаківському означає – на Личаківському цвинтарі). Така ж добротна, міцна, хоч трохи облуплена в окремих місцях долівка, такі ж міцні, невеличкі, вузькі, міцно пристаючі двері з давніми, але дуже хитримими замками. Я колись із цікавості заходив у розбиті і пограбовані личаківські кімнатки. Вони, безперечно, менші, та й неба з них не видно, а я милуюсь чималим шматком неба, бачу навіть, як фуркають туди-сюди всякі цікаві птахи, розносячи своїми милими голосочками плітки про новожилів.

Мої попередники (кімната на трьох душ), видно, дуже любили небо і свіже повітря, а щоб досягнути цього блаженства, вони звільняли вікно від шибок, які їм явно перешкоджали. Не знаю, як на це дивились господарі, можливо, спочатку не дуже позитивно, але з часом, коли переконались у твердих смаках своїх квартирантів, пішли їм назустріч (як і годиться гостинним людям), зовсім знявши вікно, видно, на цілий весняно-літній сезон. Зараз воно

очікує в кутку, поки ним зацікавиться шкляр, а я зате на повні груди дихаю свіжим повітрям і люблюсь не дуже чистим небом. До повної картини я повинен додати, що всі троє ліжок досить міцно тримаються стін, і хоч деякі охотники робити всякі пересування та перестановки пробували їх зрушити, як видно із пошкоджень в окремих місцях, але це їм не вдалося: ліжка вперто відстоюють своє прикуте положення і зовсім не думають піддаватись примхам деяких жильців. Як я догадуюсь, час від часу кімнату білять, від чого вона свіжішає, зберігаючи вигляд кабінету, у якому Оля вдома розвішує свої афіші (2. *Примітка:* мова про туалет на помешканні Олі Горинь, у якому давно не робилося ремонту і куди мені так не хотілося носити воду). Над кожним ліжком є темно-зелений килимчик – дуже практичний, бо не потрібно його прибивати, знімати, витріпувати: він одноцільний із стіною, час від часу його оновлюють відповідного кольору фарбою; охочі всюди видряпувати і залишати свої прізвища і адреси, використовують його як дошку. Такого ж, як килимчик, кольору двері. Щоб кожному із жильців зимою було тепло, у кімнаті є батарея із трьох ланок (на кожного жильця одна – от як все обдумано!). В мої обов'язки входить стежити за чистотою, тому я ретельно вимітаю віником (точнісінько таким, як іноді користується батько по проханню домоуправління) (3. *Примітка:* мова про віник-драпак, яким батько підмітав гостинець) усі залишки від своїх попередників. Головною ознакою, своєрідним дзеркалом чистоти є вид баняка, що формою і розміром нагадує ті, в яких мама виварює білизну, але тут його щоденне призначення трохи інше. Сьогодні, після звернення мені уваги, за допомогою піску я привів його у належний вид, вкладаючи у цю роботу всю свою майстерність, від чого я мав (самі розумієте! яке велике і яке естетичне) задоволення.

Після двох днів карантину, зараз я маю постіль і почуваю себе як в Бога за дверима. Присунув до ліжка тумбочку (вона по сумісництву виконує обов'язки стола) і пишу Вам листа, сидячи на свіжій постелі (ліжка також мають громадське доручення служити табуретками, чи пак – диванами). Словом, у мене зараз зовсім так, як у вірші-сонеті Дмитра Павличка з часів його молодості:

*Маленький стіл, перо, папір
І ліжка, ліжником накрише.
Я тут живу з недавніх пір,
Тут буду, мабуть, довго жити...
Шевченко, Пушкін і Шекспір
Зі мною будуть говорити.*

Правда, що стосується того, скільки я житиму тут, то цього не знаю — поки що ніхто мені про це не говорив та й взагалі не знаю, кому я потрібний і чому мені виділили окрему кімнату при такій скруті з жилплощею.

Тільки що була медсестра, запитуючи, чи живий і здоровий. Я записався до окуліста, тут нема свого, але при потребі викличуть з міста. От і всі мої новини. Ах, я ще не сказав про найголовнішу — звукову оздобу кімнати. На відміну від попередньої, львівської, які мають більш специфічне призначення, тут я милуюсь зранку і ввечері (за суворим графіком) голосом радіо, так що в курсі справ усіх останніх вістей.

Порівняно зі Львовом, тут трохи по-іншому поставлена бібліотечна робота. Там, як непотрібну мороку, давали список книг, щоб кожний собі щось вибрав. Тут роблять більш раціонально — вчора мені дали без всякого вибору три книжки — усі пригодницькі, до яких я ще належно не підготовлений. Я пробував попросити список, щоб самому вибрати собі духовну їжу, але це було сприйнято досить скептично, мовляв, який тут може бути список і вибір — що є, те і споживайте. Якщо так високо поставлена справа духовного харчування, то що вже говорити про матеріальне. Страви тут рідкісні, унікальні, неповторні, і хто хотів би їх спробувати, мусив би наймати тут кімнату, бо жодний кулінар (без досвіду) такого борщу і супу не приготує. Для цього потрібна якась спеціальна вода, спеціальні продукти, спеціальний посуд, спеціально митий спеціальними людьми, що в синтезі дає такий специфічно-неповторний присмак стравам.

Здається, тут краще поставлена справа із передачами, побаченнями і листами, але які норми будуть застосовані до мене — ще не знаю, завтра розпитаю дежурного. Я б дуже просив Миколу вислати мені бандероллю ті книги, які чомусь не прийняв той остолоп Звонарьов у Львові. Жаль мені дуже і за ягодами — не так за їх смаком (я став досить байдужий до їства, а тим більше, до всяких ласощів), як жаль мені за тими вітамінами, які містяться в них. Хвилинами трохи моторошно стає мені, як подумаю, що через дурні вітаміни, чи дурні мури могу зіпсувати собі очі. Але мій оптимізм зараз такий великий, що маю надію все перенести і здоровісіньким повернутись, гаряче усіх Вас обняти, розцілувати і бути з Тобою, мамо, з Тобою, тату, щоб сприйняти глибше всю ту Вашу мудрість, яку я хоч знав, але не вмів нею користуватися.

Цілую усіх Вас, пишть мені, вітайте усю нашу велику Родину, наших щирих друзів і добрих приятелів. Ваш Богдан.

Листа мені не вдалося відправити з тої причини, що конверти були у валізі, яку забрали на склад. Я вимагав, щоб принесли мені валізу, бо там мама наготувала мені в дорогу різні продукти – все, що було дозволено, і дещо з того могло зіпсуватися, але на мою вимогу не дуже зважали. Черговий сказав, що тільки слідчий може розпорядитись, що мені дозволено, а що не дозволено. Чи то хотіли випробувати мої нерви, чи хотіли, щоб я сам просився до слідчого, але з 28 червня по 4 липня мені не принесли з валізи конвертів, і лист пролежав до 4 липня – дня, коли мене вперше завели до слідчого Костенка^{11a}.

Як звикле, він почав із запитання, чи маю якісь скарги, а якщо маю, то які. Я сказав, що тиждень лежить невідправлений лист, що мені не дають тих продуктів, які мама приготувала в дорогу. Костюк сказав, що це неправильно, що все, що мені «положено», мені дадуть. І що він зацікавлений якнайшвидше з'ясувати те, що цікавить слідство і відправити мене за місцем призначення. А тому хоче задати мені кілька питань.

Які питання буде ставити слідчий, я здогадувався, а відповідь на них була готова давно. Костюк не міг приховати роздратування і кинув репліку, що при такій поведінці мені довго доведеться чекати на етап. Я перепитав, чи встигну на 50-річчя Жовтневої революції потрапити в табір. Слідчий пронизував мене очима, думаючи, що мені відповісти. До 50-річчя «октябрю» було ще більше року. Я навмисно сказав таку дату, щоб стало зрозуміло, що готовий спокійно чекати рік чи два, бо для мене це не являє якихось особливих труднощів. Криво посміхнувшись, Костюк запевнив мене, що до 50-річчя буду на місці. З тим я повернувся у камеру, де на мене чекав черговий. Очевидно, що за той час, як я був у слідчого, перечитали чи переписали мого листа, який лежав у зошиті. Черговий завів мене до камери, в якій зберігалась валіза, з якою я мав їхати в табір. Сказав, що можу взяти з неї все, що мені потрібно, за винятком тих речей, які не дозволені по режиму. Я взяв конверти, олівці, дещо з продуктів, товстий зошит, щоб виписувати цікаві місця з прочитаних книжок (один зошит і олівець мені дозволили взяти зразу, як тільки привезли в житомирську тюрму) і повернувся в камеру з думкою, що до написаного тиждень тому листа треба додати бодай кілька речень. По суті, вийшов ще один коротенький лист, який також наводжу повністю:

P.S.

Лист мій трохи залежався, але змістом він не постарів, тому і відсилаю його таким, як вилився він у мене у перші дні «новосілля».

Сьогодні 4 липня (понеділок) вперше за десять днів зустрівся із слідчим Костюком, який потішив мене, що невдовзі, в усякому разі швидше, ніж наступить 50-річчя Жовтня, я буду відправлений на місце призначення. До сьогоднішнього дня моє життя текло без змін і дуже відповідало кавалерській пісні «Сам п'ю, сам гуляю, сам си стелю, сам лягаю», але здається, в найближчі дні моя парубоцька кімната буде ущільнена – мені когось дадуть, або мене до когось дадуть. Знаючи, як вдумливо комплектують кадри, мені дуже цікаво, з ким зведе мене доля.

Настрій у мене гарний, не хворію, добре сплю і добре їм, дякуючи мордовським запасам, які потрохи починаю спорожнювати. Як я не запевнював вас, що байдужий до всяких ласощів, але це трохи не так, бо коли я (за порадою мами) взявся за мед, то зрозумів, як багато їстівних спокус існує на білому світі. Але якщо медведі люблять мед, то що вже про в'язнів говорити!

Трохи турбують мене очі, особливо, праве, яке було опероване. Буду добиватися зустрічі з окулістом, щоб вжив якихось заходів і прогнав прозору муху, яка ненастанно бігає перед правим оком. У лівому у мене також появилася якась сітчаста пляма, але вона поки що не докучає, тому що ледве помітна. Буду просити лікаря, щоб дозволив мені їсти вітаміни, якими мене запасла мама, бо тут, на відміну від львівського ізолятора, не дозволяють їх мати.

Тобі, мамо, буде заважко, але Микола міг би приїхати до мене після екзаменів. Слідчий сказав, якщо хтось приїде, то не буде перешкод у побаченні, тому, поки я близько, просив би когось приїхати. Хочу зразу сказати, що огірків тут (свіжих) і часнику не приймають, тому не присилайте і не привозіть. А цибулі здалося б як можна побільше – постарайтесь вислати її (як тільки отримаєте листа) у посилці. Помідори можна. Дуже прошу – бережіть своє здоров'я, пишіть мені, а якщо буде можливість – то хай наш єдино вільний Микола приїде до мене. Щоб знав я, як швидко дійшов мій лист, зразу вишліть мені кілька слів відповіді.

Цілую усіх, усіх. Не забудьте окремо передати мій низенький поклін Оксаночці. Якщо вона мене хоч трішечки запам'ятала, то скажіть їй, що я дуже часто згадую її, як і її маму і тата і усіх-усіх Вас. Ваш Богдан.

Ага! Добре було б, якби Микола нагадав начальнику львівського ізолятора, щоб вислали мені на житомирський ізолятор гроші – 120 крб, які належаться мені по квитанції з № 4855 – гроші прийняв Сівак Іван. У нього ж знаходиться моя авторучка, яку я забув взяти. От і все на цей раз. Б. Горинь.

Моя адреса: м. Житомир

Почт. ящик ЯЮ 309-179

Гориню Богдану Миколайовичу.

Після сухої розмови з слідчим, чекісти (неважко було догадатись) випрацювали кілька варіантів, як «допомогти» мені налагодити контакт з Анатолієм Шевчуком. Судячи з усього, слідство у них ішло туго, Анатолій або відмовився взагалі давати відповіді на питання, або придумав якусь версію, яка їх зовсім не влаштовувала⁴. Якщо б він щось сказав про знайомство зі мною, то нам би зробили очну ставку⁵, дали б ознайомитися з протоколом допиту, цитували б його покази, а тут повна невідомість. Я роздумував над питанням, чому за десять днів мене всього один раз водили до слідчого. Отже, нема про що говорити, Анатолій, можливо, оголосив голодування.

Через день-два я по-іншому почав дивитись на приготовлену для мене камеру. Виявилось, що вікно було не випадково знято, всі ці деталі були часткою задуманого плану, бо раптом після десяти спокійних, тихих днів, камера ожила, до відчиненого вікна доходили з верхніх і нижніх вікон крики, стукоти, запитання, а найголовніше, перед очима почали теліпатись опущені з верхніх вікон шнури із прив'язаним куском мила (тягар, щоб опустити шнур), шматками сала і записками. Мені кричали з верхніх вікон: «Прийми коня і прочитай записку». Я не відповідав, вислуховував крики, лайку, погрози. Як вони знали, що в камері хтось є, коли я не відповідав на запитання і не приймав «коня»? Отже, все це було задумано. Наглядач час від часу підглядав у вічко, він все чув і все бачив, але не вживав жодних заходів. Моя камера наповнилась новим життям і я вирішив описати всі ті «новшества» у листі до батьків, будучи впевненим, що ще до відправки лист буде прочитаний чекістами, яким треба було в якийсь спосіб сказати, що зовсім не переймаюсь тими умовами, які вони для мене створили і розумію усі ні підлі витівки:

Дорогі рідні!

У Вас, напевно, склалося уявлення, що тут дуже скучно і одноманітно, що дуже важко проходять дні і т. д. Це так, але тільки для поетів. Як начитаєшся їх віршів, то можна подумати, що в цих пансіонатах важко день відбутися, а що вже говорити про тижні, місяці, чи роки, коли Лермонтов писав у плаксивому тоні, що «тюремные дни будто годы». Також багато пустих, охаючих слів понаговорювано про одиночне ув'язнення, ніби це межує з божевіллям, що людина тупіє і т. д., що мало не просить смерті, і що взагалі нічого страшнішого не може бути. Звичайно, все це побрехеньки і чим менше той, що писав їх, знав життя в цих пансіонатах, тим більше видумував різних жахів.

А насправді, як я вже Вам писав, життя тут дуже цікаве, різноманітне і багате всякими «новшествами», різними кольоровими відтінками (і їх переливами) подібних ситуацій, явищ, людських характерів тощо. Ви вже маєте деяке уявлення про мою кімнату, і думаю, переконались, що я (чи мене) досить непогано влаштувався. Спочатку весь мій світ був тільки у моїй кімнаті, але поволі, поволі я роздивився, прислухався і абсолютно переконався у великій філософській думці, «що не стільки світа, що у вікні». Постаю Вам докладно роз'яснити, як це треба розуміти, щоб мали Ви повну картину мого воістину курортного життя, яким радуюсь і насолоджуюсь, як тільки міг радуватись Колумб, відкривши новий материк.

Майже десять місяців я привик вставати о шостій годині. Завжди дуже боявся, щоб не будив мене нагло алярмуючий стукіт у двері, бо це трохи псувало враження дня, тому волів відкривати очі сам, щоб з готовністю на перший стукіт в двері крикнути «Готово!». Цей стукіт настільки в'ївся мені в душу, що зараз, коли після десяти місяців, треба вставати по новому графіку – о шостій тридцять, то я ніяк не можу привикнути і вже за кілька хвилин до шостої чекаю стукоту, але замість нього через півгодини проривається і наповнює кімнату голосок «радіо правди». І тут починається справжнє чудо.

Величезний пансіонат, як гігантський вулик, оживає. Стукіт, брязкіт, крики – в стіни, в двері, з вікон, по коридорі. Тут-то і початок дня. Рідко коли можна спокійно, не перериваючи, закінчити зарядку – завжди щось відверне увагу – звукові або зорові враження. Їх також розуміти – нелегка справа. От, скажемо, хтось ніби ступою б'є в стелю – бух, бух, бух. Це означає, що треба дивитись у вікно, бо через хвилину із верхнього поверху кидатимуть «коня». Ну, скажете Ви, збрехнув. Як ото можна коня кидати і де він узявся? А я кажу Вам, що можна, хоч спочатку і сам не вірив. Коні тут зовсім не ті, що у колгоспі. Потрібний шнур – довгий, залежно від того, з якого поверху на який треба «коня» кидати. Шнур дістають різними шляхами – розпускають шкарпетки, рвуть наволочки і багато ще інших секретів є, як здобути шнурок. Потім змотують його як аркан, а на кінець прив'язують кусок мила, а крім мила – те, що потрібно перекинути з поверха на поверх – пачку папіросів, сірників, ковбаси, – що душа бажає. Так це і є «кінь», а Ви думали?

Той, що наверху, опускає шнур вниз із милом (щоб тягар був), а внизу у вікні його підхоплює вправна рука і прив'язує, що треба, або знімає, що поклав «друг». Тепер Ви розумієте, чому більшості

жильців шибки у вікнах явно заважають і чому вони змушені були звільняти вікно від зайвого цивілізаційного придатку.

Я повинен Вам сказати, що під моїм вікном, як, видно, і під всякими іншими, так засмальцьовано, ніби тут безперервно дряпаються на вікно коти, хоч причина не в котах, а в жильцях, які при великій тренеровці набувають таку дорожочінну властивість, як вміння стрибати по-кошачому на вікно і з вікна. На свій стыд повинен Вам признатися, що я ще не оволодів цим мистецтвом, але, мабуть, тільки тому, що не було вчителів, тренерів, а я, як Вам відомо, живу один-однісінький. Для сусідів я – справжнє горе із своїм нерозумінням правил життя, тому моє вікно є тільки «наблюдательним пунктом» і жодного дійового контакту із життям пансіонату не підтримує. Це дає мені до певної міри спокій споглядання.

Так от, радіо вклучилося, я встаю, застеляю ліжку, роблю зарядку, а тут бух-бух. Я всю увагу на вікно – вироблений інстинкт. З гори – «фю», і полетів униз повз мого вікна шнурок. Із низу бух-бух, значить, прийнято. Кілька секунд шнурок спокійнесенько теліпається, а потім знизу бух-бух (це означає: тягни!) і шнурок поплив вверх разом із куском сала чи ковбаси, чи ще там чого, залежно, що прив'язали. Видно, у таких випадках інші жильці стоять на «атасі», щоб часом наглядач через вічко не підглянув, що кинули «коня», бо тоді шнур пропав. Якось я спокійненько спостерігаю собі, як закинули «коня», коли раптом двері моєї кімнати відкрились і наглядач миттю, буквально миттю опинився на вікні, при чому так спритно і так швидко він там опинився (а вікно в самому верху), що жоден кіт не зрівняється з такою спритністю. Він перехопив середину шнура і почав підтягати ношу, а потім рвонув шнур і він весь опинився в його руках. Ну, думаю, будуть тепер хлопці мати клопіт та й шнур пропав. Але де там – не минуло й півгодини, як знову бух-бух і новий «кінь» полетів. Попробуй, вилови таке невечерпне стадо!

Цей мій лист трохи залежався, він – доповнення до попереднього. Як будуть у моїй хаті якісь новини, обов'язково докладно Вам розповім. Цілую всіх. Ваш Богдан.

Листа я не відіслав вчасно батькам тому, що мене несподівано викликали на побачення з мамою і братом Миколою, які приїхали в Житомир, отримавши мого попереднього листа. Як правило, побачення дають перед тим, як відправити в етап. Для мене це був сигнал, що мені не залишилося довго перебувати в розкішному «пансіонаті». На цей раз я помилився. Побачення було влаштоване

для того, щоб почути, як я пояснюватиму, чому мене не відправили у Мордовію, а тримають у Житомирі. Очевидно, що я повторив рідним у скороченому виді версію, яку записав слідчий Боєчко у Львові і Костюк у Житомирі. Побачивши, що з нашого обміну інформацією важко щось витягти варте уваги, наглядач, отримавши команду, перервав побачення. Привезені мамою і братом продукти забрали на перевірку. Мені вручили ручку і зошити.

Побачення з рідними і привезені продукти (дозволялось до 5 кг) ще більше підняли мій настрій. До всього, що в мене було, необхідно було придбати з тюремного «ларька» деякі речі щоденного вжитку, які забула привезти мама (мило, зубна паста – те, що дозволено засудженим, відповідно до тюремного режиму). Я дав заявку на все, що мені потрібно, але виявилось, що передані для мене батьками ще у Львові 120 крб. чомусь не переслали зі Львова до Житомира. У мене була квитанція, а грошей не було. Без мила і зубної пасти в брудній камері я почував себе дуже зле. Тому я написав заяву начальнику слідчого ізолятора УКДБ по Львівській області майору Мигальову з вимогою дати відповідне розпорядження, щоб передані батьками гроші, які числяться по квитанції за № 4855 переслали в Житомир, ЯЮ 309-179. Коли черговий сказав мені, що гроші, які передали батьки, віддали нав'язаній мені у Львові адвокатші Малік, то це був перший випадок за весь час перебування у Житомирі, який зрушив мої нерви.

У відісланій батькам листівці я писав:

Дорогі рідні! Сьогодні я отримав сумну і неприємну вістку, яка мене стривожила і водночас обурила – прислані Вами гроші без моєї згоди і без мого відома перечислені в користь адвоката Малік. Сьогодні я написав протест на ім'я начальника КДБ м. Львова. Дуже прошу Вас – вишліть мені телеграфом кілька крб., щоб можна було купити елементарні речі побуту, а при нагоді переговорить по цій справі із Малік, яка по-зłodійськи обікрала мене, а також із відповідним начальством. Справа ця термінова, тому більше не пишу, а незабаром напишу Вам великого-превеликого листа. Якщо Ви зразу вишлете мені гроші, то вони напевно застануть мене в Житомирі. Адреса ЯЮ 309-179. Ваш Богдан.

Минуло кілька днів, і в мою камеру, як я і очікував, вкинули (поза всякими сумнівами) «підсадну качку». Не знав, як її прийняти – серйозно, чи з насмішкою. Вирішив, що серйозно. Незнайомий назвав своє ім'я, але воно мені не запам'яталось. Сказав, що дуже голодний, чи нема в мене що перекусити. Я дав йому те,

що в мене було, і чекав на подальший розвиток подій. «Качка» виявилась дуже балакучою, лепетала щось про політичного, з яким сиділа, і всяко його хвалила. Я слухав, поклявся слухати. Через день-два нас несподівано повели на прогулянку. Сказали, що прогулка буде кожного дня. Мій компаньйон радив, що на прогулянку завжди треба з собою брати м'якоть із хліба. Якщо написати на клапті паперу кілька слів, то можна перекинути через стіну і встановити контакти з людьми з інших камер.

Прогулочний дворик був поділений на окремі секції. Згори за зеками наглядав вартовий. Коли вартовий повернеться до нас спиною, — радив мені незнайомиць, — тоді можна перекинути кульку з хліба разом із запискою в сусідню секцію, запитати, чи є хтось з політичних. Тою порадою він себе повністю видав. Задум був зрозумілий. Я сказав своєму компаньйону, щоб не набридав мені дурними пропозиціями, бо це порушення режиму і за такі речі можуть посадити в карцер. Надалі він поводив себе не так нахабно^{6,12a}.

Після провалу задуму спровокувати обмін записками з Анатолієм за допомогою «коня» і під час «прогулянки», мене знову повели до слідчого. У його кабінеті був ще один чоловік у цивільному, як можна було здогадатись, з оперативного відділу. Спочатку, як це в них прийнято, запитали, як здоров'я, чи маю якісь скарги.

Після такого вступу мене «нахрест» почали атакувати запитаннями, відповідь на які я кілька разів проговорював кожного дня мовчки для себе і міг відповідати на них навіть спросоння. Мої відповіді були повторенням того, що я говорив Боечкові. Коли атака закінчилась, тоді в наступ вирішив піти я. Сердитим голосом я запитав, на якій підставі мене тримають у тюрмі. Суд присудив мені відбуття покарання у таборі, а не в тюрмі. Табір і тюрма — це два різних режими. Ви не маєте права тримати мене в тюрмі, ви порушуєте закон і я вимагаю зустрічі з прокурором, вимагаю, щоб мене негайно відправили на етап.

На мою тираду оперативник з садистичним виразом лица процідив:

— Буде вам етап, буде. Ви ще згадаєте цей ізолятор і пошкодуєте, що так наполягали...

Після тих слів він кинув слідчому: «Хай заберуть». Мене відвели в камеру. І знову почалося звичне життя. Я так захопився перечитуванням тюремних книг, що вже перестав цікавитись, скільки минуло часу від того дня, коли мене привезли в Житомир. У кабінеті слідчого була ще зустріч з прокурором по нагляду. Я висловив йому свій протест з приводу безпідставного тримання мене на тюремному режимі, тоді як мені присуджено лагерний режим.

Прокурор вислухав і сказав, що «розбереться». Розбирались довго. Нарешті несподіване: «З речами на вихід». Мене силою запхали у набитий людьми «ворон» (груди були так стиснуті, що важко було дихати) і через якийсь час я опинився у київському ізоляторі. Проте, який етап мені влаштували чекісти, як дотримали вони слова, що я надовго запам'ятаю етап, найкраще розкажуть мої листи. Їх небагато, а тому процитую повністю, бо після сорока років по пам'яті мені не вдалося б відтворити багатство етапного колориту.

15 серпня 1966 р.

(На поштовій листівці): Дорогі рідні!

Після восьмиденного ознайомлення із київським пансіонатом, 13 числа (серпня) прибув у Харків. Мабуть, по протекції потрапив у рідкісно комфортабельну кімнату із подвійними вікном і дверима і з того часу починаю вірити у тринадцяте число. Як бачите, не втрачаю гумору, а це означає, що настрої у мене прекрасний. Через кілька днів після нашої останньої зустрічі, вивели мене до окуліста — приписав мені якісь краплі і уколи алоє. Хоч моя подорож вельми приємна, але хотів би нарешті доїхати на місце, бо маю тих приємностей уже по самі вуха. Дуже хотів би довідатись до дрібниць про Ваше життя, про життя усіх-усіх рідних, знайомих і друзів, але зараз це абсолютно неможливо — доведеться бути у незнанні, поки не приїду на місце, а тоді вже матиму щастя отримувати від Вас листи. На днях вирушаю далі в дорогу. Якщо буде можливість — напишу. Пильнуйте своє здоров'я, цілую усіх.

Ваш Богдан. 15 серпня, м. Харків.

Я не був впевнений, чи ця листівка дійде до батьків, переживав, чи не захочуть їх тероризувати невідомістю, що нема від мене вістки. Тому наступного листа написав із Воронежа.

23 серпня 1966 р., м. Воронеж.

Дорогі рідні!

Пишу Вам із Воронежа, 23 серпня, а прибув учора із Харкова. Я міг би і дуже хотів би написати Вам довжелезного листа, розповісти про всі мої веселі пригоди, але не хочу перевтомлювати пошту — вона жіночого роду і могла б подвигатись, а тоді хто перешле Вам кілька слів.

4 серпня я виїхав етапом із Житомира у Київ. Після восьми-денного ознайомлення із київським пансіонатом, 13 серпня прибув у Харків. І треба ж було приїхати саме тринадцятого! Потрапив у хату із модерною обстановкою — жодного кусочка дерева, все із заліза. Вікно потрійне, двері подвійні, мітли, чайника з водою — нема, все стильне: нари із сантиметрової бляхи, така ж приварена подушка. Розглянувся — прекрасно! На стінах сила силенна написів, а великими буквами: «Входячий не сумуй, виходячий — не радій». Ви догадуєтесь, що ця хата призначена для людей, які очікують, поки їх відправлять на небо, а мене помістили, щоб ізолювати і ще тому, що не було іншого місця, як мені говорили. На другий день все враження від хати зіпсувало те, що дали матрац — ніяк він не підходить, не в'яжеться з обстановкою. Так я пробув рівно десять днів. Коли покидав свою хату, забувся, що не треба радити? і це була велика помилка — у новому місті зараз живу у карцерній хаті, і тут знову на дверях напис: «Входячий — не сумуй»... і т. д.

Але нема дурних — коли покидатиму цю пивницю — радити уже не буду, і в дальнішому буде все гаразд. Як тільки приїду на місце — пишіть мені якомога частіше — бо хочу знати усе до дрібниць про життя усіх рідних, знайомих і друзів. Переписуйте мені братові листи, щоб я знав, як він живе, а також вишліть його адресу.

Мені у великій пригоді стало все, що передала мені мама. Мені тепло і ситно, абсолютно здоровий, настроій прекрасний, та тільки нема з ким пожартувати, бо сам. Пильнуйте своє здоров'я, цілую усіх рідних, вітайте від мене знайомих і друзів. Ваш Богдан. Воронеж. 23 серпня 1966.

Коли нема зворотного зв'язку, то нема певності, а є постійний сумнів, чи відісланий лист дійшов до адресата, чи з якихось міркувань затриманий або конфіскований КГБ. Знаючи, як ретельно вони читають листи, вишукуючи потрібну для них інформацію, доводилось майже в кожному листі написати одне-два речення, яке б їх могло зацікавити. Треба було, наче між іншим, щось сказати про своє перебування у Житомирі, щоб остаточно утвердити легенду, до якої вони не могли б придертись. Коли в поїзді конвоїр біля моєї клітки раптом сказав мені, що скоро буде станція, на якій зеки можуть передати для відправлення листи, і що я також можу написати, але треба спішити, то ці слова я сприйняв як запрограмовані КГБ. Можливо, що на цей раз я перестрашував себе, але всю дорогу я постійно думав над тим, що одне-два необачних слова, і мене повернуть у Житомир на «дослідження». Я вирішив скористатись порадою конвоїра, але не для того, щоб говорити у листі

зайві речі про перебування в Житомирі, а для того, щоб докладно описати, як перевозили мене по етапу з тюрми в тюрму, розповісти деякі деталі мого побуту в камерах. Думаю, що поміщення мене у спеціальні камери не було випадковістю. Дуже це було подібно на запрограмований спеціально для мене етап, який мені обіцяв у Житомирі оперативник: «Ви пошкодуєте, що наполягаєте, щоб вас негайно відправили на місце призначення». Шкодувати – не шкодував, але сили мої були так вимотані, що я ледве тримався на ногах. Не виключено, що був задум довести мене до божевілля. Листа я написав на адресу Андруняків – родичів, які мешкали по сусідству з батьками. У мене не було сумніву, що, отримавши мого листа, цюця Катруся зразу понесе його моїм батькам. Пізніше я дізнався, що так і сталося, і що не тільки цей, але й інші листи батьки отримали і зберегли їх до мого повернення.

Дорогі цюцю і вуйку!

Пишу Вам з дороги, у поїзді, користаючись нагодою. Батькам я написав з Воронежа, але не впевнений, чи вони отримали мого листа, тому пишу Вам. 4 серпня я виїхав з Житомира, а з 5 по 12 був у Київському ізоляторі. Із Києва не мав можливості написати. 13 числа приїхав я у Харків. Чи то день такий, чи просто нерви у мене здали, але того ж дня я зрізався з тупим корпусним, а він, дізнавшись, яка у мене стаття, вирішив ізолювати мене, щоб я не впливав на різних злодіїв, бандитів і вбивць, помістив мене у спецкамеру, у якій тримають перед розстрілом людей. Першу ніч я проспав на суцільно залізних нарах без всякого матраца, а на другий день дали матрац і одіяло. У камері цій подвійні ґрати на вікні, а також ґрати на дверях, крім залізом кованих дверей. Там пробув я сам до 22 числа, а 23 я уже був у Воронежі. Ну, думаю, може, хоч тут пощастить. Ведуть мене коридором із хідниками. Мабуть, це спеціально для політичних, думаю собі. Коли відкривають двері і вводять мене у пивницю – малесеньке віконце закрите бляхою, ледве блимає 25-ватова жарівка. «Куди ви мене вкинули – питаю, це ж карцер». – «А куди ж ми тебе помістимо – будеш тут, поки не відправлять». – «А постіль?» – «А ми не даємо постелі для транзитних,» – відповів і говорити більше не хоче. І знову я проспав на нарах, які на день закриваються на замок. Правда, відкрили мені бляшане вікно, але пивниця є пивницею. Цікаво, що і в Харкові і у Воронежі серед безлічі написів великими буквами написано «Приходячий – не тужи, відходячий – не радій». Після Харкова я

мав можливість переконатися у доречності цього лозунгу. У Воронежі 11 днів я провоював, щоб перевели мене в іншу камеру, але даремна справа. Мені дали тільки один матрац і – будь здоров. Без газети, без книжок, абсолютно один відбув я своє «наказание» і 2 вересня я виїхав у м. Ряжск Рязанської області. Тут я вже жодним словом не заїкався, що я політичний, щоб уникнути харківської і воронежської пригод. Але тут інше лихо – у камері біля 30 людей, і всі без матраців. Потім на усіх дали кілька матраців. Але мені, на лихо, не випав. Проспав я при відкритому вікні, в одежі (дуже тяжке повітря) і трохи простудився. З лікарем я знову поскардалив, бо дала мені якихось два порошки, але до грипу вони, здається, не мали жодного відношення. Почав я безнастанно сякаться, витягуючи і так свій немаленький носик. Якщо у попередніх містах була одна біда, так тут зовсім інша – хвороба і блощиці. Вони мене страшенно люблять, і я їх також, тому тих кілька ночей ми вели то мирні переговори, то жорстоку війну, бо вони зовсім не щадили моєї крові. Обцілований блощицями, у весело-грипозному стані, з великою мукою і невеличким скандалом (важко на все це спокійно дивитись) покинув я рязанську деровню м. Ряжск і їду у напрямку на Куйбишев. Надіюсь, що приблизно через днів 10, тобто десь 15 вересня буду на місці. Я всяко себе підбадьорював, але заради правди мушу признатись, що дорога зі Львова до Ряжска була для мене у сто разів важчою, ніж увесь попередній рік порівняно спокійної львівської тюрми.

Не хотів я адресувати цього листа батькам, бо це могло б затримати його у дорозі. Надіюсь, що якимось спільно розберете мій курячий почерк. Дуже прошу маму не перебільшувати моїх неприємностей – усе це в цілості дуже цікаво, і я зовсім не жалію, що доля дала мені пізнати від світа скрите життя тисяч і тисяч людей. Колись я Вам про все це розповім докладніше. Дуже хотів би дізнатись усе до дрібниць про життя усіх рідних, але треба трохи потерпіти. Якщо я писатиму не завжди на домашню адресу, то не дивуйтесь – це залежить від умов. Перепишіть мені, дуже прошу, усі листи Михася (оригіналів не висилайте) і вишліть мені, як тільки напишу свою адресу з місця. Миколу прошу віднайти квитанції передплатних видань – Білецького, «Литературной энциклопедии» та ін. (деякі з них були в полярасі для грошей, а деякі у «бумажнику», який був у чемодані. Погляньте також, чи є мій диплом.

За всю дорогу я не зустрів крім «уголовників» жодного політичного. Думав, що долучать до мене для відправки одного з Жи-

томира, але видно, його ще не засудили. Напишіть, скільки йому дали і що у нього за справа, бо я так і не міг довідатись, хоч пробув у Житомирі сорок днів. Знаю, що мама хоче їхати до мене. Переживаю, що це буде трохи заважка для неї дорога, тому дуже прошу пильнувати на себе і вдома і в дорозі. Я дуже вдячний Миколі за книги, які він передав мені – мені усі вручили. Прошу його і далі купляти для мене по змозі новинки, але не раджу багато розмовляти з продавцями, зокрема Стефою, та й взагалі краще більше слухати, ніж говорити, – ця істина дається дуже дорогою ціною, але хай врахує дещо.

Оце і все на сьогодні. Чи тато щось думає робити з своїми зубами, чи ні? Як коло Вас справи, цьоцю і вуйку, як Василь і Богдан, як почувують себе Тарнавські, цьоця Стефа, Гафійка, Іванко? Словом, усі рідні, знайомі, сусіди і друзі. Чи працює Ірина Калинець? Мені дуже жаль, що її звільнили з такої гарної роботи. Вітайте їх. Буде для мене велика радість, коли дізнаюсь, що Ви отримали цього листа. Пишіть мені. Ваш Богдан.

Як я і передбачав, десь у середині вересня мене привезли на станцію Потьма і помістили в ізолятор. Там я зустрів кількох в'язнів, серед яких був Левко Лук'яненко. На жаль, я був дуже вимучений, грипозний, а тому не мав можливості ближче запізнатися з добірною компанією. Пізніше ми зустрілись в лагері №11. Пам'ятаю, що вночі мені стало погано, я зліз з нарів, щоб пошукати воду, але впав і знепритомнів. Як потім мені розповіли, хтось насилу вклав мені до рота валідол (чомусь були міцно затиснуті зуби). Від валідолу я очунав, але почував слабкість. Невдовзі все минулося. На завершення тої затьяжної «одіссеї» наведу один з перших листів з місця прибуття, яке мало таку адресу: Мордовская АСР, ст. Потьма, п-о Явас, п-я 385-11-4. У листі, датованому 4 жовтня 1966 р. я писав:

Дорогі рідні!

Про мою двохмісячну їзду і про мій щасливий приїзд Ви уже в загальному знаєте. Кількома словами доповню. Цілий тиждень працював мало не столярем – збирав верхи до сервантів. Робота ця незалежна ні від кого, але вимагає великої вправності в орудуванні фуганком, долотом і т. д. – тато знає, що це таке, особливо, електричне сверло, пила, гнблювання. Щойно почав звикати і автоматизував деякі рухи, як сьогодні перевели мене на іншу робо-

ту — чистити і різати для сервантів завіси. Якщо кожен тиждень перекидатимуть мене з роботи на роботу, то можете уявити собі, скільки у мене буде нових спеціальностей! В цілому почуваю себе непогано, хоча не відсапався ще з дороги, а крім того днями знову переніс грип з кашлем. Ніяк не можу дати собі ради з тими ангінами і грипами, Але від чого тільки не виліковує курорт, тому є надія, що всі міські хвороби швидко відчепляться від мене.

Є у мене кілька просьб. Якщо мама не відмовилась від наміру приїхати до мене (я даю на це згоду тільки у випадку, якщо мама почуває себе абсолютно здоровою) дуже прошу взяти з собою щось від малокрів'я, здається, це гематоген. У мене не проходять з перед очей різні цяточки і павуки — цілком можливо, що одна з причин цього — малокров'я і загальне ослаблення організму: я дуже швидко втомлююсь не тільки на роботі, але й від розмови (читання на деякий час припинив). У Житомирі окуліст приписала мені курс лікування очей алоє (уколи) і якісь краплі. Начальник санчастини дозволила, щоб алоє вислали з дому, бо тут немає (35 шт.), а саме закапування мені не допомагає.

Буду просити маму привезти мені меду і щось з овочів і фруктів (яблука, морква). Передачі мені, напевно, не дозволять, але навіть тих два-три дні, які дадуть для побачення, багато значитимуть для мене. Та найголовніше, що мучить мене — невідомість, як там удома, чи всі здорові — за останнє я найбільше переживаю, бо знаю, як Ви усі байдуже до себе ставитесь, тому прошу і молю Вас — пильнуйте себе!

Колись я писав Вам із Житомира, що гроші, які Ви мені переслали у Львів, без мого відома і згоди перечислили адвокату. Я написав протест начальнику Львівського КГБ, але жодної відповіді не отримав. Якщо коло Вас водиться яка копійка, то вишліть мені кілька крб., поки щось зароблю.

Кожен день бачуся із Михайлом Осадчим, Іваном Гелем, Ярославом Гевричем, Панасом Заливахою та Дмитром Івашенком, до якого недавно приїжджала дружина, а до Геля мають приїхати на днях. Цілую усіх рідних, чекаю на вістку, а ще більше на зустріч. Ваш Богдан. 4 жовтня 1966 р.

У переліку імен я не згадав Анатолія Шевчука, бо його ще не привезли у табір — Анатолій прибув через місяць-два. Його, як і всіх новоприбулих, зустріли всім українським кошом, пустивши по колу кварту круто завареного чаю. Під час зустрічей з Анатолієм я не розпитував його, як проходило слідство. Якщо б чекісти підслухали розмову про нашу таємницю, то була небезпека, що

можуть відновити справу, розпочати додаткове слідство – такі випадки траплялись. Анатолій часто отримував листи від брата Валерія, який на машинці через один інтервал докладно описував літературне життя столиці. Анатолій не замикався в собі – листи від Валерія читали усі табірні побратими.

То був час, коли я працював над нарисом про життя і творчість художника Опанаса Заливахи. Знаючи прискіпливість Анатолія до кожного слова, я попросив його зробити мовну редакцію написаного. Анатолій, як і при попередніх наших зустрічах, усміхнувся і сказав, що прочитає уважно. Він виловив усі русизми в тексті, розповів мені про своє враження. Через деякий час я дав йому прочитати інші статті, які також пройшли його мовну редакцію. Якщо б це було в нормальних умовах, і мені треба було б шукати редактора для книжки чи збірника статей, то кращого редактора від Анатолія важко було б знайти. В нього я помітив вроджене чуття рідної мови, слова, стилю. Якщо б не арешт, він був би блискучим новелістом, прозаїком високого рівня, але життя пішло іншим трибом. Я ніколи не питав його в таборі, як проходило слідство, яку він зайняв позицію, як його кантували – на ці теми ми, не змовляючись, наклали табу. Достатньо було розповісти комусь про наші конспіративні стосунки, і нас могли потягнути на додаткове розслідування справи, судити за організаційну діяльність. Тому про нашу спільну таємницю я вперше коротко розповів шойно через тридцять років, коли дамоклів меч уже не висів над нашими головами. У книжці «Опозиційна особистість: друга половина ХХ ст. Політичний портрет Богдана Гориня» Тарас Батенко так охарактеризував спробу створити поліграфічну базу для самвидаву:

«Захопившись цією ідеєю, Б. Горинь поїхав до Житомира і зустрівся з лінотипістом Анатолієм Шевчуком. За тиждень були виготовлені підпільно перші лінотипні пластини з віршами В. Симоненка. Богдан відвіз їх у Київ Іванові Світличному, який поставився досить стримано до наміру започаткувати власну поліграфічну базу. Б. Горинь не відмовився від задуму налагодити поліграфічний випуск літератури і домовився з А. Шевчуком, що той виконає лінотипні пластини з текстом ще кількох самвидавчих матеріалів» (Л., 1997. – С. 81).

З перспективи майже сорока років могу сказати, що екзамен, який Анатолію і мені влаштувала доля, ми витримали з честю і тому так докладно, з внутрішньою радістю розповідаю про нашу таємницю у цьому спогаді.

ЗАУВАГИ ДО СПОГАДІВ БОГДАНА ГОРИНЯ

---

1) Уперше я побував у Львові 1963 року, коли мій брат Валерій приїхав сюди у весільну подорож, а я зі своєю дружиною його супроводжував. Тоді я й познайомився з Богданом Горинем і мав змогу оцінити українську атмосферу цього міста. Валерій на той час був уже знайомий з Богданом; за своїми поглядами брати Горині та їхні друзі дуже імпонували нам, а українську атмосферу міста Львова ми сприйняли із захопленням. Запам'ятався з тих часів також стелаж із книжками у кімнаті, яку Богдан тоді винаймав для прожиття. Майже всі книжки були старого, переважно львівського друку; таку книгозбірню на Східній Україні міг зібрати далеко не кожен, та й то тільки впродовж багатьох років. Богдан сказав, що любить, аби ті книжки завжди були в нього під рукою. Я щиро йому позаздрив на таке багатство, бо вже й тоді був завзятим книголюбом.

Наступного року я з дружиною здійснив туристичну подорож по Закарпаттю і, повертаючись додому, на короткий час зупинився у Львові, де знову бачився з Богданом Горинем; був тоді при зустрічі і Петро Дідович, який працював в архіві і мав тут кімнатку, де мешкав. Саме тоді ми з Богданом і домовилися про випуск самвидавських матеріалів з лінотипного набору, який і пообіцяв виготовити в житомирській друкарні. Справа була, звісно, ризиківана, але я цілковито довіряв Богданові. Хрущовська «відлига» на той час уже минала, не розвинувшись, і радикальні українські кола були змушені вдатись до підпільних методів боротьби за українську національну ідею. Розмова про виготовлення лінотипного набору, пам'ятається, відбулася в якійсь невеличкій кав'ярні, де ми випили по чарці вина «Іршавське»; при ній були присутні також моя дружина Антоніна і Петро Дідович.

2) За весь час таємної діяльності я виготовляв лінотипний набір переважно тих віршів Василя Симоненка, які не могли бути надруковані легально; пригадую ще вірш С. Тельнюка «Забувай-

те українську мову» та вірш Д. Павличка «Коли умер кривавий Торквемада», можливо, було ще дещо; крім того, було набрано прокламацію «Друзі, громадяни!» — документ із сильним анти-радянським спрямуванням. Весь цей набір, за винятком статті «З приводу процесу над Погружальським», було передано за призначенням, і кагебісти про це так ніколи і не дізналися.

3) Коли 1965 року до Житомира дійшли чутки про політичні арешти у Львові та інших українських містах, у мене зостався лише один документ — стаття «З приводу процесу над Погружальським», майже весь текст якого я вже набрав на лінотипі. Звичайно, тримати тепер крамолу вдома було ризиковано, а отже, треба було виготовлений набір знищити. Найпростіше було занести набір назад до друкарні і там пустити його на переплавку. Але мені було дуже жаль це робити, я стільки часу і нервів затратив на його таємне виготовлення; крім того, думав я, коли вляжуться пристрасті, зв'язані з арештами, і мене не викриють, можна було б у Житомирі зробити спробу нелегального друку цієї статті. Отож, я поклав набір статті до маленької валізки, заніс його на берег річки Тетерева і закопав біля великого гранітного валуна серед кущів, а машинописний оригінал знищив. Спершу я кілька разів перевіряв, чи ціла моя схованка, а потім, заспокоївшись, перестав. І от диво дивне: якесь тривожне відчуття почало через якийсь час з'являтися в мене, ніби десь недалеко чатує на мене невідворотна біда. А сталося от що. Якось у кущах біля того валуна кілька підлітків затіяли гру і якимось чином натрапили на загорнуті в папір лінотипні рядки. Це сталося, безперечно, цілком випадково, але відтоді я почав вірити в існування в житті людини чогось подібного до фаталізму. Підлітки принесли набір додому, а там уже їхні батьки доправили його в КГБ. «Доблесні чекісти», одержавши без усяких зусиль зі свого боку такий матеріал, почали розслідування і, врешті, вийшли на мене. До речі, перед моїм арештом вони встановили на горищі над кімнатою, де я тоді жив, наймаючи квартиру, підслуховуючий пристрій, але це нічого корисного їм не дало, бо квартирна хазяйка, котра, як майже кожна жінка, не в силі була тримати язика на замочку, і розповіла про це моїй дружині — отож з дружиною я почав вести тільки примітивні побутові розмови, а коли залишався сам, то частував моїх слухачів стрийовими піснями з репертуару солдатів військової частини, яка була розташована поруч.

4) Уже перед арештом, явно відчуваючи за собою стеження, я знову навідався до того фатального валуна на березі Тетерева і виявив, що лінотипний набір зі сховку зник. Після цього почав

вирішувати, яку лінію поведінки обрати після арешту. «Легенда», яку я врешті вигадав, була така. Машинописну статтю «З приводу процесу над Погружальським» я знайшов вкладеною в книжку, яку взяв в обласній бібліотеці. Розповідь про підпал українки в Київській публічній бібліотеці вразила мене, і я, як завзятий книголюб, вирішив набрати текст статті з метою виготовлення брошури для власного користування – таких бібліофільських матеріалів (здебільшого газетних вирізок) у мене вже назбиралася ціла колекція. Цій «легенді» кагебісти, звісно, не повірили, але спростувати її так їм і не вдалося.

5) Людська пам'ять справді химерна – перечитуючи спогади Богдана Гориня, я ще раз у цьому переконався, бо не знайшов у них згадки про очну ставку поміж мною і Богданом, яку все-таки влаштувало слідство, інакше нащо його, вже судженого, спеціально доправили до Житомира. А незадовго до цього я заявив слідчому Костюку, що оскільки на всі запитання я вже подав докладні відповіді, а подальші запитання – це видозмінені старі, я надалі розмовляти зі слідством відмовляюся (відтоді цієї тактики я дотримувався до кінця). Отже, на очній ставці відповіді давав Богдан Горинь, узгоджуючи їх зі своєю невинною версією, а я, посилаючись на свою попередню заяву, на жодне запитання не відповів. Таким чином, очна ставка не дала слідству жодної обнадійливої зачіпки, розкручуючи яку можна було довести «злочинну» змову поміж мною і Богданом.

6) Підсаджували «наседку» і мені. Це був якийсь Ярослав Монастирський родом зі Львова, який сидів у побутовій «виправно-трудовій колонії» у Райках під Бердичевом. Він настирливо допитувався про моїх знайомих з Києва і Львова, видавав себе за великого українського патріота, а особливо намагався переконати, що мої пояснення слідству наївні, і через це ніхто їм не повірить. Я розкусив його зразу, і він так і не роздобув жодної корисної для кагебістів інформації. Згодом мені навіть стало відомо, яку винагороду одержав Монастирський за свою «роботу» – його перевели відбувати решту строку ближче до дому, у колонію в Сокалі біля Львова.

ПРИМІТКИ ДО СПОГАДУ БОГДАНА ГОРИНЯ

1а. Між мною та братом завжди існувала певна взаємодовіра: брат мені про контакти з Богданом Горинем розповів, але, звісно, не повністю. Так я не знав, що він набирав ще вірші В. Симоненка та інших, зрештою, те, що взяв від нього, подано перед спогадом Б. Гориня.

2а. Поїздка з І. Грабовським та В. Дроздом відбулася влітку 1962 р., її докладно описано в «На березі часу. Мій Київ». К. 2002. Але приїжджав я, як подавалося вище, і в 1963 р. У вересні, власне, 27 числа, тоді й познайомився з Богданом і мій брат, який зі своєю дружиною супроводив мене у весільній подорожі. В пам'яті Б. Гориня ці зустрічі з'єдналися.

3а. Петро Дідович — мій найближчий університетський приятель, письменник. Це я порадив Петрові познайомитися з Б. Горинем, щоб увести його в львівські культурні кола.

4а. Я тоді був у війську, брат їздив у Карпати. П. Дідовича він добре знав, тому й заїхав до нього.

5а. Див. прим. 2. Ми були тоді в братів Горинів удома, і він нам показав прижиттєві видання Б.-І. Антонича, про якого ми ще нічого не знали, навіть дав у готель почитати. Ми були вражені поезіями. Моя юна дружина тоді перемалювала обкладинку «Книги Лева» — цей малюнок і досі в мене зберігається.

Петро Дідович у листі до мене від 5 квітня 2004 року згадує так:

«Тепер відносно передмови Богдана Гориня до вашого з Анатолієм листування, в якій він посилається на мене. Пригадати розмову сорокарічної давності, звісна річ, не можу — їх, як і дискусій та суперечок з автором передмови, було доволі. Можливо, щось подібне й виникало, раз йому запам'яталось. Особисто мені в пам'яті закарбувалось зовсім інше.

У червні 1964 року під час туристичної подорожі в Карпати Анатолій на кілька днів зупинивсь у Львові. В тогочасному листі до тебе я сповіщав, що ми з ним провели разом пару чудових вечо-

рів. Була, серед іншого, й розмова про так званий самвидав (про це в листі не йшлося з цілком зрозумілих причин). Коли твій братець поділився наміром набирати на лінотипі підпільні тексти, я його від цього всіляко відмовляв. Не тому, що був проти самвидаву, а дбаючи про його безпеку. Виходив у застереженнях із того, що його дуже швидко вирахують. Бо коли друкарських машинок на Україні десятки тисяч, то лінотипів у друкарнях практично одиниці. В техніці спец я невеликий, проте певні навички все ж мав — у війську служив механіком радіолокаційних станцій на літаках-винишувачах. Відтоді виніс переконання, що практично кожен механізм, незважаючи на свою безособовість, має, так би мовити, свій стиль, навіть приналежний йому власний гандж.

Анатолій же запевняв — лінотип власного «почерку» не має, всі вони, мовляв, на один копил. Я йому не повірив, та переконати в зворотному не зміг. На жаль, рацію мав не він, а я — фахівці з відповідних органів на Анатолія вийшли без зусиль. А в результаті — суд і мордовські табори».

6а. Дружину Анатолія звать Антоніна.

7а. У брата вже була невелика практика, але небезпека існувала.

8а. Криниць біля нас не було, а в річку кидати небезпечно через велику кількість рибалок та пляжників, які легко могли наштотхнутися на пакунка — брат це знав. Навіть печерки в камінні в річці обмацувалися тими, що ловили рибу руками — це у нас звалося «пічкурувати».

9а. Дивно, що кагебісти не помітили тут нелогічності: всі добре знали, що мене нема ані в Києві, ані в Житомирі, я тоді був у Сєвероморську Мурманської області у війську.

10а. Дещо знала, про це пише сам брат у спогаді, поданому вище. Мені ж брат оповів про це після арештів у вересні 1965 року.

11а. Прізвище слідчого насправді було Костюк.

12а. Цікаво, що цей Я. Монастирський намагався добитися до мене. Він у якийсь спосіб (не знаю який) познайомився з Л. Скирдою, поетесою, з якою я тоді жив по-сусідству, і хотів, щоб вона звела його зі мною, на що вона не пішла, а я про це прочитав тепер в одному з листів до брата, де я запитував у нього про цю особу; пам'ять же моя цього епізоду не втримала.

ШРИФТ¹

Критика «культу особи Сталіна» на XX з'їзду партії (1956 р.) була початком т. зв. «хрущовської відлиги». Невдовзі Хрущов значно очистив «органи» від сталіністів. У пресі майже постійно появлялися публікації про сталінські репресії, про реабілітацію жертв сваволі. Омертвляючий льодовик тотального страху дещо «потеплішав».

У цих умовах почали з'являтися й виступи національного спрямування. Друкувалися вони потайки, на друкарських машинках мізерною кількістю. Отож була потреба в більш серйозних засобах тиражування творів дисидентства.

Якось при зустрічі (орієнтовно червень-липень 1965 року Богдан Горинь спитав, чи не міг би я роздобути шрифтів для друкарського видання самвидавчих матеріалів. Я тоді був відповідальним секретарем редакції газети «Поліграфіст» Львівського поліграфічного інституту, то й сказав, що це майже елементарна річ.

Інститут мав свою навчальну друкарню по вул. Леніна (тепер Личаківська), 3, де набиралася, версталася і друкувалася газета. Там я бував майже кожного робочого дня, іноді годинами. Під час обіду рідко хто залишався у складальному цеху. Каси шрифтів, як правило, були повні боргесом, петитом, меншою мірою нонпарелем, але він і не підходив у даному разі. Найбільший інтерес представляв петит. За кілька заходів я набрав його десь по два кілограми – майже всі літери, з яких можна було скласти відповідний текст. Домовились про зустріч, і я передав Богданові цей шрифт.

Через деякий час він сказав, що бракує деяких літер і знаків (ком, м'яких знаків та ін.). Я пообіцяв їх донести. Але наприкінці серпня – на початку вересня 1965 року Богдан разом з багатьма іншими був заарештований, і пакет літер та знаків, яких бракувало у попередній передачі, довелося викинути (порозсипати по бур'янах у різних місцях).

Чи була використана для діла передана кількість шрифту – невідомо. Скоріше всього – ні, оскільки ситуація дуже ускладнилася.

Коли повним ходом ішло слідство арештованих, мене викликали в КГБ у справі Михайла Осадчого. Ми були однокурсники факультету журналістики Львівського університету ім. Івана Франка. На той час він уже працював викладачем університету, захистив кандидатську дисертацію. Зустрічалися ми часто.

Слідство провадив Харитонов. «Зустріч» з ним тривала десь з п'ять годин з півгодинною перервою на обід. Потерпав я: чи не знають кагебісти щось про петит? Відчув, а потім на цій же «зустрічі» впевнився, що не знають.

Харитонова цікавила «антирадянська діяльність» Осадчого – старався витягнути з мене хоч якісь докази «на цей счет», але я йому нічого такого не сказав. Мотивував тим, що Осадчий – член партії («Бывший член партии!» – уточнив Харитонов), працював на солідній посаді, а я хто – ні те, ні се. Як він міг довіритися мені в цій справі?.. Було відчуття, що таке пояснення правдоподібне. Для кагебістів важливе значення мала «логіка».

Крім цього, старші віком кагебісти, власне ще енкаведисти, до яких належав Харитонов, були розчаровані і здеморалізовані критикою «культу особи». Сталінський оскал проти «врагов народа» у них хоч традиційно подекуди гарчав підвалами тортур і розстрілів, але вже в наморднику «оновленого» КГБ.

ПРИМІТКА

Спогад написаний автором на прохання Б. Гориня, який і передав упорядникам цього видання його ксероксну копію з рукопису. Він має той інтерес, щодо решти з'ясує історію однієї із спроб підпільного друку в 60-х роках ХХ ст.

СПОГАД ПРО АНАТОЛІЯ ШЕВЧУКА В ЧАС ЙОГО ПЕРЕБУВАННЯ В КОНЦТАБОРІ

Шевчук Анатоль увійшов у зону 385-11-6 – знайомство з земляцтвом: на вільному «літовищі» чаєве коло, по два ковтки. Анатоль входить в коло українських політзеків зони, більшість котрої були українцями. Знайомство за великим колом, з чаєм-чефіром. В'язні, особливо «строкаті», що мали термін ув'язнення по 25 років чи то до розстрілу, заміненого на чверть століття, задоволені, що Україна ще є, що є люди, котрі стоять на її стороні, молоді інтелігенти. Бо коли я увійшов у зону, старший за інших на 10 років, як той «примкнувший к ним Шепилов», бо повернувся з Росії, збагнув ту павутину советизму, параші совкової.

Через деякий час до мене підійшло декілька авторитетних наших хлопців¹ – гадаю, елітної табірної громади, як до старшої людини із поповнення 60-х років.

– Нам не зрозуміло, чому Анатолій Шевчук буває в товаристві «чефіристів» табірних, Панасе, з'ясуйте, друже, чому така роздвоєність?

Отак я мав доручення з'ясувати якість українського політзекашістдесятника, як тепер називають! До мене була якась довіра, як до людини з «вищою освітою», «грамотною», тож навантажений принципами українця, довірою патріотів-українців, що зберігають своє національне «я» посеред різних табірних «щуриків» – з'ясувати, зрозуміти, довести, що то не є гідним нам спілкуватися з різними нацменами-чефіристами, включно з московськими.

З несподівано накладеною громадою українських зеків місією пішов до Анатолія Шевчука.

Анатоль лежав на нижніх нарах, читав книгу, у руці тримав олівець, час від часу щось помічав на берегах сторінок. Відчув, що хтось до нього прийшов, бо я спостерігав, встав з нар, я пояснив причину, що турбую, – пішли на «стометровку» для порозуміння.

Анатоль пояснив мені на запитання старих політзеків про свої «чефірні товариства»:

— Мені, яко письменникові, варто знати, чим живуть, які духовні імпульси є в інших зеків або політщуріків.

Адже були й такі зеки, що татуювали на лобі гасло: «Долой КПСС», і їх переводили в зону політичних, бо на той час «політики» мали свою зону, не було крадіжок і т. п.

Анатоль пояснив мені своє письменницьке зацікавлення літературним інтересом, не більше!

Розповів хлопцям, результат — порозуміння з Анатолієм, бо у якійсь мірі сам такий.

Ще в таборі Анатолій розповідав про випадок, коли зустрівся із класиком — Рильським. А були разом з братом Валерієм у гостях у Бориса Тена (Хомичевського)² — як то кучеряво представив обидвох Шевчуків — молодих світочів української літератури.

Знаменитим є 3-й Чуднівський провулок, хата, навколо яблуні; хвіртку відкрила боса господиня, запросила до хати³, ще на стелі — сволок! Згадалось дитинство (25 — 33 роки)...

Анатолія Шевчука любили «нацмени» — литовці мали за свого — Шевчуків Кавказ — Шевчукідзе, Шевчукян, лише москалі оберігались, сторонились. Був у зоні «работнік Пушкінського дома», тепер десь у Швеції, я зауважив йому, що російська література творилась іноплеменниками — починаючи від ефіопця Пушкіна і т. д., що «істинно рускіє» — то є Пришвін, Лесков, Єсенін...

— Но єтим і багатая наша література!..⁴

ПРИМІТКИ ВАЛЕРІЯ ШЕВЧУКА

1. Зеки, які витримували довгі строки як політичні — це були бандерівці; вони навіть в умовах ув'язнення витримували вироблений моральний статус. Кілька із них заїжджали до мене в Києві, повертаючись після ув'язнення, і я мав підставу до них придивитися — це були витримані люди, які залишалися поборниками національної ідеї, не зважаючи ні на що.

2. Тут автора спогаду підвела пам'ять. Мій брат справді зустрічався з М. Рильським у Житомирі в присутності Бориса Тена, але без мене, я тоді був у Києві. Сам я з Рильським зустрічався лише раз в його домі в Голосієво — про це оповіджено в «На березі часу. Мій Київ». Борис Тен, як оповідав брат, і справді представив його «кучеряво», на що М. Рильський зреагував іронічно.

3. Очевидно, йдеться про Антоніну, дружину А. Шевчука.

4. На цьому спогад уривається. Його беремо з листа О. Заливахи до Валерія Шевчука, написаному в 2004 р.

Ірена Снедчук (Шевчук)

ЩО ЗАПАМ'ЯТАЛОСЯ¹

Коли мого тата заарештували, мені було шість років. Батьки тоді наймали кімнату на Корбутівці². По тата приїхали кадебісти. Пам'ятаю, як його забирали, то один з тих людей сказав:

– Пішли, Шевчук, пішли!

Тато знизав плечима й усміхнувся.

А потім у нас на квартирі був обшук. Кадебістів було, здається, четверо, всі в гарних костюмах. Мама одягнула мене і відправила гратись до сусідських дітей. Я весь час бігала додому нібито по іграшки, а насправді, аби подивитись, що ж там робиться.

Ті люди перетрусили, перебрали все майно. Особливо ретельно переглядали книжки, перебираючи кожну сторінку. Чи щось забрали – не пам'ятаю³.

Щоб довше побути вдома, я почала загортати ляльку. У тієї ляльки було дуже пишне поролонове плаття, і його ніяк не можна було загорнути: зв'яжеш знизу, розгортається зверху, поки загорнеш зверху – розгортається знизу. Я почала вередувати. Мама спробувала мені допомогти, але лялька знову «вилізла» з пелюшки, і я заплакала. Тоді один із тих чоловіків майстерно «сповив» мою ляльку і зв'язав паперовим шпагатом.

– Тримай! – сказав. – Твоя мама не вміє.

Обшук був також у будинку бабці і діда. У діда було багато шевських інструментів і всякої фурнітури. Дрібне він зберігав у бляшанках з-під льодяників. Бабця розказувала, що коли кадебісти брали в руки ті бляшанки, у них світилися очі. Думали, що то набраний шриффт. Відкриють, а там пряжки чи гудзики⁴.

Ще пам'ятаю, як ми з мамою їздили до тата в Мордовію. Поїзд був переповнений, люди і на третіх полицях спали – під стелею. А за вікном – нескінченні березові ліси. Мене дуже здивувало, що мордовці до всіх зверталися на «ти».

Дозволено було нам бути з татом три доби. Нас обшукала жінка-наглядачка, перевірила речі, харчі. В однієї жінки вилучила пляшечку з парфумами, бо там – алкоголь. А в нас були цукерки

з лікером, і вона їх пропустила. В тій глушині, звісно, ніхто про такі цукерки і не чув.

Пам'ятаю, тато розпустив мені волосся (воно у мене було довге, біле і кучеряве) і показував мене своїм товаришам у маленьке віконце в коридорі.

Один раз на місяць можна було висилати в'язневі журнал або книжку⁵. Журнал «Всесвіт» скручували трубкою і порожнину заповнювали часником та баночками з полівітамінами. А коли послали книжку, то під обкладинку ховали велику плитку шоколаду.

Квітень 2004 року

ПРИМІТКИ ВАЛЕРІЯ ШЕВЧУКА

1. Спогади братової дочки Ірени написано спеціально для цього видання.

2. Корбутівка – район у місті Житомирі, із західного боку.

3. Забрали в основному листи, зокрема мої, Валерія Шевчука, до брата, потім під час допиту в Житомирському КГБ у мене вимагали відповіді на окремі їхні місця.

4. Був ще один цікавий епізод під час обшуку в наших батьків. І сюди кагебісти прийшли в чистих, випрасуваних костюмах. Коли ж двоє з них полізли на горище, яке було в нас захламлене, низьке й вельми курявне, то вилізли звідти, як згадували потім батьки, мов чорти, вим'яті й закурені, з темними пасмугами на обличчі. Але очі в них і цього разу радісно світилися, бо вони тягли з собою іржавого металевого ящика, наглухо зачиненого чи на ключа чи на замок, в якому щось гуркотіло; отож перш, ніж злізти, вони радісно погуркотіли для показу іншим. Коли ж спустилися донизу і розчинили ящика, то там виявили колекцію старих, іржавих, погнутих цвяхів, бо наш батько ніколи не пропускав нагоди підняти навіть напівз'їденого іржею цвяха чи іншого металевого непотребу – цього кагебісти теж немало знайшли по батькових халабудах, сподіваючись відшукати шриффт. Але вони не знайшли на горищі основного: ще коли наді мною нависала в 1963 році загроза, мене тоді перестали друкувати та й настрої панували в суспільстві тривожні, я передав батькові, аби добре заховав, машинописну копію недрукованих спогадів М. Грушевського і том «Спогадів» О. Лотоцького, виданий до війни у Варшаві. Батько це сховав таки на горищі, але так, що кагебісти того й не розшукали. Потім він сам пробував знайти ту схованку і не міг, бо забув, де ховав. Книги відшукали лишень у 1971 р., коли перебудовували хату.

5. Як свідчить подальше листування, книги в бандеролях посилалися частіше, ніж раз у місяць.

ЛИСТ ГАЛИНИ ГОРДАСЕВИЧ І ВІДПОВІДЬ НА НЬОГО АНАТОЛІЯ ШЕВЧУКА

1997 року я одержав листа від письменниці Галини Гордасевич і коротко відповів їй. На превеликий жаль, вона через кілька років передчасно пішла з життя і, мабуть, не встигла використати у своїй роботі тих даних, які я їй надіслав. Отож, мій лист так і залишився в її архіві. Вважаю, що і її листа, і мою відповідь на нього не зайве оприлюднити.

ЛИСТ ГАЛИНИ ГОРДАСЕВИЧ

Шановний Пане Анатолію!

Маю до Вас дві справи.

1. Я укладаю календар репресій, яких зазнали українські літератори в 20-му столітті від усіх режимів. Про Вас я маю такі дві дати: 23. 05. 1966 р. Ви були арештовані і 7. 09 засуджені на 5 р., які Ви відбули повністю. Це відповідає дійсності?

Була б також Вам дуже вдячна, якби Ви могли подати мені дані про інших житомирських письменників. Наприклад, Борис Тен — він був репресований чи ні?

2. Я пробую написати під умовним заголовком «Тридцять років по тому» продовження чорноволівського «Лиха з розуму». Оскільки мої фінансові можливості не дозволяють мені приїхати в Житомир, щоб особисто поговорити з Вами і розпитатися про все, що мене цікавить, я була б дуже вдячна, якби Ви спромоглися написати мені те, що свого часу мусив пропустити Чорнів: що з Вами було в таборі, як Вам жилося після звільнення і як живеться тепер. І якби Ви надіслали мені це разом з фотокарткою, то я... я б помолилася Богу за Ваше здоров'я (молитви я знаю з дитинства, бо походжу зі спадкового священицького роду).

З повагою

Галина Гордасевич

15. 03. 97 р. Львів.

P.S. Може, у Вас були обшуки, арешти, виключення з партії (чи з комсомолу) — якщо можете подати точну дату — це теж рахується.

ВІДПОВІДЬ АНАТОЛІЯ ШЕВЧУКА

Добра Пані!

Даруйте за те, що забарився з відповіддю... Мене було арештовано 23 травня 1966 року. Слідство провадив капітан Костюк, якому на допомогу прислали з Києва майора Чорного. 7 вересня 1966 року судова колегія в кримінальних справах Житомирського обласного суду під головуванням В. Петренка і за участю прокурора І. Грибанова розглянула справу у закритому судовому засіданні і засудила мене за ст. 62, ч. 1 КК УРСР (антирадянська пропаганда і агітація) до п'яти років позбавлення волі в таборах суворого режиму. Ув'язнення відбував у таборах Дубравлагу (Мордовія). В таборі входив до націоналістичної української громади; неодноразово потрапляв до штрафного ізолятора. Брав участь у масовій голодівці протесту. Після звільнення у травні 1971 року повернувся до Житомира, де ще півроку перебував під офіційним наглядом як «не ставший на путь исправления». Працював робітником; до творчості майже не звертався. Протягом двох десятків років твори мої ніде не публікувалися, за винятком кількох новел, уміщених у збірнику «Лихо з розуму» (Париж, 1967 р.) та в «Хрестоматії з української літератури ХХ століття» (Нью-Йорк, 1978 р.). 1988 року, вирішивши, що на «чорні списки» вже ніхто не зважає, надіслав до журналу «Жовтень» оповідання «Телефон» та «Бомбосховище» і незабаром одержав таку відповідь за підписом Р. Іванчука: «Ваші оповідання до друку не схвалені через їх низький художній рівень. Крім того, якщо вже ви взялися за перо, то вчіться писати грамотно». Враження від слів шанованого мною метра було таке, ніби хто навернув мене довбнею по голові. Але пересилив себе, зібрав свої новели і надіслав до видавництва «Радянський письменник», звідки 1993 року їх мені повернули. Що вдієш, фінансово-економічна скрута! В цьому ж видавництві було заплановано до випуску мою книжку краєзнавчих нарисів та есе «Житомирські етюди», яка також не побачила світу. І тільки в Житомирі вийшла збірка моїх новел «Вертеп добра і зла» (1991 р.). Зауважу, що оповідання «Телефон» умістив житомирський журнал «Авжеж!» (ч. 1, 1990 р.), а «Бомбосховище» було надруковане навіть двічі: в журналі «Україна» (№ 47, 1988 р.) та в збірнику «Чашечка кави о другій. Оповідання «88-90» (К., 1991). Не дивуйтесь, що згадую про такі дрібниці, але для мене, вічного невдатника, кожна публікація – то велике свято. Наостанок додаю, що 26 грудня 1990 р. мене прийнято до Співки письменників України, а 23 вересня 1991 р. одержав довідку про реабілітацію.

Бориса Тена арештували 1929 року нібито як члена автокефальної секції СВУ. Постановою трійки при колегії ДПУ УРСР від 4 лютого 1930 р. його засуджено по статті 54-11 Карного кодексу УРСР до ув'язнення у виправно-трудоному таборі на 10 років. Згідно з розпорядженням 2-го відділу Управління Дальлагу НКВС від 22 серпня 1936 року був звільнений достроково. В липні 1941 р. його мобілізували до армії і направили в 307-у дивізію, де почав службу кореспондентом-зв'язківцем. У середині жовтня потрапляє в полон. Утримувався в таборі для військовополонених у Новгороді-Сіверському. До весни був вантажником, копав могили, потім з дозволу комендатури став хормейстером Новгород-Сіверського самодіяльного театру. Працювали в театрі ще деякі полонені, які, боячись, що їх у будь-який час знову можуть кинути за колючий дріт, вирішили тікати з міста. Але змову було викрито, і всіх заарештували. Всіх, у тому числі й Бориса Тена, засудили до розстрілу. Врешті, розстріляли тільки одного, інших перевели на вапняний завод. З наближенням фронту Бориса Тена відправили на каторжні роботи до Німеччини. Він опинився в Сілезії, в містечку Лянгенбіляу, де пробув до початку травня 1945 року. Далі – робота в лазареті № 325, який перевели до Ковеля. 17 листопада 1945 року одержав виклик на роботу в Житомирському пединституті.

Знавав репресій і житомирський прозаїк Микола Колесник. Після повернення з фронту його засудили за антирадянську пропаганду та агітацію. Провів десять років у таборах Тайшетлагу та Сибірлагу. Реабілітований у грудні 1963 року.

Житомирський літератор Григорій Столярчук під час війни теж поневірявся в Німеччині – перебував чи то в концтаборі, чи в таборі для остарбайтерів.

На мою думку, до цього списку можна зарахувати і письменника Євгена Концевича, який не потрапив за грати тільки тому, що багато років прикутий хворобою до ліжка. Ще в 60-і роки до нього неодноразово приїздили В. Чорновіл, Алла Горська, Іван та Надія Світличні, Ірина Жиленко, І. Дзюба, Михайлина Коцюбинська, Є. Сверстюк та ін. 18 квітня 1972 р. п'ятеро кагебешників вчинили в його помешканні восьмигодинний обшук і вилучили 17 творів самвидаву. Розпочалося слідство. Від Концевича вимагали покаяння і видачі людей, від яких він одержував заборонену літературу. Тероризували не тільки Концевича, а і його батьків, погрожували позбавити його мізерної пенсії (30 крб.). Восени 1972 р. скликано збори з метою виключення Концевича з рядів Спілки письменників. Було 9 членів СПУ. Проти виключення проголосували С. Пінчук, М. Клименко, М. Колесник, Данило Окийчен-

ко, Борис Тен. Для здійснення партійно-кагебістського заміру не вистачило одного голосу. Проте згодом у Житомирському відділенні СПУ сталися зміни і таке рішення пройшло. І тут в обкомі партії спохопилися, дійшовши висновку, що така розправа з важко хворим письменником набуде небажаного розголосу. Вирішили в Спілці залишити, але створити нестерпні умови. На всіх тих засіданнях особливо заповзято і цинічно виступав Михайло Миценко. Його промови навіть перевершували погрози опричників КГБ. Однак Концевич не виказав нікого. Про його сумну долю не раз розповідало радіо «Свобода». Нині він є членом Товариства політв'язнів і репресованих.

ЛИСТИ

РІК ПЕРШИЙ (Кінець 1966 – 1967 роки)

---

15. XII. 66 р.*

Оце переді мною «Літ. Україна» з твоєю статтею про Стефаника¹. За вікном потроху сутеніє; і я тут лише другий день, ще озираюсь в усі боки. Зараз прочитаю газету, вперше після довгої перерви. Добирався я сюди півтора місяця. Ну а відтепер почнетесь сталість. Поки що нічого детального написати не можу, бо ще навіть не приступив до роботи. Скажу лише, що зустрінутий добре².

Цей мій лист буде короткий, адже ми відновлюємо перервану розмову. В цьому ж номері «Літ. Україна» прочитав про смерть дружини Гуцала. Що сталося?

Отже, чекаю довгого листа. А про що писати, ти знаєш. Новини, новини, новини...

А що ж я? Я вже бачу себе 34-річним чоловіком, який безпорадно озирається³. Що він шукає? Чого прагне? Він озирається, очевидно, бо хоче трохи втішитись тим, ніби є усвідомлення, що мав щось вагоме, яке, на жаль, втрачене (але воно було!)⁴, а насправді він нічого не мав.

Ось тільки що мій сусід приніс свіжий номер «Всесвіту». Є тут і українські книжки. Коли маєш що-небудь цікаве, надішли в бандеролі. Ти мої смаки знаєш. Я так і не встиг побачити книги Щербака⁵. Якщо вона цікава і ще є, то пришли. Не надокучаю, бо знаю, що ти не працюєш⁶. Спершу написав, а потім стало соромно за своє вимогательство. Чи вийшло «Вибране» Симоненка? Коли вийде твоя книжка? Думаю, у тебе все гаразд.

Поки що все. Усе інше — потім, потім... Часу попереду аж занадто багато. Якихось ілюзій на скорочення немає. Вітай Нілу⁷.

А. Шевчук

Я написав Тоні⁸, що вона може приїхати до Нового року на особисте побачення. Не знаю, чи вдасться їй те. А було б вельми добре.

---

* Листа написано олівцем — *унор*.

22 грудня 1966 р.

Здоров, братця!

Дуже зраділи ми з Нілою твоєму листу. Відразу ж послали тобі дві книжки: нову Дрозда і Щербака. Не треба соромитися і гризтися, що в мене нема грошей. Помаленьку заробляю, отож все, що хотів би одержати, пиши — ми старатимемося тобі висилати. Пишу на машинці, бо хочу написати довгий лист, по мірі можливості, описати все, що сталося за ці півроку, що ти не був на волі. Взагалі, укр. книги висилають тут і іншим⁹, я намагатимуся посилати тобі ті книги, які іншим не послані: думаю, спілкування між людьми там існує, отож зможеш читати те, і давати іншим своє. Правда, умов я не знаю — будеш там дивитися. Найголовніша новина за останній час, мабуть, дає для тебе неабиякий інтерес. Справа в тому, що Іронька, тобто, як вона каже, Ірена Анатолівна Шевчук-кусюка, проявила дуже цікаві, я б сказав унікальні поетичні здібності¹⁰. Я записав від неї кілька віршиків, коли вона приїздила в Київ, докладаю їх окремо до цього листа, в яких твоє чадо виявило абсолютне відчуття поетичного розміру, небувалу оригінальність і навіть поетичність. Не знаю, як пояснити це явище, воно вразило мене: чи це дитячий вияв дитячої безпосередності, чи вияв якоїсь великої, закладеної в ній потенції. Поки тебе не буде, хочу трохи, в міру, керувати цим процесом: не набридливо, якось зацікавлювати її до цього заняття, показувати їй, де кращі в неї, а де гірші місця, записуючи кращі зразки. Ми вже з Нілою пропонували були зробити їй самій кращі рядки, воно переробляло і завжди на краще. Всі вірші дитина заповіла відіслати, як лист, папі... Як вона сприйняла твій арешт, теж цікава річ. Їй про це нічого не казали, вона через це, вловивши зразу незвичайність ситуації, і не розпитувала, лише коли між дорослими заходила про це мова, воно замовкало, ставало десь у куточку і напружено слухало. Один раз, правда, спитала Тоню, де тато? Вона щось відповіла невиразне, тоді Іра аж розсердилася: «Що ви мене дурите — він у тюрмі!» Отож вона, як видно, проінформована про це непогано. Але загалом веде себе спокійно, звичайно, часом є гедзики, але це дрібниці. На той рік будемо урочисто проводити її в школу, Ніла поше їй формочку, купимо ранчик. Читати воно вже вміє. Оце таке. Була Іронька в нас кілька разів. Після твого арешту ми забрали її в Київ на кілька тижнів; після того, коли приїхала до Житомира, воно казало: «У нас в Києві гірше кращі». Але скоро оце «у нас», звичайно, забулося. Потім приїздила раз з Тонею, по-

були з тиждень, це коли Тоня мала відпустку, і, нарешті, з бабою, оце в грудні, коли я їй записав від неї віршики. Може, десь під весну, коли тепліше, ще візьмемо до себе трохи. Ніла пошила Ірі дуже гарненького кептарика з бомбончиками, вишитими дівчатками, із різними узорами. Хочемо на Новий рік завести їй, як подарунок.

Як ти, певне, знаєш, Тоня перебралася до старих. Буде їй, чи вірніше, є нині, не вельми затишно, але інакшого чогось не придумаєш, принаймні дитина буде доглянута.

Купив тобі Мордовця «Сагайдачний». Тепер про новини книжкового ринку. Я намагаюся, по мірі можливості, купувати тобі ключові книжки. Тоня тобі напише перерахування, бо вони в Житомирі; скажу лише, що купив тобі «*Вибране*» Симоненка, це невелика, на 205 ст., книжечка, досить непогано оформлена і з непоганим підбором. Туди ввійшли його друковані книжки, дитячі книжки, і дещо з недрукованого. Купив «*Вибране*» Зерова – найкраща книжка, яка вийшла цього року. Це великий, 500 стор. малого формату том, оформлення Гавриленка, з блискучим добром шедевральних оригінальних віршів Зерова, більша половина книги – переклади з Лукреція, Катулла (твого любимого), Вергілія, Горация, Тібулла, Марса, Пропорція, Овідія, Станція, Марціала, Ювелла, Авзонія, Клавдія й ін. старих поетів, Ст. Яворського, Г. Сковороди, Я. Купали, Пушкіна, ін., рос., з польської, англійської, італійської, французької, бельгійської поезії. Купив тобі велику, фундаментальну роботу про великого укр. худ. XVII ст. Івана Рутковича, купив 2 т. М. Чернявського, і 2 т. Гната Хоткевича. «*Тарас Шевченко*» Г. Хоткевича, «*Довбуша*» Г. Хоткевича (чи ти, чи я, але куплено, не пам'ятаю доб. 5 ч. 2 *Матеріали* до вивчення укр. літ-ри, *вибране Бодлера і Ісікави Такубоку* (рос.) «*Кентавр*» Д. Андайка, «*Літературний щоденник*» упор. М. Терещенка, *сонети Шекспіра* (укр.) оце вчора купив тобі книгу Ол. Ласунський «*Власть книги. Рассказы о книгах и книжниках*». Оце таке, може, що забув, хай Тоня напише повний список. Звичайно, викуплялося ще й з передплати. Все купити не міг, наприклад, не мав сили купити «*Письма Ван-Гога*», бо ледь нашкрябав собі – 5 крб. том. В мене теж чимало цікавого з'явилося, особливо зі старих книжок. Про словник Кримського я тобі певне встиг повідомити, а от не так давно купив, довелося обхитрити жінку Концевича¹¹, величезний українсько-німецький словник Кузеля і Рудницького, вид. Лейпциг, 1943 р., з багатющою укр. лексикою. Купив підбірку, невелику, правда, газети, що її видавав Бобинський «*Вікна*», купив твори дуже цікавої письменниці Галини Журби, від 1919 р., «*Описание*

Черниговської єпархії» з 1874 р. «Акты, относящиеся к заселению Юго-Русского края», описи літописів Сушицького і ще там дещо дрібніше. Найцінніше моє придбання, проте, Б.-І. Антонича, виданого в Чехословаччині, його мені подарував на день народження І. Світличний. Шляхом відомих тобі махінацій видурих у одної дівчиці твори Кафки¹². Взагалі книжковий ринок останнього часу не вельми багатий, крім того, сиділи трохи в скруті, зараз вже підійшли гонорари, то зрівнялося, всього купити було неможливо. Оце днями має з'явитися т. 1 «Історії Українського мистецтва». Здається, ти передплатив, я взнаю, а ні, то передплатимо. Я буду купувати тобі ключеві видання, з ухилом на українську, щоб ти не пропустив чого дуже гарного. Потім усе вирівнюється. Деякі з названих вище книжок купувала Тоня при моїй консультації. Врешті, це, очевидно, і було найцікавіше. Ага, купив тобі драми Л. Українки, вид. 1919 р., для колекції. Мені теща подарувала том Л. Українки з автографом О. Пчілки¹³.

Трохи про себе. Я звільнився з роботи¹⁴, відчуваючи смутно, що це зробити просто необхідно для мене. Обшуки і все інше почалися вже тоді, коли я доживав останні дні 2-тижневого строку при звільненні¹⁵. Таким чином, я вивільнився від перспективи вигнання з роботи. З того часу я на творчих хлібах. За час твоєї відсутності надрукував у «Вітчизні» «Вересень», у «Ранкові» — «Від порогу»¹⁶ — це те, що звалось у мене «Форми», опублікував кілька мистецькознавчих статей в «Літ. Укр.» і в збірнику «Наука та культура», рік 1966, велику статтю про музей укр. мистецтва в Києві — ця книжка ще не вийшла, вийде, то надішлю тобі. Опублікував відомою тобі статтю про Стефаніка. Російський альманах під назвою «Охотничьи просторы» (!) надрукував моїх «Атіллу та Сірого». Оце і всі публікації, здається, в № 1 «Дніпра» піде моє велике оповідання «Довгий день без перерви». Книжка моя виходить¹⁷, оце нині прийшла з цензури і вже має піти на сигнальний. У ній 227 стор. малого формату. Взагалі, тут була ціла історія. Я подав 400 стор., після рецензій скоротив до 300, гол. ред. Міщенко¹⁸ прочитав її і скоротив до 137 стор., але внаслідок шуму, який підняв Гуцало, лишили 227. Увійшло туди: «Барви осіннього саду», «Атілла», «Серед тижня», «Вона чекає його, чекає», «Мій батько надумав», «Ферверк у 20-річчя», «Вересень», «Люба», 4 оповідання циклу «Сині хвилі» — 2 зняли, «Довгий день без перерви», «Від порогу», «Сама в хаті». Оце, здається, і все, ага, ще «Жовте листя в липні». Більшість, як бачиш, старих. Мій роман перенесено в план 1968 року¹⁹, чи вийде, побачимо, але ця вже вийде. Пришлю тобі відразу, як вийде. Можливо, місяця через півтора буде. За ці півроку дещо

написав нове. Оповідання «Беаті посідентес» — про свою роботу на «бетоні»²⁰, невеличке стор. з 9, обіцяла надрукувати «Літ. Укр.», переписав відоме тобі «Проти вікон»; було в мене колись оповідання «Останній день» — історичне, про Самуїла, я його дописав до 27 стор. машинопису — присвята тобі. Начитав навіть його на магнітофон Концевичу — це своєрідна варіація теми Марка Проклятого, лише абсолютно модернізоване, єдина моя т. з. «соціальна» річ. Якщо тобі можна висилати рукописи, я б вислав, але це можна зробити пізніше, коли оповідання «заріжуть» в «Ранку»²¹, куди я його послав, бо не маю зайвого примірника. Написав також оповідання «Каліцькі»²² про відому тобі Родину, десь стор. з 25, послав у «Вітчизну», не знаю, чи що вигорить. Окрім того, цілу осінь пишу новий роман «НОМО»²³ — калейдоскоп облич і думок, пишу його ще й досі. Не працюю до сих пір, бо, власне, ніде, та й не вельми хочу: часу мало. Ага, перекладав улітку на суч. мову Г. Сковороду, має вийти у «Веселці» наступного року²⁴. Перекладав з польської Галчинського (вірші)²⁵, але куди і нащо, поки що не знаю. Дуже гарний, глибокої настроєності і культури поет. Правда, Г. Кочур розлаяв мої переклади, але я спробував. Хоч і не працюю, але часу обмаль, бо загрузив себе, як бачиш. Отаке.

Для розваги тобі передрукую Іроньчині вірші, а вже потім продовжу виклад. Отже, слухай:

БАБА

*Баба з двору та на гору —
Під беріжку білокору.
Завірюха тут мете,
Скоро вітер прибрече.
Сплять ведмеді, сплять зайчата.
Всі, хто в лісі, хочуть спати.
Завірюха тут мете,
Тільки баба одна йде.*

4. 12. 66 р.

ЯБЛУНЬКА

*Росла, росла яблунька, яблунька маленька,
Скоро наша яблунька буде величенька.
Ось і наша яблунька стала величенька,
А на нашій яблуньці сяють яблученька.
Сяють наші яблучка, як веселе сонце.
Дивлюсь я на яблучка у своє віконце.*

1. 12. 66 р.

ПРИКАЗКА ДІДА МОРОЗА

Слухайте, маленькі любі дітлахи,
Розкажу я приказку, приказку вночі,
От ішов я уночі, бачу, вогник світиться.
Там хатинка,
Там ялинка,
У віконці ж та ялинка.
Ой, кладу я
Рамку золотую,
А із рамки вилізла Снігуронька-блистинка.
Отож бачив чудо я,
Коли ждав ясного дня.

7. 12. 66 р.

КИЛИМОК

Килимок висить у нас
Над Оленки ліжечком,
Сии, Оленко, сии, маленька,
Килимок колише всіх.
Тиша, тиша, тиша, тиша,
Тиша – це для всіх!

6. 12. 66 р.

ВОДИЧКА

Водичка, водичка,
В водичці травичка,
В водичці росте очерет.
І пливають качечки
В чистій водичці,
Водичці, водичці – усе.
Водичко, водичко,
Умий усім личка,
Як яблучка будуть усі,
І пливають качки
В зеленій водичці
І пливають, пливають всі.

7. 12. 66 р.

ХВАЛЬКО

Хвалився листок,
Хвалився листок,
Як муха листи принесла.

*– Пхе! Що за писня,
що за писня? –
Сказав цей листочок одного дня.
Хотіла муха
пробчити хвалька,
Тут і осінь уже підійшла,
Листочок унав і засох...
Навіки, навіки листочок пронав.*

8. 12. 66 р.

Батьки зустріли звістку про твій арешт дуже хворобливо, особливо батько. Невзабарі після того, він дуже сильно захворів, як ніколи раніше, і місяців два лежав у лікарні. Була в нього кров'яна виразка шлунку, оклигав, проте на роботу вже не пішов, а оформився на пенсію. Зараз уже він пенсіонер. Природня енергійність не дає йому сидіти на одному місці, завжди у своїм ампула. Центральним його заняттям була риба. Мав успіхи на окунців, одного разу зловив їх 37, шість з них витягла твоя половина, бо він не встигав за своїми вудочками. Втягував у це і мене. Я був витягнув величезну щуку: ми аж перелякалися. Потім звичайно з'їли, запивши Петрівською горілкою (це така нова горілка, є вже і Житомирська, Тоня, знаючи твоє гурманство, приховала пляшку до твого приїзду, спробуєш, що то за вещь). Старий купив фаточку і човником весь час їздив. Зараз почуває себе непогано, але влітку був страшенно худючий. Відбилося хвилювання і на матері, а може, просто вже літа підійшли, це важко визначити: кілька разів забирали її в лікарню з тяжкими приступами печінки. Останнього разу вона не змогла була прийти до тебе²⁶. Але зараз уже теж їй краще. Що ж зробиш, обоє вони уже старі. Думаю, що вони про все це тобі напишуть самі. Ніла про себе теж напише сама, тому сповіщу тобі основні новини літературного життя.

Але перш за все про тебе. Книгу твою, звичайно, повернули з такою припискою: «Видавництво уважно познайомилося перед складанням плану 1967 р. із збіркою ваших новел «Жар-птиця» і прийшло до висновку, що друкувати її ще рано. Кращі твори цієї збірки свідчать про те, що вмієте живописати словом, вмієте передати найтонші порухи людської думки і серця. Але відсутність у творах конфліктів, складних взаємин між людьми, нарешті, буденність ситуацій, що лягли в основу багатьох творів, спричинилося до того, що ви не змогли створити хвилюючі новели з життя наших сучасників. В принципі право на існування мають і етюди, звичайні зарисовки з натури без особливих ускладнень подій і характерів. Але художню вартість такі етюди мають лише в тому ви-

падку, коли в основу їх покладено змістовні, цікаві самі по собі події. Такими етюдами, на нашу думку, вартими друку є: «Гіркота», «Хоч би хто поцікавився», «Мальовнича річка Гуйва», «Ялинка» (останні дві – цікаві спостереження дитячої психології). З новел у збірці в суті є дві: «Дівчинка і війна» та «Зимова дорога». Перша підкуплює не тільки долею дітей, полишених напризволяще в окупованому селі, а й отією прекрасною знахідкою в поведінці дівчинки, коли вона, незважаючи на всі страсті-мордасті, що ждуть її попереду, приходять і забирає в сусідки-опікунші брата. Друга новела в експозиційній частині надто розтягнута, зате заключна частина хороша – вона рятує новелу. Про решту творів, що входять до збірки, нічого втішного сказати не можемо. Найбільшою їх вадю дрібнотем'я, брак змісту, отих нових, невідомих, чи маловідомих людям подій, життєвих знахідок, які роблять новелу новелою. Як бачите, схвалених до видання творів надто мало, щоб зараз уже пропонувати збірку до плану. Але ми не хотіли б, що б ви занепали духом і відклали своє перо. Збірка може і повинна вийти, якщо вона поповниться цікавими, змістовними новелами, головне – новелами із складними, повчальними людськими долями. З пошаною, головний редактор видавництва Д. Міщенко».

Він, звичайно, не помітив прекрасних новел «Жар-птиця», «Барви далеких літ», «На Тетерівській околиці» – цей розкішний ліричний шедевр, я оце його недавно прочитав, зробив невеликі правки, гарний він, «Увечері» – дуже подобається Петрові²⁷, та й мені, прекрасна штука «Бабине літо». До речі, маєш попередника своєму стилеві. Це згадана письменниця Галина Журба, колись почитаєш. Мене турбує доля тих оповідань, які ти написав там²⁸, а також тих, які напишеш. Треба за всяку ціну їх передати мені. Думаю, що можна їх переписати в листі, адже листи розміром не обмежують, по новелі на лист. Я вже їх зберігатиму далі. Ти порозпитуй, чи не можна звідти вислати бандеролею, адже то красне письменство і крамоли якоїсь там нема. Питання це важливе, мені було б дуже боляче, коли б вони загинули там. Думаю, що шляхи переслати ти знайдеш. Я оце перечитував твої оповідання і мушу сказати, що їх таки варто було почистити, але очишені, вони виглядають дуже премило. Оця недосказаність, м'якість, теплота, якою вповнений кожен рядок – це речі справдешні і хвилюючі.

Загальне літературне життя у Києві близьке до летаргічного сну. Власне, минули якісь хвилювання, все заблагоденствувало. Коротич став літературним чиновником, вибрали його на з'їзді письменників у Секретаріат Правління Спілки письменників. Драч написав слиногонну статтю, в дяку за це його послано до Америки, де він

виступає в багатьох університетах США і розказує, як тут у нас живеться. У № 12 «Вітчизни» була велика добірка його віршів, частина з них – німецькі, аж нецікаві, частина – талановиті – відбито його вічне намагання вискочити з власної шкіри. На Гуцала сплюються одне за одним нещастя: влітку померла його мати, нині ти читав некролог, зависилась його дружина. Причина? Кажуть, психічне збудження, афект, після родів це буває часто. Отож, Гуцало лишився з двома дітками, одному 4 роки, другому 5 місяців. На нього важко дивитися. Дрозд вступив у партію, благополучно вернувся з війська, боїться говорити про політику, книга, що її тобі послав, гарна. Взагалі цього року були гарні книги. Щербак, Тютюнник і Дрозд – ці книги вже наше певне досягнення. Гуцала ти, мабуть, не бачив, книга слабша від інших. Поезія цього року не дала нічого цікавого: було надруковано хіба ряд гарних віршів у «Вітчизні» І. Жиленко і оце кілька віршів гарних – Драча. Вінграновський знімає погані російські фільми. Л. Дмитерко після того, як потерпів фіаско – його не вибрали в жоден керівний орган Спілки – почав дещо друкувати у «Вітчизні»²⁹, вірніше, перед цим, загравав і допускав декадентів. З'явився цікавий поет М. Клочко³⁰, дуже гарної культури. Чудак страшний. Він приїздить до нас по неділях і вивчає укр.-нім. словник (працює в районній газеті). Його кілька (звичайно слабших) віршів вмістив в № 12 «Ранок». Той «Ранок» в № 11 вмістив Петрове оповідання «Годинник». Я примусив Петра зібрати свої писання, здав їх у видавництво, але їх мало, можуть «зарізати» через це книжку. Він уже виїхав із Львова³¹, трохи шлявся по Києву і в нас жив трохи, а потім поїхав до своєї нареченої на хліб і ліки в Чернігів. Певне заліг у сплячку, бо і листів нема. Я ще був опублікував два переклади з грузинської мови («Ранок» № 9), за Ніліними підрядниками³². Найбільшою подією був, звичайно, з'їзд, я просив Тоню, щоб відіслала тобі газети про з'їзд, краще всього почитати самому. Мене на з'їзд не пустили, сказали: «Нікак неззя!», отож я знаю лише з чуток і з преси. Обставляли його страшенно. Гончар прочитав пристойну промову, в кінці з'їзду він сказав, що з'їзд пройшов добре за винятком деяких істеричних випадів за кулісами (в які упали, певне, начальники), були сказані цікаві речі, наприклад, про потребу перевидання В. Винниченка. «Дружба народів» збирається невзабарі подати щось з Винниченка. Здається, броню буде пробито, Винниченка помалу виборюють. Було сказано багато проти шовіністичних вискоків московських журналів, про це говорив... Новиченко, які пропонують переходити всім «на русский язык», загалом, з'їзд – це була все-таки на нашому безмов'ї деяка

подія. Принаймні, доповідь Гончара я прочитав із задоволенням. Він ставив питання про викладання укр. мови в школі, видання Кримського, Драгоманова тощо. Думаю, газети тобі перешле Тоня, а ні, то пошлю я. Хочу тобі, як казав К. Галчинський, «для розігрівки» оповісти про два прецікаві візити: Харчука і Федоренька³³. Федоренько приїхав у Житомир щось на третій день після твого арешту. Його дружина була з підтиснутими бантиком губами і мало говорила, їх синок говорить по-російськи. В Федоренька виявилася зовсім лиса голова, яку він старанно прикривав 26-ма волосинами. Якось піднявся вітер, і я побачив його дивовижно блискучу лисину, всі 26 волосинок стали сторч і мило розвіювались на вітрі (побачила б його в ту хвилину його романтична любов Шустерман³⁴). Він сприйняв твій арешт дуже бойовито, після п'ятої чарки сильно нагадував півня, якому дали ковтнути браги, хвастася, що перейде світ, а право здобуде. На другий день ми домовилися зустрітись, але його і слід простиг. Дружина його покинула наш дім після того, як Федоренько випив третю чарку. Перед тим, як іти, він поскаржився мені на неї і розповів таку історію. «Пунімаєш, вона учиться у Львові, заочно, і їздить на сесії. Наймає там кімнату, і що б ти думав? В тій кімнаті жив хлопець. Тобто вони разом жили в одній кімнаті. Я грукнув дверима і сказав: «Пошла ти!..» А вона: «Ти што, дурачок, ревнуєшь?». На другий день Федоренька як корова язиком злизала, і я його більше не бачив.

Другий випадок був не менш ефектовний. До нас в Києві зайшов Харчук. Прочитав в «Літ. Укр.» мою статтю і через довідкове бюро розшукав мене. Як завжди він піжон. Але враження склалося жалюгідне. Він все ще той невіглас. Але зараз марить письменством. Я попросив його показати його писання, він пообіцяв. Потім зник. Через місяць об'явився знову, приїхав у якийсь санаторій в Пушче-Водиці (старих своїх він відіслав до Києва — каже, не витримали клімату: чи клімату Карпат, чи клімату Харчукової жінки). Якось гірко скаржився на свою жінку, було видно, що він з усіх сил намагається щось в житті створити, але в нього нічого не виходить, а молодість проходить і вже вимагає результатів: надій на майбутнє лишається все менше, треба здійснювати. Він приніс свої проби писати (вже українською мовою), я прочитав і мені стало його жаль. Це було щось на зразок поезій в прозі Дніпрової Чайки. Я йому дав почитати книжечку Мартича «Путь новели», щоб узнав, що таке оповідання, але ні книжечки, ні його більше не бачив. Він, очевидно, був вражений моєю критикою, насправді ж на ньому відчувався вже наліт провінціальної школи письма, оті всі тобі відомі дешеві засоби до здобуття лаврів. Я йому радив іти

не цим шляхом, а шляхом власним. Видно, що чоловікові хочеться якоїсь дії; дурне особисте життя, гидотна жінка, неможність витрачати енергію в бажаному напрямку — це якась важка, негарна драма провінції. Він все-таки був чоловік духу, і в ньому сидів художник завжди. Що незмінне у ньому — хронічна відраза до книжок. Звістку про твій арешт сприйняв болюче: «Я ж йому казав!» Що він казав, визначити важко, але щось в нього в голові сидить отаке — «казав». Перед навалністю моїх книг, я йому пробував їх показувати, він стушувався і вів себе, наче школяр, завжди тримав руки на колінах, часто вживав «так» і «дякую». Оце таке! Ага, Харчук виявився ще й невдахою в іншому. Він вступав у Київський університет, здав блискуче екзамену, дві п'ятірки і дві четвірки, а не сподобався на співбесіді декану, і його не прийняли. Він переживав тяжко, бо то була, певне, поважна спроба його вирватися зі свого тяжкого оточення.

Ми виписали тобі «Літ. Укр.» з нового року, але позаяк повної адреси ми не знали, то виписали на Явас п/я 385, але без дробів: хочемо переписати на точнішу адресу, це тяганина; сьогодні поки що нічого не виходило, підемо завтра. Забув сказати тобі про ще одну цікаву книгу, яку я дістав, хотів і тобі, але прислали тільки одну. Це «Песни кубанских казаков», видані на Кубані. Це видання типу дореволюційних: укр. текст російською транскрипцією, але там є ряд надзвичайно рідких і цікавих пісень, які в нас навіть не передруковуються³⁵. Колись покажу.

Нам треба домовитися про листування. Оскільки тобі важко писати за раз довші листи, я пораджу тобі писати потроху, але частіше, потім збирати написане і відсилати: адже можеш лише два листи на місяць. Для того, щоб не губити зайвої можливості написати лист, можеш писати на одну адресу: куди тобі зручніше, але для кожного окремо, вже тут якимось передаватимемо один одному. Писатиме тобі і Петро, можеш разом вкладати відповідь і йому, ми попересилаємо. Цікаво знати твій побут, як тобі живеться і працюється, все пиши, що там можна писати, і пиши побільше. Буду намагатися з усієї сили допомогти, чим можу. Пиши, які хотів би прочитати книжки, журнали, може, що виписати тобі, подивися, що виписано колегам, щоб не повторювати. А в перших листах спробуй попереписувати свої оповідання. Я послав сьогодні телеграму в Житомир, щоб Тоня виїздила³⁶. Мати телефонувала мені кілька годин тому. Листа і мою телеграму отримали одночасно, мати ходила в друкарню і сповістила про це Тоню. Думаю, їй вдасться взяти відпустку; я казав, що хай вибиває з усієї сили. На

крайній випадок, що вже їй буде ніяк, то хтось приїде з нас: мати чи я. Це має вирішитися завтра, тобто 22 грудня.

Завтра в спілці має бути вечір Стефаника. Якщо зможу піти, опишу тобі. Я писатиму тобі через два-три дні³⁷, в основному, інформативні листи, з описами кіно, театру, вечорів, книжок тощо. 26 грудня має бути вечір секції перекладу, присвячений Валер'яну Підмогильному. Це вже моя ініціатива, я підбив на це Кочура. В Кочура, до речі, є недрукована повість Підмогильного³⁸, хоче десь її опублікувати. Антоненко-Давидович хоче написати про нього статтю чи бачив ти «Всесвіт», зі статтю Кочура про укр. перекладачів. Там про Підмогильного дещо було/. Вже чекають на видання Плужника. Кажуть, що його видадуть у себе і укр. в Чехословаччині. От цікаво дістати б. Антонич запланований на той рік. Про плани видань на той рік я тобі напишу в наступному листі, ти можеш сповістити, що хотів би мати з того.

Буду кінчати. Думаю, певну інформацію з цього черпанеш. Знай: ми всі з тобою, і це не слова.

Валерій.

29. XII. 66 р.

Здоров, братця!

Ми вже з Нілою в Житомирі. Іде тут, очолена Ірою, робота по виготовленню масок. Воно власноручно склеїло Буратіно і лікаря Айболить; за її допомогою зроблено Ведмедика, Зайчика, Мавпочку, Діда Мороза, Півника. Лишається відкритим питання, хто їх носитиме, але це, здається, нікого не турбує. Очікуємо повернення Тоні од тебе — тобто усних новин, чи, як казав Сковорода, «вустен вуст» — глаголяще через вуста мої.

Вчора отримали твоє вітання з Новим роком — листівка прекрасної художньої якості, я милувався нею чисто як естет; можеш передати це її авторві³⁹, про авторство здогадуюся. Я, правда, з ним не знайомий. Вислали ми тобі бандеролю з папером та олівцями (це раніше), а вчора послали тобі шарикову авторучку — кажуть, що це те, «чим можна». Діставати їх, правда, ціла проблема. Про інші послання, здається, сповіщав. Ага, ще шарпетки теплі — це вже не від нас⁴⁰, але, гадаю, згодиться.

Спишу тобі принагідно, ще й ті книги, які тобі придбано, але про які я написати забув через непам'ять. Отже, куплено тобі з серії «ПСЛ»⁴¹

Поезії Верхарна (*тут і далі підкреслення іншим чорнилом – упор.*), окрім того, книжечку Шаміссо. Дивні пригоди Петера Шлеміля – з блискучою післямовою Є. Сверстюка. Далі книгу «Братства і їх роль в розвитку укр. культури», «Фразеологічний словник» – невеличка книжка, вид. «Рад. школи»; прекрасна книга «Шевченко в епістолярії», тобто, що писали в своїх листах про Шевченка діячі укр[аїнської], та й не лише укр., культури, видання зібране досить поважно і сумлінно. Листи є М. Марковича, Максимовича, Ф. Лазаревського, Милорадович, П. Куліша, Л. Жемчужнікова, Гнилоσιрова, Г. Галагана, А. Лазаревської, К. Трутовського, Маслово, Ф. Хартахая, Ф. Чижова, О. Корсуна, О. Потєбні, П. Житецького, М. Лазаревського, М. Лисенка, М. Погодіна, О. Левицького і багато-багато інших в часі між 1842 по 1917 р. Куплено було тобі милу книгу «Гуцульщина – край искусств».

Оце те, що я забув тобі записати ще в першому листі. Нещодавно купив тобі збірку п'єс У. Сарояна і оце вчора придбав за гроші батьків «Сучасні українські прізвища»...

Мої поважні сповіщення були перервані тим, що на плечі раптово всілося щось досить важкеньке і почало балуватись – звичайно, це було твоє кохане чадо. За останній час воно дуже виросло і має досить солідну вагу, нині його не покидаєш з підлоги до стелі.

Позавчора ввечері, тобто 26 грудня, відбувся вечір Підмогильного. Про нього, правда, говорили, як про перекладача, але дещо вказали і як про письменника. Г. Кочур у вступній промові сказав, що в нас ще й досі люблять пришивати штучні і дурні ярлики. Так до П[ідмогильн]ого шийють т. зв. «фрейдизм»⁴². Але яке відношення має течія в науці психології до літературної творчості, не зовсім зрозуміло, тим більше, що з елементарного аналізу стає ясно, що приміняти це до творчості П[ідмогильн]ого аж ніяк не випадає, більше того – це елементарна безкультурність. Сподіваємось, сказав він, на мудрість видавців і, гадаємо, незабаром побачимо книгу П[ідмогильн]ого в продажі... Весь вечір, загалом, йшов під знаком визнання, що Підмогильний – визначний письменник і перекладач, що він віртуоз мови, з нього варто списувати словник мови, що це один з найкультурніших і найвидатніших митців. Антоненко-Давидович сказав: коли на з'їзді письменників виступав Коротич, то в його виступі були такі слова: «Ті, хто сьогодні відбирають від укр. культури Винниченка, роблять злочин стосовно цієї самої культури». «Я тоді, – сказав Ант[оненко]-Дав[идович] з приємністю дивився, що ці слова були зустрінуті хвилиною овацій: найприємніше було те, що плескала навіть президія з'їзду. Отож я хочу сказати – завершив старий свою думку – що про твор-

чість Підмогильного треба говорити це саме, що й про творчість Винниченка». На вечорі було багато виступів спеціальних, порівняльно-філологічних, а загалом пройшов він непогано. Якийсь молодик з трибуни доказував про потребу урбанізації укр[аїнської] мови, тобто робити її мовою міською. «Пімогильний, — сказав він, — був предтечею урбанізму в укр[аїнській] літ[ерату]рі, та й не лише предтечею, але й чистим урбаністом. Виступала цікаво ще М. Коцюбинська, доповідь робив А. Перепада, цікаво говорив Д. Паламарчук. Вечір закінчився після 11-ої вечора, весь зал СПУ був майже заповнений. Явище, я б сказав, приємне. В суті, видати нині Підмогильного, Плужника, Антонича, Винниченка, Хвильового, Івченка — це показати зовсім інший бік нашої культури, її інтелігентність...

До речі, вийшов Плужник. Бачив його сигнальний. Дуже мило видано. Дістати буде його вельми важко, тираж 7 тис[яч]. Це неподобство, але доведеться якось прокрутитись, щоб дістати хоч собі і тобі.

Вітання од усіх.

Валерій

і я, Ніла.

Од. 5. 1. 67 р.

3.1.67 р.

Здоров, братця!

Оце минули Новорічні свята. Гадали вже, що не дочекаємося Тоні⁴³ і зустрічатимемо сей рік без неї. Одначе вона встигла. Гостей у цей день не було, зустріли ми Новий рік за старим звичаєм, патріархально. Дитина спала вдень, щоб досидіти до 12-ої. Досиділо воно героїчно, але десь о пів на першу я одніс її в ліжечко — товстеньке і важеньке. Було в капроновому платтю і лише наступного дня згадало, що забуло одягти маску.

Другого дня теж, як завжди, вояжі, вірніше, візити. За сталим маршрутом. Доброчесна інтелігентна сім'я⁴⁴ зустріла нас люб'язно, була в повному складі і при всіх звичних регаліях: нащадок був з нащадихою⁴⁵, яка, пшепрашам за відвертість, закочувала вгору очі і казала: «Мама!» «Мама»⁴⁶, як завжди, добродушно бігала і збирала стіл, розповідаючи на ходу довжелезні історії, в них вставляла вряди-годи слово нащадиха, яке, відповідно, починалося теж «мамою»: «Ви б, мамо, коли б не ходили увечері, то не позбивали б колін». Глава сім'ї був у гуморі і милостивий, хоч часом примов-

кав, сторожко косячись на стіни. Зрештою, ми розкланялись, Ніла з Тонею прогуркотіли по затишних покоях своїми хвацькими чобітками, старанно пошитими їх[нім] свекором, а нашим батьком. Маршрут мав ту різницю, що граф⁴⁷ переїхав з літньої вілли в зимові квартири. Тут не було легких барочних з домішками стилю рококо, якщо зважати на голубів, форм його літньої вілли⁴⁸, натомість я побачив, це вперше, похмурі тони його міської резиденції. Ми не помилились у переконанні, що граф удома, він лежав на sofa в китайському, з турецьким поясом, халаті, графиня⁴⁹ мала поганий гумор, ходила кімнатами, від чого тихо постогнувала підлога. Я зазирнув на балкон, водночас це холодильник, але крім зламаної розкладушки і баночки з жовтою квашеною капустою нічого не побачив. Ми вели світську бесіду, граф категорично відмовився подарувати мені укр[аїнсько]-рос[ійський] словник Ізюмова, здається, єдина його справдешня цінність в книгах, одне слово, все відбувалось у тих же фарбах і тонах, що й раніше. Тоня передала графині побажання пошити червоні чоботи, на що графиня досить меланхолійно витравила з себе звук: «Гм!» На цьому кравецькі розмови закінчились, якщо не рахувати погляду графині на хвацькі чобітки, пошиті свекором, тобто нашим батьком, для невісток, тобто наших дружин.

Вернулись ми потемки. Тут нас чекали гості: Стаська, єдина материна племінниця, з донечкою. Ми засіли за стіл, я примусив свою двоюрідну сестру поковтати горілки, що вона робила з застереженнями і відмовами, але робила. Потім я витяг усіх кататись на санках. Товстенька Качка⁵⁰ досить утішно стрибала на баюрах; твоя половина кілька разів спробувала дати місяцеві в пику каблук; піді мною стогнали дощечки санок: дід, тобто наш батько, поклав рекорд, бо ледь не заїхав у річку. Опісля ми повилуплювались в жерло телевізора, яке досить нахабно плювалося, як казав Сковорода, «китовою блювотиною», я хочу сказати: банальщиною і фокусами.

Сьогодні, 2 січня 1967 р., сталася історична подія в житті твоєї дочки: вона вперше почала писати, результат цього ти побачиш, бо перше, що вона почала писати, це до тебе лист.

Я буду тут до 5-го січня, опісля поїду назад, багато є роботи. Тоня нам порозказувала про зустріч з тобою і взагалі всю оту «Одіссею» її. До речі, «Одіссею» сьогодні тобі послали⁵¹. Тоня казала, що ти подав оповідання в цензуру. Це добре, думаю, не дозволяти тут нема ніякого глузду. Шли на мою адресу, коли все буде добре.

Погода в нас зараз м'яка, приємна. Ходили вчора на Закам'янку з Нілою. Подільський міст вже зачинений до проїзду, біля нього, недалеко, там, де камінці через Кам'янку, що ведуть на Замкову вулицю, вирили колодязь. Інших змін начебто нема; ми пройшли сталим шляхом через Шолом-Алейхема. Зайшли до костьолу, по-слухали орган і богослуження, що навіяло на нас меланхолію. Людей було повно. Пораділи ми, що там ти не сам, тобто, що є книги. Ми слатимемо в міру можливості, теж. «Друг вірен – покров кріпок єсть; обрітай же его – обрітите сокровище» (Сірах). Це цитата Сковороди із Біблії. Я нині справдешній сковородист.

Валерій.

Од 11. 1. – 67 р.

[ЛИСТ НЕОНІЛИ БІЛИЧЕНКО]

7.1.67 р.

От і скінчився черговий наш вояж з Києва в Житомир, на цей раз новорічний, починається знову праця, – тобто Валерій пише, а я при ньому, хоч, правду кажучи, роботи було доволі й там, і все з товаришем Сковородою. Але, здається, вже вправились, передрукували остачу й віддали упорядникові. Як виявилось, книга має вийти не в IV-му, як планувалося, а в I-му кварталі цього року⁵², тобто в січні вже йде у виробництво. Поки що її сприймають схвально, а там видно буде по тому, як у світі з'явиться. Зауважень, зрозуміло, не оберешся, бо знайти якісь неточності завжди можна, а тут тим паче. Зі зрозумілих обставин у цю роботу втяглась була і я, тому вона мені теж стала близькою. Хотілося б затратити ще трохи часу і разочок пройтися вже по готовому, але не встигли. Хай уже офіційні редактори помічають те, що лишилося.

Оце так закінчилася перша справа. Друга – з першою книжкою – за нашими розрахунками, має скінчитися цього місяця, а третя – з романом (зрозуміло, не моїм, це я зараз пишу за Валерку) обернулася навіть не так, як ми сподівалися. Річ у тім, що йому запропонували додати до цього⁵³ іще що-небудь, можна до 15-ти аркушів, а оскільки новий роман відомого письменника В. Шевчука перебуває вже у стадії кінцевої обробки (разом з передруком), то він вирішив подати свого «Ното». І оце клацає на машинці другий день, трудиться в поті чола свого, щоб на березень все було завершено, бо в квітні редакторка⁵⁴ має почати роботу над його

творіннями. Коли так і справді вийде (тьху, тьху, тьху!), то десь на грудень твій коханий брат хвалитиметься вже другою книжкою.

Отак, як бачиш, складається його літературна кар'єра, вже це додає поважному моему чоловікові сили й моці, наснаги й горіння і т. д. і т. п. Щоправда, той внутрішній вогонь не зачіпає і далеко не спопеляє його зовнішність, і він все той же «молодой, пышний и цветущий», яким ти його знаєш. До твого приїзду, відчуваю, він не зміниться теж, і тоді зовсім легко його признаєш.

Ну, а я маю закрутитися вже й з офіційною роботою, готують уже мені різні справи і навіть відрядження у Грузію – кажуть, що наприкінці січня. Хотіла б захопити з собою і Валерку, коли вигорить, як уже така нагода трапляється⁵⁵. Проте побачимо потім.

В Житомирі ми всі наговорилися і наслухалися Тониних розповідей⁵⁶, порадили, що все так непогано обійшлося і позаздрили, що тебе бачила. Розпрощалися з Іронькою – по нашому, вона Карапуця, або повністю – Кавалер ордену капуцинів; це назвисько дитина приймає, бо для «Зайчика» стала величенька. О, ми були там наробили з десятків масок, і воно всі по черзі одягало й імпровізувало. А одного вечора дитина твоя була в ударі й склала відразу кілька віршиків. Того дня гостювала твоя теща з Пилипів⁵⁷, усі були вдома, й Ірена Анатолівна Шевчук-Кусюка продемонструвала з величчезним успіхом свої здібності. Як завжди, вона велить передати свої творіння татові, отже, маєш усі разом, деякі трохи раніші, але ти ще їх не читав: назви вона дає сама:

ДІТОЧКИ

*Малі, дрібні діточки,
А у них у кошках
Квіти золоті...*

(Ох, пшепрашем, згадала, що цей шедевр тобі вже посилали, здається, Тоня, тож лишаються оці вечірні вірші):

В ХАТІ

*На дворі сніжок кружляє,
Бо зима вже наступає.
Ми пічку напалимо,
Біля неї сядемо,
Погріємось хоч трішки –
Не замерзнуть ніжки.*

ІВАСИК-ТЕЛЕСИК

*Пливе човен по річці,
По зеленій водичці,*

*А там сидить Івасик,
Івасик-Телесик.
Сидить собі, сидить...
У біді сидить,
Бо Змій забере,
У печі сече,
Із сіллю із'їсть –
І все пропаде.*

НОВИЙ РІК

*Горить у нас ялинка,
Сидить тут дитинка,
Новий рік стрічає,
Сидить і співає:
«Всі цей рік стрічають,
Сидять і співають».*

ГРУШКА

*Я викопала ямку
І зробила ланку.
Взяла я кісточки із груші
І поклала в ямку.
Через рік чи через два
Я пішка до ямки,
Бачу – деревце росте
І квітками все цвіте.
Потім моя грушка
Стала зеленушка,
Ростуть на ній грушки –
Самі зеленушки.
Потім – як курчаточки,
Хочуть, щоб зірваточки.
Я грушки зірвала,
Всім пороздавала.*

ШВАЧКА

*Шие, шие швачка:
Хоче бути багачка.
Одягнеться швачка –
Ось вам і багачка!*

(Майже як у Бернса, чи не так?)

Дещо з вістей книжкового ринку. Бігаємо оце, аж повпрівали, за Плужником, бо, як це часто бувало, після повернення з Житомира

ми виявили, що перша партія його в магазинах була і розійшлася блискавично. Хто був моторний, придбав і, наскільки нам відомо, вислали вже й у ваші краї. То ми купуватимемо вже для твоєї книгозбірні. Компетентні люди казали, що видання це серйозне і добірка досить повна. Лишається лише порадіти з того. Купили ми ще «Повести и рассказы» Шмельова, того російського емігранта, що в тебе є раніше видання, то купити це, повніше, чи ні? Зі старих укр[аїнських] книжок придбали 1-й том антології «Вік», видання 1902 р. (нідкреслення іншим чорнилом – упор.); може, пам'ятаєш, у нас уже були 2 і 3-ій, з прозою. А тут подана укр[аїнська] поезія «Від Котляревського до останніх часів». Автура досить солідна, а саме: Котляревський, Гулак-Артемівський, Боровиковський, Гребінка, Шашкевич, Головацький, Костомаров, Метлинський, Петренко, Забіла, Афанасьєв, Шевченко, Куліш, Щоголів, Глібов, Кониський, Руданський, Кулик, Федькович, Мова, Александров, Вербицький, Воробкевич, Старицький, Устиянович, Чубинський, Манджура, Ніщинський, Франко, Пчілка, Білиловський, Грінченко, Шнайдер Ю., Бобенко, Кононенко, Українка, Дніпр[ова] Чайка, Маковей, Старицька Л., Кримський, Грабовський, Славинський, Щурат, Стешенко, Вороний, Чернявський.

Оце сумлінно переписала весь список, але так ти уявлятимеш повністю. Таким чином, маємо вже дві антології, разом з тією новою, відомою тобі – Плужниковою⁵⁸. Придбали ще за добрі гроші одного відомого автора, у тебе тільки одна книжка є, і та без початку, а у нас – повне зібрання, що було тут видане⁵⁹.

Посилаємо тобі на прочитання «Люди зі страху» Андріяшика. Це нове з'явисько на літературному горизонті, і воно на устах всіх. Роман цей друкувався навесні, у кількох номерах «Дніпра», а це вийшов повністю. Автор дуже талановитий, не відмовиш, до книжки, правда, можна мати деякі претензії, але це вже вбачиш, як прочитаєш. Заодно висилаємо і Голобуцького «Гомін, гомін по діброві», книга так жваво і гарно написана, все одно як наукова фантастична чи пригодницька⁶⁰. Її просив Геврич⁶¹, але ми вже вклали для зручності в одну бандеролю, то ти передаси йому. До речі, одержав ти Бруно Ясенського⁶²? Як він тобі сподобався? Свого часу читала я з цікавістю, навіть фільм колись бачила. Ще спитай у Осадчого про Уелса, йому були вислали і не знають, чи отримав⁶³. У ваших надто реальних умовах, зрозуміла річ, потягне на фантастику⁶⁴, то нічого, читайте собі на здоров'я, висилатимемо ще.

У Спілці післязавтра має бути вечір канадської поезії, підемо послухаємо. На кіноекрані деяке затишшя, особливо видатного

поки що нічого немає. З останніх пристойних фільмів, що ми бачили, були франко-італійські: «Вони йшли за солдатами» — про дівчат-повій, яких везли в офіцерські і солдатські веселі заклади, і «Грім небесний» з Жаном Габеном у головній ролі — про волоцюгу, п'янюгу і т. д., який випадково колись став багатим, але не розтратив душевної сили й любові до покривджених і різних таких людей — виводить на путь істинний дівчину з вулиці. Оце, здається, і все. Цікаво, що там вам показують, старе чи нове?

Сніжище такий падає, зима надворі вповні. Вчора був Святвечір різдв'яний, а сьогодні день сніжний. Валерка клацає на своїй машинці, я давно вже звикла до такого акомпанементу, але сама ще й досі швидко не навчилася друкувати. Що тобі потрібно з речей практичних, які можна вислати? Чи одержуєш «Літ. Україну»? Журнали ми висилатимемо теж. Чи написав щось нове після того, коли Валерій тебе бачив?⁶⁵ Гадаю, що після твого приїзду можна буде подати добру книжку. Дай Боже, щоб так було, та ще й скоріше!

Вітають тебе всі рідні й знайомі, хай тобі там легенько, як кажуть, гикнеться. Бувай здоровий, бережися, не застуджуйся. Хай живе!

Ніла.

Валерій.

(Решту місця полишила для історичного автографа твого братця шановного, але він все одно не вправився, як не старався⁶⁶).

11/1-67 р.

Здоров, братця!

Я вкінці обанкротився, але задоволений. Попались мені в руки деякі старовинні укр. книги і я, збожеволівши, поклав за них чималу суму (як знаєш, в книгарні письменників деруть безбожно). Отож про них перш за все, оскільки вони ще сидять у мене в голові. Дістав я 4 томи «Основи» один приблизно, як я дослідив, за травень 1861 р., другий за липень, третій за жовтень, четвертий за листопад-грудень. Видання це звичайно унікальне і до рук часто не впаде, скажу, що десь місяців два тому я не міг купити Львівської «Правди», бо не було ні копійки, отож чи дістанеш її, хто зна. Цікавого там багато, коли хочеш, напиши, і я дам тобі детальний їх опис (зараз поки не можу, бо в багатьох нема змісту, хочу скласти, надрукувати на машинці і вкласти). Купив іще томик 1902 року з 3-ма оповіданнями Кримського. Зветься він: А. Е. Кримський. Із

повісток і ескізів, вид. Друге, виправлене, Москва 1902 р., друк. Варвари Гатцук. Зміст тому такий: «Не порозуміються» (в одностомнику «Вибраного» нема), «Батьківське право» (в одностомнику нема), «Та хто ж таки справді винен» (в одностомнику є). Стор. там 148, але на грубому папері, що створює том. Останні крихти мого майновиська забрали ще такі речі: тт. 7-8 *Історичної Бібліотеки Наукового тов-ва ім. Шевченка* в одній книзі: т. 7 – розвідка Ів. Линиченка «*Сусільні верстви Галицької Руси XIV-XV ст.*» т. 8 – Розвідка Ор. Левицького. «*Внутрішній стан західно-руської церкви в Польсько-Литовській державі кінця XVI ст. та Унія*» і Вол. Антоновича «*Нарис становища православної церкви на Україні від половини XVII ст. до кінця XVIII ст.*» Купив ще «*Записки історичної та філологічної секції Наукового Тов-ва в Києві*» т. 12. Зміст такий: Ор. Левицький. Про В. Тяпинського, що переклав євангелія на просту мову. Л. Добровольський: «Михайло і Золоті ворота». Ів. Каманіна «Походження Б. Хмельницького», Ів. Стешенко: «Новий твір Кухаренка «Харько – запорізький кошовий» з публікацією його, М. Порш – «Робітництво України» (Нарис по статистиці праці), Хроніка, де подано склад Наукового тов-ва в Києві і звіт, чим вони займаються. Завершує цю купівлю т. 1 «*Гуцульщини*» Вол. Шухевича вид. 1901 р. про заняття і промисли гуцулів – етнографічна праця з 233 ілюстраціями, і з *автографом автора*. Було ще дещо, але я підняв лапки і здався на милість переможцеві, тобто відвічному ворогові людини – ПОТРЕБІ ГРОШЕЙ. Хай його шляк трапить, як кажуть...

Зараз я забитий працею, і не маю сили глянути вгору. Пообіцяли мені, розумієш, видати в 1968 році роман і сказали, що можна додати ще один. Я лише зробив перший начерк, треба доробляти, передруковувати, він, правда, невеликий, на 110 стор., але теж роботи немало. Отож довбу, бо здати треба до березня, хоча аніскільки нема гарантій, що воно піде. Взагалі з «Молоддю» каші я не можу зварити. Але намагаюся. Хочу також підготувати книгу на 1969 р. вже оповідань, але вона така, що надій на неї ще менше, зібралось все, що відхиляли. Чомусь почав чіплятися до мене військкомат, вже кілька разів пропонували, що заберуть мене в війсьکو знову, вже як офіцера⁶⁷. Проте скорше піду тобі в сусіди⁶⁸, бо це мене вбило б натурально. Хочу з тобою домовитись про таку річ. Я тобі послав кілька гарних книг. З них Щербак, Дрозд, Андріяшик куплені для твоєї книгозбірні. Отож сповісти: якщо ці книги повернуться до тебе назад не можуть, я куплю тобі нові примірники, а ті хай пропадають, а коли можуть, то й купувати не буду.

З тої причини я зважуюсь, чи послати тобі Апдайка «Кентавр», теж куплений для твоєї книгозбірні. Бо дістати його було дуже важко, шкода як пропаде. Щербака й Дрозда дістати ще можна було б. «Одіссею», послану тобі, можеш не берегти, то примірник зайвий. Бруно Ясенського теж зайвий, оскільки вона і в тебе, і в мене є. Що ти б хотів, щоб вислати тобі ще? Ага, головна подія книгарського життя: вийшов 1 т. «Історії укр. мистецтва». Виданий прекрасно. Приблизно формату «Театральной энциклопедии». Я дав доручення твоїй половині, аби вона передплатила тобі це видання. Вийшли були ще «Нариси з історії укр. мистецтва», але вважаю, що коли буде історія, то нарисів не потрібно. Чи передплачувати тобі 8 т. «Історію укр. літератури». Якщо так, то якось зробимо, ще томів нема. Можеш порадіти над таким придбанням: купив тобі, і собі, звичайно, «Словник української мови» Білецького-Носенка. Це найбільший догрінченковий словник укр. мови, має в собі багато цікавого, стор. в ньому до 450. Купив тобі ще «Ненаписані новели» М. Рудницького, старого брехуна, який, проте, досить жваво ляпає язиком, стор. там до 270. Оце таке.

Колись я був, як оце побував у мене Х., попросив зробити для мене екслібріс⁶⁹. Так оце недавно він прислав. Вкладаю тобі у лист його, аби подивився. Звичайно, такого відбитку я ще не навчився робити, це Х-вий. Проте мене він задовольняє. Зроблений з якогось важкого металу, на солідній колодці. Пізніше можеш і ти замовити й собі.

В Спілці був нещодавно вечір канадської поезії. Був він такий собі, тому й оповідати не буду. Виступали всякі люди, читали переклади. Я ходив у Держлітвидав, нині «Дніпро», продавати свої переклади з Галчинського. Пообіцяли на 1969 рік⁷⁰. Звичайно, задовго, але мене це, в суті, влаштовує, бо багато часу на перекладання уділяти не можу. Вже писав тобі, що ми сфотографували твоє чадо. Вийшла вона гарно, я бачив пробні, готові будуть фото десь до 25 січня, отоді й вишлю тобі, аби зміг помилуватись. Вийшла вона серйозною, аж замисленою, майже дорослою.

Хочеться мені побачити тебе. Напиши, яка система відвідування, на три дні я, звичайно, не претендую, хоч було б непогано, але на скількись там годин можна. Чув я, що можна на кілька годин, т. з. загальне побачення.

Чекаємо вже від тебе листа, щось нема довго. Хочеться знати про твоє життя-буття. Вітання Ніли до тебе.

Валерій

09.

17/1-67р.

Здоров, братця!

Одержав від тебе листа з розповіддю⁷¹. Мушу сказати, що ти почав писати сміливіше, розгінніше, я б сказав. Розповідь мені сподобалася, тече дуже жваво і невимушено. Я зняв би лише відступ, де йдеться про тітку і про навчання дітей, язичием, не тому, що так не буває в житті — скільки завгодно, а з міркувань чисто формальних — вклинюється це в розповідь досить штучно, коли б таких відступів було з кілька, то можна було б сприймати це за прийом, а так виглядає воно елементарно зайвим. Думаю, від цього нічого не постраждає. Дуже виразні вийшли піп, тітки, Едік з мамашою, Андрюша, загалом колорит створений і створений цікаво. Претензія може бути єдина. Не вельми точно обрана форма. Така, як вона є, — це властиво нарис, хороший, схожий на наші класичні нариси Г. Хоткевича, К. Поліщука тощо. Добре було б, коли б це було, однак, оповідання. Для цього, може, треба було поступитися дією від «я», зняти коментарі, або давати їх об'єктивно не через спостерігача, одне слово, взяти сповідь в форму оповідання. Дуже гарно в тебе вийшла заключна сцена, отой 5-й номер з його атрибутами, отой абзац з досить гарним розмислом — звучить він «на висоті», як кажуть. Загалом кажучи, мені здається, в тобі визріло певне зрушення і зрушення дуже цікаве. Перо стало імпульсивніше, навіть пристрасніше — це якийсь своєрідний якісний стрибок. Мені радісно на це.

Вже кілька разів чую від тебе нарікання і порівняння себе зі знайомим нам М-ком⁷². Порівняння ти вибрав вельми невдале. Заперечити можна хоч би однією цікавою статистикою, опублікованою в певний час, здається, у «Всесвіті». Там подано розслід про письменників. Виявляється, поети дають свої найкращі твори у віці до 30-ти років, в крайньому разі до 35. Водночас від 35 в більшості буває розквітом для прозаїків. Світова статистика свідчить, що прозаїки найчастіше заявляють про себе після 35 років, у них цей час досить продуктивний. Це і зрозуміло: набувають не лише досвіду, але й інтелектуальної зрілості, так потрібної для прози, в той час гублять заряди чисто емоційні, чи, інакше кажучи, поетичні. Мені теж вже 27 років, але чогось такого, що б мене задовольнило, я ще не зробив — на це ще, мабуть, прийде час. Різниця між нами та, що я написав в кілька разів більше за тебе. Коли б ти подав у видавництво творів на 400 стор., я даю голову на відсік, що книга була б — тут існує ще й дивна пристрасність зрізувати все

наполовину. З цієї причини я боюся за книжку П. Д.⁷³, який теж написав усього 180 стор. — буде дуже великим для нього чудом і вдачею, коли його книгу не заріжуть. Поразку ти терпиш не через якість, а через кількість. Саме тому вимушена відпустка, чи твоє нинішнє «відрядження» мусить дати тобі такий набуток. Хотів би, на цю мову, сказати кілька слів про твої оповідання, написані раніше, бо проглянув їх свіжим оком. Вони зачинені рукою доброго закροю, і мають у собі якусь дуже своєрідну, я сказав би прекрасну «прелесть». Проте існує одне «але». Для того, щоб вони так зазвучали, принаймні кращі з них, їх треба добренько прочистити. Наскільки ти економний у вислові, а я, проходячись з ручкою по оповіданнях, чимало викреслював, лише викреслював і не змінював ні слова. Очевидно вони тобі досить набридли, як оце мені мої, і ти не забачив того. Колись я покажу тобі цю правку, і ти переконаєшся, що це так. Не потребує правки лише кілька: «Ввечері» — про автобус і «Жар-птиця», хоч остання більше. Поминаючи дитячі оповідання, міг би назвати в тебе, як найкращі, такі: «Жар-птиця», «Зимова дорога», в останньому викреслень багато в кінці. «На Тетерівській околиці» — з викресленнями, це оповідання мені дуже подобається, «Увечері»; премила річ «Бабине літо», «Барви далеких літ» — зі своєю гарною півтоновістю. Це те, що творить в нашій літературі якесь нове слово, і по-новому.

Розповідь, прислана тобою, річ, яка стоїть на вищому шаблі. Саме тому я з нетерпінням очікую й далі. Треба, по-моєму, менше труїтись прикладами господ М-ків⁷⁴, а більше покладатися на себе. Ну, це таке, короткі якісь крихти враження, якщо крихти можуть бути короткі. Взагалі, мені цікаво, чи є в тебе там змога писати? Це дуже важливо, бо потім, коли ця ізоляція кінчиться, добре було б, щоб ти мав за спиною багаж. Багато про це сварюся з Петром. Він більше любить киснути в кислому молоці, ніж працювати. Здавалося б, чоловік і талановитий, і виходить у нього, а коли довелося зібрати все в купу, то вийшло, що за 5 років він написав 12 оповідань.

Що ти хотів би одержати з книжок? Тютюн ми сьогодні ж висилаємо тобі. Посилаємо «Ялту» і «Золоте руно». Коли це можна прислати, то будемо слати регулярно. Як тобі сподобались книжки Дрозда і Щербака? Мені, приміром, дуже сподобалася Щербаківа — більше інших. А Бруно Ясенський чи сподобався? Адресу з «Літ. Укр.» постараємося уточнити. Вже кілька разів ходили, але в тому велика волокита.

З нових своїх книжок я забув тобі назвати «Историю всемирной литературы» В. Зотова, т. 3, видання 1860 р., в якому є розділ

«Русинская литература», в основному це Галичина, є і про Закарпаття, Шашкевич і його коло. Ради цього і придбав цей фоліант, книга здоровецька, і лише третій том. Дивом ускочив мені в руки Життєпис Шевченка Конського. Чекаю, доки прийде в книгарню письменників Плужник. Його вже туди в ваші краї послано, тому я слати не буду (взагалі ще й нічого, бо сам не маю).

Чекаю від тебе нових листів.

Вітає Ніла.

В.

Од. 23/1-67 р.

19.1. - 67 р.

Добрий день!

Усі листи, і твої і Нілині, я одержав і прочитав з великим задоволенням. Книжки Щербака, Дрозда, Андріяшика і Бруно Ясенського⁷⁵ теж маю. Як бачиш, пишу присланою авторучкою. «Літературна Україна» приходить. Отже, все...

Передай Тоні, аби сповістила мене, коли вона братиме відпустку і зможе приїхати. Справа в тому, що тут складають графік побачень, щоб не довелось тим, що приїжджають, довго чекати черги. Оце недавно, кажуть, приїхало чоловік аж тридцять, а кімнат небагато, от і довелось довго чекати.

Стосовно загального побачення, то бери і їдь. Маршрут ти, мабуть, знаєш⁷⁶. І тут ми побачимось годин з чотири.

Прочитав я у «Дніпрі» твоє оповідання⁷⁷. Сподобалося. Зауваження: перша частина трохи відірвана від другої. Тобто постать вчителя з його досить довгими сентенціями про людину і еволюцію її зникає в другій частині оповідання і зовсім не згадується. Рушниця (в даному разі вчитель) не вистрелила, а так би мовити, лише клацнула курком. Але все одно читав я з інтересом і коли порівнював з тим, що пишеться іншими новелістами, то порівняння було на твою користь. Читав і впізнавав прототипів. Той учитель – це, мабуть, гібрид Єфрема Соломоновича і Степана Станіславовича⁷⁸, а батько – це, безперечно, наш шановний патріарх і поліглот⁷⁹.

Я був у листі, котрий послав тобі на початку січня, теж переписав одне своє оповідання, але, судячи з усього, лист той ти не одержав, бо нічого про те не пишеш. Я просив би сповіщати, які саме листи одержуватимеш.

Читав твої інформації про старі книжки і заздри. Моя скромна полицка з старожитностями вже давно померкла перед твоїми багатствами. Книги, які висилаєш сюди, згодом я зможу забрати, отже, ще одного примірника купувати не треба. Вишли Апдайк і, якщо дуже цікаво, то й Сартра. Ще пришли оту книжку «О книгах и книжниках», хочеться почитати що-небудь в цьому дусі. «Гомін, гомін по діброві» я одержав і видав. Адресат вельми задоволений. Осадчому⁸⁰ сподобалася твоя стаття про Стефаніка (до речі, зараз він читає Уеллса). Я читаю у «Всесвіті» Джойса. Ще не закінчив. Враження певної нарочитості в стилі. Кафка мені більше імponує.

Ще раз згадую про твої нові книжкові надбання і доброзичливо заздрю.

Довшого листа напишу згодом, коли взнаю, що цей дійшов.

Ваші інформації про відзначення Нового року і про візити дуже цікаві.

Ну що ж... от і все.

А. Шевчук.

Екслібрис загалом пристойний, правда, чомусь відчувається, що Харчук⁸¹ мало знає цю техніку⁸².

18.1.67 р.

Ти просив написати коментар до з'їзду письменників. Спробую це тобі зробити, хоч я особисто на з'їзді не був: не пустили, так би мовити, і знаю все в основному з чуток. Отож на документальність не розраховую, лише на те, що ЧУВ. З'їзд було обставлено так, як ніколи. Сторонній людині, або ж поза спілчанським, як я, чи Грицько Тютюнник, чи Іван Світличний, чи І. Жиленко попасти туди не можна було. Проте, кажуть, гостей було чимало, все з газет, журналів, невідомих осіб тощо. Перепустки перевірялися два рази: при вході в приміщення і при вході в зал. Перевіряли, переглядаючи перед цим довгий список; погейкували, що в тому списку були такі, яких не можна було пускати на з'їзд. Здається, були там і нащадки великих письменників, у тому спискові М-на К-ка і Зін-я Ф-ко⁸³. Проте, на документальність цього не налягаю, ТАК КАЖУТЬ – його величність ЧУТКА. Був з'їзд довгувато і, не дивлячись на істеричні вибрики за кулісами, тобто всілякі нажими зверху, зокрема батьківське піклування С-би⁸⁴, з'їзд пройшов добре. Було чимало виступів, у яких підіймалися пекучі питання нашого національного життя: питання української

школи, української мови у школі, питання гвалтування і нищення української природи, української книги і видавничої діяльності. Ставилося гостро питання про видання творів Винниченка – це проходило на «біс» і «браво», одне слово, істеричним вибрикам за кулісами було від чого бути. Надзвичайно цінна і гостра була промова Новиченка, який виступив проти шовіністично-безцеремонних виступів у московській пресі. Ця доповідь друкувалася в «Літ. Укр.» І ти, мабуть, її читав. З'їзд збудив бадьорість в громадському житті. Промова Гончара була дуже щира і чесна – кажуть, деякі місця з неї таки не надруковані, проте, багато чого в пресу пройшло – ти певне це помітив. Таким чином, з'їзд став в певну міру робочим і цікавим. Багато місця національному питанню було в доповіді чи, вірніше, виступі, якогось Коржа з Дніпропетровська⁸⁵, кажуть, що зараз він уже безробітний. Оце в коротких рисах про з'їзд, що я знаю сам. В Москві вже хочуть Винниченка надрукувати в «Дружбе народів»⁸⁶. Очевидно, лід рушив. Нещодавно на вечорі Досвітнього⁸⁷ пролунав голос про потребу видати іншого нашого письменника М. Хвильового. Вид. «Дніпро», здається, запланувало видати всі драми М. Куліша, що з того вийде – побачимо. Оце таке...

Загалом дещо таки пробивається, хоч я не сказав би, що так уже борзо. В пресі певно читав, що Драч був з Павличком в Америці, їздили по американських університетах і зустрічалися з українцями, чи просто американцями. Були вони й у Канаді. Побачили хлопці світу.

Зараз у нас стоїть люта зима. Аж неохота витикатися на вулицю. Оце чекаю, поки з'явиться в друкові № 1 «Дніпра», щоб вислати тобі і «Дніпро» і §, чи б пак № 1, вибилось випадково параграф, «Вітчизни»: там є повість Гуцала і Г. Белля. В № 2 «Вітчизни» обіцяють дати повість Дрозда, оповідання Сартра і Апдайка, вірші Жиленко, Щербака, Мовчана. Як бачиш, «Вітчизна» дивує нині усіх, і я вже змушений її купувати.

Цікаву новину сповістили батьки: наші родичі, що живуть по той бік Тетерева⁸⁸, теж узнали про твій арешт, передавали співчуття. Житомирське КГБ повернуло тобі друкарську машинку і рукописи. Що саме, не знаю, бо це було після мого від'їзду з Житомира, ото десь майну, то напишу. Я вже думав, що старенька «Ундервуд», року 1914 випуску, клавіші якої переколотили як мої, так і твої пальці, вистукуючи пишнobarвні словеса, зникне.

Оце нині кінчив передруковувати свій новий роман «НОМО». Має він 107 стор. У класиків це звалося б оповіданням. Проте, в мене це роман, врешті і будова його романістична: ліричне, як

писав про мене Мих. Чаб.⁸⁹, розхристання. Тематика: студентство. Власне селюк, якому дано вибагливий апарат відчуттів і непогану мозківню, який, проте, майже не знає цивілізованого, так би мовити, життя, і як це цивілізоване життя лапає його за шию, а він намагається ще й витримати свою марку. Зачепив тут я і Житомир. З Житомира один з побічних героїв Верхліцький, походженням поляк, який проте по-польському не тямить ні бальмеса, резонер і любитель пивниць. Його батько знав всі житомирські пивниці, але особливо любив пивницю на Чуднівській. Має він дядька, який, в протилежність братові, нічого не п'є, зате з'їдає по п'ять шніцелів. Коли йшлося про т. з. суспільне життя, я не вдався до прямої розповіді, а переказував це через вуста котрогось героя, з відповідним на того героя коментуванням. Таким чином, я поспробував зробити багатоплановість: герой в суспільному житті, герой у приватному житті, герой в фантастичному ракурсі – є сцени, де важко мало б бути прослідкувати, чи сцена реальна чи нереальна. Далі я поспробував запевнити читача, що це відбувається в один день, у якому є кілька вечорів, кілька ранків, день, що начебто злився з менших, дрібніших днів. Що з того вийшло, Бог знає, але написав. Працював над тим цілу осінь і оце лиш нині завершив. Хай полежить з місяць, то прочитаю.

Щось немає листа від Заливахи⁹⁰. Чи не перевели його куди?

Життя тече, як йому і випадає. Вчора були на 40 днях смерті Гуцалової дружини. Він знову був чорний, аж сірий. Дурне все-таки життя, хто його таке гарне вигадав? Одначе, як писав Первомайський⁹¹, не будем, не будем тужити. Бо що нам лишається іще? Чекай і жди, ось в чому суть всього. Віва! Вітає Ніла.

В.В.В.В.В.В.В.В.В.В.

Одерж.

24/1-67р.

Січень 1967 р.

Уклінно вітаю процвітаючого письменника і його дружину!

Лист з описом чуток про з'їзд письменників читали всі з великим інтересом. Знай, що подібні новини усіх цікавлять, тому не забувай написати. Цікаво, що там розповідають Павличко з Драчем про свою поїздку⁹². У нас новин особливих нема. Заливаха⁹³ спокійно живе, оце перехворів на грип. Я в наступному листі вишлю тобі ще одну новелку⁹⁴. Бандероль з журналами прийшла.

Щиро дякую. Оце тільки прочитав у «Ранку» переклад грузинських віршів⁹⁵. Гадаю, і тут ростиме слава В. Шевчука. Знають його, як прозаїка (читали «Дніпро»), він же й перекладач, він же й про Стефаніка написав, він же... Ну, там побачимо, що він іще втне... Книгу Плужника мені вдалося дістати у власне володіння. Щербака ще не читав, а Дрозд взагалі перестав цікавити. Бруно Ясенський лежить, ще не торкався. Часу обмаль. Коли працюю на першій зміні – зовсім нема, коли на другій – більше. Як матимеш час і бажання, то «Поминки»⁹⁶ скороти, де вважаєш за потрібне. «Довгий день без перерви» викликав жваву дискусію. Підтекст вельми цікавий. Правда, дехто каже, що оповідання розтягнуте. Змогу писати маю. Ще не брався. «Літ. Україну» надсилають регулярно. Маю змогу читати «Наше слово» і «Нашу культуру»⁹⁷. Прочитав повість Бйолля у «Вітчизні», зараз берусь до читання його роману «Чим завершилося одне відрядження» в «Иностр. л-ре», № 11, 1966. Чи варто читати повість Гуцала в «Вітчизні»? До речі, «Вітчизну» тут одержують у бібліотеці.

Чекаю, що вишлеш Сартра. Пошукай по книгарнях книгу п. з. «Міжнародне право».

Тут є один молодий латиський поет⁹⁸, який цікавиться українською поезією (вільно володіє укр. мовою). Його цікавить збірка Р. Кудлика «Розмова» (назву не пам'ятаю точно, але здається так. Втім, збірка у Кудлика єдина), пошукай у книгарнях.

Ще одне. Чи не можеш якось дістати книгу Jerzy Judyewicz «Носе ukraiskie, albo godówid geniusza». Warszawa, 1966. Рецензію на цю книгу читай в білоруському журналі «Польмя», № 11, 1966. Рецензія дуже цікава.

Запитуй, що тебе цікавить з тутешнього життя.

Анатолій.

25.1. – 1967 р.

Здоров, братця!

Одержав сьогодні твого листа від 19 січня. Взагалі я твоїх листів одержав троє: перший – зі сповіщенням про своє перебування, другий – з оповіданням, третій – оцей. Послав я тобі цілу купу листів, скільки – навіть не знаю. Мої бандеролі, окрім тютюнової, ти одержав, останню завернули. Послав був тобі ще № 1 «Вітчизни» і «Дніпра», а оце нині шлю ще одну бандеролю. В ній «Кентавр» Апдайка, я туди поклав Ірину фотокартку між палітуркою і титулкою напереді; гадаю, в цьому нема нічого за-

бороненого – класти фотокартки. В конверт не випадає: завелика, по-перше, а по-друге, помнеться. Вкладаю ще книгу Романівської «Загнуздані хмари»⁹⁹ – ти просив її дістати, вона старого, як бач, видання з серії пригод і наукової фантастики¹⁰⁰. Тут дві повісті, довоєнні: почитаєш. Іра вийшла на фото розкішно, вона тут геть така, як в житті, можеш спостерігати зміни, бо вона сильно за це літо і осінь виросла.

Щодо закидів на моє оповідання в «Дніпрі», то ти покритикував точно те, що зробила редакція журналу, потворячи це оповідання. Десь за кілька днів вишлю тобі, має вийти, свою книгу¹⁰¹ – там воно буде ціліше, а то в «Дніпрі» порізали експозицію, позбавили до купи далеко відставлені розділки, зокрема, образ вчителя продовжується й далі, пронизуючи все оповідання, вони цю лінію обрубали. Щодо здогадів відносно прототипів, ти вгадав абсолютно точно. Одне слово, прочитаєш його вдруге, має воно 33 стор. машинопису – велике.

Оце я зараз допрацював свій новий роман, чи б пак повість¹⁰², після чого відлежуюсь, бо перевтомився. Явище перевтоми виніс із війська. Краще б уже худнув, так ні. Роман свій назвав не «Номо» вже, а «Середохрестя» – тобто те місце, звідки починаються дороги. Побачимо, що з того вийде.

Сартра і «О книгах и книжниках» вишлю пізніше. Ці книги в Житомирі. Я оце збираюся приїхати до тебе з матір'ю і Нілою. Нілу, мабуть, на побачення не пустять, але вона хоче хоч здалека тебе повітати. Після того поїду в Житомир і відразу ж вишлю звідти книги – гадаю, до того часу в тебе буде що читати.

Книги мені, звичайно, пощастило купити винятково цікаві. Є ще змога придбати дещо, але нема на те змоги: все це коштує з копійчку. Отож і виходить: змога без змоги. Упорядник видання Сквороди¹⁰³, що я перекладав, обіцяв мені на якийсь обмін дати ще три номери «Основи». Це було б дуже добре: мав би її за півроку: в нього є видання з особистої бібліотеки Грінченка. «Основа» – журнал надзвичайно цікавий, десь пізніше опишу тобі його зміст, в мене є 5 номерів в 4-х томах, варте це 25 крб. – все це куплено в Книгарні письменників. Можна було в свій час дістати з 6 чи 7 номерів «Киевской Старини», але, здається, за 40 крб., а я на це не зміг дихнути.

З'явилися в продажу надзвичайно гарні люльки – як дворянські, пам'ятаєш, з картин чи кіно. Довгі, з чубуком, інкрустацією. Але ціна 39 крб. Жахливо хочеться мати таку, але ціна – сказитися можна!.. На твоє оповідання я був послав лист-розбір, чи одержав?

Чи присилати тобі журнали? Або: які присилати, а які ні? Це важливо, а то я послав тобі «Дніпро», а ти його читав. Добре, що «Літ. Укр.[аїну]» одержуєш. Правда, вона глибинно нудна і дурна, але вибирати не випадає.

Очікую виходу своєї книжки.

Ніла вже влаштовується на роботу в якийсь паскудненький журнальчик «Дошкільне виховання», в якому їй обіцяють, коли візьмуть, платити 130 крб. (без вирахувань). Це, звичайно, непогано, я тоді на роботу й не піду. Вже зараз вона пише нариси туди про виховательок дитсадків і дитбудинків.

Я благоденствую. Відлежую свою перевтому. Потім хотів би, коли б були гроші, поїздити по українських містечках. Маю до них слабкість.

Оце таке. Вітає Ніла і я. До тебе хочеться потрапити в твоє 30-річчя¹⁰⁴.
Валерій. Од/. 1 лютого 1967 р.

30/1-67 р.

Здоров, братця!

Оце завтра має приїхати в Київ мати, ми домовилися, коли саме виїжджати до тебе. Я нарешті маю в руках власну книжку. Видали її досить гарненько, мені дали лише один примірник, то я ще послати тобі не можу, а десь через тиждень дадуть ще чотири, як авторські, тоді вишлю разом з прецікавою книжечкою літературних розповідей Стеценка: «Розгадані таємниці», про літературні розшуки, колись, може, пам'ятаєш, була його стаття про фотокартку з М. Вороним, Горьким, синами Карпенка-Карого. Книжечку цю купив і тобі, матимеш від неї задоволення. В букіністичному на Леніна купив собі ще гарну книжку вид. Книгоспілки «Рання українська драма», з великою статтею, дуже гарно, притому, написаною, якогось Руліна¹⁰⁶. Там поміщені п'єси, які в тебе певне є. Дві Котляревського, одна В. Гоголя, одна Кухаренка – отой знаменитий «Чорноморський побит», – маю два його видання ще й в «Основі», і одна К. Тополі. Взагалі книжечка гарна.

Вчора ми п'янствували, запивали книжку. Оскільки в час п'янок завжди буває багато цікавих деталей, можу описати тобі їх коротко. Були Гуцало, Клочко, Скирда і ми двоє. Найвидатніших моментів було кілька. Гуцало, як редактор моєї книги, всівся за стіл і сказав: «Оце зараз наїмся і нап'юся». Через якийсь час інтелектуальний накал його настрою збільшився. Знайшов він завершення в знаменній його фразі, сказаній після якоїсь там чарки. Гуцало з

хвилину сидів нерухомо, розглядаючи на тарілці слід від з'їденої шпротини, тоді підвів на всіх ясно-п'яненські очі і прорік: «Я з'їв самчика». Цей момент я вважаю за найвидатніший в нашій кутні. Автором другого моменту була Скирда. Вона спершу маніжилась і казала, що не п'є. Тоді я припер її таким аргументом: «А ти читала оповідання Т. Мана «Маріс і Волшебник»? Скирда дуже мало що читала, але сказати про це, як і всі «самомнящіє» особи, не зважилась. «Так», — каже. «А, — ревнув я, — коли читала, то пий!» Після кількох чарок без закуски Скирда почала косо дивитися на тарілку з помідорами, квашеними, звичайно. Далі я побачив таку сцену. Два великі, загнуті, манікюрні нігті великого і вказівного пальців повільно зціпились в кружечок, тоді знову розціпились і солодко-пожадно впилися в рожевеньке тіло помідора, яке відразу ж поєдналося з розкритою червоною літерою рота, злилося з цією лінією і зникло, лише в тому місці, де в людей горло, швидко ковзнув круглячок. Виявляється, ми забули дати Скирді виделку і тарілку. Я виправив нашу негречність і приніс їй тарілку і виделку. Скирда, проте, відставила їх на канапку, і я побачив, що її очі скопилися в бік миски, в якій самотньо лежав шматок м'яса. Два наманікюрені нігті знову звелися в кружальце, Скирда озирнулася і вп'яла нігті в шматок м'яса. Де воно потім ділося, я не добачив, бо за хвилину її нігті навіть не блищали жиром, а м'яса не було, хоча по горлі ще ходили якісь спазми. В цей момент Гуцало знову підвів на всіх свої ясні очі і сказав: «Я знову з'їв самчика!» Третій видатний момент був з Клочком. Сам Клочко вегетаріанець і не п'є горілки. Хлопець він монашої зовнішності, любить висловлювати дивні істини про перевагу рослинної їжі і про шкоду алкоголю. На цей раз він був такий же, тобто, коли прийшов і його посадили за стіл, то сказав: «Я помідорку, лише помідорку і картоплю». Після кількох чарок, він цього разу дивно не відсував їх від себе і не проголошував про шкоду алкоголю, в Клочка засвітилися очі, і він тихенько, як миша, потягнув найближчий до себе шматок м'яса. Я цього не помітив, натомість дістав коробку зі шпротами і спитав: «Ти чистий вегетаріанець, чи неповний?» (Неповні їдять рибу, а чисті не їдять її). «Неповний», — сказав він, і коли я повернувся до нього через хвилину, то покладених трійко шпротин і взятого з такою скромністю м'яса на тарілці не було. Гуцало в цей момент зробив щасливе обличчя і згукнув: «Є!» Виявилось, що йому попалася шпротина з ікрою (самочка). Він знову потягся до банки з шпротами і знову згукнув: «Є!» Компанія піддала його успіх сумніву. «Це вже ти брешеш», — сказала Ніла. Гуцало пошукав

щось на тому місці, де була друга шпротина, і показав на виделці щось мікроскопічне: «Ось!» — гордо сказав він. Я повернувся до вегетаріанця Клочка, який заковтував щось з п'яту чарку: «Може, м'яска?» Клочко витер губи, хитнув лівим плечем і сказав: «Воно то, звичайно, можна!» Тобто третій момент був падінням вегетаріанця. Гуцало на прощання виголосив таку промову: «Взагалі телятина нічого. Звичайно її роблять як підошву, але я підошов не люблю. А це була м'якесенька. Телятина, кажу, була дуже гарна». «Ой, не кажи, — сказала моя дружина. — Це я вперше так». «Роби так частіше Шевчуку, — сказав Гуцало, — і він перестане писати свої новели». «А я вже не вперше так роблю, — гордо сказала Ніла, — і новели він пише». Гуцало сказав «Ха-ха-ха!»

Оце така була глибоко-змістовна вчора зустріч. Гуцало трохи вже оклигав від нещастя, яке його спіткало, хоч зараз часто теж, буває, як не в собі. Звичайно, йому достається нині, дай Боже! Я його намагаюся відвідувати. Ну, оце таке, написав тобі на розвагу. Гадаю, що через тиждень ми з тобою зустрінемося. Коли не одержу до від'їзду свою книжку, привезу її з собою, побачиш. Книга малесенька, майже брошурка.

Виїхати до тебе гадаємо числа 3-го. Сьогодні 30 січня.

Будь здоровий.

Валерій.

Приписка Неонілі Біличенко

Твій брат, звичайно, виявився дуже хитрий: описав усіх (з частиною домислу, наприклад, про мене), а себе забув. Так от, можеш бути впевнений, що його інтелектуальний рівень у згаданий момент не перевершував того, який він вибрав для своєї розповіді. Одне слово, всі були як поросята, тепер лишень голова гуде. Дай Боже, щоб і тобі довелося скоро бути присутнім між нас.

Хай живе!

12.11. - 67 р.

Здрастуйте, дорогі батьки.

Я все ще знаходжусь під враженням недавнього побачення. Дуже гарна була розмова, переговори, здається, про все. Привезеною електробритвою я вже голився, задоволений. Тепер у кімнаті і у вестибулі розгуляю в капцях (це дуже необхідна річ). Цікавлось я, якою була дорога назад. Тут одразу після моїх відвідин потеплішало, температура сягала аж до нуля градусів. В мене все

нормально, змін немає. Коли я вийшов після побачення, то в себе на ліжку знайшов листи: від Валерія, від Тоні і від Концевича.

Всі ті ласощі, що я взяв, припали мені до смаку. Домашнім печивом вгощав своїх колег, усі хвалять. Тютюн добрий, його не порівняєш з махоркою. Оце тільки що повечеряв (сьогодні неділя). А тоді й закурю разом з одним таким же небораком, як і я. Прогуляюсь перед сном на повітрі. Почуваю себе добре.

Сьогодні цілий день відпочивав. Лежав собі, читаючи книжку, потім заснув. Потім гуляв надворі.

Валерієву книжку одержав у бандеролі. Одразу знайшлося чимало бажаючих прочитати її.

Вже зробили мені чемодана. Він дерев'яний, покритий гарною буковою фанерою, лакований. Взагалі гарний вийшов чемодан. Я туди поскладав білизну, деякі книги. Отак потроху обзаводжусь хазяйством.

Після того, що вже розповів на побаченні, нічого писати. Чекаю ваших листів.

Пишіть, що поробляє Іра, чи сподобався їй подарунок, куплений в Москві? А ручка?

Бувайте здорові!

Ваш Анатолій.

11/11-67 р.

Здоров, братця!

Після вояжу повернулися нарешті до Києва. Я зладнав тобі бандеролу: «Розгадані таємниці», «Ненаписані новели» Рудницького, «Адміністративний поділ, ть, етнічний поділ населення УРСР», інструкцію до електробритви «Нева» і йоржик для чистіння цієї ж електробритви. Все це, гадаю, згодиться тобі. Вояж наш обійшовся не без пригод. Мати ще в Явасі якось необережно впала і зламала руку¹⁰⁷. Оскільки Явас — значний медичний центр, їй там не змогли надати потрібної медичної допомоги, ми виїхали в Москву і лише там наклали гіпс. Одне слово, вона має цілковиту змогу відчувати себе героєм, який іде ради власного сина на самопожертву, проте штука це, звичайно, неприємна. Через травму їхали в м'якому поїзді, як пани. В Києві погода була по приїзді інакша, мокріше і майже без мінусів. Я встиг збігати в книгарню, букіністичну на Леніна, і там мене чекала прекрасна знахідка, тобто два словники. Собі я купив «Словник правничої мови» під редакцією Кримського, Київ, 1926 р., а тобі... взагалі можеш потанцювати, в

твою колекцію книжок прийшов унікально-цінний словник. Чому тобі? А тому, що я його маю вже. Отже, тобі купив я гігантський, на 1500 сторінок, «Українсько-німецький словник» Кузелі та Рудницького, видання 1943 р., Ляйпціг. Довелося заплатити за нього 5 крб., але не зробити такого подарунка тобі я не міг, тим більше, що таке не часто трапляється. За моє перебування в Києві такий словник мені трапився вдруге, перший, звичайно, я купив собі. Німецьку частину ти, як і я, не втямиш, але цимес в українській частині, де зібраний багатющий український лексичний матеріал, переважно західного типу, хоч і з врахуванням всіх існуючих до 1943 року словників. Оскільки в нас після 37 р. словники втратили свою наукову цінність, це найновіший науковий словник української мови. Думаю, таке придбання тебе цілком влаштує і порадує. «Словник правничої мови» належить до тих унікальних словників, до яких теж можна приладновувати слово «найкращий». Правничий він постільки-поскілки, загалом він розрахований на потребу складання промов, тобто виступає самостійним словником української мови. А оскільки це російсько-український словник, цінність його неперехідна, а як доповнення до академічного словника 1926-33 рр., необхідна. Має словник 67 000 слів.

На протязі шляху Київ-Явас я, тобто ми, бо казати «я» нескромно, оскільки їхали ми втрюх, бачили дуже цікаво характерних людей, але про них я тобі оповім окремо, бо це треба розповідати з гумором, а я зараз трохи застудився і болить горло, а відтак гумору нема. А людей ми зустрічали справді цікавих, особливо з тих, хто приїздив, як і ми, за висловом явасців, «на свіданку». Вислів, звичайно, грубий, але досить характерний.

«Нінку» я прочитав відразу ж¹⁰⁸. Скажу, що це досить миле оповідання, і що найкраще – вивершене цілком. Маю на увазі композиційну вивершеність. Тут є історія, яка починається, злітає і завершується, це, звичайно, мікроісторія, але з таких мікроісторій, врешті, складається життя. Тема розкрита повністю, гадаю, що навіть в кращому варіанті. Коли в «Поминках» була композиційна недовершеність, то тут вона є, коли «Поминки»¹⁰⁹ більше нарис, ніж новела, то це новела. З цікавістю чекаю пересилки інших твоїх оповідань. Це, кажу, мене вельми цікавить.

«Літературна Україна» від 7-го лютого подала цікаві оповіщення. Коли ти пропустив, то прочитай передову статтю «Примножуймо духовні скарби. З відкритих партійних зборів Київської письменницької організації». На цих зборах було піддано критиці опубліковану в № 1 «Дніпра» поему Б. Олійника і оповідання Я. Ступака, надрукованого в № 12 «Вітчизни». Поему Олійника можеш

прочитати, вона цікава. Що там піддавати критиці, важко сказати, проте, критикував Дмитерко. А згадай Драчеве: «Сивоголовий метр із чорним підборіддям», тобто я хотів сказати «піднебінням». Тут же: «Вмирав літературний метр, він лежав великий і красивий, як святий з притомленим крилом, сріблом дорогим левина грива благородно сяла над чолом». Дмитерко відразу вгадав себе і те, що тут обіграно його літературну загибель. Внаслідок цього він виступив з погромною промовою. Сама поема досить читабельна, і її варто прочитати. Автор стоїть на позиціях народницьких, оспівує В. Симоненка, для Б. Олійника це, звичайно, цікаво. Баталії тривають. Баталії, звичайно, дріб'язкові, які виникають, здебільшого, від шкурницьких інтересів певних осіб, на цей раз знову злополучного Дмитерка, воїстину чоловік входить в історію укр. літри, як одіозна фігура. До речі, зараз уже ніхто, навіть штамповані критики, не соромляться розносити писання Дмитерка, як такі, що виключають приналежність до красного письменства. Але він ще й досі посідає значне місце на кар'єристичній драбині і відчайдушно на всі заставки гавкає. Як бачиш, Б. Олійник навіть описав його літературну смерть, а він все ще гавкає. Живуча порода...

Свою книжку я відіслав тобі наступного дня після нашого побачення з поштового відділення Явас. Гадаю, що ти її вже одержав. Цікаво, як її сприймуть, бо я сприймаю досить посередньо, все то оповідання, за винятком деяких, старі, і я вже до них охолов.

Мати побуде в нас кілька днів, хай спочине перед дорогою, вчора дзвонили з Житомира, все сімейство, очолене твоїм чадом, цікавилася причиною затримки. Хочу написати одне оповідання, але зараз щось трохи ослаб. Взагалі в мене є теми для двох повістей. Одна – про мою працю директором могил¹⁰, а друга історична, про естета і поміщика, винятково цікавого типа, який хворів на ностальгію і самотність – Василя Горленка. В мене є його переписка з Панасом Мирним – це була виключно цікава постать. Але для того добре було б поїхати в його рідну Ярошівку, відтак почитати ще щось про нього, а основне його твори – це ессе про українську старовину¹¹.

Оце таке. Віва.

Валерій

Приписка Н. Біличенко: і я теж.

24.11. - 67 р.

«Серед тижня» зараз читають хлопці, тому я трохи згодом уважно її перегляну і напишу загальне враження. А сам читаю зараз

статті з журналу «Былое» за 1906 р., збрушуровані в одну книгу. Це, здебільшого, роботи про декабристів і народовольців. Є також автобіографія Драгоманова. Бандероль з «Ненап[исаними] нов[елами]», «Таєм[ниці] розг[адано]» і «Етн[ографічний] склад нас[елення]» дійшла. В той же день я одержав ще одну бандероль: «Вірші» Верхарна. Відправник: Л. Шереметьєва¹¹². Якщо, може, де її побачиш, передай подяку. Звістку про те, що ти купив мені словник, я, звичайно, зустрів з солодким завмиранням серця. Широ дякую.

Десь на початку березня вишлю щось із своїх творів. Лінки переписувати. Час немов би спливає мимо мого теперішнього життя; сталість почуттів робить його спокійним і невразливим до зовнішніх подразників. Це немов би якоесь перебування поза простором, між небом і землею, коли навколо тебе панує невідомість і застигле чекання. А здавалося б, усе повинно бути навпаки. Не намагаюсь додуматись, що краще, а що гірше. Якоесь напівбогемне життя, забарвлене колоритом оточуючої тебе невблаганної сили. Вона, ця сила, весь час не спускає з тебе ока, а ти немов би її не помічаєш, пливеш собі за течією, даєш порух іншим течіям, захованим у самому собі. І та сила усе шмагає та шмагає його, наказуючи, аби скрадався туди, до тієї богеми, та заповзав, отруюючи душі, а він вигинається, скавчить, а не йде, бо нема йому туди дороги. І от щодня той плазун скавчить удалині, не в змозі підступити...

Інколи я думаю, що треба нарешті розірвати запону того дивного спокою і примітивного благополуччя.

Вичитав, що створюється зараз французько-румунський фільм «Безіменна зірка» — за п'єсою М. Себастьяну. Я пригадую, як колись ми чули цю п'єсу по радіо і як нею захоплювались. І тепер, думаю, що фільм цей, напевне, з'явиться на екранах, але тут ми його не побачимо; єдине, що більш-менш пристойне, що тут демонструвалося, це «Іванове дитинство». А то напихають всякими стрічками а la «Юность Максима». До речі, чи виходили твори Себастьяну в нас окремою книжкою? Пам'ятаєш, ми читали ще одну його п'єсу в «Румынском обозрениі»¹¹³. Взагалі, хотілося [б] прочитати щось нове Себастьяну. Тут є ж «Вітчизна», де вміщено: А. Моруа «Прометей, або життя Бальзака». Я читав про Бальзака С. Цвейга; цей же твір теж цікавий і своєрідний. В Житомирі, влітку¹¹⁴ минулого року я прочитав «Шагреневу шкіру» Бальзака і лишився вельми задоволений. Намагаюсь не втрачати часу на погані книжки; проте є стільки хороших, що прочитати їх не в змозі за все життя. Читав я в газеті «Нове життя»¹¹⁵ інтерв'ю Дзуби. В числі кращих книжок молодої прози він називає книги Щербака, Андріяшика і

Григора Тютюнника. Чи довелося тобі ознайомитись з цим матеріалом? Цікаво.

Лист, де описується бенкет з нагоди виходу твоєї книжки, дуже гумористичний. З інтересом проглянув останній Нілін лист. Пишіть, не забувайте свого родича-баламута.

З Житомира ще нічого не надійшло, але очевидно, напишуть про материну недугу. Дитина якось написала мені ще одного листа, де йдеться, що вона живе добре, допомагала мамі пекти пиріжки, мама ліпила, а доня мастила яечком.

Тютюн «Казбек» гарно куриться в люльці. Інколи смалю люльку, інколи самокрутку з махоркою. Купив десять пачок «Прими». Живу.

Авторучка (шарикова) зненацька відмовилася писати. Виявилось, нема пасти. Чи не можна запасної трубки, якщо вона є? А взагалі, звичайна моя ручка, як бачиш, пише цілком пристойно.

Кілька днів тут були майже весняні, потроху розтавав сніг, віяло чимось хвилюючим, щемливим. А оце сьогодні трохи холодніше, захмарилось, силпе ріденький сніжок. Пишу цей лист на роботі. Тут, у кутку цеху, є закапелок, де можна спокійно посидіти. Скоро додому (!), йтимем повз дорогу, з обох боків якої чекають переходу люди, позираючи (є краще російське слово «глазея») на сіру юрбу, від якої віє невідомістю і незрозумілістю. Хто чекає побачення, теж зиркає, сподіваючись вгледіти родича. І щодня проходимо, а з двох боків тупцюють на морозі люди, які звуться вільними. Що це таке? І чи є хто вільний? Всі ми залежимо від чогось, часом по своїй волі потрапляємо в ще більшу залежність, а все це разом – незрозуміле, як незрозуміле саме життя.

Анатолій

28/11-67 р.

Здоров, братця!

Щось довго не було від тебе звістки, з того часу, коли ми поїхали з Явасу, я нічого від тебе не маю. Але гадаю, це затримка «непроизвольная»... Зараз життя в мене стало на робочі рейки, тобто вичитую всяку дурницю, свого нічого не роблю, бо маю кризовий стан: чи втомився, чи переписався, скоріше і те і друге, одне слово, майже нічого не роблю. Звичайно, робота не дасть мені змоги поїздити весною по стародавніх містечках, але це згодом... Щось часто ти мені снишся і все в дорозі, тобто приїздиш додому на невеликий час з зобов'язанням повернутися назад. Щось подібне ме-

ні снилося у війську, але щодо мене самого: на жаль. Я не тлумач снів, і що значить ця постійна серія — не знаю... З 1-го маю щовечора ходити на військові заняття — це мене нервує і розладнує: ще не встиг відійти від своїх недавніх армійських вражень. Ходити доведеться 16 днів, і я відчуваю, в передчутті цього «задоволення», слизькуватий холод на душі. Щось такого неприємного! — як писали старим укр. зворотом. Можливо, це щось неприємного, не дозволить мені поїхати в Житомир на льодохід, хоча мені таки хотілося б побачити це трохи призабуте мною тетерівське явище, а що воно мусить бути, каже небуденна нинішня зима.

Маю деякі книжкові прибутки. Оскільки я кинувся на стару літературу, то й прибутки, здебільшого, від старої книги. Так, купив я той том Данилевського, що є у тебе, з розділом «Украинская старина», тобто зі статтями про Сковороду, Каразіна, Квітку-Основ'яненка. До речі, ти читав, що ювілей Квітки-Осн[ов'яненка] святкуватиме ЮНЕСКО. Ще з наших — Нечуя-Левицького і Костомарова. Так от. Купив цей том і вельми йому зрадив, бо досить високоартісний. Купив томик Л. Українки, вид.: «Руху», де поміщена «Бояриня» — єдина драма Л. У., яка не видається зараз. Купив ще томик рухівського Хоткевича з тетралогією «Богдан Хмельницький». Вийшов нині цікавенький словник «Словник літературознавчих термінів Івана Франка», я купив його і собі, і тобі — дуже симпатичне видання. Хочу попитати тебе таке. Чи купувати тобі книгу-фільм О. Довженка «ЗЕМЛЯ» — рос., зі сценарієм і основними кадрами фільму? Я то собі купив, а тобі не знаю, вона у виборі великому, ще є. Далі: чи купити тобі фототипію з рукописного збірника «ТРИ ЛІТА» Шевченка? Я ще й собі того не купував, але купити ще можна. Але найцікавіша моя книжкова купівля — словники. Попали в мої руки два словники 28 р. «Словник технічної термінології» і «Словник природничої термінології». Словники дуже цікаві, і я ними широко тішуся. Обидва проектів — отже, їх на світі не вельми багато. Звичайно, користуватись ними можна не так часто, але все ж... Купив на той спосіб і сучасний «Рос-укр. технічний словник», що є в тебе, і теж за руб. Слава уцінювачам книг! Оце такі, в основному, мої книжкові прибутки.

Вечір польської поезії пройшов, здається, непогано, але я сам там виступав і здається, погано, отож мене вражень особливих не було, бо все стовклося в вату. Людей було вельми багато, було ще душно, вірші читали цікаві. Незабаром в «Літ. Укр.» має бути, проблематично, ціла сторінка, присвячена польській поезії, і, здається, щось надрукують і з мого Галчинського¹¹⁶. Взагалі мені березень

обіцяє кілька друків. Ранок дасть оповідання¹¹⁷, «Україна» начебто також¹¹⁸, «Літ. Укр.» обіцяє дати рецензію на двотомовик Хоткевича. Приїздив з Москви Мовчан і казав, що мене дуже здивувало, начебто в ж. «Молодая гвардія» іде моє опов. «Атілла і Сірій». Воїстину кормить мене це оповідання, але це лише чутка¹¹⁹.

Хотів тобі вислати «Вітчизну» № 2, але його, здається, ревізували. Там ішло якесь урядове привітання і загнано рядки, отож номер вилучили. Не везе Дмитеркові, певне його таки попруть з «Вітчизни». Аж смішно на чоловіка. Старається з усієї сили, а згори – непередбачені випадковості. У № 2 «Ранку» поезії Жиленко, так собі, хоч деякі цікаві.

Явився з Чернігова Петро¹²⁰. Рецензію на його книжку писав Журахович¹²¹. Рецензія цілком позитивна – просто йому тут повезло, чи б пак, пощастило. Привіз, неборака, з собою сценарій по «Героях змов» Соколовського¹²², хоче, певне, заробити 10 тис. крб. Ну що ж, хай щастить! Послав був тобі бандеролю з Уелсом, чи одержав? Книжку передаси почитати Гевричу.

Певне вже знаєш, що в Тоні помер дід. Старі мені скупко написали про це, гадаю, вона напише більше. Кожен факт такого роду завжди ляскає по душі чорт зна як. От учора ми йшли з Нілою, сонце, майже весна, гарно, аж тут бум-бум! І добрий настрої як рукою зняло.

Сьогодні надворі похмуро, нудно, мерзлякувато. До речі, кажуть, що «Укр. енцикл. словник» зроблений дуже пристойно. Я навіть хочу купити – він, за думкою авторитетів, доповнює УРЕ, але менше всіякої словесної шкаралущі. Може. Ти хотів би? В крайньому разі, дав би доручення Тоні.

Щось зараз нічого не роблю та й не хочеться. Обледачів.

Турбуюся, що від тебе нема звістки. Чому, сам знаєш.

Вітай хлопців.

В.

Од. 6/III-67 р.

4/III-67 р.

Здоров, братця!

Одержав-таки твого листа, глибокого, сумного і я б сказав, прекрасного. Мені дуже чітко уявився той твій нинішній край, і огорожа, і світ між землею і небом – це таки цілковита драма, драма нашого часу, нашого життя і нашої душі. Все це якось чітко лягло мені нині на душу, бо маю свої неприємності, болі і т. д.

Багато морального болю складають для мене вечірні заняття (військові). Окрім того, є чутки, що прикликатимуть до армії офіцерів запасу на весь час, тобто 25 років, а для мене це... Втім, сам знаєш, краще вже все інше, бо це було б знищенням мого життя і того, що я в ньому хотів зробити. На душі тоскно, опускаються руки до будь-якої роботи. Місяць-березень для мене важкий від того, нічого не пишу, нічого не надумую. Одна відрада: книги. Внаслідок обміну я здобув 2 т. В-ка¹²³, якого мені бракувало до комплекту, віддавши за нього том Куліша¹²⁴, що в мене був і який я збирався віддати тобі. Це вже, вибач, така нагода трапляється рідко, бо другий том мені був потрібен для комплекту, який збити нині не так просто. Кулішевий же том був малоцікавий, коли не сказати, що був нецікавий – це з того ж львівського видання, що в тебе 6-й т. Купив тобі грубенький том п'єс Сартра, збірочку віршів Альберті (рос.), «Народні пісні в записах І. Франка» – не знаю, чи про останню тобі сповіщав. Оце такі мої книжкові надходження. Зі старого покищо нічого не трапляється. Твою подяку за Верхарна я передав. Видань Себастьяну¹²⁵ зараз ніде не видно, колись була вийшла його «Безіменна зірка» (рос.), а більше я, здається, нічого й не бачив. Матеріалу в «Новому житті» я не читав, але чув про нього і уяву маю. Дістати запасні трубки до шарикової ручки поки що не можна, але тримай її, може, коли дістану, то вишлю. Мене зараз цікавить, чи одержав ти останню мою бандеролю, куди я сунув трохи тютюну – хай би не смалив махорки. Але її ще, певно, не отримував.

Сьогодні мав новину. З Юнеско надіслали мені журнал «Музеум» з 22 окремими відбитками моєї статті¹²⁶, яку я колись був туди писав, ще коли був музейним працівником. Цей номер цікавий, може, читав у «Літ. Укр.» – присвячений (цілий) Україні: «Літ. Укр.» надрукувала мій відгук на виставку малюнку 20-30 рр.¹²⁷: хай її прочитає вельмишановний критик¹²⁸ (як він там поживає?), аби знав, що то за виставка: я намагався там назвати найцікавіші імена. Ця ж газетка надрукувала сторінку польської поезії, де є один мій переклад: «Тільки небіжчик» з Константина Ільдефонса Галчинського, якого редакція чомусь зробила Ігнаци – очевидно від великої ерудиції. Ніла купила мені французьку куртку – після статті в журналі Юнеско я вже зовсім француз. Єдине заважає, що в своїй статті не можу зрозуміти нічого – на французькій та англійській мові. Зараз у мене гостює «кефирное созданье» Петро¹²⁹. Складає афоризми. Для розваги вкладу тобі їх сторінку, серед них є з чималою дозою слабоум'я, але є й цікаві. Хочу послати тобі

№ 2 «Жовтня» – там є цікаві переклади з білоруського поета Богдановича – може, у вас там є білоруси, а окрім того, стаття Нудьги про Марусю Чурай, де він розбиває версію Кауфмана про цю поетку. Є там ще й щоденники Маковея. Гадаю, в бібліотеці у вас є «Дружба народів». Там в № 1 за цей рік опубліковані матеріали дискусії «Національне та інтернаціональне» – можеш поцікавитися, можна дещо вловити.

Я відкрив для себе прецікавого автора з ХІХ ст. Василя Горленка. Це був винятково цікавий чоловік, естет і поміщик, який не вмів втримати маєтку і мусів під кінець життя заробляти на хліб в газеті, типовий уламок культурного українського дворянства. Його предок був соратником Мазепи – взяв у бібліотеці книгу його есе: «Южнорусские очерки и портреты». Читаю із задоволенням. Є тут статті про Полетику, можливого автора «Історії русів», про батьківщину Гоголя, про київський побут 1799 р., про Шевченка-художника, про Костомарова, «Украина в изображении французов», про Квітку, Макаровського, бурсацький театр тощо. Читаю із задоволенням і відчуваю від такого читання спокій на душі. Це був прекрасний майстер, блискучий стиліст, його нариси і есе – найкраща література. В квітні минає 60 р. з дня його смерті. Хочу на той час написати про нього якусь теплу статтю. І щоб перевидали ці прекрасні речі, адже чоловік не був ніякий «іст», а просто собі український естет, хоча і це... да, тобто розумієш, шило від швайки, як кажуть, або в мішку шило не сховаєш. Омнія мекум, препрашем, омнія меа мекум порто¹³⁰, як казали старі латиняни, пишу кирилівкою, бо моя стара, як світ, машинка не навчилась писати по-латині.

Оце так живе єдинокровний твій брат. Процвітає, як кажеш ти. Процвітання це відносне, як все на всіті – це вибилось неправильно: треба все на світі, ну от, трохи потепліло нині, пахне весною, яка, за примітивною казочкою, несе оновлення. Оновлення не поспішає, а ми помаленьку кудись котимось. Кудись туди, далеко, не знаю куди, як казали нам у дитячих казочках. До речі, я зараз редагую музичну літературу для дітей¹³¹. Буваю на нарадах, де сперечаються, чи може дитина 14 років взяти «фа» Одні кажуть, що може й «ме» узяти, а інші кажуть, що це їм важко. А вони виспівують в парках, зібравшись в купку, какафонічні триглі-миглі, какафонічні, за визначенням одного видатного мораліста і знавця¹³², походять від слова «кака», а слово «кака» коротенький словничок в «Основі» за 1861 р. подає як дитяче. Отже діти 14 років це виконувати можуть, а от «фа» не візьмуть. Ну що, ж (коми після

що певне не треба) кінчатиму. Продовження наступного разу. Віва.
Я, Ніла і наші книжки.

Од. 13/III-67 р.

[ЛИСТ, ПИСАНИЙ Н. БІЛИЧЕНКО]

6.03.1967 р.

Добриденень, братця!

Сьогодні пошта була в нас багата – відразу ж кілька листів, і серед них від тебе (за 1. III). Ти б знав, як ми завжди радіємо твоїм листам і читаємо їх якнайшвидше. Ці два останні відрізняються з-поміж попередніх, ти й сам знаєш чим, до того ж дивним чином у всіх нас момент якогось душевного занепаду, і тоді твій настрої особливо сприймаємо і розуміємо. Разом з тим теперішній стан наш можна визначити не просто як «сум світовий в масштабі повітовім»¹³³, а форми його набирають конкретнішого вигляду і скоріше означають незадоволення самим собою, аніж світом взагалі. А тут іще оці майже невидні, але добіса відчутні передвесняні перетурбації – зі зміною атмосферного тиску коливається й тиск «унутрішній»¹³⁴, все разом призводить до наслідків, певне, й тобі добре відомих. Оце так воно зараз виходить...

Валерка відвідує щовечірні військові свої курси, і я лишаюся вечорами сама (коли не вважати на Петра, що мешкає кілька день у нас). Але сьогодні немає й його, самота найсправжнісінька, і страшенно її не хочеться, хоч начебто раніше я й не дуже то й страждала від неї. Часи змінюються, і ми з ними – настільки звикла бути вдвох, що просто не уявляю інакше. Відверто кажучи, ми, здається, вже повністю дійшли до вдоволення без компанії і знахабніли настільки, що варимося самі в собі. Та часом все-таки пірнаємо в товариську гущу, хай і невелику, але справжню. Оце вчора були в знайомого тобі Івана¹³⁵ на хрестинах (швидше, правда, на уродинах, бо хреститимуть сина вони пізніше, коли трошки сили набере). Та з якогось розпачу, чи що, напилися благородного віньяку (є тут у нас таке диво, на відміну від коньяку), і Валерка проспав після того 14 з гаком годин. Не бійся, все було чин чином, просто його на сон потягло. Згадували тебе і уявляли, що добре було б і тобі з нами, разом веселіше пилося б. Мене беруть за куму, а Валерку, відповідно, за кума, ім'я нарекли за Валерчиною-таки парадю – Орест Іванович, і Іван витримує поки що шалений опір

з боку родичів і ближніх з приводу несусвітнього імення. Сам він зараз (як на мене) страшенно смішний у поважній ролі турботливого батька, все знає краще за Олю¹³⁶ і невблаганно контролює її дії. Сміх та й годі. Петро злобно (так помічаю, що десь в глибині душі він заздрить Іванові, тільки й собі не признається) каркає, що він швидко висякне з своїм запалом, побачимо як буде. Ми теж поки що лише збоку спостерігаємо, бо на своє ще, як кажуть, не склалися.

Про мене писати нічого, бо живу просто так собі, а от любого твого брата можу описувати. Він рискає зараз у пошуках власної книжки (вже з'явилась нарешті у продажу), купує потрошку й дарує своїм наближеним. Уже щось з 18 розіслав і роздарував, і все одно список не кінчається. Доведеться, певно, ще з півсотні йому купувати і частину класти в архів – згодиться потім. А взагалі він досить гордий з появи свого дітища, хоч зовні зберігає елемент самокритики і висловлюється навіть скептично щодо себе самого і своїх творінь. Я ж особисто вважаю (знаючи весь доробок В. Шевчука), що недолік цієї книжки в тому, що вона мала б, власне, бути хоча б другою вже, а не першою – у ній поряд стоять речі різні хронологічно і художньо, і потім – що туди не ввійшли кращі оповідання, під якими він міг чесно ставити своє ім'я. Але тут не його вина, і Бог простить.

Наша словникова епопея триває – маємо ще 2 нові словники (цього разу даровані) – «Російсько-український» О. Ізюмова (1926) і «Словник українсько-московський» В. Дубровського (року немає, але видно, що УНРівський). Обоє в доброму стані і не потребують лікування. Ізюмова – грубий, великого формату, 670 стор., Дубровського – малий, стор. 360. Ми вже їх понюхали і лишилися задоволені – в кожному є цікавий матеріал. Тепер би ще Уманця і Спілки – і комплект був би майже повним (зрозуміла річ, грубо кажучи, не зашкодило б мати їх чим більше, всі вони прекрасно один одного доповнюють). До речі, у Дубровського був ще один словник – маю на увазі друкований, бо, як відомо, він мав багатий матеріал, який передав йому Стешенко¹³⁷ зі свого словника, що він готував на конкурс «Киевской старины» поряд з Грінченком і не одержав премії, хоч вона й призначалася спочатку йому. Так от, цей Дубровський випустив був унікальний словничок, невеличкий обсягом, але цінний матеріалом, повна назва «Московсько-українська фразеологія (Практичний підручник до вивчення української мови. Вісім тисяч московських виразів та приказок в перекладі укр. мовою)». Він був великого формату, але мав до 150 стор. Я особисто його не бачила та не раз чувала

розповіді дуже захоплені. Кажуть, що Лукашевий «Декамерон» свідчить про те, що перекладач досить широко користувався саме цим словником. Отож, уявляєш, як добре було б мати його, адже лексику ще ми, сучасні українці, якось можемо осилити (тобто, власне, багатство синонімічне і справді українське, а не кальковане чи просто перенесене з російської), користуючись різними словниками, та Кобилянську з Підмогильним почитаючи, але от вся біда – у словосполученнях, конструкціях фраз, ідіом і всяких таких штук – тут особливо відчувається вплив і нашарування російщини, вона тяжить так сильно, що позбутися її самому доволі важко, необхідні правильні взірці. От словничок такого типу і прислужився б, правда? Я вже пристала в спілку до одного, який тримав цей словник у руках і знає, де він є, і збирається якимось чином розмножити, хоча б перефотографувати. Так що, гадаю, колись будемо щасливими його власниками (ясна річ, тебе в цьому не забуваємо і постійно маємо на увазі). Словники всякого роду замовляємо в різних місцях, згодом обіцяють їх дістати. Особливо важимо на Кримського¹³⁸, тобі віддамо свої примірники його. Все-таки то найкращий. Шкода лише, що не встиг вийти повністю, тільки по «П» включно.

Це щодо словників. З белетристики – старий томик Квітки Основ'яненка з порядною вступною статтею. Вийшов уже 1-й том УРЕС, казали, що він кращий має бути, як його багатотомна сестриця, купили – виявилось, що суть та ж сама, «все то же», ті ж похибки і недогляди. Одіслала своїй тітці на село¹³⁹, вона вчителює і їй довідник стане в пригоді, а ми вже задовольнимся УРЕ.

З великою цікавістю прочитала твою «Кімнату з голими стінами»¹⁴⁰. Не вважай це за комплімент, але кажу тобі щиро: це найкраще оповідання з тих, що ти прислав, і, може, навіть з тих, що взагалі написав. Воно твоє і водночас інакше, ніж усі попередні (хоч взагалі ті два, що переслав раніше, теж якісь відмінні). Лишається твоя тиха теплота і простота, але в нехитрості її проглядає вже глибше чуття і вагоміші образи показаного. Особливо вдаються тобі зараз і виглядають дуже виразно оці внутрішні пасажі-описи, ти доходиш, здавалося б, у звичайних словах найвищої напруженості почуттів, які можна збагнути не просто перебігши очима написане, а настроївшись на твій лад. І тільки так, інакше може здатися сентиментальним. Ти не мусиш підходити всім, але можеш дати найсправжнішу й найсильнішу насолоду деяким. Якщо це тебе тішить, то буду вельми задоволена, ти даремне сумніваєшся щодо повноцінності цього оповідання, повір першим твоїм читачам (оце прийшов Валерка, прочитав і теж приєднується до

сказаного, так що вважай, це наша спільна думка), ти написав по-справжньому вдале й хороше оповідання. Правда, кінець видається обірваним і незавершеним трохи, або «не так» завершеним, ти можеш переглянути згодом і переконатись. Зрими і майстерні описи Кам'янець-Подільського, Вилкова. У всіх описах у тебе дуже приємний легкий плін слів, хоч би тобі де спіткнувся, набуваєш тут досконалості. Діалоги, особливо в даному контексті, і мають бути короткі, тут уривчасті в повному розумінні, бо перериваються тими внутрішніми «пасажами», отже, серйозно: за це оповідання можеш бути спокійним.

А щоб не дуже тобі ніяковіти від похвали, трохи про інше. Маємо «Укр. календар» за 1967 р., і він виявився дуже цікавий, вміщені такі публікації, які прямо-таки милують око і серце. Спробую тобі описати. Традиційний календар державних, громадських і церковних свят (до речі, ти мусив би бути Йваном, бо народився саме на Івана, або хоча б Ксенофонтом чи Аркадієм, як за старим стилем), ряд публіцистичних обов'язкових статей і публікації віршові і прозові. Серед авторів: Чумак, Фальківський, Филипович, Плужник, Хвильовий (і вірші і уривки з прози), Зеров, Драй-Хмара та інші. Критичні розвідки про укр. поезію і прозу (минулу і найсучаснішу, згадується і твій брат), про мистецтво взагалі і науку, дуже симпатичний календар-довідник укр. жінок-письменниць, та й взагалі видатних літераторів чи науковців, зокрема П. Куліш, Й. Лозинський, Л. Курбас (спогади про нього), О. Архипенко, Антонич і інші, інші. Обов'язкова етнографія, гумор, і все це перемежається прекрасними (часто) гравюрами і наших східних українців і західних; варто все це переглянути і прочитати. Спробуємо його ще дістати і вишлемо тоді. А то не хотілося б, щоб цей номер пропав.

Читаю Ю. Клена¹⁴¹. Там є цікаві спогади про неокласиків. Наводить він і листи Драй-Хмари з вигнання, з Колими. Коментарі навіть зайві, яскраво можна простежити, як гинула людина (фізично). Наводжу маленькі уривочки, можеш порівняти. Йому дали 5 років.

«Липень. Приїск у 600 км від затоки Нечаєво, на лівому березі середньої Колими. Я живу в наметі з дерев'яними стінами, де розміщено 40 чол. «Партизан» міститься у долині, звідусіль оточеній сопками... Горобців і ворон тут немає... Я так сумую, що й не сказати...

Серпень. В місцевій бібліотеці белетристики нема. Але зате є часописи. Дні течуть швидко, майже непомітно, бо один скидається на другий. Тільки вихідні дні виділяються, і в ті дні я читаю, голюся, пишу листи, ходжу в тайгу по ягоди... Працюю. Зробився

ударником. За серпень дістану стаханівську картку на харчування... Листи йдуть повільно, місяців зо два... Я тепер багато працюю і не маю часу, щоб читати, або вірші писати.

Вересень. Я досі не дістав жодного листа (з квітня)... В пасках* посилайте сало, часник і сушені овочі. За серпень дістав стахан. пайок: банку консервів з городини і півбанки гороха з м'ясом... Ми ловимо поліна, що пливають річкою, і палимо в залізній печі, що стоїть серед барака. На печі 10 чайників. Ми п'ємо чай і гріємось... Праця в забою скінчилась, перейшов на лісорозробки, це багато легше.

Жовтень. Недавно у нас був концерт. Я виступав з 2-ма віршами своїми («Пісня комбайнерів» і «Стахановець»)... Завтра знову концерт... Морози доходять 45.

Грудень. Вчора був концерт. Читав свої «Сонячні марші».

Січень. У нас незабаром постановка чеховської «Свадьби». Я виступаю в ролі Жигалова. Приймаю участь у хорі. В репертуарі багато укр. пісень... Чи повезуть пошту на собаках, чи на оленях, чи на пароплавах весною – чи не однаково? Коли-небудь ті листи падають у рідні руки...

Лютий. А листів нема як нема. Будуть, мабуть, лише у травні.

Березень. Я так стужився за вами. Спазми в горлі... Не можу писати... Сьогодні напишу заяву про помилування на ім'я Сталіна.

Травень. Сьогодні роздано 100 листів, але я не дістав жодного... Сьогодні мені сумно було. Я весь час згадував «Осенню любовь» Блока; «среди упорной борьбы и труда» співає патефон. Я закінчую листа... Вигріваючись під скупим колимським сонцем, я згадую рідне ласкаве київське сонце. Дістав першого листа... Не дивлячись на всі мої старання, норми виробити не міг, а не виробити норми – це значить нічого майже не заробити: заробіток починається по виконанню 100% норми.

Липень. ... На лиці у мене появились фурункули. Я заріс бородою, наполовину сивою, і став схожим на діда.

Вересень. Працюю знов фізично. Схуд, посивів, постарішав, подушка є, але набита травою. За зиму вона стерлася на порошок, хочу замінити стружками, якими набито мій матрац... Рука розпухла і працювати не можна... Подав у комісію при ВЦИК заяву про помилування... Надіюся, як надіються багато людей...

Жовтень. Цей лист буде останнім у цьому році, бо поштове сполучення з континентом уривається аж до наступної навігації... Здоров'я ще не зруйноване, але всі кажуть, що я дуже постарів за цей рік... Крижі мені трохи болять.

---

* Паски – посилки, пакунки.

Квітень. Мої дорогі, мої ненаглядні, мої любі... Я так за вами тужу, що важко й казати... Я дуже-дуже схуд. Груди — шкура та кості. Більш за все руки болять... Мені часто сняться смачні речі, і більш за все я про їжу думаю... Раніше я думав про філософські матерії, а тепер думаю про шлунок, — так усе міняється... Речей у мене ніяких нема. Що з Києва привіз, те майже все пропало. Тільки жалко мені листів і знімок, що їх хтось потяг і скурив.

Липень. Я весь час страждаю безсонницею... Я часто згадую мамині обіди (довгий перелік блюд)... Хворію, як і раніш. Досі ще не здобувся на гроші на телеграму... Їжу дістаю тепер за 4 категорією. Вона міняється щодаки: скільки виробиш, стільки й страви достанеш...

...В моєму житті нічого «цікавого і радісного»: я відбуваю кару. Працюю, їм і сплю з дзвоником і ніколи мені навіть листа написати. Хіба що захворію і дістану звільнення. Я не можу викупити ларьок і послати телеграму.

Серпень. Я не можу тобі писати... Якщо я не спочину, я падаю на роботу, і тоді мене підвішують... Ноги опухли.

Одне слово, враження полишається тяжке. А я ще, дурна, передаю його тобі. Вибач, будь ласка. Ми всі так хочемо, щоб скінчилося добре. Вклоняємося тобі з нашої волі у твою неволю. Вітання всім, кого знаємо. Хай вони відгукнуться, просять.

Ніла.

8.III. - 67 р.

Валерію!

Я написав тобі одного листа наприкінці лютого, а другого (з переписаним оповіданням) на початку березня. Цікаво, чи дійшли. Твоя звістка про 16-денні курси¹⁴², звичайно, неприємна. Проте, якщо глянути з другого боку, то це непогано. Надто довго ти купався в теплих хвилях, а це розніжує і втихомирює¹⁴³. Врешті, минеться і це. Нагадає про сувору прозу.

№ 2 «Вітчизни» тут є. Ти пишеш, що посилав мені бандероль з Уелсом. Мабуть, не з Уелсом, а з Єфремовим (розповідь про палеонтологічну експедицію в Монголію)¹⁴⁴. За «Міжнародне право» тобі велика подяка¹⁴⁵. Книгу-фільм «Земля» купувати не треба, краще придбати «Три літа»¹⁴⁶. Читали ми тут критику на «Дніпро». Що там про це балакають?

Я живу, як раніш, сплю міцно і не можу згодом згадати жодного сну. Ти в листі згадував, що купив уцінений «Рос.-укр. технічний

словник», пишеш, що він є і в мене. Я щось не пригадую. З нудьги тлумачив оте чортovinня. Проглядав поетичну касету «Арфа». Убогість. Щось мене не тягне нині до віршів. Якщо маєш змогу де діставати «Нашу культуру», то не відмовляйся. Часто бувають цікаві речі. «Українського календаря»¹⁴⁷ на 1967 р. тут ще немає, але читав рецензії на нього в «Нашому слові». До речі, одна з рецензій В. Могильного¹⁴⁸. Чи це той наш знайомий? Книгу твою хлопці читають.

Привіт Нілі. Бувай!
Анатолій.

12/III-67 р.

Здоров, братця!

Оце напала на мене ангіна чи ще щось, мусив прохворіти кілька день, голова була як капуста, не міг катанути тобі листа, хоча й хочеться. Хочеться, та не можеться, як сказав... хто його знає хто. Ніла була тобі написала великого листа¹⁴⁹, а оце сьогодні ранком, тобто 12 березня і я зміг сісти за машинку, бо люблю писати листи машинкою. Десь позавчора телефонувала нам Тоня, тому можу сповістити домашні новини. В матері гіпс з руки уже зняли, ходить на розробку м'язів. Іра зараз в селі, забрав її Тонин брат, очевидно, нікому було з нею бути, бо сама Тоня щось з тиждень прохворіла на грип. Старий¹⁵⁰, очевидно, забігався, бо цей настрої чутно в його листі до мене: що ти хочеш, дві жінки хворі, а він, як обслуговуючий персонал. Відомий тобі родич Жаба¹⁵¹ лежить у лікарні з опухлими ногами, стан у нього дуже поганий; послав був я старим свою книжку, так вони розшукують її в магазинах. Що ж виявляється? Про це розчули родичі і просять книгу й собі¹⁵². Цього мені якраз бракувало, ще наживу собі серед них ворогів, адже там я не одного зачепив. Старі начебто не розуміють такої ситуації, очевидно, вони повні, так би мовити, гордості. Написав, щоб не робили такої дурниці. Оце такі новини домашні. Я чекаю № 3 «Ранку», там має бути моє оповіданнячко з циклу «Сині хвилі»¹⁵³, яке було відкинуте видавництвом, як непутяще. Книжок якихось цікавих за останній час не купував, бо одне, що не виходив з дому: хворів, а друге – не було за що купувати. Якраз ми попали в період рідкогрошів'я, яке має проте кінчитися за тиждень: я ж уже чоловік працюючий¹⁵⁴, а не який-небудь нероба. Нікуди через хворобу не ходив і не знаю, що там у світі робиться. Знаю, що був творчий вечір відомого тобі Сенченка¹⁵⁵, був вечір перекладів з прози

із німецької, не був на обидвох, був вечір спогадів про Америку Драча і Павличка, теж не зміг бути, оце, здається, і все. Лауреатів премії імені Шевченка ти, певне, знаєш. Повторилася минулорічна історія, тільки там, як полюси, стояли Панч — Борис Тен, а тут Ле-Мисик. Кон'юнктура, як завжди, виявилася на висоті, але це підриває всілякий авторитет цієї премії, для гнучкості не повторювали б шаблонної ситуації з шаблонним рішенням. Що то люди не турбуються про свій авторитет, свої акції, їм все одно: наділимо коржиками своїх, таких же кон'юнктурників і посіпак, а там хоч грім не грими. Звичайно, єдина Кульчицька¹⁵⁶ заслуговує на премію абсолютно. Зовсім несподівано дали премію Івченку¹⁵⁷ за несмаковиту, міщанську, російську мазню «Гадюка». Одне те, що цей твір не належить до творів української культури, а премія імені Шевченка мусить нагороджувати твори національного мистецтва, а друге, що це художньо нікуди не варта річ. Але путі Господні неісповедіми, тобто все тече, як сказав Геракліт.

«Кефірное створення»¹⁵⁸ поїхало в Чернігів, щось у нього з надіями на Київ нічого не виходить. Іван¹⁵⁹ тішиться своїми батьківськими почуттями, з'явилася у нього досить смішна поважність і розсудливість. Кажуть, природа сильніша за нас. Що ж, може бути. Я оце зараз із задоволенням, навіть з великим задоволенням прочитав «В долині гримлячих копит» Г. Белля, № 1 «Вітчизни». Прочитай, коли не читав. Досить непоганий № 2 «Вітчизни». Є там оповідання Сартра і Апдайка. Я довго виношував у собі задум, свідок тому Ніла, який абсолютно розрішений у Апдайковому «Кентаврі». Читав я його із захопленням, але зі смутком: було враження, наче б то він у мене позичив думок. Оце друга співмірність. Його оповідання «Чи не зачарувати матусю» (журнал тобі пришло) страшенно співмірюється з моєю «Казкою про Великого Слона», написаною 1963 року і одверто без впливу цього оповідання, бо на три роки раніше від цієї публікації. Тут збігається форма: мала людинка і доросла. Доросла так само розповідає казку, а мала трошки вередує, правда, в мене немає такого чіткого вив'язку сюжету казки з сюжетом розповіді, але те я робив навмисне для т. з. тью, забув, що хотів сказати під т. з. Але неважно. Оце мене, кажу, дуже здивувало.

Тепер про «Кімнату з голими стінами». Мені здається, що це твоя безсумнівна вдача, тут є якась особлива стихія, особлива напливність, особливий, я б сказав, нерв. З трьох — це найвивершеніша штука, хоч друге значно вивершеніше в композиції. Тут же вивершеність чуттєва, можна сказати, емоційна. Але... Це «але» таки є. На мою думку, все-таки треба кінчити оповідання не па-

сажем, як це в тебе, а все-таки сестрами. Чому? По-перше, лінія пасажів виглядає цілком закінчена, а лінія сестер обривається. Я не кажу про прямовисне лобове вирішення, хай закінчення буде тонове, але ту лінію треба делікатно дов'язати. І очевидно, лише тоново, настроєм, картиною, чим завгодно. Коли оповідання кінчається минулим часом, а починається теперішнім, створюється враження незакінченості. Дописувати там треба, очевидно, один абзац, але треба. Спробуй таки його дописати. Це було б дуже гарне оповідання, бо, кажу щиро, читав я його одним духом. У твоєму письмі з'явилася якась невідома раніше пристрасність, яка творить настрій і в'яже читача до слова. Відчутно, що ти хочеш щось сказати читачеві – це велика передумова мистецтва. Єдине, що тобі ще треба – досягти композиційного вивершення. Не сюжетного, я не визнаю сюжетності, а саме композиційного. Друге оповідання¹⁶⁰ мало цю вивершеність, перше¹⁶¹ – не мало зовсім. Перше – цікавіше за зарисом характерів, але розсипається, бо не зв'язане єдиним струменем, друге сильніше оцією чіткою зв'язаністю. Третє – прекрасне стилем і задумом, але недотягнене композиційно. Оце так. Попробуй зробити це, що кажу.

Вітаю, Валерій.

Послали тобі № 2 «Жовтня». Там цікава стаття Г. Нудьги про Марусю Чурай, переклади з Богдановича. В журнал поклали часник¹⁶².

16. III. 1967 р.

Здоров, братця!

Я все ще хворію, чомусь ніяк не можна збити температури. А погода надворі квасна, розмочла і незугарна. Це – мокра зима, а не весна, яка, проте, має ось-ось надійти. Десь 25, це буде субота, збираємося навідати Житомир, відзначити семиріччя твоєї доньки, мені – дихнути житомирським повітрям, як завжди прогулятися улюбленим шляхом, долиною Кам'янки¹⁶³ і далі до Подільського мосту – останнього разу Подільський міст виглядав, як інвалід: без поренч, скошений, перестарілий, для мене це було дивно дивитися, адже я добре пам'ятаю його цілком здоровим – ще з того часу, коли ми ходили на пивзавод по молот¹⁶⁴: відро і палиця, з того часу, коли нас були перепинили хлопчаки і хотіли тебе бити, як єврея. Правда, ми зуміли доказати своє походження і нас не зачепили. Так от пройду через цей міст, далі на Поділ, вулиця Шолом Алейхема – пам'ятаєш, там був колись млин, і ми мали чогось відвідувати його: чи раз, чи два, не пам'ятаю. Знаю

лише, що в моїй свідомості лишився настроїй білої куряви, дощок, чорних від часу, гуркоту жорен і хаотичного руху чоловіків. Такий маршрут я здійснюю щоразу, коли приїжджаю в Житомир, часом мені здається, що Житомир трохи зіпсований для мене вулицею Миколаївською¹⁶⁵, адже ця вулиця теж не раз перемерювалася нашими ногами, туди в кінець її, а через двір до електростанції, місце, де завжди було похмуро від хрестів, чомусь воно й зараз для мене заставлене хрестами, що в суті і є. Але Миколаївська вулиця для мене стала раптом прикрим і «досадним», кажучи російською, місцем. Чому — зрозуміло, інколи навіть щось стримує перед тим, як вибратися до Житомира. Але попри все я люблю Житомир, зараз, в якийсь поганий, ненадійний і химерний березень, коли я не зміг написати жодного рядка, мене трохи тягне на спогади, хоча я розкішно розумію, що це настроїй цілком регресовий. Таке я відчував був один раз, ще у війську, в Килп-Яврі¹⁶⁶, де були страшні, як тоді для мене, без звички, бурани і тоскніюча моя туга, коли, здавалося, життя стає на місці і не рухається нікуди, тобто, коли з жажнучою чіткістю починаєш відчувати його фетишизм, власну безпорадність і непотрібність, малеч власну і таке інше. Те почуття треба було перебороти, і я його сяк-так переборов. Нині щось подібне, лише менше масштабами. Нежить, температурний стан, світ кризь пролази очей, які неохота прочиняти, — все це той же регрес. Я раптом глибоко пошкодував, що влаштувався на роботу, бо несподівано зрозумів, що хочу побачити українські містечка, хочу придивитися до їхнього повільного плину, хочу попливати в тому плинові, одне слово, хочу зосередження. Але відвічний дуалізм мучить душу: коли кинути роботу, не буде за що поїхати по містечках, а коли роботи не кидати, то гроші будуть, а змоги поїхати — ні.

У нас тут зміни. Несподівано було знято з посади головного редактора «Молоді» В. Гримича, хтось нашпарив на нього донос, кажуть, що в чоловіка з того зупинилося серце, але врятувати встигли; звільнили з роботи Бадзя, теж невідомо за що, знову ляляли «Вітчизну», в першому номері, виявляється, теж була помилка коректорів: написали, що Ленін боровся не з махізмом, а з марксизмом. Це такий дріб'язковий катаклізм. Зняття Гримича для мене ще тим неприємне (його-то я власне й не знаю), що в «Молоді» лежить мій роман, а коли після зняття почнуть «наводити порядки», то я маю підстави сподіватися, що полетить і мій роман. Але кат з ним, полетить, то полетить, в суті я якось до цього ставлюся повільно. Тобто я хотів сказати — спокійно, а вибілось повільно, врешті, можна і так сказати...

Вчора був на прийомі у польського консула в м. Києві, він приймав у себе перекладачів із польської. Я теж попав, як тлумач Галчинського. Прийом був, звичайно, офіційний, з традиційними компліментами і ввічливостями, і традиційним чаєм, тобто горілкою. Була горілка польська виборова і зубрівка. Перша мені не вельми припала до смаку, а друга сподобалась. З усього прийому мені найбільш сподобався такий епізод. Проти мене сидів один поважний чоловігя, який акуратно ковтав горілочку і акуратно заїдав її. Всі, зрозуміло, намагалися бути чемними і не дуже, як кажуть, «обжиралися». Наш герой сидів досить скромно, але навпроти нього стояло... заморське блюдо. Це було щось на зразок не то крабів, не то креветок, лише досить величезне на ціле блюдо... (я його не скоштував, бо було від мене далеко). Так от, чоловігя (мав він худе видовжене обличчя) сидів як на голках і час від часу його око, яке було ближче біля їства, дивно посмикувалося в той бік. З усього було видно, що чоловік не проти був би спробувати, що це за диво. Таких посмикувань оком я зафіксував чотири. В цей час оголосили тост, і сусіда, якийсь росіянин, з усією безцеремонністю, яка завжди відзначала їх, потяг з-під носа нашого героя тарілочку із заморським яством. Чоловік, певна річ, скривився, і по його худому горлі пробігла швидка, але глибока спазма – кадичок сковзнувся вниз, сховався за краваткою, зав'язаною в досить товстий вузол, і вигулькнув знову. Росіянин був коректний. Він відломив шматок заморської їжі, а останнє поставив перед чоловігю. Той, видно, заспокоївся. І його око знову красномовно смикнулося. Нарешті я побачив, як біла довга рука зі всадженою між пальців виделкою потяглась до тарілочки і несподівано сильно встромилася в їство якраз посередині. Коли чоловік підняв виделку, він на хвилю був розгублений: на виделку настромилося все, що лежало в тарілці. Здіймати було з виделки страву запізно, тому чоловічина швиденько вклав її до своєї тарілки. В цей час проголосили якийсь поважний тост, і коли я знову повернувся до свого підшефного, на його тарілочці лежали схожі на рожеві пластинки кісточки заморської тваринки. Оцей епізод був на прийомі найцікавіший (звичайно, побутово), все було гарно. Ну, оце таке. Вислав я тобі томик Аполлінера, ще собі не встиг дістати, бо ажіотаж страшний. Будь. В.

Приписка Неоніли Біличенко:

І мої вітання теж. Хворію разом з В. На одну недугу. Ще не працюю і щось не вельми хочеться. Привіт від моєї мами¹⁶⁷. Ніла.

Здоров, братця!

Оце одержав, переслану Тонею, твою супліку. Обидва твої листи, один з кінця лютого, а другий з оповіддю¹⁶⁸ одержав і справно на них відповів. Гадаю, уже маєш на них відповіді, бо послав я тобі з кілька листів, скільки напевне — не пам'ятаю. Щодо 16-денних курсів, то вони вже закінчилися і не мали для мене ніякого значення, окрім прикрості. Не так довго я купався в «теплих хвилях», і вони, якщо і були, не вельми мене розніжили, бо за останні 7 років довелося мені більше бути в негоді, аніж в погоді, спершу студентство, постійні нестатки, потім трохи почав заробляти, вийшов з університету — і два роки Заполяр'я¹⁶⁹, оце лише рік жив нормально. При моєму ставленні до праці, мені такого спокою треба було б ще кілька років, але чи буде, хто його зна. Сувора проза і без того нагадує про себе.

Критика на «Дніпро» була давня, ще за перший номер, я вже писав про це тобі, чи одержав той лист? Справа в тому, що Дмитерко впізнав у поемі Олійника себе і підняв гвалт, відповідно, редакцію «слухали» і «дали зрозуміти». Після того «Дніпро» досить точно тримається свого звично-сірого плану, гадаю, так і буде. Більше всіляких непорозумінь із «Вітчизною». В № 12, № 1, № 2 були всілякі ляпсусові помилки, я про це теж тобі писав, оце лише третій номер без них, але він цілковито, як кажуть, нецікавий. Обіцяє «Вітчизна» надрукувати Альбера Камю, але коли, хтозна. Коли тобі треба також «Рос.-укр. технічний словник», то можу купити. Але мені пригадується, що ти казав, начебто в Житомирі продавався такий словник за руб, і ти його придбав. Хотів і мені придбати, але хтось другий примірник купив, і ти мені не придбав. Взагалі, я погляну, як поїду до Житомира, коли справді так, то куплю й тобі, хорошого, звичайно, там мало, але в роботі може знадобитися. Видання «Арфа»¹⁷⁰ справді убоге, але там є одна непогана книжечка, маю на увазі Калинця¹⁷¹, то з приємністю прочитав. Оце купив тобі в перекладах Лукаша Шіллера з серії «Перлини світової лірики». Ще й сам не читав. Аполлінера купив і собі, а та вже буде тобі, що вислав, почитай. Взагалі, як ти будеш вивозити звідтіль стільки книжок? Адже збереться їх чималенько. Проте, це, гадаю, не проблема, аби швидше зміг їх звідти вивезти. «Нашу культуру» я читати змогу не маю. Оце лишень «Календар» на 1967 р. маю, здається, вам туди його послали, коли ні, то, може, мені послати? Тут матеріалу є чимало цікавого. Вийшов щорічник

«Наука й культура рік 1966» – мені дали авторський, там помістив я статтю про український музей у Києві. Десь потім вишлю і тобі, там є цікаві вісті. З книжок чогось такого нового нема, все начебто було. Купую зараз менше з об'єктивних причин! В № 3 «Ранку» йде моє оповідання, вийде, то пришлю. Якихось надій надалі поки нема. Кажуть, що головного редактора «Молоді» начебто поновили знову, натомість повиганяли тамтешніх склочників і реакціонерів Литвинця¹⁷² і Грінчака¹⁷³. Наскільки це правильно, не суджу, так кажуть.

Зараз у Києві йде один з перших фільмів найбільшого італійського кінорежисера Антоніоні «Крик» – в тутешній редакції, знавці кажуть, що порізаний, зветься «Відчай». Враження цікаве, звичайно, не таке безмежне, як від його ж фільму «Затемнення», але цікаве. Це режисер, який відмовляється від будь-якої ефектності, в нього все у сірому кадрі, все начебто зумисне спрощене, але вмів він копнути далеко. Тут грають ролю найменші кадри, наприклад, порожня площа міста, самотня постать на ній і рип піску під підшовою, чи вилинялі кадри не то осені, не то весни; Антоніоні, здебільшого, не неореаліст; коли в «Крикові» ще неореалістичного багато, то в «Затемненні» майже нема. Розкажу тобі сюжет «Крику». Чоловіка покидає жінка, покидає при тому в той момент, коли одержує сповіщення, що її колишній чоловік помер в Америці. З нинішнім вони жили 7 років. У них дитина, але всі намагання чоловіка повернути її до себе безрезультатні. Він навіть б'є її привселюдно, навколо купчаться байдужі люди, але це пришвидшує розрив. Чоловік бере дочку і тікає зі свого містечка. Тут ціла купа пригод, спершу він їде до дівчини, яку колись любив і яка ще й досі любить його, але до нього приходять вночі п'яна сестра цієї дівчини, і він тікає звідсіль. Ще він затримується на бензоколонці, де живе трохи з господаркою її, але та сплавляє його дочку і свого батька, і він тікає і звідти. Потім він шляється по якихось химерних халупах заробітчан, до нього пристає якась повія в помнутому брудному пальті, вони обоє мають своє горе, обоє голодні і брудні, нарешті повія зважується піти до старезного власника магазину на ніч, він знову покидає своє пристанище і знову мандрує. В нього майже немає міміки, лише застигла маска, він майже однаковий, безпристрасний і лякливий. Все кінчається, що він повертається в своє містечко, тут так само свої пристрасті, люди кудись біжать, за щось сваряться, нарешті він опиняється в порожньому місті і крізь вікно бачить свою колишню дружину. Вона схилена над колицкою нової своєї дитини і щасливо сміється. Дружина помічає його через вікно, а він іде через порожні вулиці, через тротуари, доходить

до цукрового заводу, де раніше працював, вибирається на якусь вишку і раптом бачить внизу свою дружину. Його хитає як у сні, нарешті він зривається з башти, і чути її крик. А потім — вицвілі, сонні, але вже сонячні кадри, і нікого нема, десь біжать кудись люди, а тут лише розпластане тіло і виюча жінка. Оце і все (життя жінки, звичайно, без звуку). Все це картина людської самотності, людського болю і нерозрішення.

Посилав я тобі і Єфремова, і Уелса¹⁷⁴.

Будь здоровий. В.

Книжки Р. Кудлика щось не бачу.

Од. 23/III-67 р.

23.III-67 р.

Валерію!

Тільки-но принесли твого листа. Про те, як проходять мої дні, ти вже маєш певне уявлення. Читаємо, розмовляємо, розважаємось, наскільки можна, ну, і ще робота.

Хочу звернути твою увагу на одне оповідання в 1-му номері «Жовтня». Автор його добре тобі знайомий. Живе на світі такий плюгавенький чоловічок — В. Дрозд. «Білий кінь Шептало» — ось що він написав. Оповідання як оповідання, написано не без майстерності. А от деякі висновки — то вже цілком стосуються людей. Оскільки я трохи знаю життєві наміри Дрозда¹⁷⁵, то тут знайшов їх повне завершення. З нахабством і безсоромністю твій знайомий декларує своє шкурницьке кредо. Прочитай той твір уважно. І ти знайдеш там кілька блискучих афоризмів, які зродив практичний розум ренегата. Хоч «ренегата», може, занадто різко, просто людини, яка хоче виправдати себе, сказати, що вона гарна, благородна, але ж обставини... проти них не підеш. Пам'ятаю, він і колись казав: так було і так буде. Отже, для чого виділятися з брудної, сірої маси, хоч ти сам благородний, білий — це нічого не дасть... і т. д.

Заздрю тобі, що можеш дивитися такі фільми, як Антоніоні. Останній фільм, який я тут проглянув, це «Чоловік без паспорта», про шпійонів. Але книги читаю добрі. Аполлінера вже читаю. Проглянув 2-й № «Вітчизни». Сартра «Мур» дуже сподобався, також і Апдайка. Ті дві Апдайкові новелки доволі цікаві, основне, на мою думку, це тема самотності. В новелі «Чи не зачарувати матусю» одна з думок цілком протилежна Дроздові. Опусум повинен пахнути як опосум, і хоч запах троянд приємний для інших, але ж для старої опосумихи він неприємний, бридкий. Кожен мусить

бути самим собою. В другій новелі — двоє людей. Вони абсолютно різні, але і грецький хлопчик, і американець мають щось спільне, щось невизначене — це самотність і якість невизначене прагнення зв'язку...

Другий № «Жовтня» з часником¹⁷⁶ одержав. Просив би тебе, аби пошукав останнє видання «Заповіту» мовами народів світу. Просить один лат[иський]¹⁷⁷ поет. Крім того, десь пізніше, надішли якусь книжечку, може, «Кобзар», невеличкою формату. Треба мені, бо інколи в кого-небудь день народження, а подарувати нічого. Є, правда, поштівки «Софія Київська», але то буде для когось із не українців. «Нашу культуру» діставати було б варто. Коли маєш знайомих у Польщі, то вони можуть це зробити. А ти за те, що тобі там передплатять, міг би розквитатись книжками чи ще якимось. Сама газета «Наше слово» особливого інтересу не являє, що не можна сказати про «Нашу культуру». Крім іншого, там вміщується інформація про польські книжки, де йдеться про Україну, і багато з цих книжок вельми цікаві, варто було б їх діставати. Хочу звернути твою увагу на польську книжку: Станіслав Мацкевич (здається, так). Достоевський». — Варшава, 1957. Надзвичайно багато там компрометуючих фактів про багатьох рос[ійських] письменників, як людей (Некрасова, Чернишевського, Добролюбова, Белінського і ін.). Просто щось надзвичайне¹⁷⁸.

А з початку квітня вишлю ще одне творіння, вже переписав. Закінчення до «Кімнати з голими стінами» вже написав, теж вишлю¹⁷⁹. Це один абзац, настроєвий малюнок.

Концевич¹⁸⁰ нагадав про себе, виславши збірничок анекдотів «Цікаві бувальщини». Пише Тоня, що навіть Клименко взяв у неї мою адресу¹⁸¹, хоче написати листа. Цікавий чоловік, так і не можна його розгадати.

Я тут знайшов «Консервний ряд» Стейнбека (у «Всесвіті»), вилучив з журналу все зайве і зробив для повісті пристойну оправу. Хочу ще раз перечитати.

Ну, здається, все. Пиши про всі громадські новини.

Дитинці вже сім років! Я можу хоч зникнути з землі, заміна є.

Анатолій.

Березень 1967 р.

Здоров, братця!

Я оце нещодавно мав дискусію з одним чоловіком відносно того таки Дроздового оповідання «Білий кінь Шептало». Він ви-

словлював ту ж думку, що й ти, а я не погоджувався. Справа в тому, що це оповідання можна розуміти і з іншого боку, з якого не хочуть його розуміти прибічники т. з. соціального в літературі. Справді, тут відображено комплекс, якщо можна так висловитися, упокорення. Білий кінь прагне вирватися із задушливої атмосфери «юрби», він це робить, але приходиться час, і він відзначає, що вириватися по суті нікуди, валяється в багні, аби бути схожим на «інших» і... повертається назад. Звичайно, якщо брати літературу, як виробника моральних принципів, догм і рецептів, ідеяка папахує досить погано. Я ж сприймав оповідання трохи з іншого боку. Хіба воно не може бути звичайним зображенням трагедії індивідуальності, яка зустрічається на кожному кроці? Скільки є таких, які в молодості були білими конями, а згодом обкачувалися в бруді і верталися до стада. Білий кінь в суті не ренегат, він повертається туди, звідки втік сам, в те, де був раніше, це скоріше повернення, а не зрада. Хіба це не типова ситуація? Хіба це не точно замічена драма? В. Підмогильний колись страшенно лявся, коли ідеї його творів або думки героїв творів приписували йому. Це найлегше, але чи це розумно? Втім, драма, що її тут зазначено, далеко не нова, її вирішував і Коцюбинський, і Підмогильний, а ідея прекрасного японського хокку: «Так захотілось просто быть в пути, поехал, а сошел и некуда идти» хіба не про те? Хіба, в суті, людині, яка виривається зі звичайного стадного існування, не уготовлено страшної драми? А хіба мало таких, що воліють обмазатися і повернутися назад? І повертаються. Але в нас звикли приймати кожен твір автора не як його відкриття світу, а як його моральну декларацію і його повчання цьому світові. В такому разі можна зайти далеко. Я не переоцінюю особистих якостей Дрозда, як людини, в суті, людина він погана, може, навіть, «плюгавець», як пишеш ти, але це до його оповідання, маю на увазі даний випадок, не стосується. Бо є в ньому точно замічена драма, є в ньому своя художня сила, а що бракує підведеної ризику і... засудження коня Шептала, то це вже вина не його. В наш час від таких ризиків треба вже відмовлятися. В суті ситуація не нова, ми з тобою про це говорили неодноразово і, здається, доходили згоди. Об'єктивно оповідання Дрозда хороше – це зріле і цікаве відтворення однієї з найістотніших трагедій нашого часу: пристосуванства і зневаги до колишніх своїх юнацьких «блукань». З цього боку і треба було б його розбирати, проте, багато людей чомусь сприйняло це, як ліричну сповідь самого Дрозда, як його визнання своєї поразки, як людини... Я оце був у Житомирі, там одібрав від тебе листа, писаного всім. Ніла ще й досі лежить у лікарні, я нині в Києві

сам. Погода в нас препаскудна, вчора в Житомирі цілий день ішов сніг, опало стільки, що лежало на землі покровом. Все це викликає трохи похмурі настрої, але треба і працювати, заробляти на хліб, отож і ніколи. Раніше я брав рукописи додому, а зараз хочуть примусити сидіти цілий день у видавництві. Це мене мало влаштовує, але зараз доведеться попрацювати, аж доки не виясниться з книгою, чи піде, чи ні. Якщо дадуть аванс, то можна буде й кидати – хліб треба за щось жувати. Видання «Заповіту» і «Кобзар» пошукаю, але на це треба час, бо видання старі, а їх може й не бути в продажу. Купив я собі том Гоголя, де є його статті, статті про нього і «Избранные места из переписки с друзьями», за що його страшенно лайав Белінський – хочу почитати. Хотів тобі вислати тютюну, але «Золоте руно» раптом зникло з продажу, а інші тютюни продаються у здоровенних пачках, в книгу не вкладеш. Пошукаю ще. Закінчення до «Кімнати з голими стінами» присилай, я вже передрукував його і самовільно кінчив так: «Вони стояли серед темряви короткої ночі, а навколо, з чотирьох сторін, виростили сріблісті, немов побілені тонкою фосфоричною фарбою стіни. Голі стіни, що здіймалися до неба, прикривали їх від холодного подуву шелестливого, вогкуватого мороку». Зробив дуже невеликі скорочення, там, де розжовувалося. Загалом, оповідання це гарне, мені подобається. Давай нові, мене це дуже цікавить. Зверни увагу в «Літер. Україні» за 31 березня на дві дуже важливі статті: «Біла першоджерел філософської думки» – це про філософську спадщину викладачів Київської академії, там подаються разучі факти, і на статтю «Колекціонер унікального» – тут знімається нарешті обструкція з імені одного з найзначніших меценатів українського мистецтва Тарновського-сина. Я ще раніше намагався підняти це питання, але щось не пішло було. А тут, нарешті, як кажуть, таки пішло! Слава Богу. Ім'я це дуже важливе для нашої культури, ще треба підняти з небуття Ханенка, Горленка. Про останнього я вже написав. Має бути якийсь ювілей, не знаю, чи тільки піде. А ще ж були Чикаленко, Смиренко, Шраг і багато інших.

Читав оце недавно книжечку віршів Вол. Свідзінського вид. 1940 року. Мав величезну насолоду. Це був один із найзначніших наших поетів, височезної культури і досить сильного таланту. До речі, наш старий патріарх про нього відзивається скромно, бо Свідзінський також перекладав Арістофана і за свідченням фахівців краще від старого... Ага, в цій же «Літ. Укр.» вірш Верлена в трьох перекладах. Переклад старого, на мою думку, таки найкращий.

Оце таке. Віва В.

Од. 10/IV-67

28 березня 1967 р.

Здоров, братця!

Я задовго тобі не писав, але на це були певні причини. То те, а то те, потім ми поїхали у Житомир святкувати Ірині семиліття, і там досить сильно захворіла Ніла. Її поклали у лікарню, зробили операцію (якісь жіночі хвороби), має вона пролежати щонайменше два тижні, а тоді ще не швидко, як кажуть, оклигає. Я лишився нині сам, маю не вельми високі настрої, скоріше навпаки.

Друга новина: помер наш родич Толюньо-Жаба. Мати оце сьогодні телефонувала і сповістила. Хворів довго і важко, мав 23 роки. Отак пройшов чоловік по світові, мигнув і нема. Був собі звичайний...

Весна, одне слово, починається невесело. Єдиний чоловік, для якого постійно і однаково світить сонце – це Іра. Вона не відчуває ані важкоти, ані дармовості і цього світу, і всього, що в ньому є. Просто собі стрибає, радіє дарункам, яких їй ніколи не бракує, оце і все. Щіки палають, вимагає уваги, зайнята цяцьками, а все останнє – трава не росте.

Проте, цей місяць, хоч повен прикростями, все ж дає мені деякі плоди. Надрукував два оповідання в «Ранкові» та «Україні», надрукував статтю про Хоткевича¹⁸², вірш Галчинського, ще одну рецензію. Нарешті № 3 «Молодой гвардии» дав мою новелку «Вона чекає його, чекає» – це вже її четверта публікація. Це принесло мені грошей, я купив собі штани (вірніше, Ніла), светра, куртку і т. д. Але настроїв моїх це не поліпшило. Творчо простоюю, нічого на душу не йде.

Послав був тобі статтю з «Рад. Укр.», пізніше її передрукувала «Літ. Укр.». Можеш відчути настрої і атмосферу. Мене там лайнули м'яко, звинувативши в... психологізмі. Але це мене не торкається – десь там, поза межами сприйняття.

Купив тобі кілька книжок. Вид. Київського ун-ту: Марков. Єфименко – историк Украины. Це про Олександрю Єфименкову. Книга «Поддельные шедевры» про підробки в образотворчому мистецтві, збірник «Словацька новела» (рос.) – сучасна, і в словацькому виданні українською мовою в перекладах Патруса-Карпатського «Криваві сонети» Гвездослава. Оце, здається, і все. Придбання т. з. «речей» забрали в основному мої гонорари, і я не вельми можу розмахнутися. Для себе зумів дістати ще один цікавенький словник Шумлянського та Іваницького, російсько-український, 1918 р. видання. Поступово моя збірка словників набуває цікавого. Але малувато. Дублів мені не попадалося, всі дублі, звичайно, для тебе.

Нікуди зараз не ходжу: неохота. Ще було цікаве обговорення оповідань Тютюнника і Гуцала в Спілці. Виступали різні люди, говорили дещо цікаве. Один дивак виступив з довгою промовою про т. з. Касту макінтошів¹⁸³, загалом було цікаво.

Якось у Спілці на вечорі чеської і словацької прози мене зустріли п'яні в дим Земляк і Сизоненко¹⁸⁴. Затисли мене в кут, і Земляк почав патетично-п'яно горлати: «Ти – дзяо-фань!» Я ледь викараскався від них, чуючи за собою п'яні вигуки Земляка: «Всі в-в-и дзяо-ффа-ані, мать вашу перетак!» Якесь гидке враження лишилося від цього всього. Був там ще такий епізод. Сизоненко: «О, він так гарно пише, так гарно пише. Вася, він краще пише, ніж ти». ЗЕМЛЯК: «Що! Та він же дзяо-фань!» Сизоненко: «Е ні, Вася, він пише, може, навіть краще за тебе», Земляк: «За мене? Так лижи йому ж..., коли він тобі так по-до-ба-еть-ся! Всі вони дзяо-фані!» Після цих слів я вирішив тікати...

Оце таке життя-буття! Присилай решту своїх оповідань.

Будь здоровий.

В.

Од. 5/IV-67

11 квітня 1967 р.

Здоров, братця!

Твоє «Оглядове колесо»¹⁸⁵ мені сподобалося. Це, правда, оповідання швидше етюдного плану, аніж новелістичного, проте, взято досить цікавий зарис людської психології. Добре, що ти не розповідав історії, що привела до подібного стану: стан передано досить точно і гарно. Звучить оповідання трохи песимістично, – це, звичайно, для мене не означник якості, просто лише якість, відчутно досить виразно надрив героя. Загалом претензій нема, треба лиш зняти останню фразу. В тому жанрі, який обрав тут ти, при цій темі, обраній тобою, зроблено все гарно.

Оце нещодавно послав був тобі бандеролю. Туди вклав два журнали: «Ранок» і «Україну» з моїми оповіданнями, «Український календар» і три сигари. Напиши, чи одержав. В журналі «Україна» подано той самий «Полиновий тлін», про який ти мені писав. Це я задумую цілу серію таких своєрідних історичних фресок¹⁸⁶, дві з них написав. Одну, з присвятою тобі, «Останній день», про неї вже писав тобі, а друга оця, що друкована в «Україні». Маю на думці ще одну, під назвою «Дикий піп» – про неможливість, в суті, вийти за межі себе фізіологічного. Кінчаю оце зараз новелу «Листки»¹⁸⁷ – своєрід-

ний перепплав теми «вічного жида» в перекладі на наш час і наші події. Пробую змішати тут кілька планів: реальний з нереальним, план теперішнього часу, минулого часу — цей з двох компонентів, близького минулого і далекого минулого — виходить отакий вінегрет. Написано вже 19 стор., буде з 22 — 23 стор. Хочу ще написати, оце вже обдумую, чимале оповідання на «сімейну» тему:¹⁸⁸ тобто хочу детально описати трагедію, а це таки трагедія сім'ї Гадзевичів¹⁸⁹, що називався у нас на Тетереві Старим Пічкуром. Це має бути оповідання про розклад сім'ї: старий, що намагається її зберегти, стягує карбованець до карбованця, його дочка, що кохається в мотоциклах, розведена і трохи розпусна, не дивлячись, що має двоє майже дорослих синів — Джима і Молодого Старого Пічура: Джим перебуває під магічним впливом власного імені і розгульності батьків, краде гроші, нарешті, мати його тікає кудись з якимось пройдисвітом і т. д. Назву це оповідання «Молитва».

Вчора привіз із Житомира Нілу, почуває вона себе значно краше, хоча досить схудла. Ходимо часто гуляти — їй потрібні прогулянки і свіже повітря, а я взагалі люблю гуляти. В Житомирі з Ірою і Нілою ходили на Закам'янку, через Подільський міст у світ старих хат. Там, як і завжди, спокійна незрушність, тиша і спокій. Позавчора відвідали (сьогодні 11. 4. 67) графа¹⁹⁰. Він переселився з графинею на весінню квартиру, на літню ще рано. Довелося трохи його зачекати (були Іра, Тоня, Ніла і я), дивилися на індиків, які пасла його мати, на голубів, батько графа подарував Ірі два голубині яєчка і показував голуб'ят, що дало їй чималу втіху. Вона ще встигла оглянути графські курники і качатники, полюбуватися на величезного рудого півня. Все було, як і завжди, графиня не змінилася ні на йоту, граф був той же, вічно юний, я навіть зазначив, що за ці одинадцять років, що ми з ним знайомі, він, здається, нітрохи не постарів. Бесіда була світська, здебільшого про незнане. Зі старим вони знову погиркалися¹⁹¹, до речі, за словами графа, старий таки впізнав себе в оповіданні «Барви осіннього саду»¹⁹² і сказав на сімейній раді: «Це про нашу сім'ю». Казав граф іще, що старий досить сильно образився за це оповідання, хоч, звичайно, не подає виду. Я, звичайно, не міг пояснити: шановний! Я просто маю потребу написати про інтелігента, мені треба було знайти тло, обставу, меблі, знати їхнє розташування. На своє нещастя, сказав би я на своє виправдання, я знаю лише одного справдешнього, корінного, не так як ми — парвеню, інтелігента. Це ви, шановний! Так сказав би я. Але старий при зустрічі зі мною ані заїкнеться про своє невдоволення, ані не виявить ніяких претензій. Просто на сімейній раді він сказав з сумом: це про нашу сім'ю!

Розказував граф іще про те, як відвідував його інший визначний чоловік Житомира, коли вірити його голосу, маю на увазі висоту тону — безполий чоловік.¹⁹³ Граф його прийняв з усією величчю, на яку він спроможний. Руки, звичайно, граф Безполому не дав (пам'ятаєш, як той стояв біля технічного училища з газетою). «Я хочу з тобою поговорити», — сказав Безполий (назвемо його так). «Ну, — сказав зимно граф. — Але спершу скажи, щоб ми все вияснили: ти книжку в мене брав?» (Може, не знаєш цієї історії з книжкою, була якась з львівською печаткою, Безполий її взяв почитати і не віддав). «Ні, — сказав Безполий». «Тоді нам ні про що балакати», — сказав граф. Безполий вийшов у коридор, графиня за ним, Безполий подивився на графиню, графиня на Безполого, Безполий заплакав, уткнувшись графині в жилетку, а сама графиня відчула, що вона володар всесвіту!

Я вже знову безробітний, вже книжок купувати зможу значно менше. Робота мені не підійшла, мусів піти звідси — але мене не гнали, не думай. Просто я відчув, що тут мені до дідька нудно, а оскільки я зможу, при бідності, правда, прожити ще з два місяці, то я плюнув і — знову вільний і звільнений, якщо обидва слова не значать одне і те ж. Купив тобі дві книжки: «Слово о полку Ігоревім», оригінал і українські переклади та переспіви, а також драми модного і відомого в Америці драматурга Вільямса. Зараз зможу, певне, купувати менше, це вже вибач мені.

Не розповів я тобі іще, як привиділись нашій тітці чорти (Маньці), але це вже до іншого разу. Почну з цього наступний лист.

Вітає тебе Ніла. В.

Од. 18/IV-67

17.IV-67 р.

Здоров, братця!

В Київ раптово прийшло тепло. Стало зразу тепло, ходжу вже в светрі, розпускаються дерева; на Хрещатику каштани пустили бруньки, і вже виткнулася перша зелень. На площі Калініна¹⁹⁴, недалеко від консерваторії, посадили цілий газон гіацинтів, одного ранку вони зацвіли всі разом: стає на дворі гарно. На тій же площі Калініна обгородили (біля пошти) шматок скверу: маршовими методами воздвигають пам'ятник місту-герою і т. д. Києву. У Спілці висів заклик писати віршовані тексти. Має це бути стовп, на ньому всі атрибути: зірки, ордени, барельєфи і т. д. Скрізь по Києву розставили здоровенні червоні полотнища з лозунгами, закликами

тощо. Сесія Верховної Ради України відзначила, що підготовка до 50-річчя недостатня. Журнали не зважуються надрукувати елементарно-пристойних речей. До мене заходить один чоловік¹⁹⁵, приносить дуже гарні оповідання — не може надрукувати жодного. У Спілці був підсумковий по поезії вечір (за минулий рік). Доповідь робив Тельнюк. Це була якась ослизло-невиразна балаканина. Чоловік згадав усіх, усіх похвалив, усі лишилися незадоволені. Було дуже душно, і я покинув залу, не добувши. Сьогодні має бути вечір італійської поезії. В Києві гастролювала якась велика грецька акторка. Не пішли, одне — не було квитків, а друге — грошей на ці квитки. Виконувала вона роль Антігони, яку переклав тобі відомий чоловік¹⁹⁶. Моя книжка успішно продається в усіх магазинах. В Житомирі її розкупили відразу, наш батько акуратно за цим слідкував, віг устиг купити собі лише одну, хоч перед цим я був їм книжку послав. Маю вже ряд відгуків на неї. Читачі діляться на кілька груп. Одним, таких багато, подобається «Атілла і Сірій» і не подобається, або не дає враження все інше; іншим подобається «Барви осіннього саду», «Сині хвилі» і «Довгий день без перерви» — до останніх належить високочтимий пан граф також. Є кілька чоловік, яким книга подобається вся: знаю таких три. Є і такі, яким книга не подобається зовсім — ці мені своїх вражень не викладають, і я не можу визначити їхню кількість — гадаю, таких найбільше. Стривожило мене одне: підійшов до мене чоловік, який органічно не сприймав мене, і раптом похвалив. Це — Хорунжий¹⁹⁷. Я був не так здивований, як стурбований. Значить, щось там не те. Але годі про себе. Почав писати нове оповідання, це вже на завершення відомостей про себе, — про Гадзевича.

На травень збираємося до Житомира. Будемо робити для старих гостей. Ніла почуває себе вже непогано, ходимо часто гуляти: їй потрібно рухатись.

В минулому листі обіцяв ще розповісти про те, як привиділись нашій тітці Маньці чорти. Було це так. Вони, тобто наші родичі, випили так, що вже давно не пам'ятали про таку пиятику. Тітка Зіна відвела тітку Маньку до її господи. На порозі Манька раптом зупинилася і показала тітці Зінці в куток. «Диви, — каже, — які гарні!» Тітка Зінка влупилася в куток, але нічого не побачила. «Шо-о?» «Диви, Зіна, диви, онде в кутку. Бачиш, які гарні хлопці!» «Що ти мелеш, здуріла, чи що?» Тітка Манька прицмокнула, її лице зібралось в картоплину. «Диви, Зіна, гарні хлопці ті чорти». В Зіни почало ворухитися на голові волосся, і вона втекла. Звичайно, було про подію оповіщено всьому дому. Всі тітки з сім'ями, всі родичі зібралися ІТИ ПОДИВИТИСЯ. Коли вони зайшли до

Маньчиної кімнати, то побачили таку картину. Стара стояла в кутку, втягнувши голову в шию, опустивши руки вздовж дивно випрямленого тулуба. Стояла непорушно, як статуя. «Чого це ти, Маня, там стоїш?» — це вже хтось з родичів. «Завели мене сюди», — сказала тітка Манька поблідлими вустами.

Гадаю, чортів вона справді бачила. Я знайшов наукове пояснення цьому фактові. В «Чтениях в историческом обществе Нестора-летописца» є така фраза: «При этом референт дал любопытное объяснение происхождения образа черта — непременно черным, с рогами, хвостом и разной величины. Обыкновенные помешанные представляют себе предметы в их естественных размерах, а истеричные, под влиянием судорог в глазах, могут представлять предметы своего воображения то большими, то малыми. Под влиянием галлюцинаций, при анестезии сетчатки глаза, предметы представляются им значительно потемневшими, даже совсем черными. Наконец они видят то животных, то людей, то соединяют различные их элементы и тех и других вместе (рога черта, его хвост и т. д.)». Такі речі часто трапляються під сильним впливом алкоголю, що врешті складає своєрідну тимчасову форму божевілля. Допились наші тьоті до ручки, як кажуть.

Купив я тобі одну книжку і хочу переслати. Це «Критика ідейних основ укр. бурж. нац.» Там подається в детальному викладі історія цього руху і т. д. Це така новинка. Шкода тільки що немає, як на зло, в продажі «Золотого руна», в тебе, певне, давно нічого курити. Інший тютюн у великих пачках, не влізе в бандеролю. Треба щось придумати. Ага, чи одержував сигари, які я вкладав до бандероль? Чи смакують вони тобі, бо взагалі тютюн там засильний. Чи знаєш, що сигари курять, НЕ ЗАТЯГУЮЧИСЬ? Цього досить, аби відчути цілковите задоволення. Коли ж затягуватися, то буде нудити, може стати погано. Треба елементарно: брати в рот дим і випускати. Сигари ці кубинські, тому дуже високої якості: курити це краще, ніж всяке.

Ну, оце таке! Вітає тебе Ніла. Будь, В.

Од. 22/ IV-67

Квічень 1967 р.

Добрий день, Валерію!

Журнали, календар¹⁹⁸, «Заповіт», а також сигари надійшли. До календаря зроблю гарну палітурку; вже склалася ціла черга його прочитати. Твою книжку, крім мене, мають ще кілька чоловік.

«Заповіт» передав колезі¹⁹⁹, він з ним носився кілька днів. Має власний переклад цього віршика на лат[иську] мову; мабуть, його переклад точніший од вміщеного в книжечці. Він має намір порівняти переклад різними мовами, аби знайти найкраще вирішення. Показував мені подібну книжечку, видану в Латвії: переклад різними мовами віршу Я. Райніса «Зламани сосни». Є й укр. переклад Д. Павличка – поганий.

З твоєю оцінкою «Білого коня Шептала»²⁰⁰ я, подумавши, згодився. Очевидно, на мою оцінку, про яку писав раніше, вплинула своєрідна специфіка тутешнього життя. До речі, один чоловік висловив мені оцінку цього оповідання тотожну твоєї.

За тютюн не турбуйся. Скоро має приїхати Тоня; та й тут є у продажу не тільки махорка, а й сигарети («Прима», наприклад). Сигари тримаю для особливого настрою. Нещодавно підвечір статечно прогулювався нашою «вулицею» з товстелезною сигарою в зубах, викликаючи до себе швидкі заздрісні погляди. Кутив зі смаком, затягувався, так і випалив за вечір усю. Оце сьогодні прочитав, теж зі смаком, розповідь про чортів²⁰¹. Так і війнуло на мене отим буттям 5-го номера. Повіяло, так би мовити, неореалізмом того буття; в очах стоять і ті сірі сараї, і комірчини, і убогі меблі... Багато там убогого; є прагнення вирватись з тої убогості, але воно призводить до не менш убогого благополуччя – міщанства.

Я все ще в заціпенінні. Мені б краще було сидіти де-небудь самому в камері, мати книжки й папір. Отоді б написав багато і, мабуть, непогано. А тут сумніви; увага відволікається. Якась застиглість, а в світосприйманні – прямолінійність. Ось закінчення «Кімнати з голими стінами»²⁰²:

«Короткий тунель вивів сестер на оточений будівлями темний майдан. Морок пахучим густим пилом м'яко обволакав стіни будівель і шугав угору; лише в темних прямокутниках дверей він затримувався і гуснув. Цокіт кроків лункими краплями розривав затишшя. Віра подивилася в усі боки: звідсіль бовваніли одноманітні стіни без вікон, міцно обхопивши безлюдний майдан. Невизначена думка ширяла тут; ніби ніколи не існувало поруч освітлених вулиць, повних жвавого руху. А вгорі дихало спокоем синьо-чорне полотно, поцяцьковане дзеркальними блискітками. Віра зіщулилась. Невиразний простір був повен самоти, і їй стало сумно, незатишно. А сестра задумано і спокійно ішла поруч. Вона здавалася Вірі дуже гарною: тендітна, щаслива тільки-но розквітлою дівочістю. Віра прискорено задихала, відчуваючи щось таке у величезному колодязі майдану, у його самотній мовчанці! Далі було несила отак іти, і вона рвучко притислася до сестриного плеча. І раптом

попереду, серед мороку, сліпуче спалахнув і чітко окреслився жовтий кубик під самим дахом. Потім почувся стукіт рами, і невдовзі радіола заспівала далеку, незрозумілу пісню. Тягуча мелодія, повна південної снаги... І вже не дивувався цей химерний майдан. Сестри зупинилися і слухали; здавалося, ось-ось вони зрозуміють щось дуже важливе, а незвичний, ніколи не чутний голос усе не згасав, м'яко окреслюючи слова, які можна було й не розуміти.

Подивись, чи вдало. На початку травня надішлю ще одне оповідання. Залишиться ще одне.

Привіт дружині.

АШ

20/IV-67 р.

Здоров, братця!

Останнім часом закопався був у писання досить довгого оповідання, десь стор. до 40, «Молитва», про добре відому тобі родину Старого Пічкура. Оце вчора закінчив писання, поставив дату і взявся до передрукування. Оповідання писане класичним тоном: я нині межую: одне модерне, як кажуть, а друге класичне. До класичних ідуть ті, де більше побутового матеріалу, а до модерних — те, що про себе. Дрозд каже, що мені вдаються оповідання тільки про себе, Гуцало каже навпаки, а я ще не розібрав. Оповідання писав багатопланове: про діда, його жінку, дочку їхню, тобто матір Пічкура, і двох дітей: Джима, полишив ім'я автентичним, і Артура, себто Аліка, здається, їх справдешне прізвище по батькові Душанінови. Звичайно, прототипи мають повне право мене поколотити, хоч писав я більше з симпатією, ніж з сарказмом, але багато деталей такі були. Було таке, що Джим обікрив діда, було, що дід ховав гроші і продавав на базарі рибу, багато чого було. Що вийшло з цього писання, не тямлю — це друге моє оповідання за цей рік, як бачиш, продуктивність, коли зважати на мою професіоналізацію, дуже невелика.

Десь учора «викинули», як кажуть прості люди, на книжковий ринок чергову бібліотеку якогось українця, очевидно, мовознавця. Одне, що не маю грошей, а друге, що я цей момент прогавив. Коли сьогодні побував у книгарні, переді мною встигли похазяйнувати Кочур і Світличний. Саме тому мені нічого не попало. Я облизався, купив книжку акад. Перетца «К изучению «Слова о полку Игоревом»», до речі, книжечка досить-таки цікава, там дається огляд літератури досить рідкісної, часто й української, про «Сло-

во» і багато цікавих спостережень. Купив томик віршів В. Сосюри, вид. 1930 р., де поруч з цікавими віршами дається доста-таки гідоти, — почалися бо вже 30-ті роки. Але вирішив купити, бо є там вірш до неокласиків та й інші досить визначальні на ту епоху вірші. Наприклад, вірш про неокласиків починається так: «Співайте про царів, вино і навзикаї, по затишних кутках ховайтесь од життя і пічкурів ловить... Вас кожен рух лякає від того, що пішло в грозі у небуття». Закінчується вірш не менш красномовно: «Так, не зійшлися ми. Життя для вас не стане. Одкинуло воно ваш непотрібний бред. Несем ми дію скрізь, СПІВЦІ ГУДКА Й НАГАНА (підкр. моє), не по дорозі нам, бо ми (тут роблю цензуру) йдемо вперед». Підписано цей вірш червнем 1926 (!!!) року. Таких причинків до епохи можна тут знайти чимало. Поруч з такими «стихами» трапляються прекрасні ліричні вірші, які приємно читати. Купив невідому мені повість Нечуя-Левицького «Неоднаковими стежками». Оце, врешті, і все, що попало в руки мені, який не за своєю, звичайно, волею проворонив чимало цікавого. Але коли б то сидіти в книгарні цілий день! Ну що ж, пожалкуємо, і так і буде. Взагалі сумно ото відчувати: помер якийсь чоловік — і відразу ж на книжковому ринку, тобто в букіністичних книгарнях, з'являються книги з його бібліотеки. Зразу відчутно, що потрібні були ці книги тільки цьому чоловікові, якого не стало...

Замовив уже квитка для Тоні з Ірою. Має вона виїхати з Києва 4 травня, тобто в четвер увечері. В Москві вона буде зранку, а надвечір %, тобто я хотів вибити 5 травня, буде виїздити з Москви Ташкентським поїздом; я замовив пряму плацкарту, це, здається, щось на зразок броні. Прибуде вона в Явас, таким чином, 6-го травня, буде це, за моїми підрахунками, субота. Я з Нілою їду на свята до Житомира, а 3-го ми вже всі разом приїдемо до Києва. Відпустку їй, очевидно, дали, бо телефонувала мені мати і попросила про квиток. Одночасно вона мені переказала, щоб я купив для тебе книжечку Чапенка: «По равнинам Десны и Сейма». Це справді дуже цікава книжечка, тільки я вже давненько її для тебе купив — певне, забув повідомити. Отже, ти є власником її, чи вислати? Вислав був тобі нещодавно бандеролю з книжкою «Критика ідейних основ і т. д.», чи одержав? Поклав туди дві сигари, кубинські, марки «Партагас». Зараз у Києві досить тепло, на травень виїхати кудись дуже важко. Я записався в чергу 154-м, але на щастя сказали, що квитки даватимуть з автобусу, і вся черга ринулася до того автобусу наввипередки. Бігли, хекаючи, діди, бігли літні жінки, ледве ворущачи коліньми, бігли хлопці й чоловіки, бігли дівчата, соромливо притримуючи коліна, весь досить ши-

рокий тротуар перетворився в рій комах, що наввипередки мчали один перед одним. Хтось на когось налетів, хтось зламав шпильку — тобто каблук, хтось шпилькою застряг у тріщині в асфальті і з усієї сили викручував каблука, обертаючись, як дзига, навколо своєї осі. З усіх боків на жертву налітали розпашілі обличчя, розмаєні плаші, всі мчалися, ламаючи голови, руки, ноги, ребра і ключиці. Дехто губив голови, і двірники, які спокійно йшли за юрбою, підмітали великими мітлами зламані голови, ноги, руки, ребра, каблуки, туфлі, черевики, гумовий чобіт, кепку, чиюсь подерту сорочку, майку, розпотрошені елементи жіночої білизни, шматки асфальту, відколулені шпильками, пальці рук і ніг, загублені штучні очі, кілька штучних щелеп і один приліпний ніс. Я теж рвонувся разом з всіма, згубив по дорозі один гудзик, інший в мене виявився в кулаці — не мій, бо був грубий, з черво-нястим жиллям і без жодної дірочки — я потім довго мізкував, як він опинився в моїй руці, і взагалі, як його пришивають до плаща чи піджака. Так от, я кинувся бігти і коли прибіг до автобуса, то виявив, що обігнав 135 чоловік і був, здається, 15-им.

Вийшов, ще в продажу нема, двотомник М. Костомарова. Коли з'явиться, куплю і тобі. Вітає тебе Ніла.

В.

7 травня 1967 р.

Як бачиш, у мене нова машинка, стара поламалася досить серйозно, і я вирішив собі замінити свій основний робочий інструмент. Все одно шрифт там був малий, і в редакціях вернули від нього носа: треба було передруковувати на великий. Отож зважився на ось таку купівлю. Це трохи притисло мене фінансово, але сподіваюся якимось викрутитися. Одержав твого листа з дописаним кінцем оповідання. Такий кінець, очевидно, буде якраз добрий: відчув ти його гарно. Претензій не маю. Тоня виїхала до тебе з Ірою, гадаю, вона переповість головні новини, в суті, їх небагато. На травневі ми, як завжди, їздили в Житомир, робили смачні напої, настоєні цього разу на спеціях і травах, варили спотикач, а також загоряли. Все вкрилося густою соковитою зеленню, в Києві вже цвітуть каштани, час досить приємний: для тебе цей час вважає завершення першого кола ТАМ. 23 травня ось-ось має підійти. Таких кіл лишилося, на жаль, багатенько, якщо не враховувати надій на Божу ласку, які завжди мали вельми відносний характер. Після поїздки до Житомира я мав охоту до праці і за кілька день

(сьогодні 7. V. 67) нашкварив оповіданнячко під назвою «Дикий піп». Це чергове оповідання до цілої задуманої серії на історичні теми, з усією відносністю такої історичності, бо мене цікавить не так історія, як певні моменти, про які говорити краще саме в такій формі. Одне з таких оповідань ти читав в «Україні», гадаю, ця робота не марновита. Через обмеженість коштів книжок не купую, та й нічого такого особливого нині й нема, помінявся лише з одним чоловіком на том з «Украинской стариной» Данилевського за «Галицько-руські народні приповідки» (II частина I тому). Зібрав їх Франко, можна ними користувати, як фразеологізмами. Всього таких томів вийшло було 5, а в мене, бач з'явився лише один. Данилевського ж я мав два примірники, що часом буває мати корисно. Підходить літо, відповідно всі пристрасті притихають. Завтра ще має бути вечір французької поезії, кажуть, що доповідачем буде Еміль Крюба, єдиний француз, який зацікавився нашою культурою. Піду побачу, чи почую, а коли що буде цікаве, то опишу й тобі. Зараз у мене гостює «кефирное создание»²⁰³, привіз книжку до видавництва. Здається, у нього щось і клює. Дай Боже, бо чоловік страшенно ледачий, може, це його якимось підстьобне. Йому треба постійного, як не налигача, то принаймні батога. Зустрічав у Києві старого²⁰⁴. Він вишукує тут місце для свого сина. По Києву, часом він як село, пронеслася невідомо ким поширена чутка, що старий хоче влаштувати на роботу НЕНОРМАЛЬНОГО сина. Здається, його пошуки успіху ще не мали. Перекинувся з ним словом-двома, загалом він, мабуть, справді ображений за «Барви осіннього саду». Нещодавно у букіністів продавали томів з 9 «Київської Старини». Коштувало це все щось коло 50 крб., можна лише було почухати потилицю, стара наша література навіть за державних цінах дорожувата. Я лише облизався і гордо пішов геть, начебто я й не бачив цих томичків. А томички пахли солодко.

Тут прийшла до мене моя сусідка Скирда і принесла листа, який прислав їй невідомий ні мені, ні їй ЯРОСЛАВ МОНАСТИРСЬКИЙ; я б, може, про це й не згадував, лист любовний, з типовими парубочими виливами і признаннями (адресований із Сокаля Львівської області під цифрою з п/я), коли б там не було згадано наших імен. Знаю я про вас, пише цей чоловік Скирді, від Шевчука Анатолія, рідного брата Валерія Шевчука. І трохи далі передає привіти Шевчукам. Хто це за чоловік? Чи знаєш такого? А то Скирда мре від цікавості. Я про такого, приміром, чую вперше.

Читаю польською мовою роман Кафки «Замок». Враження дивне, трохи несподіване, правда, цілком в кафківському плані, і

взагалі надзвичайно цікаво. Переказую по розділковій Нілі, таким чином і вона «читає». Зараз вона заробляє гроші: малює реклами.

Гроші — це така штука, яку, певне, вигадав досить хитрий і злий езуїт. Одне слово, для більшості людей вони завжди виступають як певна проблема. Згадай нашу родину, де це питання завжди обговорювалося вельми докладно і вельми часто: з частими повторами і не менш частими розрахунками тощо. Щодо цього, мені пригадуються одні гості, на яких були присутні наші тітки: Манька, Зінка і «ваш доч Аганя»²⁰⁵. Зінка жалілася на те, що не може вкластися в 70 чи 80 крб. Ганя тоді поблажливо усміхнулася і сказала: «О, семьдесят рублів. Я маю двадцять, і мені хватає. Ти не умієш жить. Треба уміть жить». Вона сиділа на ослінці, розстеляючи досить пишненьку сідницю, і була задоволена більше, ніж завжди. Є в цьому своя іронія і гіркота, але факт показовий.

В Житомирі мені випала честь навідати графа. Людей було багато, і ми говорили, як завжди, коли людей багато, ні про що. Про момент з «мелкими писателями» в час цього візиту, певне, розповість тобі Тоня, тому не буду повторюватись, не розповісти таке, гадаю, вона не забудеться, згадаю лише інший епізод. Я йшов повз п'ятий номер оце в останній день у Житомирі і зазирнув у двір. Був день, до того ж робочий, в дворі навколішках сидів Андрей, дедушка Ромка і якийсь дуже потріпаний тип. Вони вели мирну, я гадав, навіть світську бесіду. Світило сонце, двір був порожній, і мені здалося, що на душі всім трьом ХАРАШО! Вони плывуть на хвилях часу, не думаючи і не фіксуючи цих хвиль. Вони просто собі живуть і нічого більше. А коли кого з них не стане, вони забудуть про це так само просто, і швидко, і звичайно. Сказав Плужник, я часто згадую цього мудрого з мудрих: «ВОЇСТИНУ, ЖИТТЯ НЕМАЄ СПИНУ!»

Життя таке. В Києві на площі Калініна раптом виріс пам'ятник в честь визволення у час війни. Здоровенний! Коли ми з Нілою підійшли ближче, виявилось — був він фанерний!

Вітає тебе Ніла і я також. Привіт хлопцям!

В.

Травень 1967 р.*

Зараз у мене страшенна нехоть до писання листів. Оце лише сьогодні примусив себе сісти за папір. Але писати нічого. Інколи ця порожнеча викликає роздратування.

* Листа написано олівцем, що свідчить, що ручки перестали писати — *упор*.

На початку травня вислав тобі ще одне оповідання. Лишилося ще одне. Очевидно, більше не буде. Це нехіть не від того, що я тут, це почалося вже давно. Певний час ще тягся по інерції, але ж вічного двигуна не буває.

Бандеролі (дві) з додатком сигар надійшли. Не знаю, чи передавала Тоня моє прохання. Тут у мене просив один чоловік (було «поважний чоловік», але «поважний» викреслено – *unop.*) дістати поштівки з портретами укр. класиків. Давно він уже в мене просить, бо у самого нема кому пошукати. То я з свого боку прошу тебе, аби пошукав ті поштівки.

Відносно адресата твоєї сусідки²⁰⁷ можу повідомити таке. Зустрівся я з ним десь улітку минулого року, разом ми прожили місяця півтора. З'явився він до мене з непевною, то б пак певною метою. Це чоловік років 37, вже лисий, родом зі Львова, одружений, дуже хитрий. Про містечко, звідки прибув лист, я знаю мало, з певністю можу сповістити лише одну деталь. Є в тому містечку контингент вельми шляхетних і благородних людей, які, прагнучи до світлого майбутнього, коли кожен матиме змогу відчувати, скільки завгодно, вже зараз демонстративно розгулюють влітку лише в піжамних смугастих парах, узимку ж ті смуги на шапці, штанах і пальтах. Коли ми з тим чоловіком разом жили, я розповідав, очевидно, йому про різних літераторів (дні ж бо були довгі, а робити нічого). Думаю, непогано того парубочого листа надіслати дружині того джигуна, яка мешкає у Львові, Шевченка, 10.

Пан Заливаха за книжку широ подякував.

У мене ніяких змін немає. Живу спокійно і самозаглиблено. У нас є навіть свої переваги. Наприклад, вельми зручно ходити до знайомих у гості. Не треба далеко ходити і майже завжди застанеш удома, якщо чоловік не на роботі.

Слово честі, немає вже нічого, про що варто б написати.

Привіт дружині.

А.

16/V-67 p.

Здоров, братця!

Оце лишень учора ми провели до Житомира твою половину з половиненятком – трохи перепочивали вони в нас після дороги – і я вже знову включаюся у звичну свою колію. Є чимало роботи, вичитую рукопис другої книжки оповідань, назбиралося їх у мене достобіса: хочу назвати цю книжку, якщо вона піде, «Вечір святої

Осени»,²⁰⁸ вичитую і правлю переклади з Галчинського — все це треба здати вже на 1969 рік.²⁰⁹ Робота скорше технічна, як творча, але і її треба переробити. Писав уже, що маю нове історичне оповідання. Але після перечитки виявив у ньому блонди і відклав на потім — треба переробляти. З книжок мені втрапила в руки одна цікавенька. Взяв її в борг, бо поки що мушу так; це здоровенний том в 980 сторінок: «Листування Шевченка з коментарем». Видання 20-х років, самі листи займають 200 стор., може, трохи більше, а все останнє — коментар, притому надзвичайно цікавий. Купив собі ще по 45 копійок дві невеликі книжечки: О. Кобилянська. Новели, вступна стаття Якубського, вид. 1925 р. Тут майже все є в 5-титомовику, за винятком одного етюда і одного містичного оповідання: «Лісова мати», купив, головне, задля різниці і статті, яка досить непогана. Друга книжечка, скоріше брошурка — видання 1928 р. «Карпо Соленик», автор О. Кисіль, 72 сторінки. Оце і все, зараз в мене некупівельноспроможний (гарний неологізм, чи не так?) час.

Вечір французької поезії, про який я згадував тобі в попередньому листі, був досить цікавий. Зіпсувало його те, що дурень Павличко не зробив перерви, і битих чотири години всі сиділи в душному приміщенні; я втратив спромогу сприймати вірші вже в половині вечора. Доповідь робив Еміль Крюба і робив доста оригінально, абсолютно на тих засадах, які прийняті, очевидно, у Франції, принаймні аж ніяк не на тутешніх. Всі слухали його, висолопивши язика, роздувши ніздрі і вилупивши очі. А чоловік кидався термінами «сюрреалізм», «авангардизм» тощо, одне слово, було оригінально. Трохи затихо говорив, але досить ґрунтовно і ваговито. В мові вживав «т» замість російського «ф» у грецьких словах: катедра, патос тощо, казав можливости, осени тощо. Цікавий такий чоловічисько! Найцікавішою, проте, культурною подією у Києві було, правда, не те. Театр юного глядача поставив елементарні, всім відомі «Сто тисяч» Карпенка-Карого, але поставив настільки цікаво, настільки оригінально і настільки посучасному, що я, раб божий, якого не так легко збити, сидів весь спектакль, розкривши рота. Поставив спектакль Микола Мерзлікін, молодий режисер, українець, не дивлячись на таку виразну «фамілію», здається, школи Клубу творчої молоді. Поставив її за допомогою кількох акторів без ніяких декорацій, якщо не рахувати гла — розрізаної і грубо зшитої мішквини. Реманент сценічний — лише скриня. Введено сюди образ не то Мефістофеля, не то якої іншої нечистої сили, яка керує тим, що відбувається на сцені, яка диригує подіями — всі інші лише жертви цього диригування,

вони б'ються, лаються, гризуться за помахом палички цього типа, і ніхто не бачить його за собою. Розроблено і продумано п'єсу дуже детально: метушня людська забирає все людське життя героїв, перетворює їх в подобу людини, часом це перетворюється в гротеск, але гротеск уміру, а деякі сцени – танець Калитки з кумом, коли вони вирушити по гроші, тягання один від одного мішка з грошима, проба бійки: напівголі, з обвислими кволими тілами, двоє людей-звірів, які готові роздерти одне одного, які гарчать, наче собаки, а чи промовлення Калитки, коли він виставляє саме лице з-за скрині – все це робить сильне враження. Актори грали дуже гарно. Бонаventura виріс у виставі в символічний образ інтелігента-бурлаки, який живиться самими лише вигадками, ілюзією і який переконує всіх, що все це, в суті, єдине дійсне в житті. Мав, кажу, велике задоволення, аж кілька днів ходив під враженням. Коли б то з цієї вистави помаленьку почалося відродження нашого театру! Але мрії мріями, надія – велика дурисвітка, як казав П. Мирний, отож будемо благоденствувати. Навіки віків. Амен і так далі.

Тоня багато розповідала про враження від вашої зустрічі. Шкода тільки, що дали вам 2 дні, але, сам знаєш, що то за «але». Десь завтра-позавтра шлю тобі свою книжечку і «Малу книжку» Т. Шевченка.

Кланяється тобі Ніла. Ми благоденствуєм.

Віва. В.

Од. 22/V-67

7 червня 1967 року

Здоров, братця!

Сиджу оце в своїй резиденції, нещодавно ми її обклеїли новими шпалерами: нині вона схожа на старушку, голубенька і в квіточку. За спиною у мене сидить, посопує, щось розмальовуючи, особа, відома під іменням КАРАПУЦЬО²¹⁰, їй пошито (тьотею) купальничок, і вона, відповідно, не скидає його. Позавчора купалася (три рази), вчора було холодно, а сьогодні розшльопала собі пальця, хоч їй вельми пече, що не може скупнутися. Вода ще трохи холоднувата, віє якийсь прохолодний, очевидно, східний вітер, але купатися приємно, що не кажи. Друкую я цей лист вже на твоїй машинці, досіль вона лежала в шафі, обгорнена папером і обв'язана шворкою. За вікном сокочуть кури, Ніла мие після обіду тарілки, а я всівся до листа, надрукувавши перед цим копію

свідоцтва про народження Ірени Анатолівни Шевчук: їй збирають папери для школи, водять до лікарів на комісії тощо. Виявилося, що особа під іменем КАРАПУЦЬО здорова абсолютно, лише має трохи зайві жирові заощадження, має кілька псутих зубів і... плоскоступіє. Як виявилось після перевірки, цей гріх вона перейняла в своєї рідної мамуні, тобто вона й сама не знала, що має такий дехвект. Щодо цього, мені пригадався один епізод з дитинства. Колись наш родич Колода обговорював когось із хлопчаків, який хотів вступити в кавалерію (?), кажучи, що, мов, нічого не вийде, в того... плоскоступіє. Гріх це, звичайно, невеликий, але наш родич Колода зробив багатозначне обличчя.

Житомир, як завжди, має своє неповторне обличчя, оце я вчора ходив заряджати сифон на Чуднівську, там колись був кооперативний магазин і ще якийсь, а зараз сифонно-пивна, стояв там великий гурт чоловіків, попиваючи пиво, ведучи довгі розмови чоловіків з червоними обличчями і не зовсім тверезими очима. Я глянув мимоволі на цей, так би мовити, конгломерат, і моя цікавість була нагороджена: я побачив відразу два знайомі обличчя. Перший був, звичайно, «дедушка» Ромка²¹¹, а другий Вальдусь²¹². Вони були в своїй стихії. «Дедушка» Ромка, будучи вигнаний покійним Толюнем²¹³, живе в матері, не знаю як зараз, а мати Любки НЕ ХОЧЕ. До речі, в цієї багатостраждальної Любки знову горе. Її синок Юрка кимось люто побитий, лежить з пробитим черепом в лікарні і не приходять до тями. Це сповістила вчора котрась з тіток, яка прийшла провідати нас, я, на жаль, не бачив хто. Нещодавно на чергових поминках на цвинтарі зібралися родичі і були на той момент... в повному складі. Навіть тітка Ганя запримітила це і сповістила, спокійно, аж затишно, сидячи на примогильній лавочці: «О, вся родня в зборі». Родня, правда, виявила таку єдинодушність ненадовго. Манька чекала попа, щоб потім пом'янути мертвих, і не дозволяла зробити це раніше. Піп же був нарозхват, і родичі логічно вирішили, що це протягнеться до безконечності. За попом тяглася черга, сердега аж упрів, але задовольнити всіх бажаючих не міг. «Давай уже вип'ємо, чого тут сидіти», — сказав хтось, хто, я вже не пам'ятаю, але оскільки Манька уперта, як і весь рід, то єдність була порушена, і родичі розповзлися. Хто «носити воду школярам, брати на панщину ходили» (очевидно, позичали на випивку), а сестри? Сестри, горе вам, було це отак, було це просто і дуже реально, було це навіть колоритно, бо родичі, що не кажи, народ насправжки колоритний.

На свій день народження граф²¹⁴ приймав численних гостей²¹⁵. Потім я водив цих гостей по Житомиру, показував красоти. Потім

бачив графа, він тримав у руках щойно видану книжку: «Партизанськими стежками» Гайдара. Переклав книжку Євген Концевич. Найоригінальнішою, проте, пригодою на Тетереві була історія, яку я назвав: «ЩЕ ОДИН ПОБИТ ЛЬОЛІ ШАТУЛЬСЬКОГО НА ТЕТЕРЕВІ, або ж Льоля Шатульський – активістопатріот чи інакше, МОГИЛА НЕВІДОМОГО солдата». Було це так. Саме в четвер, коли, перепрошую, не туди полізли літери, так от саме в четвер, коли привозять на Тетерів гас, себто карасіну, приїхав автобус і зупинився якраз біля того місця, де була колись хата вельмиповажного громадянина Тетерівської околиці Лапши. (Трошки, правда, вліворуч, якщо стати спиною до неіснуючої вже хати ЛАПШИ (!). Люди подумали, що це привезли карасіну, себто гас, і побігли з банками до завулку, який, здається, має назву Лермонтовського. Але це був не гас і не карасін. Це був, увага, увага, зараз ми підходимо до розповіді про Льолю Шатульського і про його останній побит на Тетереві. Так от, з автобусу вийшли люди, з десяток чоловік, серед них був Льоля Шатульський, який відразу ж спрямував свої черевики на город і впевнено розчавив кілька стебел картоплинн. Потім роззирнувся, не менш впевнено повіривав картоплю і скомандував: «Лопату!» Лопату йому мовчки дали, і Льоля ентузіастично врізав нею землю. «Ето тут, – сказав він. – Я точно помню, што ето тут!» Оскільки Тетерів – невеличка місцина, і оскільки мали давати карасіну, себто гас, то весь Тетерів задоволено витягнув шиї, вилупив баньки, себто очі, і слухав. Льоля, проте, намітив лопатою чотирикутник і почав копати. Цікавість була розпалена до меж, не беруся судити, чи привітався Льоля Шатульський до своїх колишніх сусідів, мені здається, що ні, бо подія була надзвичайної ваготи і треба було виявити всю рішучість характеру, всю несхитність і всю твердість; Льоля Шатульський копав. А оскільки давали, чи вірніше мали давати карасіну, себто гас, то юрба зросла ще більше, і вже перші хоробрі ступили на картоплю. «Ну да, – сказала ще одна корінна тетерів'янка, – я точно помню, це було тут». «Несомненно, – сказав Льоля Шатульський, – несомненно, тут била могилка і даже білі посаджені цвети!» «Я сама добре помню, – сказала Красіцька, (хвилинку уваги для помітки, чоловік даної Красіцької при німцях був поліцаєм) – мій чоловік сам його узяв, це був партизан, я точно помню, ми його самі закопали тихенько, чоловік мій сам закопував. Закрили дошками». «Несомненно, – сказав Льоля Шатульський. – Я хорошо помню ето место. Тут даже росли цвети, чорнобривци ілі как их» «Мій чоловік сам його закопував», – сказала Красіцька. Між юрбу в цей момент просунулася фізіономія Костіка Бая. «А, – сказав він. – та

це ваш чоловік закопував?» Красіцька відразу втратила балакучість і хутко мигнула між людські спина. Льоля тим часом копав. Автобус поїхав і приїхав знову. З нього винесли маленький гробик і поставили на розчавлену картоплю. Льоля Шатульський тим часом копав. А оскільки був четвер і мали давати карасіну, себто гас, то навколо нього згромадився чималий натовп. «Єсть», — сказав Льоля Шатульський і витягнув з землі здоровенну костомачу, щонайменше приналежності до коняки чи бугая. Костомачу оглянули досить скептично. Льоля тим часом витяг ще одну, не меншу. «Треба викликать хірурга, — порадила скромно одна із старушок, очевидно, завсїгдайка поліклініки. — А то його трудно розібрать». «Ну разве это человек, — сказав один з тих, що привіз гробики. Він сягнув рукою у гробик і витяг кістку. — Вот это человек». «Но я точно знаю, — сказав Льоля Шатульський. — Я проверил все книги в похоронном бюро і уверен, что его не забірали». «Та, певне, забрали», — сказав ще один скептик. Інші ж старожили надаремно ламали голову, щось ні один не пригадував, що тут колись була могила. Льоля Шатульський, кавалер медалі «За спасеніе утопающих», кавалер інших медалей, учасник сільськогосподарської виставки, скривив досить кислу гримасу. «Номер для Льолі цього разу не пройшов», — шепнув хтось заду єхидний і теж скептичний.

Оце таке!

В.

16/VI-67 р.

Здоров, братця!

Мені весь час нині трапляються старі книги і я, не в силі відмовитися від них, влажу все далі в борги. Єдина надія вилізти з них — видання книжки, але що буде з нею, я ще точно не знаю. Втім, це таке, що, так би мовити, минається. Ніла вже працює, то якось викарабкаємося. Для тебе я маю ще один словник, це «Правописний словник», досить величенький, сторінок на 800, звичайно цікавий передусім збором слів, яких тут чималенько. Видано його в Львові десь у 1941 році, це передрук нашого східнянського словника, який вийшов десь був в 30-х. Скоріше в кінці 20-х років. Гадаю, він тобі знадобиться. Дістав таких два — тобі й мені. Маю для тебе ще дрібненьку книжечку: оповідання П. Куліша «Орися». Я ж дістав іще кілька перекладів Підмогильного, навіть з автографами самого Підмогильного. Це романи: «Горіо» та в 2 томах «Рід-

ні діти», чи б пак «Бідні родичі». Купив Доде «Татратон із Тараскона»²¹⁶ в. 20-х рр., том Бласко Ібаньеса і збірку оповідань того-таки Ібаньеса, Доде і том Ібаньеса переклав Іванов, рідний брат знаного бібліографа Ю. Маженка, а оповідання Ібаньеса переклав В. Самійленко, це, до речі, остання його робота, в цій же книжечці некролог на його смерть. До речі, в Держлітвидаві, себто «Дніпрі», має вийти «Хатина» того ж Ібаньеса, в перекладі Самійленка, звичайно, тобі куплю. Я взагалі зараз цікавлюся перекладами 20-х років і по змозі пробую їх купувати – тоді перекладацтво стояло на вельми високому рівні, тим більше, що на це клали свої сили дуже і дуже поважні люди. Коли б, наприклад, зібрати все перекладене Підмогильним – була б прецікава збірка. З інших придбань я маю одну вельми цікаву. Це 1-й том «Історичного словника української мови» Тимченка, доведений, правда, від А до В, це т. з. перший зшиток першого тому. Доля цього словника вельми сумна. Видав він іще один зшиток, але був він у вікопомні часи вилучений і знищений: нині збереглося всього лишень кілька примірників, які були, очевидно, сигнальні, і є, певна річ, раритетами. Це словник мови старих українських актів. Маю дещо і з шевченкознавства. Це в двох випусках збірник «Шевченко та його доба», видання 20-х років, і два щорічники «Шевченко» – теж з 20-х років. Оце такі мої нові придбання. Все це коштує доста-таки грошей, але проминути все те, кажу, не міг.

Нещодавно в «Літературній Україні» були вірші Л. Костенко. Чи одержав ти цю газету, бо я її чогось не одержав. Вірші винятково цікаві – це перша публікація її через три роки, брешу, через чотири роки. Надрукувала була газета і моє оповідання²¹⁷, певне, бачив, старе, звичайно, з 63 року, нових щось не дуже хочуть видавати. Маю якийсь розкиданий настрій, щось в голову нічого путнього не йде, здебільшого читаю. Написав був одну статтю до «Літ. Укр.», але чи пройде, не знаю: розклепав шкільний підручник²¹⁸, взявши до прикладу розділ про Котляревського. Хотілося б мені детальніше вивчити творчість письменників 20-х років, бо деякі для мене досить темна пляма, але текстів діставати важко, а то й неможливо, загалом, наше літературне господарство досить таки занедбане, як не жаль.

Відверто кажучи, я вже заскучив за розмовами з тобою, в Житомирі цього мені завжди бракувало. Твої пригнічені настрої чинять мені біль, не знаю навіть, що і відказати, адже попереду ще така колосальна прірва часу. Очевидно, про неї краще не думати. Все-таки я радив би тобі більше поринати в оману творчості, більше про неї думати і по змозі писати: для мене у війську – це

було єдине спасіння. Можливо, для цього треба зрушити в собі деякі скови, і писати, нестримно і багато, добре навіть якогось романа. Гадаю, матеріалу в тебе мусить бути, врешті, не обов'язково ладнувати якусь сюжетну схему, можна втиснутися у фіксацію якнайскладніших переживань, настроїв, фіксацію нашого інтелектуально-нервового життя. Мені оце випадком попала до рук недрукована повість Підмогильного²¹⁹, не встигли ще видати, яку він написав перед своїм кінцем на волі, це щось у цьому роді, надзвичайно багата фіксація надзвичайно складного світу щоденного нервового життя. Здавалося, що автор хотів навіть виговоритися, виговоритися, не зважаючи ні на що, ні на кого, адже окрім політики і всіляких нашарувань суспільних, існує дивна, невідомо для чого потрібна, надзвичайно складна людська особистість, яка живе, щодень наростаючи новим часом, в якій іде колосальна робота мозку, нервів, органів життя, все це можливо, на перший погляд, складає дрібниці, але ці дрібниці, в свою чергу, складають людину, і поки в нас є те, що зветься можливістю існувати, поки ми здатні бачити і відчувати, маючи на собі тягар, а може, спасіння відтворювати все те, що бачено, чуто, відчуто і думано – треба відтворювати. Треба творчості ДЛЯ СЕБЕ, творчості такої, де не було б ні спускання до чиеїсь високості чи низькості, чийогось смаку чи несмаку – треба спішити відтворювати, спішити розказати про людину, світ, її організацію, невідомо для чого, невідомо для якої мети, але я знаю, що ТРЕБА, бо в цьому запорука і нещастя того, що ми звемо художником, інакше все життя перетвориться на цілковиту сіру пляму, цілковите Малоіснування, треба все-таки, я в цьому переконаний, спішити. Не можу пояснити цього докладніше, але мені хотілося, аби ти скинув із себе тимчасові, а відтак постійні вагання, і поринув у цей з'їдаючий процес. Тоді тобі зникне з очей сіра фарба і ти побачиш, хай обрямлене колючим дротом, але сонце, сонце самооблудного вогню життя, як не патетично це звучить. І треба класти на цей жертвник свої сили – людина доти живе, поки має працю, яка змушує її тримати себе в дії (згадай свого Стаха Крамара)²²⁰. Оце таке. Будь. В.

Од. 22. VI. 67 р.

22/VI-67 р.

Здоров, братця!

Не чую від тебе ніяких вістей, мені лише Тоня передала записочку. Твоє прохання про портрети класиків виконую: зладив тобі

бандерольку: портрети (раніше щось не бачив їх у продажу), книжечку «Дівчина з легенди Маруся Чурай» і поклав пачечку «Золото-го руна» – привезли мені з Москви, бо тут, у Києві, він щось безнадійно зник. Ще трохи, і я виберуся із зтяжної, яка була для мене, фінансової кризи і зможу тобі знову частіше слати книги. Сподіваюся за півмісяця розрахуватися з боргами, тоді буде легше: я писав тобі, що через старі книжки вліз був у борги. Виручить мене «Літ. Укр.», і Ніла теж пішла вже на роботу. Може, бачив у «Літ. Укр.» мою статтю про підручники. Вона скорочена вполовину, але все ж мені вдалося нарешті поставити питання про взаємозв'язок поем Котляревського й Осипова. Звичайно, докази про те, що Осипов користувався Котляревським, зняли, але добре поки що це. Жаль, що фактично ніде підняти на цю проблему дискусію: я активно повивчав історіографію з цього питання і «готовий сразиться», але ні з ким і ніде. Наукові дискусії нині не в моді, особливо тоді, коли щось стає на шляху тої чи іншої літературної догми. Зараз «Літ. Укр.» трохи пожвавилася, і це, певне, буде доти, доки не з'явиться з відпустки ЗУБ. Цей чолові'яга швидко наведе лад, і все знову добродібно задрімає, як досіль. Великий майстер, чоловік, задрімлияти...

Я нині працюю над своїми романами, які прагну таки видати в «Молоді». Все начебто тече за нормальне, але «Молодь» – химерне видавництво, і я тоді заспокоюсь, коли матиму звичайний реальний... аванс. А він мені доста таки потрібний. Одне, розрахуватися з боргами, друге, мати наша досить кепсько себе почуває: в неї приступ за приступом печінки, треба послати її в Трускавець, а на це потрібно якнайменше 150 крб. Третє, хочеться з'їздити до тебе. Крім того, хотілося б підготувати до школи твоє чадо, тобто замовити їй в ательє гарне пальгечко, купити формочку, вірніше пошити, бо куплене на неї не налазить, і т. д. Таким чином, маю багато практичних турбот, які можуть вирішитися тільки після угоди з «Молоддю». Рецензії маю позитивні, але й ти мав їх позитивні. Але це таке грошово-практичне і нецікаве.

Літо приносить в літературному житті спокій, всі роз'їжджаються. Щось нічого не чути. До речі, чи одержав ти мій опис 22 травня?²²¹ Можу тобі додати, що серед тих, хто постраждав, був один з твоїх знайомих, який назвав свого сина буйним іменням, а дочку не менш оригінально²²². Всіх було четверо, але все кінчилося благополучно, і особа, що має ідентичне прізвище з героєм мого оповідання²²³, одержала свого таточка назад. Зараз багато читаю, переглядаю стару літературу, недавно з великим задоволенням наново перечитав деякі оповідання Лесі Українки. Все-таки писала вона здорово, що не кажи, особливо сподобалось «Помилка» і

«Примара». Загалом зараз щось мені нічого не пишеться: треба зосередження, але треба займатися правками тощо, і це зосередження не дає. Але для мене це все часове, отож я не дуже журюся.

Я чув, що в умовах, в яких ти перебуваєш, люди часто тішать себе вивчанням іноземних мов. Може, ти хотів би того-таки? Тоді напиши, що саме. Можеш глибше зайнятися польською, я б послав тобі самовчитель польської мови і міг би постачати тебе польськими книжками, зараз, до речі, в книгарні дещо є цікавого. Може, хотів би зайнятися німецькою, то теж можна щось постачити. Гадаю, це річ непогана, а час все-таки іде швидше. Польською можна, наприклад, читати щось із світової літератури, значно більше, ніж іншою, вони люблять перекладати багато.

З друкованих новинок зараз щось небагато що є. В періодиці теж рідко що з'являється. Це і зрозуміло. В «Ранку», кажуть, в № 7 має бути гарне оповідання Явтушенка, зверни увагу²²⁴. В № 6 «Вітчизни» оповідання Гуцала досить слабкі, хіба що перше непогане. Десь в «Україні» надрукувався Дрозд, але кажуть, що жаль 20 копійок, щось погане.

Я дістав одну маленьку, але цікаву книжечку. Це приблизна бібліографія періодичних видань, які в нас виходили в час революції. Згадується там і дореволюційні видання. Відкриттям для мене було, що до 1914 року в нас було п'ять великих, чи, як звуть їх, товстих, журнали: це – «Літ. Н. Вісник», «Українська Хата», «Світло», «Дзвін» і «Сяйво» – це не рахуючи тижневиків, півмісячників, загалом на Україні перед світовою війною виходило 17 укр. часописей, журналів і кілька мішаномовних. З кінцем 1917 р. на Україні виходило біля 90 – 100 часописей. Стрибок, як бачиш, був величезний. Подаю ці вістки, знаючи, як ти цікавишся бібліографією.

Чекаю від тебе чогось нового з писань. Мене це дуже цікавить. Я оце недавно переглянув твоє, дуже невелика в тебе кількість. Добре було б, щоб за ці роки вимушеної відпустки ти її солідно збільшив, бо тоді довелося б починати заново. Не хочу лише, щоб ти гнобив себе графоманськими тінями Москальчуків і Грабовських²²⁵ – проза вимагає певної вистойки, а означені тт. поети... Але це все дурниця, гадаю, ти сам тверезо оцінюєш ситуацію, бо, власне, оцінювати її тверезо ТРЕБА.

Тут в Києві я не бачу ні сонця, ні води, щоб купатись. Дні стоять досить сонячні, але я, акі шур, ввіткнувся в книги і папери і сонно блимаю на світ, теж акі шур. Бо все-таки хочеться часом і сонця. Кудись поїхати, як ото мріяв, не випадає чомусь ніяк, чомусь, все чомусь, бо все обертається в певних обрисах.

Віва! Живи, не тужи, а коли тужиш, то все одно живи!

В.

Здоров, братця!

Помалу котиться літо, вже добігає до кінця червень, якість воно в мене безлаберне, бо і роботи в себе нема особливої і, як кажуть, «взагалі». Відсутність грошей не дає мені змоги мати одну з найвищих насолод – пошуки і купівлю книжок, хоч, в суті, я весь час щось таке та купую, хай позичивши; хочу сказати, що відсутність грошей дає мені споловинене задоволення від пошукувань на книжковому ринкові. Це розбиває мій вже укладений розпис часу, хоча намагаюся текти саме в тій течії. Щодня ідуть грози, і я пишу помаленьку оповідання про тамті грози, воно так і зветься «Грози»²²⁶, написав уже 8 сторінок і ще далеко-далеко не бачу кінця, хочеться мені написати нутрово-сумне оповідання і цим погасити і свій сум, і свою неактивність. Мої ділові справи (книжка, Скородода) стоять в тому стані, коли немає нічого певного і все висить, ще не можу в'яснити, з якого боку і куди. Але воно таки висить, бо не маю ще ніяких практичних результатів. Правда, проблема хліба насущного в нас поки що вирішена: Ніла вже щодня ходить на роботу, читає і править статті про дошкільне виховання, про організацію роботи дитсадків, про ігри в цих дитсадках і про ідейне виховання в дитсадках. В методичних розробках трапляються достеменні перли, як от: «ОБРАЗ КОЗИ-ДЕРЕЗИ», мабуть, є розробки про образ пана Коцького, що він був лютий експлуататор, а лис Микита був типовий представник панської верхівки, яка гнітила трудовий народ, хай це і домисел, але суть від того, певне, не міняється; може, тому і я прочитав був розділ шкільного підручника і написав про це в газету. Там теж були такого роду перла, і мені якось навіть приснився «мотив віддання дівчини заміж», це була не абстрактна картина, а може, й абстрактна, я бачив різнокольорові шматки ліній, з закрученими хвостиками, в кожній з цих ліній не було кінця, хоч хвостики були закручені, очевидно, були то заячі хвостики, заокруглини. Я згадую Галчинського: «Ви долинок – то не рима і не викрут, то було таке місце в тій залі», – в голові мигають уривки віршів, перекладені мною таки, дещо в них справді таке, що запам'ятовується. «Тут не pomoже крик, а щось я значу, той же сон, той же блиск, срібна акація, зойк струни, міцна все ж, тугосталева, бренькаю тут я теж другий вже червень, пахне, де не ступи, для бджіл і їх праці, срібний вій, срібний пил і срібні акації». Правда, акації вже перецвіли, цвітуть троянди і лілеї, цвітуть в парках і на алеях, у скверах і на клумбах. І серед цього квіту

шаленіють грози, батько прислав листа: картопля виросла висотою в метр. Риба не ловиться, але з липня, певне, буде клювати, цього року зібрали, грубо підрахувавши, десять відер полуниць.

Купив я собі і тобі «Ніколо Буало: Про мистецтво поетичне», видання серії пам'яток естетичної думки, Київ, «Мистецтво», 1967 р. Костомарова ще в продажі не було, чекаю, бо маю настрій написати про нього детальну рецензію. Мені казали, що моя рецензія на Хоткевича мала відгук в «Рад. літ-стві», де якийсь поважний чоловік на мене накинувся з мокрим рядном, на жаль, чи на щастя, того відгуку я не чекав, тобто я хотів надрукувати: того відгуку не читав, і мокре рядно накрило не мене, а абстракцію, яку я визначаю, адже кожний з нас визначає ту чи іншу абстракцію, як людина, ця абстракція може мати значно більше значення, ніж сама людина. Наприклад, людина геніального Богдана-Ігоря Антонича загинула зовсім так, як і будь-яка інша, — десь я читав, чи в «Дуклі», чи де, здається, в «Дуклі», наївний вигук: «Невже Антонича, найбільшого українського поета ХХ століття, не могли покласти до кращої поліклініки?» Очевидно, не могли, думаю я, бо тоді ще не було оцінено Антонича, як абстракції, тоді він був просто непомітна собі людина, зовсім звичайна, зовсім нічим не особлива, а хіба ми можемо докладати епітет «геній» до такої звичайної людини, геній мусить мати демонічну зовнішність, скільки їх було, демонічних зовнішностей, без того «генія»? Лише згодом, коли людина-Антонич зник з лица землі, коли зник дуалізм сірої людини, стала мати значення абстракція-Антонич, і всі, а може, й не всі, а багато хто, раптом ахнули: в нас був геній, був геній; абстракція Антонича ожила знову, але нікому немає діла до тієї сірої людини, що звичайно собі ходила вулицями Львова, звичайно собі їла і навіть не розмовляла афоризмами. Отож я й кажу, що абстракція людини має більше значення, ніж сама людина, генію дозволяють бути гомосексуалістом, педерастом, неврастеніком, але він мусить відрізнятись від інших, **ІНАКШЕ ЙОГО ПРОСТО СОБІ ПЕРЕСТАНУТЬ ПОВАЖАТИ**, це одна із найсумніших істин нашого існування і, очевидно, істин неперехідних. Абстракція людини може досягти собі того, що людина мріє про себе, і коли нині я вдивляюся в дивовижно-звичайні фотокартки того-таки Антонича, мені стає якось по-особливому сумно. Бо Антонича таки не могли покласти до кращої лікарні, бо це мало бути піклування не про абстракцію людини, а про неї саму, — це мусіли робити мати, дружина та і все.

Для більшості людей ми абстракція. Але найгірше те, що і більшість людей для нас абстракція. Ось тут найбільша неперехід-

ність, ось тут і є запорука існувань кіл, які не мають і не можуть мати в своїй лінії кінців. Але коли їх окреслювали, то з чогось-то починали?

Оце таке. Вислав був тобі бандеролію, чи одержав?

Вітання тобі від Ніли.

В. Н.

Шлю своє фото, зроблено воно твоїм колегою Г-вим²²⁷.

В.

Кінець червня 1967 р.

З задоволенням я перебіг очима перелік отих книжок, які там тобі трапляються, і війнуло на мене ароматом старого паперу і тим особливим духом давнього друку, сповненого смыслом сталої цінності і незвичайної принади. Ця принада, один раз заволодівши нами, заманює нас усе далі й далі і завжди тривожить найчарівнішим хвилюванням, яке, думаю, ти пізнав, може, більше, ніж я. І ця принада підказала мені, аби я переслав тобі скількись там карбованців, і коли щось трапиться цікаве із старих видань, сподіваюсь, ти прихопиш і на мою долю. Гроші ті я надішлю трохи згодом.

А «Правописний словник», що ти купив для мене, я, напевне, вже маю тут. Мій словник — це грубий томик невеликого формату у 784 сторінки. Виданий у Львові 1941 року. Це перевидання київського словника (1931 р.). Передмова до «Пр[авописного] сл[овника]» написана Василем Сімовичем. Якщо твій і мій примірники тотожні, то я свій можу комусь подарувати. Варто ще з'ясувати, чи не вельми в тебе пошарпаний томик. Бо мій дуже гарної збереженості, ніби щойно вийшов з друку.

Почав читати вислану тобою «Словацьку новелу». У «Вітчизні» здибав твою рецензію на кубанські пісні²²⁸. Також з цікавістю прочитав статтю про підручники укр. літ-ри²²⁹.

Вчора була неділя; я з приємністю провів час за кавою. Слухав цікаві пісні; взагалі тут рідко коли співають. Зелена трава, за дротом поруч густий березовий гайок, якась ілюзія затишку, незважаючи на те, що недалеко бовваніє вартова вишка, і гаряче сонце.

Щонеділі тут грають у футбол і, уяви собі, я ходжу дивитися. Але й тут своя причина. Може, коли-небудь спробую хоч частково охопити тутешнє життя, інколи і хочеться.

Отак ще один мій лист вирветься з цього, оточеного густим лісовим колом, чортового закутка у великий світ.

Багато є речей, на які я дивлюся із здивуванням і водночас спокійно; головне, що тяжіє над цією цяткою чортового кола, це яскраве, стале і стійке усвідомлення. Я — це я, і хай йому біс; добре розумію, що до болю гарне шатро неба (немов би символ буття) не замикається одразу на тому завмерлому темно-зеленому лісовому колі.

Вгадую пахучу пристрастну млюсть українського літа.

А на закінчення приведу «ізреченіє»²³⁰. «Запомні сам, скажи другому, честний труд — дорога к дому».

Бувай.

АШ.

Я тобі вже давненько вислав одне оповідання (не лишивши в себе копії), чи одержав? «Нічого не сталось».

7/VII-67 p.

Здоров, братця!

Одержав нарешті від тебе листа (сьогодні 7 липня, а одержав кілька день перед цим). Не відповів відразу, бо несподівано захворів, вдарила мене температура до 39 ступенів, і я мусів три дні провалятися. Сьогодні вже оклигав і оце сів за писання супліки в твої краї. Але перш за все про новини. Приїхав до Києва випущений від вас художник Д-й²³¹, він заходив до мене, передавав від тебе вітання, був дуже ввічливий і гречний, якраз перед цим він прокатався до Канева, поклав там квіти і оце нині відвідує знайомих і незнайомих. Ми мило порозмовляли, довго він у нас не сидів, бо мав якісь справи і пішов, гречно поцілувавши на прощання Нілі руку.

Мав я ще одного гостя, це відомий тобі житель Закарпаття і твій колега Х-к²³². Як виявилось, він уже не житель Закарпаття, вірніше не хоче ним бути; сповістив він, що розвівся зі своєю жінкою²³³ і ось зараз ринувся кудись вступити. Подав він документи до Київського художнього інституту і чекав проходження конкурсу — коли не пройде, збирається знову їхати в далеке північне місто²³⁴, звідки й прибув не так давно з багажем паскудної дівичі. Так от, він звільнився, як йому вірити, від цього багажу і прагне кудись вступити, одне слово, чоловік продовжує свої пошуки. Було б для нього, звісно, краще, коли б він вступив у Києві, хоч би, може, навчився чого. Він зацікавився поезією Антонича, і я дав йому прочитати свій том. Оскільки в той день, коли він приїхав, мене ламала температура, то я детальної розмови із ним не вів. Чоловік, як бачиш, химерний і весь — пошук. Але це, гадаю, краще, ніж би такого пошуку не було.

Про «Правописний словник» ти пишеш той самий, це такі книги однакі, ніяк не сподівався, що ти його дістанеш. Словник цей непоганий, заплатив я за нього 3 крб., проте, він у мене (тобто твоїй) збереженості не дуже хорошої, тому я тобі не радив би дарувати його кому, бо, можливо, я зможу на словник щось тобі виміняти зі старого, тим більше, що словники – «ходкий товар».

Я послав був тобі бандеролю з «Днем поезії» за цей рік і вислав обіцяне оповідання. Оповідання, яке ти був вислав, я вже давно одержав і написав був про це тобі, але ти, певне, того листа, як я здогадуюся, не одержав. Я там писав, що оповідання мені тематично знайоме, бо Лебідь²³⁵ знайомий мені також добре. Я перечитав і передрукував його, взагалі воно здалося мені слабшим інших, трохи забагато розписується дитячий побут, тобто я хочу сказати – тут виявилася своєрідна невідповідність, частину дитячу ти писав, як дитяче оповідання, а частину дорослу – як доросле, в результаті воно вийшло і не дитяче, і не доросле. Купив тобі двохтомовик М. Костомарова і «Поетику» Аристотеля. Сам я перечитую Костомарова, він, уяви собі, мені подобається, як не дивно, але лишився читабельний і дотепер. Правда, ні повісті «Чернігівка», ні повісті «Кудеяр» тут нема, але цікаве є. Збудований двотомовик так: 1. Поезії, Драми; 2. Російська проза. Тобто перший том український, другий російський. Видане видання досить сіро, навіть дуже сіро (маю на увазі зовнішньо), але добре, хоч є таке. В оголошеннях на нові видання є згадка про одностомник П. Куліша.

Вийшов II т. «Історії укр. мистецтва», ще не купив, бо треба на це 5 крб., а я хочу купити 4 томи журналу 1906 р. «Нова громада»²³⁶, які коштують 12 крб. (це все в книгарні письменників), вони мені лежать відкладені, це коли б дістати хоч трохи журналу «Укр. хата»²³⁷, ото був цікавенький.

Пишу нині рецензію на Костомарова, хочу десь прилаштувати²³⁸. Коли я став фаховим писателем, то треба активніше соватись скрізь. Отож осідлую коник рецензій, статей тощо.

Зараз у мене має десь остаточно вирішитись з «Молоддю», все на рейках, як кажуть, оце лише чекаю, аби все остаточно узгодилось, тоді вільніше можна буде зітхнути і кудись поїхати, бо все-таки хочу навідати старі українські містечка. Але що з цього вийде, ще не знаю, бо хто нам дасть гарантію, що буде завтра чи позавтра. Літо нині справді непогане, але його «пристрасна млюсть» на асфальті відчувається не вельми.

Не хвалився я тобі ще одним надбанням, зробленим трохи раніше. Це т. з. «Руська історична бібліотека» О. Барвінського, є їх 14 томів по два томи в одній книжці, видання львівське 1886, 87,

88, 89 рр. Це складена з різноманітних монографій історія України від початків до гетьмана Брюховецького. Не знаю, чи було продовження цієї бібліотеки, але є від 1 по 14 том. Томи, звісно, невеликі. Багато там праць Костомарова, є його знаменитий «Богдан Хмельницький» в 4-х томах і частина його звісної «Руїни». Видання трохи химерне хоч би тим, що воно друковане не кулішівкою, а правописом Максимовича, зо всіма отими лапками, хвостиками тощо. Загалом радий, що маю його. В мене досіль були з цього видання 7 – 8 тт. в одній книжці, а це купив всі інші і якраз без цих двох. Приємна випадковість. Правда, коли б був дубль, то теж не біда, тобі віддав би, але вийшло саме так.

Оце таке.

Вітає тебе Ніла.

В.

Н.

Приписка Неонілі Біличенко:

Вчора ми були на бенкеті – замивали одну кандидатську дисертацію. Гуляли майже до ранку, надивились на літературознавчу братню. Завжди вітає тебе моя мама. Сказала, що коли ти повернешся, закатить всесвітній бенкет на твою честь, і ми на це пристали. Я вже заробляю гроші, Валерка всюди хвалиться, що тепер я годувальниця. А книжки в нас таки справді є дуже гарні, буде тобі що подивитися. Viva.

Ніла.

15.VII-67 р.

Здоров, братця!

Приїхали ми з Нілою в Житомир, вона на кілька день, а я на тиждень. Хочу трохи відпочити, наковтатися сонця, накупатися. Житомир зустрів мене виключно своїми запахами і настроєм: все було налите по вінця сонцем, вже почалося липнече жухніння, листя, трава, бур'яни, одночасно все має запахи: сіна, бур'яну, що поступово розкладається під сонцем, а вечорами – річки. Хочеться встоятися і врівноважитися, бо за кіївською метушнею на те не було змоги ба й часу, а того вже потребує моя душа. Взагалі я хочу поїхати кудись, хоч немає на це певних шансів. Іри зараз в Житомирі немає – на вакаціях в селі. Твоя половина працює щось більше норми, бо хтось там не вийшов чи що, я вчора агітував її до купання, і все сімейство, приготувавши холодець, коржики, пряник, замісивши тісто на наполеон, адже завтра материн день народжен-

ня, вийшло купатися на річку. Твоя половина рішуче відмовилася вилазити з річки, а батько, згадавши молоді роки, стрибав у воді, а вийшовши, зазначив, що треба було б спробувати ще сальто, чи вистачить сили. Але сальто спробувати він не зважився, тому на цьому і закінчилося. Вчора був гарячий день, сьогодні не менш, людей достобіса, вчора троє топилося, а одна дівчина втопилася — це було схвилювало пляж десь на півгодини, але ще через півгодини всі так само купалися, лише дехто дивувався, як це можна в такій річці втопитися. Я сам бачив втопленницю, правда, здалеку, її несли на катер, юрба бігла слідцем, все-таки людей тягне дивитися на це. Перед сном батько ставив пастки на шурів, але жоден з них, звичайно, не попався, вранці я бачив настромені на пастки висушені шматки хліба. Вони були вже такі, що не диво було, що шурі їх не їли (а може, подумав я, вони і насаджені такі черстві). Вранці я прокинувся від гомону молочниці, яка принесла молоко, так було і раніше, колись; одне слово, життя має багато постійних рисочок, які доти постійні, поки живуть творці цих дрібничок. Вчора ще ходив у місто, вулиці були розпечені, коло автоматів з водою стояли юрби. Я наштотхнувся на якусь тіточку і перепросив, але щось смикнуло мене озирнутися: була це моя однокласниця²³⁹. Але від тієї однокласниці лишилася тільки сама подоба (в мене, очевидно, також, судячи з її реакції) — була це вже немолода, висушена жіночка, яка тягла віковичну авоську з огірками, чи щось там ще, ми поговорили трохи — тут теж відвічна схема, працює, певне, продавщицею, як більшість моїх однокласниць, має сім'ю, дитину, ось, здається, і все.

Завтра відзначатимемо день народження в матері. Прийде, як обіцяла, Стаська з дочкою, тьоті Лени нема²⁴⁰, в Балті, оце будуть і всі гості. Вип'ємо чарку, порозмовляємо, а там для неї почнеться 57-й рік. На річці, як завжди, брати Баї, один ловить рибу, а другий загоряє — ще раз відзначаю я багато постійного, але і тут відчувається ефимерність; оце вчора батько швидко прибіг з річки і до матері: «Знаєш, помер Лукавецький, вже місяць». Це той, який живе в Броварах, але не той лобатий, як пояснила мені мати, і не той, що сфотографований з нашим дідом, того я якось бачив у спину, вказав мені на нього батько — дідок, який має багато років і все ще міцно ходить по землі, а той, що вряди-годи перевозив, міняючи зажерливого Тимоху. Зустрів митьцем на вулиці нашого двоюрідного братка Діму²⁴¹, який шпарив кудись в страшенно синій сорочці: «он балакаїть по-руссскі». Приблудна кішка, яку привів Женька, вкрала шматок м'яса — її виженуть.

В.

Здоров, братця!

Я все ще в Житомирі, вбираю у себе враження сонця, людей, що гріються під сонцем, краєвидів, враження відгуків минулого, враження від розмов, хочеться більше слухати і бачити. Як завжди, все, так би мовити, тече, і я це сприймаю на повне серце, адже наші ровесники вже давно стали цілковито дорослими людьми (кілька днів тому мені зустрівся наш сусід Кукса²⁴², він ішов широким кроком, а за ним ледь встигаючи, поспішала його жінка. Жінка була вагітна, живіт мала гігантський, було гаряче, а вона надаремно прагла догнати свого мужа). Це, звичайно, цікава грань «дорослості», особливо, оця риска – чоловік попереду, широкий крок, а жінка позаду. Відвідав учора графа, а сьогодні старого²⁴³. Граф, як завжди, лежав (був я з твоєю половиною), ми порозмовляли про те-се, а потім мені спало раптом на думку: який його зріст, адже я ніколи не бачив його на ногах і ніяк того не можу уявити. Я наважився спитати про те, і моєму здивуванню не було меж. Його зріст виявився... метр дев'яносто шість. Порівняно з нами, невеликими, це справжній велетень. Я ще й сьогодні відчуваю від цього відкриття дивне і трохи несподіване відчуття. Граф нині – перекладач. Перекладає з польської Домбровську²⁴⁴. Мав учора сумний настрій і неважно себе почував.

Батьки, а особливо твоя половина, хворобливо чекають від тебе листа – його щось довго нема. Твоя половина весь час бігає до коробки, прибитої ще тобою, яка імітує поштовий ящик, але він порожній. Я сам знаю – це почуття (чекання потрібного листа) не з приємних; переконую, що тут звичайна затримка.

Кілька день тому приходила тітка Манька. Це було в понеділок, і її всадили до столу, бо вона мала бути голодна. Так воно і виявилось, після неділі вона завжди голодна. Що буває в неділю, ти, певне, знаєш, вони, тобто тітки, збираються по рублю і купують півлітру. Батько класично розіграв свою сестричку. Виявилось, вони таки справді пили і... ходили на цвинтар. Пити і ходити на цвинтар – це нова манія наших родичів. Вони спершу, правда, випивають, а тоді йдуть міряти могилки, щоб замовити замість дерев'яної залізну огорожу. В зв'язку з цим виникають дискусії: Ганя, наприклад, проти того, щоб включати в огорожу «Толю і Варку»²⁴⁵, а Манька за те, аби включати всіх. Гроші на огорожу мають зібрати з усіх родичів (про це вже точиться глибока і затяжна дискусія). Минулої неділі, сповістила тітка, в них був траур. Во-

лодька Краснолюдовський²⁴⁶ не запросив їх на хрестини. «І взагалі, — сказала тітка, — який інтерес туди ходити. Поставлять столи, дадуть по чарці, а тоді столи забирають, і давай танці устраївать. Не вип'єш і не поїси». Саме з тієї нагоди, в знак, очевидно, трауру тітки зібралися по крб. і випили. Все це теж вкладається в загальну схему, я обдумував долі багатьох тетерівчан, очевидно, їх варто було б укласти в одне русло. Я навіть придумав назву такому романові: «Околиця»²⁴⁷. Сюди можна вплести десятки доль і доль доста таки багатих. Про це ще треба буде подумати.

Лишилося мені в Житомирі бути два дні. Потім сяду за працю, хочеться дещо зробити. Але найбільше, що мені хочеться, це багато що обдумати. Хоч би цю «Околицю».

Сьогодні листа від тебе знову не було. Всі тут цього чекають найбільш.

Віва! В.

22.VII-67 р.

Основне, що я можу оповістити про себе, це те, що я живу. За цим криється безліч почувань, а що розмова про це не може бути ведена по-людськи, бо на перепоні не одні масні очищі²⁴⁸, то краще по змозі уяви все те. Нічого особливого, все те ж зіткнення правди і неправди, ширих і уявних чеснот. Нерушним залишається лісове кільце і хоч складається воно, здебільшого, з хвойних дерев, проте, зовсім не чути і найменшої хвилячки озону.

Я вже достоту надивився на різні характери. Може, коли здасться.

Вже у Явасі написав одне оповідання. На черзі інші. Це мені потрібно, може, щоб догодити старій звичці, та ще, признаюсь, приємно одразу ж після того, як щось написав. Покупатися у настрої, ніби щось зроблено і те щось до того ж і вагоме. Може, це схоже на самозаспокоєння і є своєрідним «хоббі»?

Про 22 травня²⁴⁹ не знаю нічого. Напиши іще, якщо то цікаво.

Щось сталого і вивершеного я не маю нічого, і дні ведуть мене за собою, і хоч би як вони не вражали своєю повільністю, невблаганна їхня хода інколи примушує сумувати.

...Пишу цього листа, сидячи на ліжку. Навпроти спить чоловік на ймення Адам. Він напрацювався у 3-й зміні і тепер спочиває. Лежить на спині, руки заклав за голову, з-під куфайки, якою він укритий, стирчать волохаті брудні ноги. Худий гострий ніс стримить угору з якимось похмурим містичним осмисленням; і взагалі, чоловік на ймення Адам скидається зараз на покійника...

Читаю я зараз, здебільшого, російські журнали, які беру в бібліотеці. З укр. там є лише «Вітчизна».

Нещодавно звільнився Іващенко²⁵⁰, з яким я разом працював. Якщо знайде до тебе, визнаєш конкретніше про моє буття. «День поезії» і портрети класиків одержав. Привіт дружині.

АШ

До речі, чи знаєш: у Москві вийшла чи мала вийти незабаром книжка «Сценарии итальянского кино»?

28/VII-67 р.

Здоров, братця!

Одержав твого листа від 22 липня ц. р., нині 28 липня, вже ми почали були турбуватися, бо довго не мали від тебе вістки. Мене радує, що ти все-таки маєш той т. з. «творчий стан», який дає змогу по-особливому сприймати життя, фіксувати його і намагатися перелитися в певні ті чи інші форми, звичайно, художні. Радує, що ти, нарешті, порушив своє творче мовчання там, в Явасі, для мене це відрадний факт. А щоб трохи порадувати тебе, я підношу тобі своєрідний подарунок з книг, куплених тобі. Їх небагато, всього дві, але, гадаю, ти їм доста зрадієш. Перше – «Записки Українського наукового товариства в Києві т. 12, Київ, 1913 р.» – це записки історичної і філологічної секції названого тов-ства з таким змістом: «О. Левицький. Про Василя Тяпинського, що переклав Євангеліє на просту мову»; В. Добровольський: «Михайло і Золоті ворота»; І. Каманін «Походження Б. Хмельницького»; В. Модзалевський: «До історії коломийців на гетьманщині»; І. Стешенко. Новий твір Я. Стороженка, брешу, Я. Кухаренка – «Харько – запорозький кошовий» з публікацією даного твору, Порш. М. «Робітництво України (нарис по статистиці праці); Хроніка за 1912 р.» Проте, головна купівля не ця. Я, знаючи твою особливу пристрасть до книжкових раритетів, вирішив зробити тобі ще одну купівлю, аби ти мав хоч одну справді стару українську книгу. Купив тобі я знаменитий «Киевлянин» Михайла Максимовича, це т. з. «Киевлянин» за 1841 рік, видання університету св. Владимира того ж 1841 року в Києві. Книга невелика, в 330 сторінок, без палітурки, на тонкому папері, прекрасно збережена – нема лише однієї сторінки, на якому закінчення вірша Хом'якова «Киев», але це втрата, гадаю, невелика. Зміст цього раритету такий. Згаданий вірш Хом'якова, М. Максимович – «Видубецький монастир». Він же – «Про монастир Гнилицький». Лист князя Острозького, В. Домбровський –

Луцьк. Г. Основ'яненко – «Добрий пан» – оповідання. Максимовича: «Топографічні замітки киянина», про вірші Червоноруські, про правопис «малоросійського мови», лист до Основ'яненка; П. Куліш. «Огненный змей» – повість, Максимовича: «Волинь до XI ст., родословні записки киянина», Пам'ятники Луцького Хрестовозвиженського братства; «Два листи князя Острозького. Віршований пам'ятник лаврської моголянської школи», А. Подолінський – «Звезда» – вірш, окрім того, «К сей книжці «Киевлянина» належить виньетка з зображенням будівлі Університету св. Володиміра». Оце така штука. Я, звичайно, в собі такого видання не маю, але хочеться мені зробити тобі якийсь високий подарунок, аби твоя книголюбська душа ожила і ковтнула кілька гарних, справжніх хвилин. Книжечка дороженька і дуже (деруть же), а попалася мені в букіністичній книгарні, думаю, вона тебе влаштує, тим більше, що досить багатий має і зміст. Матимеш книгу 1841 р. видання. Моя ж найстаріша укр. книга 1847 р. видання – це, не пам'ятаю, чи писав тобі, звісні «Украинские народные предания» П. Куліша, вид. Москва, 1847 р.

Я сів за писання здорового оповідання з нравів і життя Тетерева. Це матиме назву «Гніздо»²⁵¹, хочу показати кілька родин, з одного боку – Шевчуки, а з другого, Ювпаки, Горбатий зі своєю сестрою, Козак²⁵², яких я об'єднав в один рід Ювпаків, прізвища не міняю, мені здається, що прізвище Ювпак дуже характерне і його треба зберегти, тим більше, що гарантія в тому, що він не прочитає про себе, майже повна, хіба що хто наштовхне. Але і в тому не бачу гарантії, тому зважуся на таку вільність. Написано в мене 11 сторінок, але це лише початок, оповідання, очевидно, це буде повість, матиме сторінок з 50. З Шевчуків, тут уже прізвище я, звичайно, опушу, виступають покійний Сашка, божевільний²⁵³, з його пристрасною до Ювпакового теляти і до нашого дуба, бачу в тому зруйновану пантеїстичність – потяг до тварини, але з намаганням його заарештувати (тобто її – тварину), потяг до рослини, але з намаганням її знищити – тут можна простежити цікаві психічні ланки, виступає, як додаток до Сашки, його внук²⁵⁴, теж нині вже покійний, виступає безпорівнянна Ганя²⁵⁵, як носій чуток і звісток, бездоганний тетерівський «журналіст» в первісній її формі, виступає наш сімейний походенський герой Андрюша²⁵⁶ з його складними стосунками з жінкою і Горбатим – все це хочу злити до купи, об'єднати в єдинім струмені, знайти сюжетні пружини, взаємовідносини між двома родами, їх своєрідний антагонізм – цікава і постійна українська історія, вона, здається, буде неперехідна. Не знаю, що іще з того вийде, але поки що закопуюся в

себе, зачинаюся від світу – мені все це бачиться вже майже чітко. Це те, що я тобі згадував під назвою «Околиця», в суті, хочеться мені злити до купи кілька повістин, не зв'язаних між собою, зробити такий своєрідний «великий цикл»²⁵⁷. Про 22-го травня я був писав тобі, але, очевидно, цей лист до тебе не дійшов, скажу тільки, що було дещо особливого, але це одним реченням не передає, треба буде при нагоді розповісти, може, коли відвідаю тебе. Мене з книжкою застопор²⁵⁸, тобто грошей мені не дають, а книга поки що не редагується, обіцяють робити це восени, що ж, доведеться трохи почекати, можливо, через це затримається дещо і мій візит до тебе, хоч сподіваюся всі такі справи уладнати, аби було все в порядку, як кажуть.

В Житомирі десь півроку тому помер звісний літературознавець Ненадкевич²⁵⁹, ти, певне, про нього чув, я хочу розпитати, чи не лишилося що там з бібліотеки, можливо, дещо можна буде купити, але це вирішиться трохи пізніше. Про тебе пам'ятаю.

Ніла ходить на роботу, а я живу «творчим життям». Це мене поки що влаштовує цілком.

Бажаю добра! Пиши!

Вітає Ніла.

В.

2/VIII-67 р.

Здоров, братця!

Я купив тобі «Вибране» Драча, там є один новий цикл його писань, отож книжка має самостійний інтерес, купив також «Сценарії італійського кіно», які вирішив тобі послати, спакував бандероллю, вклавши туди «Золотого руна», – не знаю, чи одержиш, бо один раз були повернули, хоча тютюн, по-моєму, і не харчі, але як там не було, шлю тобі згадані сценарії, тут є, зокрема, сценарії «Солодкого життя» Фелліні, можеш прочитати, бо фільму цього в нас так і не було. Я оце не так давно бачив один новий фільм Фелліні – «Вони блукали по дорогах», фільм типово неореалістичний, дивився з цікавістю. Ми з Нілою були втрапили на кілька фільмів дуже невиразного московського кінофестивалю, загалом фільми були не першої води, але дещо цікаве було. Бачили «Сонце бродяг» – французький з Жаном Габеном в заголовній ролі, звичайний, але добротнo зроблений фільм, який, проте, глибокого враження не полишає; бачили «Операцію святого Януарія» – італійський, якому дали якусь там премію і який досить непоганий, принаймні

розумний. Загалом з кіно в цей рік не вельми, справжніх фільмів майже не було, так тільки дещо. А вже книжковий ринок-то зовсім бідний, якщо щось і виходить, то зникає з-під прилавків, маю на увазі кращу іноземну літературу, українська книга теж не вельми багата. Я переключився був на стару книгу, але це вимагає чималих грошей. Оце недавно дістав ще одну, дещо спеціальну: В. Перетц — Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI — XVIII веков, Ленинград — 1928 р.

Маємо поїхати в цю суботу, тобто 5-го, нині 2 серпня, до Житомира, відзначимо день народження твоєї половини, а я ще окрім того хочу розізнати в старого, чи справді що є там в бібліотеці покійного Н-ча²⁶⁰, можливо, щось вдасться там роздобути, не забуду і тебе... Але це виясниться в Житомирі, а зараз я засів писати своє оповідання (чи повість) про Ювпака, Горбатого, його сестричку і їже з ними, написав уже 20 сторінок і трохи застряг, очевидно, треба дати паузу, перечекати, а тоді перечитати — трохи відбився у відступи. Це, в суті, єдине моє заняття, бо чогось іншого робити не хочу, хочеться згрупуватися, зібратися, якщо обидва поняття не одне і теж, і покупатися в хвилях самовиливу — для мене це найвища втіха і найкраща робота. Мені хотілося б, аби ти прислав, що там є нового в тебе, до речі, чи одержав моє оповідання, яке я тобі послав прочитати (в машинописі — «Останній день»)?

В останній побит у Житомирі в нас була сімейна нарада, я, здається, тобі про це описував. Приймали участь: твоя жінка, мати, потім батько, я, пізніше — Ніла, ми сіли за круглим столом і детально обговорили т. з. житлову проблему. Було завважено, що: кооперативи в Житомирі вже зайняті на 1971 рік, що вони подорожчали на 30 — 40 відсотків, що досить віддалило перспективу в цій площині. За згодою твоєї дружини і при активній підтримці матері і батька, який дістав планку, тобто лінійку, вірніше планку, яка слугує йому метром, і виміряли наше подвір'я, міряв батько, в нього це хвацько виходило; так-от, було вирішено добудувувати до нашої старої-престарої хати дві кімнатки, аби твоя родина таки мала якась пристановище. Я згодився зафундувати, як кажуть, на це діло 500 крб., звичайно, при умові, що моя книжка в «Молоді» таки вийде, поки що я грошей не маю ніяких і не знаю, коли матиму; в твоєї половини є якась худа панчоха, вона обіцяє витрусити її, треба буде ще позичити, розрахунок на 1000 крб.; в матері є знайомі на цегельні, кобітка, тобто твоя дружина (до речі, вона вже змирилася зі своїм таким назвиськом) казала, що в друкарні можна виписати бляху; стовпів, хоч і наполовину гнилих, у нас вистачить (батько мрійно подивився на одного з дубів і сказав:

«Треба зрізати на фундамент один» — це вже якийсь надцятий його замах на ті дуби), але, очевидно, його ублажимо, бо стовпів, правда, напівгнилих, — запропонує осмолити — певне, таки вистачить, крім того, невідома мені Холоденчиха²⁶¹ «хотіла строятися, але в неї нічого не вийшло, і вона просить, щоб у неї забрали двері і стовпи, віддасть дешево»; дощок і всякого такого іншого, за визначенням батька, в нього, дай Боже всякому, одне слово, вирішили з приходом цієї весни і починати валити сіни й резиденцію. На місці резиденції буде кімната, т. з. «комнатушка» розшириться за рахунок кухні, кухня стане маленькою кімнаткою, а кухню буде зроблено на місці сіней, кухня, вирішили, буде спільна, кімнату робити з глухою стіною з розрахунком на стелажі, нарада закінчилася загальною згодою і деяким збудженням у батька, він таки гарячий (міряв). Кобітка, вірніше кубітка, виявила теж згоду, не знаю лише, чи питали щось у тебе, певне, Тоня описала цю подію, бо головне-то вирішувати треба тобі, адже це все для тебе робиться, точніше для родини, де глава ти і «ніяких гвоздей»; у всякому разі переповідаю це тобі «з етнографією» — на все це треба певної рішучості, батька було попереджено, щоб «готувався» цілу зиму і на весну був приготовлений, але що з того вийде — буде видно²⁶², чи побачимо, сказав сліпий, почуємо, сказав глухий, як безрукий голого обдирає і т. д. і т. п.

Будь здоров.

В.

План:

Це не вікно, а план.

8.VIII.1967 р.

Здоров, братця!

Учора ввечері, тобто 7 серпня, я приїхав з Нілою із Житомира, святкувалося 28-річчя твоєї половини. Вона виявилася, як сказала мати, «калічкою», тобто вмудрилася загнати в ступню дротину довжини см. з 5, притому досить-таки іржаву. Випили чарку, були все ті ж гості, себто ми і тьотя Лена (яку Борка виживає з квартири²⁶³ і яка не знає що робити, адже і сина жаль, і йти нікуди), одне слово, випили ми добру чарку, а потім спали, а потім знову чарку, наступного ранку, вірніше, ввечері цього ж дня, батьку знову стало погано, не знаю, чи не черговий це приступ, очевидно, йому треба про чарочку міцно забути, потім прийшла провідати твою половину графиня, принесла дарунок, ми дали чарку і їй, вона

була поважна і резонна, назвала себе «пісательшой», що було відразу помічено жінками, хоч те було сказано начебто жартома. Мав звичні і все ті ж візити; старий був поважний і теж резонний, граф, як завжди, лежав, і ми трохи порозмовляли. На цю поїздку я клав дві речі: розпитати про книжки і щось там зробити, а друге — мені хотілося ще раз глянути на знайомі місця, потрібні для моєї повістини, що я її назвав «Гніздо» (може, це й не повістина, може, оповідання, але не важно). Мені хотілося знайти кілька рисочок, яких мені почало бракувати, а може, лише самого враження чи, точніше кажучи, враження від враження, бо все-таки я описую свої старі враження. Для цього я мріяв побачити кілька облич, а відтак і кілька рисочок для тих облич, які я, можливо, трохи призабув. Прямо кажучи, мені був потрібен наш браток Андрей, ну і, може, хтось із сусідів, Ювпак, чи хто ще. Доля мені прислала Андрея, той попросив у мене монетку для телефону, сам гукнув, я встиг пильно простежити це обличчя, було воно доста-таки помнуте, в ньому вже менше вайлуватої добродушності, а більше трохи хитруватого, «потьюртості», кажучи точніше. Десь через день доля принесла мені ще одне обличчя. Це був Горбатий, саме те, що мені треба. Він ішов швидко, може, надуміру швидко, так, що фалди його штанів ритмічно метилялися біля черевиків. За руку він вів дівчинку, меншу Іри, в червоному платтячку, і ця дівчинка просто-таки бігла. Я встиг зауважити кілька деталей. Це сива, але густа чуприна, кучерява, я б сказав, не без деякої шляхетності, впереміжку з чорним волоссям, що надає волоссю своєрідного сірого кольору, ну і обличчя, тверде, впевнене, я б сказав, гостре і, звичайно, заклопотане, там же завжди були «діла», і я впевнений, що ці діла ніколи не переведуться, доки буде битися його енергійне серце. Я подякував долі за ці два потрібні мені нині обличчя — це дало мені те, що творило в настрої борозну, якої мені не хотілося.

Друга справа, щодо книжок, мала теж свій позитивний результат. Я зумів дещо вибрати, але ще не купив, буде це потім. Звичайно, це вже лишки, старий устиг там добре попастися, але дещо вартісне є. Ти, наприклад, уже напевне (якщо буде все гаразд) матимеш велетенський і дуже цінний коментар до листування Шевченка, видання десь 1929 року, чи що, матимеш ще і дещо інше, просто я ще не маю точного уявлення про ті книги. Видання Лесі Українки (Книгоспілка) там є, але неповне, деякі томи, я дозволю це заграбастати собі, бо це мене дуже цікавить, я глибоко захоплений драмами Л. Українки і, може, робитиму якісь студії; щодо іншого, поки що невідомо, коли це діло завершиться, опишу тобі надбання детально й опишу, що тобі буде, а що мені. Оскільки ти

не можеш бути присутнім при цій операції, спробую вирішити її сам, аби вівці були цілі і вовки ситі. Якраз одержав твій переказ на 20 крб. і моментально вклав їх у діло, тобто книги свої матимеш. Проте, хочу сказати, щоб ти надалі грошей не присилав, хай будуть у тебе, десь скоро надіюсь одержати за книжку і вже матиму і для себе, і трохи для тебе.

Десь за кілька днів до виїзду в Житомир вислав тобі дві бандеролі: «Сценарии италянского кино» і друга – журнал «Всесвіт», де є досить цікавий роман «Помилований смертю». Був під рукою «Ранок», вклав і його, хоч ти й передплачуєш, комусь даси почитати, номер якраз непоганий. Купив тобі, знаючи твою любов до скандинавської літератури, великий збірник «Датская новелла XIX, XX вв.» Купив це і собі, їхня новелістика до душі і мені.

В погоді вже чується серпень, тобто те негаряче сонце, яке, в суті, мене найбільше чомусь вабить. Ходив у Житомирі з Карапуцею, тобто твоїм чадом, купатися, вона вже трохи вміє плавати, пропливає, відштовхнувшись від моїх колін, аж п'ять кроків, це сповнює її гордістю й ентузіазмом, звичайно, воно, як і було, – вгодованеньке і оптимістичне. Ми привезли їй ранця-портфеля, тобто таку подобину, яка може бути водночас і ранцем, і портфелем, – носилася, як кіт з салом, перекладала і вкладала свої речі, одне слово, це те, що вона хотіла, бо їй хотілося і ранця, і портфеля, тобто бажання роздвоїлося, а тут здійснено і це роздвоєне бажання. Часто згадує тата, уважно слухає дорослі розмови, а інколи і собі розкаже щось до слова. Але розказує довго і трохи плутано. Кобета єст кобета. Думаю на свій день народження запросити батьків до себе, звичайно, з Ірою, бо їй треба перешити формочку. Оце таке, як бачиш!

Вітає тебе Ніла.

В.

Приписка Неоніли Біличенко:

Вітаю таки справді, справно читаю твої листи й Валерчині, а взагалі дуже хочу побачитись.

Ніла.

23.VIII.1967 р.

Здоров, братця!

Одержав твого листа з переписаним оповіданнячком про богему поетичну. Проглянув його, але не вчитувався іще. Загалом в тебе дуже добре вдаються пасажі, тобто місця описів, і гірше – ді-

алогі. Закомпоновано оповідання трохи німічно, вірніше, все дуже вже послідовно викладено. Але про це скажу детальніше, коли всядуся передрукувати, а відтак вчитаюся глибше. Це добре, що ти одержав тютюн. В Києві він зник безнадійно, це московський, мені привезено на прохання. Книгу Ласунського²⁶⁴ я купив був давно, і Тоня обіцяла тобі її послати. Чи не послала? А ось Уткова я не бачив. Може, де ще побачу. Загалом, я нині слабую на ангіну і не можу піти по книгарнях. Візьму на увагу. «Друг читача» я б вислав тобі обов'язково, але на цей рік не випишував, отож коли там з'явилася на мене рецензія, писана звісним тобі І. Сенченком²⁶⁵, то мусів розпитуватися, аби прочитати. Десь пізніше, коли покращає і з грішми, на що сподіваюся, гадаю передплатити цю газетку і тоді висилатиму її тобі. Назви польських книжок напиши, що можу, те дістану. Наприклад, купив собі недавно «Щоденник» укр. художниці, що жила весь час у Франції, Башкирцевої, там її названо росіянкою. Лише зараз вдалося дістати книгу, яку ти так хотів прочитати: «Ночі українські, або родовід генія», про Шевченка²⁶⁶. Я оце прочитав за день 100 сторінок з неї, справляє на мене дуже-дуже гарне враження. Дочитувати сам не буду, може, пізніше візьму десь прочитати, а посилаю її тобі, читається вона легко, і, гадаю, матимеш велике від неї задоволення. Та й не тільки ти. Гадаю, що така література допускається до вас, маю на увазі наукова польська. Панас²⁶⁷ не помилився, коли казав, що бачив мою половину в Жиленко. Вона там таки була і бачила Панаса, так що цей круг збувається. Вірш Глібова, про який ти згадуєш, зветься не пам'ятаю як, а починається: «Коли покину город суєтливий, добра і зла прикрашений вертеп», належить він справді Глібову²⁶⁸. До речі, згаданої тобою «Антології»²⁶⁹ в мене вже нема, я виміняв її в одного чоловіка на російсько-український словник Уманця і Спілки. Це надзвичайно цікавий словник, конче потрібний мені в роботі, має 40 тис. слів, займає невеликі, але дуже дрібним шрифтом набрані 1150 сторінок, включає, за свідченням А. Кримського, всі слова Даля і словника російської мови, виданого в кінці століття імператорською академією наук. Не вміщується тих слів, значення яких однакове в обидвох мовах, зокрема слів іноземних, що, очевидно, зроблено правильно. Але коли така розбіжність є, такі слова (іноземні) вміщені. Оце таке. Звичайно, дуже жаль і «Антології», але це мені потрібніше, бо потрібно для повсякденної роботи.

З книжок останнім часом нічого не купував.

Думав, що на день народження прийдуть до мене батьки, але батько після Тониного дня народження знову захворів і знову має

приступ. Два тижні не їв, малося йому погано. Мати телефонувала, що десь під двадцятье почав уже вживати манну кашу. Але як там до сьогодні (23 серпня), не знаю. Хочу з'їздити в кінці місяця до Житомира, можливо, поїду післязавтра, хоч ще хорую. А ні, то наступного дня. Там має вирішитися і з книжками, про які я тобі писав і куди я вклав і твої 20 присланих тобою крб.

З книжкою в мене ще й досі вирішується. Має вже скоро все бути ясним. Вкладаю тобі в лист кілька книжкових реклам: чи хотів би такі книги мати? Думаю, що хотів би — це книги ще не вийшли, але вийти мають.

Погода вже позбавлена літа, зараз маємо холодновиті вітри, які на мою ангіну, тобто кволе горло, діють зле. Я здебільшого сиджу вдома, читаю. Оце сьогодні цілий день читав «Ночі українські». Дуже втішна книга. Подано життя Шевченкове на вельми широкому матеріалі, вибрано його доладно і цікаво. Збирався до тебе з батьком у вересні, але чи старий зможе? Хотілося б його повезти, бо хоче дуже, але це ще вирішиться, бо не знаю, як він там: чи гірше йому, чи краще.

Вітаю усіх!

В.

29.08. — 1967 р.

Здоров, братця!

[*Перше речення набране на машинці — упор.*]. Зараз я в Житомирі, зробив собі невеличкі вакації. Батько покладений у лікарню, було йому зле (як бачиш, машинка відмовилася працювати — скрутилася пружина, я вже не захотів розбирати — ти в тому більше вже знаєш, бо розбирав її не менше за мене, а більше, отож переходжу на ручку). Щодня ми ходимо старого провідувати — рвота у нього нарешті припинилася і вже почав їсти. Десь у сусідній палаті помирає наш сусід Ревенцев, і старі про це розмовляють найбільше. Літо таки закінчилося, нині 29 серпня, погода дощовита і смутна, як і розмови на лавочці в лікарняному саду. В саду повно яблук, падають. На куцах з того боку річки з'явилися перші жовті клапті. Вони ще не жовті остаточно, а світліші інших, але це вже підступає осінь. Я, в суті, хотів провідчувати саме цей час, невідомо для чого, але хотів.

Позавчора був фейерверк, Бог зна з якої нагоди. Ми повели з матір'ю Іру. Зійшлося багато людей, такі сходини ти пам'ятаєш, обсіли скелі і всі чекали того фейерверка з прямодушною терп-

лячістю. І все на те, аби побаккали в повітрі, помигало світлом. Звичайно, були солдатські прожектори, які, звичайно ж, вишукували в кущах парочок і, звичайно ж, їх знаходили, і, звичайно ж, всі захоплено кричали і свистали, коли це траплялося. І вийшов подивитися фейерверк увесь «Тетерів», який стояв оточений дітьми – старі, онуки, діти, а на обличчях цвів один і той же вираз. Ми у свій час так само бігали туди, керовані всілякими почуттями, чи тому, що там баккатиме і стрілятиме, чи тому, що туди сходилося багато дівчат, які так само люблять сутолоку серед темряви, як і ми, а може, і те, і друге, не знаю, знаю лиш, що такої нагоди ми не пропускали, як не пропускає донині весь наш русомовний в парадних випадках і в стосунках до дітей «Тетерів», з усіма його простотами та смішним.

Були на тому фейерверку всі родичі того, що вмирає в якійсь палаті в лікарні, бо життя, як казав Плужник, воістину не знає спину, й всі з того роду, де вмирає зараз один з них, включили прямодушну терплячість в загальну – юрби. Це теж якийсь своєрідний штрих... Іра попала на таке збіговисько вперше і страшенно налякалася, втікала від того вогню, затуливши вуха і очі і тягнучи за собою бабу. «Коли я була мала, я теж боялася», – сказала, побачивши це, якась дівчинка років з 15. Виявилося, це була теж тетерівська дівчинка, коли я глянув їй на обличчя – на ньому спокійно цвіла прямодушна терплячість. Гадаю, наступного разу і твоя донька сприйматиме все це так безпосередньо.

Через два дні, не рахуючи сьогодні, – урочистий акт. Іра йде в школу. До цього вже все підготовлено. Вона теж чекає цього акту не без хвилювання.

В неділю, вперше за моє знайомство з графом, його не застав. Приїхав до нього на машині К-ов²⁷⁰ і забрав показувати йому світ. З книжками поки що теж нічого не взнав і не відаю, коли взнаю: старий поїхав десь на 2 тижні до Києва.

Збираємося завтра по гриби.

Viva!

Валерій.

6/IX-67 р.

Здоров, братця!

Отже відбулося урочисте відпровадження твого чада, себто Ірени Шевчук до школи. Акт цей був, звичайно, урочистий, бо і саме дитя просяклося урочистістю і навіть поважністю. Напере-

додні воно заявило, що лягає спати о 9 годині вечора, бо «треба рано вставати», саме встало о сьомій ранку, до цього було споряджено портфеля-ранця, одягло формочку і білий хвартушок, білі гольфики і білі черевички, вірніше тувельки, і ми всі, себто твоя половина, мати і я (Ніла приїхати не змогла, а батько в лікарні) пішли урочисто до 32 школи. Там уже було багато дітей, я побачив кілька знайомих облич з тих, хто привів своїх дітей до школи. Це була відомий бас Кудряшова²⁷¹, яку я не впізнав і яка мене не впізнала (неохота було), дружина твого однокласника Чечньова²⁷², і моя однокласниця водночас, ще одна моя однокласниця та ін. Одне слово, коло прокрутилося. Першокласники були, як курчатка, на них всі дивилися, а на щіках твого чада грав рум'яничик. Вона знайшла тут цікаві знайомства, чимало з садка, де вона була, прийшло таки в цю школу, вони зустрілися, обнюхуючись, як собачатка, потім їх завели до класу, вірніше до зали, що в колишньому вестибюлі, і перекликали. Виявилось, що Іра попала в клас, який веде Єва Йсаївна Ромова, та сама учителька, що вчила мене в 4-му класі, і яку, певна річ, знаєш і ти. Я зустрів тут старих вчителів: математичку²⁷³, вона мене впізнала, фізичку²⁷⁴ — не підходив, все того ж Григорія Яковича Білика²⁷⁵, вічно незмінного, на цей раз в нього окреслилася лисинка, Іриса²⁷⁶, який мав обличчя, що наближалось до розмірів мого, Анну Петровну, сиріч Резинову Ляльку²⁷⁷, ще декого. Вистроїли дітей у каре, Білик десь видер іржаву трубу для підсилення голосу, гаркнув команду, пронесли барабан, а тоді ввели курчат. Рум'янець на обличчі твого чада цвів. Промовляв директор, якийсь новий, препоганою українською мовою, без нальоту хоч елементарної культури — не сподобався, але нрави все ті ж. Так само потчували спортсменів, викликали і давали грамоти, прізвища були все ті ж, що і при нас, ті ж Кравченки, -овські, -евські, одне слово, все так само. Іра попала в 1-й клас «А». Є ще один клас — «Б». Вчиться з 8 до 12. Сидить на одній парті з хлопчиком, прізвище котрого Горговський, здається. З тетерівських у 1-му класі ще Фільчин брат²⁷⁸, але не в одному класі. Оце таке щодо проводів. Другого дня дитя вдягло вже чорний хвартушок, сірі тувельки і темніші гольфи. Мається сфотографуватися.

Батько почував себе, як я виїздив, так собі, все ще його, як він каже, «колотило». Наш сусіда, про якого я тобі писав, уже помер, і вони, тобто старі, перестали про це розмовляти. Розмовляють про здоров'я, самопочуття, батько — про рибу. Я ходив, аби зробити йому приємне, кілька раз на лови, навіть з твоєю половиною, зловили здоровецького головника. З книгами ще нічого не вияснив, не було старого, а це через нього. Ходили раз у ліс, по гриби. По-

був тиждень у Житомирі, а нині вже тут, маю доста справ. Гроші, аванс, одержав, можна і до тебе з'їздити. Але батько поїхати, певне, не зможе; очевидно, поїду з матір'ю, але це тоді, як старий трохи окріпне, бо його без догляду матірнього не лишиш, він як дитина, в суті. Десь на весну хочу розстаратися на гроші і послати їх обох у Трускавець, може, допоможе, лікарі, принаймні, радять. Тим більше, що чим далі, тим літа підходять.

Надрукували були в «Літ. Укр.» мою статтю про новелу:²⁷⁹ перекрутили страшенно. Я виступав проти вульгарної соціологізації за культуру, а мені втисли в губи рупори тієї ж вульгарної соціологізації. Чорт зна що, але що є, те є, деякі питання вдалося поставити. А ставити їх треба, бо інакше хто це зробить за нас, як казав звісний тобі чоловік²⁸⁰.

Цікаво, чи одержав ти моє оповідання, послане тобі?

Хочу зараз трохи попрацювати, є в мене тема. Загалом, мені в думці лежить зібрати великий, на книжку, цикл оповідань про наш Житомир і зокрема Тетерів і назвати все це «Околиця». Сторінок зі 150 уже до цього є. А оскільки я маю писань аж на 1970 рік включно, то доводиться зменшувати свої апетити. Діватися з ними, властиво, нікуди.

Як життя-буття? Вітає Ніла

В.

8. IX. - 67 р.

Отак і настала осінь. Хоч удень ще сонячно, але в повітрі ширяють холодні струмені; особливо ж осінь відчувається вночі, коли холод так і дихає сумом та самотністю, і хвилює завмираючий настрій довершеного і втраченого періоду; призвичаєним контрастом до цього цвітуть іще айстри, терпляче хитаючись на вітрі. Я споглядаю усе, мабуть, трішечки байдужіше, аніж колись; час минає швидко, хоч і одноманітно, і ця незмінність інколи дратує.

Прочитав твої статті про Горленка і «Проблема новели»²⁸¹. Відчув у них конкретну спрямованість і коли порівняв з іншими матеріалами, що друкуються в «Літ. Україні», то співставлення те вийшло на твою користь. Боротьба за минулі здобутки нашої культури є нагальною справою, бо багато з того, що ми вже маємо, є в сотні разів ціннішим, якщо порівняти з теперішнім швидкісним, у темпі 20-го ст., виробництвом. Ми не раз говорили про рівень нашої літератури і, пам'ятається, дратувалися з того «виставляння» (як ти пишеш) багатьох письменників²⁸². Те виставляння стало

якимось прокляттям; у суті, то злочинна справа, бо спрямована вона на вугаризацію мистецтва і на обкрадення. Дуже чітко стоїть мені в пам'яті, як за мало не найкращий твір Маковея брався – «Як Шевченко шукав роботи», який по суті є газетною одноденкою; але ж яка то була тупа і нерозумна робота – протягувати слабку і застарілу річ в усі збірники й антології! Отже, статті твої торкнулися мого наболілого і є завершенням передуманого і пероговореного раніше.

Прочитав іще «Проти вікон»²⁸³. Це, по суті, нове оповідання, бо, наскільки я пам'ятаю, з першого варіанту майже нічого не лишилось. Одразу побачив чіткий, вивершений стиль, якусь глибоку, постійну авторську інтонацію, яка наповнює кожен фразу. Гадаю, наприкінці новели ота поліфонічність і разом з тим монолітність недовгої розповіді трохи порушується, не саме закінчення, але близько до нього; врешті, стиль вельми майстерний, і як естет, я відчув задоволення з новели.

З книжок ось такі мене зацікавили б: «3 вальк пшеців збройному подзьмю* 1944 – 1947» під ред. М. Турлейської, 1966, В-во МОН**; К. Славінський «Хрищата», 1966, В-во МОН; Владислав Шельонговський, «Криптонім. Bastion», 1966. – В-во МОН; Генрик Цибульський «Червоні ночі», 1966. В-во МОН.

Прочитав нещодавно №№ 3 і 4 «Дуклі». Багато є цікавого. Читаю постійно рос. журнали (беру в бібліотеці) та укр., які вдається дістати.

З українських журналів в бібліотеці є «Вітчизна». Може, пам'ятаєш, я колись цікавився постаттю А. О. Красовського²⁸⁴. В № 7 «Укр. істор. журналу» є про нього стаття: А. Барабой. «Нова сторінка з революційної біографії А. О. Красовського». Радив би тобі проглянути, є там деякі дуже інтересні моменти, на які варто звернути увагу при огляді розвою нашої нац.-суспіль[ної] думки. Час од часу беру до рук «Словац[кою] новелу», вчора перед сном перегортав твою книжку:²⁸⁵ дуже добре опов[ідання] «Довгий день без перерви», ще перечитав «Вересень», чимось воно мені подобається, є там специфіка простору, віддаленого від міст і заглибленого у ще більшу глибину, яка загинається за крутий краєгляд, поволі закручуючись у незбагненну спіраль. «Ночі українські»²⁸⁶ одержав, дуже дякую.

А.

---

* З боротьби супроти збройного підпілля (пол.)

** Ministerstwo Obrony Narodowej – Міністерство народної оборони (пол.)

Здоров, братця!

Купив тобі кілька книжок, переважно нових, бо щось книжковий ринок стародруків, будши в цьому році загалом жвавим, зменшився, майже нічого немає. Так от, купив бібліографічний збірник: «Українські літературні альманахи та збірники» з описом усіх альманахів та збірників, що виходили на Україні до революції. Видання, звичайно, дуже цінне, бо допоможе орієнтуватися в тамтій строкатій мішанині, адже альманах та збірник часто були домінуючими виданнями в той час, коли нам періодики мати було не вільно. Виявляється, збірник, яким володієш ти («Києвлянин»), був один із перших українських збірників. Перед ним за-свідчується лише кілька: «Украинский альманах» 1831 р. в Харкові, «Утренняя звезда» теж у Харкові, 1833 р. (2 тт.), «Русалка Дністровая» у Будимі, 1837 р., виявляється, що фотокопія Русалки, яку ти, мабуть, пам'ятаєш ще із шкільної бібліотеки, як ми вчилися, вийшла 1950 року, «Украинский сборник И. Срезневского» в Харкові 1838 р., а тоді і згаданий «Києвлянин», був він у кількох томах, перший – 1840 р., а другий, твій, 1841 р. Покажчик цей, звичайно, річ необхідна. Купив тобі том повного зібрання творів Л. Боровиковського. Я його акуратненько прочитав і визначив, що Боровиковський був дуже цікавим поетом, принаймні це єдиний з укр. письменників дошевченківської доби, який полишив сильний вплив на самого Шевченка, особливо, в «Причинній». Перший, хто дав нині знаний шевченківський ритм, був, як виявляється, цього я чомусь раніше не знав, Левко Боровиковський. Третя книжка, яку тобі купив і вже вислав, доклавши тематичний план вид. «Мистецтво» на наступний рік і сигару, це Усков: про книги, що ти, звичайно, з задоволенням прочитаєш. І, нарешті, найцінніше, що випало тобі купити – це «Пінгвінський острів» Анатолія Франса в перекладі Валер'яна Підмогильного. Це т. 2 з одинадцятитомного видання 20-х років, вийшло, здається, 10 тт. Переклад цей великого вміння, а тому дуже ціниться, гадаю, матимеш змогу помилуватися цим виданням, бо переклади Підмогильного можна вивчати, як мовні порадики. Я таку книжку собі маю, а це випадком впала мені до рук і друга. Готую я тобі ще одне поштове відправлення. Випало мені дістати кілька шарикових авторучок, які, проте, заряджені значно краще від тої, що був тобі вислав. Дістав їх три, дві коротенькі і одну довгеньку.

Так от, коротенькі мають широкі стержні, де достобіса влазить чорнила (загалом, коли спишуться, ти їх не викидай, вдома можна направляти); так от, одна коротенька — тобі, друга хай буде Панасові²⁸⁷, знаю, що любить такі, а ту довгеньку, якщо не важко, віддай, з моїм привітом, Мартиненкові²⁸⁸.

Що б ще хотів, аби я тобі вислав? Може, хочеш передплатити якусь пресу, окрім «Ранку» і «Літературної України»? Може, «Друг читача»? (Я, мабуть, писав²⁸⁹, що там нещодавно Сенченко вмістив на мене рецензію), до речі, в № 9 «Вітчизни» ще одна на мене рецензія²⁹⁰. А може, «Жиче літерацке»? Між іншим, чи отримав «Ночі українські, або родовід генія»? Подавай собі замовлення, бо вже почалася передплата. Бачив я нещодавно цікаву книжечку. В Парижі вийшла французькою мовою невелика антологія укр. новітньої прози і поезії²⁹¹, кілька статей. Є там і я. Вони акуратно поперекладали всі три оповідання, які колись були в сторінці «Літ. Укр.». Звідти ж подано і всі про мене дані, написали мене Валер'яном і зробили на рік молодшим. Представлені в цій антології лише молоді. Проінформовані вони так собі, але видання безсумнівно цікаве. Зветься, здається, «Нова хвиля в укр. літ-рі», наскільки я зміг втяти. Зараз мені підвалила робота. Перекладаю «Маклену Грасу» Куліша на укр. мову²⁹², вірніше відновлюю, бо укр. оригінал десь безнадійно загублено. Зараз, проте, кажуть, що віднайдено невідомі п'єси Куліша, кілька навіть, так само, як ще раніше були віднайдені цілим гуртом вірші Антонича, яких теж ніхто не знав. Факти це безсумнівно відраді, бо, звичайно, кожен Антоничів згублений вірш — чимала для нас втрата. Телефонувала вчора мати, в батька вже остаточно зафіксовано виразку шлунку. Іра вчиться. Одержала вже одну четвірку. По письму, як проінформувала. Батько й досі в лікарні. Помер ще один наш сусід — Микола, герой твого оповідання «Мішок картоплі». Оце таке. Приїзд до тебе — коли оклигає трохи батько, хочу взяти когось із них з собою.

Вітає Ніла!

Од. 19/1X-67 р.

25/04.1967 р.

Здоров, братця!

Нарешті відібрав я книжки з бібліотеки Ненадкевича. Взяв їх не вельми багато, але дещо, навіть многоцінне, є. Тобі я від-

ділив такі книжки: 4 тт. творів Лесі Українки плюс до того ще один, який маю я в себе з «Бояринею», що нині не передруковується, вид. Книгоспілка, Київ 1923 р., книжечка, на мій погляд, многоцінна: «20 – 40 роки в українській літературі», ДВУ 1924. Квітка-Основ'яненко з таким змістом: «Історичний огляд Укр[аїни] на поч. ХІХ ст., стаття О. Гермайзе, матеріали до біографії Квітки, а саме: спомини про Квітку Костомарова і з листів до любезних землячків. Текст «Солдатського портрету» з розділом: «Оповідання «Солдатський портрет» у світлі критики: О. Бодяньський, В. Белінський, П. Куліш, І. Верхратський», далі «Маруся» і стаття О. Дорошкевича (він же і впорядник цього своєрідного видання): Художні особливості повісті «Маруся», «В світлі критики – О. Бодяньський, Костомаров, П. Куліш, М. Петров, О. Огоновський, Б. Грінченко, В. Бойко; оповідання «Перекотиполо» – в світлі критики: І. Верхратський. Стаття О. Дорошкевича «Літ. діяльність Квітки». Розділ «Гр. Квітка перед судом критики» – Костомаров, Плетньов, О. Котляревський, П. Куліш, О. Огоновський, О. Пипін, М. Сумцов, С. Єфремов і матеріали до в'яснення психології творчості Квітки (тут в основному листи Квітки до Плетньова, Максимовича, Шевченка і лист Шевченка до Квітки). Далі бібліографія: «Що читати про Квітку» і словничок мови Квітки, укладений П. Гарецьким. Має книжечка 234 сторінки і дуже, мені здається, симпатична. Перешлю тобі в користування 7 книг (книги 2, 4, 6, 11, 14, 15, 16) Костомарова «Історія Росии в жизнеописаниях ея главнейших деятелей». Як бачиш, є не все, але багато чого є, особливо того, що стосується історії України, починаючи від князів Київської Русі. Кінчається Дмитром Тупталом. Звичайно, шкодить виданню те, що воно розрізнене, але і те, що є, високоцінне. І найцінніше, що тобі перейшло, це т. 1 видання Антоновича та Драгоманова «Исторические песни малорусского народа», одне з найвизначіших та найепохальніших видань укр. книги. Видано це в Києві в 1874 р. Зміст такий: передмова авторів, далі пісні віку дружинного і князівського, майже після кожної пісні цінні примітки Драгоманова, «Пісні віку козацького» і додатки знову ж з многоцінними примітками Драгоманова. Том збережений прекрасно. Болить у мене душа, передаючи тобі ці скарби, бо сам жадібний, але хочеться порадувати і тебе, тому роблю таке ділення, особливо горять очі мені на останню. Але я взяв собі Л. Українку (9 т. зі статтями), взяв 3-й том Грушевського (Історія України-Руси до 13 ст.) і взяв, ох, «Історію українського народу» Єфименкової, інше – дрібне: напр., Коцюбинський з відомими текстами, але

взяв за статтю, пер. Проспера Меріме, я збираю зараз переклади на укр. мову. Оце таке... Книги, взяті тобі, коштують 30 крб.

Гадаю, це послання складе тобі немалою приємністю.

Вітаю.

В.

Ага, ми визначили, коли приїдемо до тебе. Очевидно, будемо в тебе числа 9 жовтня, будемо їхати я і мати.

Viva!

Од. 4. X – 67 р.

26. IX. 67 р.

Валерію!

Перш за все повідомлю, що «Книги и люди», тем. план «Мистецтво», авторучки з додатком сигар одержав. Червону авторучку лишив собі, з рештою зробив так, як ти просив. Сашко²⁹³ розчулився, дякує і шле тобі привіт. Панас²⁹⁴ теж дякує, ручка йому сподобалася, та й мені теж подобається, і я теж дякую. Читав рецензію на «Серед тижня» у «Вітчизні». Посередня. Не знаю, що саме писав Сенченко²⁹⁵ у «Другові читача»? Прочитав «Помилований смертю»²⁹⁶ у «Всесвіті». Роман дуже цікавий, викликає роздуми, причому роздуми глибокі.

Я вже писав тобі, що твій рукопис оповідання, здається, «Останній день», до мене не дійшов. Чи повернувся до тебе?

Незабаром засяду за «Українські ночі». Це, очевидно, неабияка книжка, бо я вже зафіксував чимало рецензій на неї, в т. ч. в білоруському журналі «Полымя», в «Дніпрі», «Жовтні», «Дуклі».

В «Нашій культурі» ознайомився з статтею про польський переклад «Щоденника» Башкирцевої.

Чи звернув ти увагу на таку книжечку: В. Сокурєнко. «Демократична наука про державу і право на Україні в 2-й пол. XIX ст.» — 1966. В-во Львівського ун[іверсите]ту. Йдеться про Драгоманова, Подолинського й Терлецького.

З польських книжок привернуть, напевне, увагу такі: Станіслав Жепський. «Шлякем 37 паль» В-во МОН, 1966; Юзеф Левандовський. «Імперіалізм слабості». В-во ПВН, 1967.

Чи не зустрічались тобі часом яка-небудь стаття чи книжка про інтуїцію, підсвідоме? Я трохи цим зацікавився.

Настрій у мене сталий, розум трошки притуплений.

Привіт дружині.

А.

Здоров, братця!

В минулому листі я сповіщав, що будемо в тебе 9 жовтня, але тут з'явилися деякі обставини, що роблять цей строк не вельми точним, про нього тобі сповіщу окремо, але сповіщу обов'язково. Можливо, на місяць поїздку затримаємо, а може, й ні, ще побачимо. Я оце повернувся з Житомира, батько вже виписаний з лікарні, на дієті сидить. Ми з ним навіть по рибу ходили, зараз це стало обов'язкове, коли я приїжджаю: старому вже важко тягати сітку, а хочеться. Зловили чимало, і старий був щасливий цілковито. В минулому листі описував тобі книги, але не згадав, що купив тобі по-ему Імре Мадача «Трагедія людини» в перекладі Лукаша – це один з найцікавіших поетичних творів ХІХ ст., як сказано в анотації. Після певного роздуму я вирішив докласти до твого видання Лесі (це, що я тобі придбав, до речі, це перше повне видання її творів) перший том цього видання, який я маю. В результаті в тебе буде з 7 томів шість, в тому числі і «Бояриня», яка нині не друкується. Чого я сказав «після деякого роздуму»? А тому, що перший том має, по-перше, вступну статтю Зерова, а що ще цікавіше – мій примірник позначений автографом Олени Пчілки. Але це я вже вирішив, і автографоване видання ти матимеш, краще зібрати все видання в одні руки, на цей раз твої. Видання те цікаве ще своїми примітками, бо багато чого вияснилося ще з живих тоді вуст. Одного тому бракуватиме, але там вірші, які є в нинішньому виданні, – це не вадитиме. Позавчора з привітом від тебе (сьогодні 28 вересня) заходив В-н²⁹⁷, розповідав про тебе і про тамтешнє життя-буття. Це я вже бачу кількох людей звідти, цікаво до них приглянутися. До речі, Дужинському²⁹⁸ не дозволили мешкати в Київській області, кажуть, що поїхав він до Черкас.

Зараз маю дещо непрацездатний настрій, навколо вже золота осінь, падає листя. В Житомирі це відчутно особливо. І від річки і від кущів, від усього – осінь, якась цього року швидка чи що... Хоч ні, вже, здається, має бути й час. Але й досі не сприймаю її, як це було завжди, ще не сприймаю, бо чомусь закоротке видалося літо, пройшло воно в клопотах і не зоглядівся. А часом хочеться продовжити час, розтягти його, побути не в дні, а в хвилині, в миті, яка часом промовить не менше дня, а може, й більше, особливо, коли це сумна хвилина, а таких буває доста, нічого таїти гріха. Останній побит в Житомирі не дав мені такого «розтягнення», був бо короткий, всього день, крім того, в цей день було

багато справ. У графа не був, не випало, крім того, мені хотілося пробути вечір серед тетерівських скель. Ми зі старим поїхали на човнику, перебралися через греблю, що біля водокачки, я відчував цей вечір з осінню, хотілося повільності, але... о жарт, риба ловилася і вся увага переключилася туди. Коли я був в Заполяр'ї, то мені якось різко бракувало одного – можливості поблукати по книгарнях. Зараз це заняття ще більше в'їлося в мене, поблукати по книгарнях для мене, як нірванове почуття, хоч би для того, аби встановитися. В старого на цей раз був довше, ніж завжди²⁹⁹. Він показував мені фотокартки. Дивився з цікавістю, для мене завжди було цікаво розглядати знайомі обличчя в їхній еволюції. Для автора фото це спогади, а для мене – відчуття глиб часу, які перевалили через свої плечі ці люди. Адже вся різниця в тому, що вони віддалені своїм пришествям на кілька чи кільканадцять років назад. Оце і все! А перед ними – прірва. Як і в кожного. Хтось згадує, чи не згадує, байдуже. Колись осінь несла мені хвилі збудження. Зараз навпаки, ці хвилі найістотніші чи найвідчутніші весною, восени – розслаблення. Це вже тягнеться років з п'ять, а може, й більше. Восени з мене найменше можна сподіватися, цей час просто собі переживається. А може, таке було й раніше, лише вплив поганої літератури: болдинская осень, чи що? Інколи, проте, думаєш: я вибрав собі те в житті, що мені завжди хотілося вибрати. Це здорово допомагає.

Живи, не тужи!

Вітає Ніла. В.

5/X-67 p.

Здоров, братця!

Поїздка до тебе відкладається рівно на місяць, треба ще окріпнути після хвороби батькові, а йому потрібний догляд. Я уже обіцяв матері, що поїду разом із нею. Отож ще місяць, і ми знову, уже вдруге. Вирушимо до тебе в гості, якщо, звичайно, не буде виправлень тої помилки, вчиненої до тебе несправедливим засудом, ми трохи сподіваємося на тверезий глузд у «власть імущих», які виправлять цю прикру помилку щодо тебе і не лише тебе. Врешті, цього чекає все прогресивне людство, наскільки вірити чуткам. Але це все так, між іншим. Я зараз уперто працюю, вичитуючи свої писання, хочу здати вже третю книжку на 1969 рік. Набралося цих писань стільки, що не знаю, де їх дівати, все навіть не вміщується в книгу, дещо новіше відкладаю на потім. А оце був

викопав зі своїх архівів п'єсу³⁰⁰, яку писав ще буди у війську, вона мені сподобалася, і я її трохи опрацював, переписавши на машинці. Але прочитав, і вона мені знову не сподобалася – зачитав, мабуть. Хай собі лежить. А то ще гадав стати драматургом, єдино не освоєний жанр мною. Правда, все це побічна робота, основне – моя проза, над якою я нині сушу голову, бо багато є і треба з нею вправлятися. Ходжу по книгарнях, але мало трапляється. Купив лише кілька польських книжечок: «Конфедерація барська» – документи; до речі, що ми про це знаємо? Книжечку про Стефана Баторія, що ми знаємо про це, крім згадок нашої історії? Кілька, все це маленькі брошурки, книжечок з польської українки, вірніше української школи в польській поезії ХІХ ст.: Антоні Мальчевські, «Марія, повешчч українська», повість це, звісно, поема, видання 1925 р., Северин Гошинські. Замек Каньовські, теж вид. 1925 р., теж поема, ця звісніша, купив ще малу книжечку польську: «Шьредньовечна пешень релігійна польска». Це все було в букініста, цікаво буде почитати. В мене навіть виникла одна ідея: а чому б не видати, наприклад, такої невеличкої антології: «Українська школа в польській літературі». Гадаю, для українців така тема не буде не цікава. Треба буде таку ідею десь кинути і, може, самому щось перекласти: принаймні таку книгу, аби продавалася, я б купив. 22 жовтня у батька день народження, буде змога, привітай, йому буде приємно. Я хочу на той день з'їздити до Житомира. Мені оце телефонували, твоє чадо кашляло і тиждень не ходило до школи. Зараз уже ходить. Вже виводить у зошитах «золоті каракулі». Ага, забув іще похвалитися: купив я ще в пер. Бориса Ткаченка книжечку Едгара По «Повість Артура Горд-Піма з Нантукету», ДВУ, 1928 р. Це сама лише повість, ніде більше я цього перекладу не бачив, але ось купити б оповідання в перекладі Йогансена, оце б? Але добре й це. Маю ще один переклад Підмогильного з Франса: «Таїс». Загалом переклади з того часу дуже й дуже цікаві. Вийшов з 5-титомовика 1 том Ірини Вільде, чи хочеш її передплатити? Можеш написати своїй половині, чи мені, врешті. До першого тому входить 1-ша книга «Сестер Річинських». Не знаю, чи писав, що в АН обіцяють на той рік видати 2 тт з тлумачного словника укр. мови. Але кажуть, що це лише проблематично. А може? Це було б гарно, хоч є всі підстави боятися, що словник буде фатально попсовано одним з мовних діячів³⁰¹, який повинен би бути не мовним діячем, а чимось іншим, конюхом, чи що? Втім, може, й бухгалтером.

Занять мені не бракує. Оце недавно один чоловічок прислав мені на знайомство свої новели³⁰². Прізвище його мені нічого не

сказало, але коли я прочитав, було вельми приємно: перед очима безсумнівно талановитий чоловік. Більше б таких несподіванок, більше б таких незнайомців. Все-таки вони підходять і підходять. Звичайно, не косяками, це ж не риба, але все ж. Досить цікавий № 9 «Ранку», є там про Курбаса, художника, вірніше скульптора Парашука, математика Кравчука, що теж дуже цікаво, нові вірші Драча. Щось зовсім не цікавий став «Всесвіт». Гарний був № 9 «Иностранной литературы». Там роман Сімони де Бовуар, це один з теоретиків екзистенціалізму. Почитай.

Сьогодні ти мені снився, просив у мене цукерку.

Віва.

В.

Од. 11/Х-67

10/Х-67 р.

Здоров, братця!

Я уже тобі повідомляв, що поїздка до тебе відстрочується рівно на місяць, і чому саме. Оце тільки-но батьки переслали від тебе листа; радий, що ручки дійшли, буде хоч чим писати. Готуюся ще вислати тобі трохи «Золотої руна», але треба знайти підходящу книжку, бо щось зараз мало є цікавого. Окрім того, мої гроші теж досить невеликі, частину твоїх, що переслав мені, я був уклав у купівлю книжок, звідки і тобі перепало, певне, уже список маєш, а решта, що лишилася, реалізую тобі трохи пізніше. Часом щось трапляється з українки, але таке дороге, що й не по кишені. Так нещодавно продавалася книга видання комісії по розбору древніх актів у Києві, так коштувала 25 крб. Звісно, це вже задуже, хоч як не свербіло. Крутився я біля тієї книги, крутився, але так і пішов. Знаючи, що ти любитель автографів, купив тобі книжку Марка Вовчка 1874 р. видання з автографом її сина, як я дослідив, Богдана Марковича, і якоїсь Е. Маркович, може, дружини сина. Це ще можна було б дослідити. Автографи, звісно часу виходу книги у світ, бо вицвілі вже достатком. Буде тобі до колекції. Правда, коли тобі ця книжка не до вподоби, то можу забрати її собі. Сенченко на мене написав захоплену рецензію, але зробив це по-своєму, по-стариківському, йому сподобалося те, що мені не дуже, і навпаки. Але написано рецензію, відчутно, від душі: пише старий, що читав двічі книгу, аби це написати. Шкода, звичайно, що рукопис оповідання мого до тебе не дійшов. Це оповідання історичне, «Останній день», колись ти був мені пере-

друкував його початок, щось із три сторінки, про Самуїла, що дивився на похорон гетьмана Скоропадського. Так от, я об'єднав цю тему з легендою про Марка Проклятого і витворив таку собі фантазію. Може, твоєму начальству здалися підозрілими такі фантазії чи просто були йому невтямки. Це, звісно, смішно, бо я вільно збираюся десь це оповідання надрукувати. Вишлю тобі вже друковане. Рукопис до мене, певна річ, не повернувся, я посилав з повідомленням про вручення, але ні повідомлення, ні оповідання. До речі, чи одержав ти мій лист, де оповідалося, що Іра тиждень хворіла і не ходила до школи? «Українські ночі» й насправді цікава книжка, я половину її встиг прочитати, доки мав при собі, дуже легко і гарно читається. Прочитай обов'язково. Рецензій на неї було таки багато, але перекладати її, напевне, не будуть. До речі, в тому «Полым'ї», начебто в № 12, щось обіцяли мене³⁰³. А може, й не мене, а Василя. Одне слово, якогось Шевчука. Можеш поглянути, коли в тебе буде змога. Хоче і «Дукля» щось дати³⁰⁴, просили дані про себе і фото. Побачимо. «Щоденник» Башкирцевої у мене є. Коли хочеш, можу купити й тобі. Книг, що ти їх назвав, я не бачив у продажу, але дивитимуся. Коли що трапиться, куплю. Про інтуїцію, підсвідоме мені мало що траплялося. Щодо цього, добре почитати родоначальника цієї теорії Зігмунда Фрейда, але, певне, у бібліотеці ти там її не маєш, і взагалі дістати таке дуже й дуже важко, тим більше, що це ім'я має скандальну і надскандальну славу і його знає багато снобів. А відтак треба числити на випадок. Інакше нічого не буде. Якихось інших книжок із цього питання не знаю.

Осінь навколо горить-палає. Я почав оповіданнячко про співця Митусу³⁰⁵, це десь з XIII ст., але застопорився. Мало бути чергове історико-фантастичне оповідання. Про осінь і загибель світу. Але ще його треба писати. Сьогодні похмуро, сонно, вчора ішов дощ, хлепотіли за вікнами ринви, плескало об асфальт. Я читав № 3 «Основи», в хаті було тепло, читав Костомарова. «Основа», загалом, дуже цікавий журнал, коли повернешся, зможеш його із задоволенням почитати. Папір уже позначений впливом часу, але тоді папір був гарний. Кіно зараз зовсім нічого немає, та й грошей немає, сиджу вдома і визираю у вікно своїм цікавим писочком. Двір живе собі нормально і спокійно. Я, правда, його частково уже описав³⁰⁶. На 22-ге хочу поїхати до Житомира.

Лишайся здоровий!

В.

Од. 17/X-67 р.

Здоров, братця!

Життя моє нинішнє тоне в роботі, бо навалилося на мене її багато, треба все переробити. Одне — з моїми романами, друге — зі Сковородою, а третє — треба укласти нову свою книжку оповідань. Кручуся, як зачумлений, але робити треба, за мене всього цього не зробить ніхто. Мені часом сняться псалми Сковороди, як я іду по дорозі, розмахую суковитою палицею і співаю. «О спокою наш коханий! Де тебе знайти в наш час, ти усім нам прежаданий, врізнобіч розкинув нас, за тобою ген вітрила розгорнули кораблі, щоб могли тебе ті крила на чужій знайти землі» і т. д. А часом мені ще сняться, що я промовляю якісь дуже мудрі ахворизми: «Хіба може говорити про біле той, котрому невідоме, що таке чорне?» «Світло відслонює нам те, про що ми у темряві лише здогадувалися». «На новий путівець шукай нові ноги». Це — знову таки зі Сковороди. Часом хтось цитує місця зі Святого Писання, бо Сковорода до дідька його цитував. А потім, прокинувшись, щось верзеш собі про мандрівників і розглагольственників, а потім дивуєшся, як це влізло в голову таке гарне слово — розглагольственники, а коли глянеш на листок, то це слово здається дуже довгим, як і світ наш, або наші в ньому схотінки. Мою п'єсу, що був написав, всі, хто читав, одностайно засудили, бо сказали, що це і не п'єса і, взагалі, тут п'єсою і не пахне, а коли казати відверто, то це не п'єса і знову таки тут п'єсою не пахне, а коли казати ще відвертіше, то це... хм... хм... новела, тільки її треба по-людському написати, без цієї гри у п'єсу, тобто без цього розподілу на дійові особи і без цих позначок, що, мов, говорять такі то і так далі, абошо. Я поклав свою п'єсу-неп'єсу на столі і чекаю, доки через квартиру не вскочить біс натхнення, чи натхнення біс, чи просто біс, або по-простонародньому чорт, чи ще інакше — дідько. Оце таке. Купив тобі дуже славу книжку, як кажуть; це переклад роману німецької модерністки Й. Мосдорф. Зветься — «Поряд». Хочу її тобі вислати, аби читав на здоров'ячко. Сам ще того роману не читав, не доходять руки, та й не тільки до нього, а до багато чого. «Літературна Україна» нарешті дала на мене рецензію в статті Фашенка «Етюди про сюжет»³⁰⁷. Окремої рецензії Зуб щось давати не хоче, каже: не таке це вже явище, а відповідно, не таке вже цабе! В № 10 «Вітчизни» я надрукував рецензію на 2-томне видання творів Костомарова. А № 10 «Дніпра» вмістив на мою книжку рецензію Г. Сивокінь. Оце, здається, і вичерпалися на мене рецензії, найрозумніша, по-

моєму, остання, чоловік, принаймні, намагається розібратися, що каже автор, а не що хочеться йому, аби автор казав. Загалом рецензій було чотири, досить з мене. В тому ж № 10 «Дніпра» повість Дрозда про революцію. Не читав, та й його повісті щось мені не дуже до шмиги, як кажуть.

Зараз різко похолодало, настільки, що неохота висувати на вулицю носа. Але треба, хочу піти купити квитки на автобус, завтра збираюся їхати до Житомира, батьковий день народження. Купили ми йому подарунок досить оригінальний – хутрянку-безрукавку (пам'ятаєш: наше дитинство, тепло напалена груба, за вікном холоднеча, а тут м'яка теплота, розніжена навіть, а біля грубки сидить Дікун у кацавейці-безрукавці, зшитій, звісна річ, із кроликів, притулився спиною до теплої стіни, відкинув голову і спить. А на нижній губі приклеївся пожовтілий від тютюну і слини давно загаслий недокурок). Наш старий теж не проти, очевидно, такої штуки, бо часто згадує оту, яку я завіз з собою до війська і не відіслав назад. А хороша була, весь час каже, безрукавочка. З кожушка, перешивалася разів з п'ять, мала з п'ятнадцять років віку, розкішна, каже, була кацавеєчка.

Прийшов від старих лист. Твоє чадо здобуває п'ятірочки, воно, в суті, виявилось досить старанним дівчам. Свариться, правда, зі своєю мамунею, я раз був присутній при такій процедурі, але це без особливого взаємного зла, а так, задля спорту, скоріше.

Жовтень теж уже перевалив за другу половину, сьогодні 19-те. Ну що ж, бувай здоров. Вітає тебе Ніла!

В.

27.10.67 р.

В неділю відзначали день народження батька. Напередодні ми поїхали зі старим по рибу і зловили десь біля 60 пліточок, що було старому чи не найкращим подарунком. Хоча те, що ми привезли йому, теж сподобалося досить: а саме – безрукавка чи кацавейка. Він поміряв її і залишився цілковито задовленим. Як виявилось, задля такої нагоди приїхала з Києва тітка³⁰⁹, вона відразу ж організувала сестер, і напередодні неділі у скриньці було знайдено конверт з привітаннями від їх усіх, правда, привітання були писані (кожне на окремій картці) однаковим почерком. Археографічний аналіз показав, що писала їх київська тітка. Це був, так би мовити, сигнал, чи попередження, що не забудьте, мов, запросити на

свято. Ще вранці приходила тітка Манька і скромно поцікавилася, чи приїхав я. Таким чином розвідка боєм була зроблена, а вранці тітка Манька заявила, що «ми всі прийдемо в гості». Формула «всі» довго обговорювалася, може, й Андрей?³¹⁰ «Андрея мені не треба», – сказав батько. Але турботи були марні, тітки привели саму лише... Капілю³¹¹, яка прийшла з почуттям повного на те права (перед тим дістала для Іри колготки). Прийшла ще Стаська з малюю³¹², і всі виявилися в повному складі. Після того почалося досить активне питіє, едіє, пивомордіє, пивомочіє, знову едіє і т. д. Я пригостив Капілю, і вона досить байдуже відсилала до рота чарку за чаркою, після другої вона згубила «культуру» і почала говорити по-людськи³¹³, а після третьої взагалі подобріла – їла жаркоє. Я знайшов собі несподівану розраду припрошувати тітку Ганю, оскільки вона не дуже прошена, і очевидно, в житті її нечасто припрошували, то вона сприйняла ці знаки уваги по-своєму і почала навіть інколи трохи відмовлятися, хоч це не перешкоджало їй бути «у формі». Манька їла капусту і голубці. Був, як завжди, розіграний фокус: настояна горілка – це «не водка»: вона, певне, підкрашена, сказала тітка Манька. Стіл, де сиділа тітка Зіна-як-як-Корзина³¹⁴, мав, проте, білу горілку. «Що це ви дали нам водку, а самі п'єте вино?», – запротестувала тітка Зінка. Я вгостив її «вином», і вона радісно замотала головою: крепка! Всі сміялися, а наша мамаша була таємно задоволена: дурні! Тітка київська несподівано захопилася спотикачем з кави. «Чудний напиток, чудний!» Вона висушила сама карафку і попросила рецепт. «Це мені нравиться». Тітка Зіна-як-як-Корзина завела: «Ти машина, ти залізна». «Я охрипла, не могу петь», – сказала київська тітка, густо намазуючи хліб гірчицею (це нагадало мені чомусь нашу дитячу книжку: «Повість про ліхтар»³¹⁵ і малюнок на ній: Миронов, його мати і Гірчиця. Одна з жінок була товста, а друга тонка, Гірчицею мені видавалася товста, хоч насправді, очевидно, було навпаки, Гірчиця була тонка; так от, і зараз мені прийшов у голову той символічний образ: товстий і Гірчиця – тітка хотілавилікувати застуду цим зелом. Потім вона попробувала голос: висунула язика і проспівала басом щось на зразок: «Ге-eee!» Але коли «машина залізна» вже везла рекрутів до війська, вона загорлала і собі, час від часу перебиваючи спів пробою голосу: «Ге-е-е-е!» Більше, здається, ніхто не співав, бо ці два потужні голоси не вміщувалися в хаті. Я глянув убік, біля мене сиділа тітка Манька, вона згорбилася і плакала, витираючи обличчя газетою. Я підсунув їй хустину. «Хай виплачеться, – спокійно сказала тітка Ганя, – вона

ще досить носить траур по Толі»³¹⁶. «Ви співайте, співайте, — сказала тітка Манька, — я не можу, бо ще рік треба носить траур». Мені чомусь різко стало шкода цього забитого, доброго, трудяшого створіння, яка одна пам'ятала родичів, що видійшли у царство тіней, яка одна за них щиро турбувалася. Виплакавшись, вона присунулася до мене ближче і так, щоб не чула моя жінка (теж момент до психології), почала шепотіти про огорожу, яку вони хочуть поставити на цвинтарі, і щоб я дав... 13 крб. Сума, звичайно, мізерна, але вона говорила тихцем і щоб обов'язково не чула жінка: ті з чужого роду, завжди чужі, крім того — пані, за їхнім визначенням, а вони панів доста таки не люблять (звичайно, доказувати тут, що пані, що ні, зайве). Така була сцена, я пообіцяв прислати потрібні їм гроші і вислав на другий же день по приїзді до Києва, хай складе їй радість, бо коли вона мене «умовила», то задоволено потерла руки і аж засміялася, очевидно, це складає важливий момент в її духовному житті.

Напилися і наїлися тітки так, що ледь повилазили з-за столу і задоволено розцілувалися з батьком. Отаке!

В.

2/ХІ-67 р.

Здоров, братця!

Вчора ввечері оголосили по радіо амністію. Сьогодні про це сповістила преса. Я уважно прочитав цей досить туманно складений документ і не втяв майже нічого. Очевидно, його можуть до кінця зрозуміти лише юристи. Крім того, неоковирна стилістика ще більше заплутує зміст. А мене, в суті, цікавить одне питання: чи поширюється амністія на таких, як ти, а точніше — на тебе. Ходив у юридичну консультацію, але там роз'яснень ще не мають (інструкцій), тому нічого певного мені там не сказали. Про політичних же, проте, в амністії не згадано ні словом, хоч, зважаючи на зміст нинішнього свята³¹⁷, — це мусило б стояти, як найголовніше питання в цьому документі. Одне слово, туманностей багато, можливо, тобі звідтам ситуація ясніша, тому просив би розтлумачити для мене: щось значить це для тебе чи нічого не значить? Але як там не було б, треба вже готуватися до поїздки до тебе. Батьки передали мені твого листа, де ти дивишся на оптимістичні прогнози досить неоптимістично і маєш, напевне, рацію. Звичайно, вибиратися до тебе відразу ж після свят важко, тому я написав старим, щоб розраховували на число так 14-е, аби виїхати в цей

день з Києва. Коли ми так зробимо, то 16-го раненько будемо в тебе. Хочу повезти цього разу обох старих: і батька, й матір, хай уже поїдуть. Зараз я те тільки й роблю, що виправляю свої рукописи, марудна і довга робота, що забирає багато часу. Але робити її треба, ніде не дінешся. Може, тому ніде не буваю, все вдома сиджу, хоч часто і треба було б трохи розвіятися. Батько присилає мені листи, повні риболовецьких пристрастей... Оце мене перебив телефонний дзвінок. Дзвонила з Житомира мати, взнавала про ту ж амністію. Звісна річ, вона там нічого не зрозуміла, бо складав цей документ якийсь дуже вже тяжкий філософ, там втяти й насправді щось нелегко, особливо, коли брати до уваги наш випадок. Проте, мені здається, що політичні відносяться до «особо важних», чи як воно там, а про цих написано ясно.

Це, звичайно, оптимізму тобі не додасть, я розумію, але здається, ти ні на що особливого й не сподівався. Треба й далі триматися... Я оце чув, що ви там багато п'єте кави і що це стає, як пошесть, мені б хотілося б все-таки застерегти тебе, бо втягтися в щось такого легко, а тобі з твоїм серцем цього робити аж ніяк не варто. Просто треба тут якоїсь розважливості, хоч для нас ще недавно такі слова звучали смішно. Але поступово стаємо дорослі, і про ощадливість часом замислюєшся, адже чим далі, тим менше стає того святого почуття невідання і легкості до життя, яким хворіє кожен юний. Натомість все більше з'являється порожнечі, яку треба всечасно долати в собі, всечасно себе дурити, всечасно штовхати себе у варвітню «довкола колючої груші», щоб вирватися з «цього довкола». Тобто є відраза до суєти людської, є і страх позбавитися цієї суєти, є прагнення вирватися із постійних шор гнітючої чим далі «заповільності», бо ми все більше і більше стаємо повільними. Це почалося в мене, оця доросла незграбність, коли я раптом відкрив, що не можу бігати по кам'яних греблях на річці з такою легкістю, як це було раніше, а потім поступово й перестав бігати зовсім і вже немає переді мною такого питання, як бігати. Ми все більше, кажу, уповільняємося, хоч в нутрі лишається в кожного той швидкий всюдисущий, як пар'їна легкий, хлопець, і ця боротьба якась стає одвічна.

З книжок нових придбань не маю, одне, що менше попадає на око, а друге — й гараздів багато нема. Але це таке, перехідне. Послав я тобі бандеролю з книжкою Бласко Ібаньеса в перекладі Самійленка, двома пачками тютюну і шоколадками. Чи одержав? Хочу ще одну зладити бандеролю з книгою Мосдорф «Поряд».

Вітає тебе Ніла. Мої привіти хлопцям.

Дописка Неоніли Біличенко:

Страшенно шкодую, що не зможу поїхати, все через роботу: завантажена неймовірно. Хай уже побачаться близькі родичі, хоч і мені того з приємністю хотілося.

І все-таки хай тобі щастить! Тримайся.

Ніла.

29/XI-67 р.

Здоров, братця!

Закрутився зі своїми т. з. видавничими справами і затримав тобі листа. Правда, передоцім послав був тобі дві бандеролі: «Всесвіт» з дуже гарною повістю «Скальдовий дім», раджу прочитати, і з часником³¹⁸, а також книжку Мосдорф «Поряд», яка полишила на мені досить сильне враження. В другу книжечку вклав, аби почитав, газетку «Нове життя». Хтось мені присилає її, а я, в свою чергу, слатиму тобі. Купив тобі дві книжки. Одна більша, вибране Мисика, його оригінальні твори і переклади, друга – брошура – оповідання Копиленка «Мати», видання десь 20-х років. Оповідання це видалося мені дуже цікавим, отож купив його і тобі. Загалом з книжок щось не багато чого є. Крім того, небагато є і на що купувати, але це так, між іншим. Виїхали ми від тебе в той же день, коли й бачилися з тобою, звісно, залишатися більше рації не було, батьки були розстроєні, батько аж розгублений, це і зрозуміло, життя він, очевидно, і не знав, oprіч своєї роботи та сім'ї, і з таким відвертим людським цинізмом, як це довелось, очевидно, не зіштовхувався. Їхали ми до Потьми дуже довго, часто зупинялися, але в Потьми зуміли відразу ж сісти на поїзд, дякуючи тому, що я подолав шлях від Потьми 1-ої до 2-ої, чи навпаки, марафонським бігом³¹⁹, при цьому порвавши свою французьку куртку. Ледве не сіли на поїзд, що йшов не на Москву, а з Москви, але вчасно отямилися і нарешті, зайнявши свої місця, втихомирилися. Вранці були у Москві, зайшли туди ж, куди заходили до цього³²⁰, порозказували, а о 1-й годині 50 хвилин, купивши Нілі, бо мала 22 листопада день народження, подарунок, вирушили до Києва. Одне слово, промандрували по вагонах чотири ночі, і батьки, звісно, вже старі, мали від того чималу втому. Але виїхали до Житомира, спочивши лише день, і на цьому наша подорож закінчилася. Вони доста нахвилювалися, доста нанервувалися – звісно, часто їх в такі поїздки посилати не треба. Може, тому десь наступного разу,

може, на твій день народження³²¹, якщо хапну якийсь гонорар, я приїду до тебе сам. Зараз я маю дуже велику втому від технічної роботи над своїм романом. Редакторка³²² попалася мені дурна і без смаку, та й без розуміння тексту, вона понакресливала так усе, що я мусив багато що переписувати наново³²³. Все це забрало місяці часу, забрало багато енергії, а все даремної. Хочу оце кінчивши – мої творіння наганяють на мене дику тугу, хочеться закинути їх з передвіч – і поїхати на кілька день хоч би до Житомира і нічого не поробити, а погуляти, подивитися на світ божий, на сусідів тощо. Стала відома доля чорного вола³²⁴ – півтора йому було роки. Купив кілька польських книжечок – все здебільшого вірші, може, коли щось, колись перекладатиму.

Як уже тобі казав усно – тепер уже все зроблено: тобі передплачено: «Літературна Україна», «Друг читача», «Всесвіт», «Ранок». Що буде цікавого в інших журналах, присилатиму.

Оце таке. В мене зараз фізична відроза до машинки, до ручки тим більше, тому не розписуватиму.

Вітає Ніла.

Будь. В.

Кінець 1967 року

Валерію!

Твоя інформація про книжки мене порадувала. Хоч, признаюсь, що незвичність мого теперішнього існування накладає печать на раніше звичні відчуття, роблячи їх ефимерними, без хвилюючої життєстверджуючої конкретності. З іншого боку, якби й цього не було, стало б темно і лячно. Але, як колись казали, дякувати Богові, ми маємо здатність до оптимізму (як тепер кажуть), а вірніше, маємо імунітет до всього, що руйнує збудовану кожним з нас осібну хату нашої буденщини. Волею обставин кожен найбуденніший вияв може стати святом, а з другого боку, кожне, здавалося б, найефектніше свято лише торкає увагу. Отак і мережитьесь калейдоскоп життя! Люди вигадали пристрасті, але тому, що їм бракує благородства, ці пристрасті часто-густо перетворюються на ідіотизм; люди киплять у ньому, не відаючи, що це всього лиш вкорочує їм віку – і вони гублять найдорожче. Скільки є їх, що так і не побачили нічого, лиш перетворились на жменьку пороху. Хоч і пороху треба – існує ж вітер, треба ж йому щось розвіювати по землі³²⁵.

А.

Що являє собою книжка «Історія філософської думки на Україні»? Як будеш їхати до мене, привези трохи тютюну, не обов'язково руно³²⁶, краще такий, як ти привозив минулого разу – «Казбек» чи який подібний. Все-таки мені здається, що поїздка твоя до мене відбудеться, ніщо нічого не змінить³²⁷.

А.

18.12.1967 р.

Здоров, братця!

Пишу тобі з Житомира, нарешті поїхав трохи спочити, бо в Києві цього не зробиш, набридли мені і мої романи, і мої повісті, одне слово, хай воно все горить. В Житомирі чисто, морозяно, ясно. Той же спокій. Все топиться в тій чисто житомирській тиші, якої тут багато. Сьогодні 70-річчя Старого³²⁸, мають відзначати в педінституті. В «Житомирщині»³²⁹ про нього написав Клименко³³⁰, в «Ком[сомольській] зірці» чи як там вона – ще хтось – старий, звичайно, втішений увагою. Але відвідавши його, не застав старого – десь бігав! Сиділа Н. Л.³³¹, як завжди, велемовна і мирна, оповіла про хворобу свого собаки і т. д. Сиділа Джогина дружина³³², я побув трохи і, вловивши паузу в потоці чергової розповіді Н. Л., гречно розкланявся. Ми гуляли з Ірою понад річку – я хочу нічого не робити кілька день – кидали на тонкий перший лід камінці і лід дуже мило дзвенів. З берегів підтікало, вода спадає і піднімається, але далі – лід тримається. Потім Іра несла додому мережані льодинки; побачивши свою мамуню, спинилася, покляла льодинки на землю і почала з невинним виглядом роззиратися. Коли ж її рідна мати пішла геть, знову взяла льодинки і понесла – дипломатія, з якої я, певне, випадаю.

Твій лист з оповіданням одержав. Що сказати за оповідання. Мені дуже подобаються твої потокові абзаци – вони густі, навіть сильні. Діалоги – слабенькі. Але головна вада – композиційна. Ти дуже наближений до природи, настільки, що часом пишеш нарис, а не оповідання (це стосується «Поминок»). «Край берега у затишку» нагадує такий же нарис. Треба було б для нього знайти стрункішу композицію: відступи зі старим і бабою – добре; можна було б побудувати все оповідання, хай воно буде довше на таких відступах і сучасніше, тобто давати ті речі густіше, ширше і частіше. Ще можна було б ширше дати опис крику тих родичів домовласників. І ще можна було б не описувати до кінця весь період – хто куди розійшовся після всього; як ішли – це потрібно, як повертали-

ся – наполовину ні. Загалом ще треба буде тобі його доопрацювати саме з огляду на композицію. Тут ти найбільш слабуєш, хоч маєш уже чималу технічну справність, маю на увазі випис. Найневикінченіше композиційно було оте, що ти раніше прислав – про Федю Бойка³³³, хоч там теж є чимало гарного і цікавого. Просто тобі треба на це звернути увагу і позбутися цієї хиби: нарис все ж різко відрізняється від новели, ти, очевидно, відчуваєш це сам. Очевидно, певне віддалення від натури, певна суб'єктивізація її і обробка – елемент також необхідний.

Отаке. Лишаю місце для Іри³³⁴.

Добрый день тату!

Я живу добре. Вивчаю філософію екзистенціалізму. Гадаю в цьому є сенс.

Іра

20. XII. 67 р.

Здоров, братця!

Купив тобі трохи книжок. Моема С. «Лицедії». (*підкреслення тут і далі авторове – упор.*) Грем Гріна «Комедіанти», оту книжку, що була у «Всесвіті», «Помилуваній смертю». Оскільки ти затятий книголюб, то купив тобі П. Беркова, уже відомого тобі, «Русские книголюбы». М.-Л. 1967 р., там є цікавий розділ «Старинные русские библиофилы и советские книголюбы». Купив також книгу В. Осіпова «Книга в вашем доме». Изд. «Книга», М., 1967. Обидві книжки збираюся тобі вислати десь за кілька день. Окрім того, придбав для тебе з серії «ПСЛ»³³⁵ вірші Максима Богдановича.

Маєш ще одну цікаву книженцію: В. Модзалевский. Материалы и заметки. Оттиск из т. 10 «Трудов Черниговской архивной комиссии». Чернігів, 1913 р. В книгу входять п'ять документів часу Б. Хмельницького, акти, що стосуються історії землеволодіння, документи до історії станових відносин, документи про матір Мазепину, духовні заповіти, всього 54 стор., але великого формату.

Маю і я деякі цікавенькі прибутки. До свого т. 1 «Історичного словника укр[аїнської] мови» долучив ще 2-й том, вже більше їх не було. До термінологічних словників долучив будівельний рос.-укр. слов[ник], вид. 20-х років. Маю дещо нове з історії, здебільшого документи.

Оце повернувся з Житомира і знову маю внуритися в роботу. Набралося її казна-скільки, ніяк не виберуся з неї.

В Житомирі святкували ювілей старого³³⁶. Він був задоволений. Граф³³⁷ сміється з цього, каже, що старий сам вистарав собі ювілей. Звісно, не виб'єш — не візьмеш. Ми з твоєю половиною попали на сімейне відзначення, був він щось сумний, але я тобі про це, здається, писав.

Сьогодні цілий день стругав собі мудштуки до своїх запорозьких люльок. Вийшло по-саморобному, але вийшло. Добре й так. Тепер «я піду в гортот, — як казав колись Куртоня³³⁸, пам'ятаєш його, — куплю папіртос і буду куртить».

З Ірою ми в Житомирі гуляли, я розповів їй про Калнишевського³³⁹. Слухало уважно. Взагалі воно тямуче дитя. Імпровізує часом блискуче. Ми виспівували епітафії³⁴⁰, то вона часом не згірш від мене вигадувала.

*Дід ладнає чобітки,
Поламав всі молотки.*

Про бабу:

*Лежить баба на дивані
І гадає, що вже пані.*

Таких епітафій чималенько було. Про мене:

*Дядько біля грубки треться
І з илеміннички сміється.*

Привіз я їй буквар і читанку польські. Щодня вивчає. Успіхи дуже гарні. Маєш славу доньку.

Життя тече. Ми в ньому теж.

Лінь щось нападає.

Будь.

Валерій.

Вітає тебе Ніла.

Про окуляри не забув. Була найближча оптика на ремонті, оце маю піти знов.

Од. 27. XII. 67 р.

А. Ш.

21. XII. 67 р.

Братця!

Порушуючи звичну звичку³⁴¹, якщо немає незвичних звичок, передаю Новорічні вітання тобі, а також Богданові, Панасові³⁴²,

Мартиненку, Гелю, Гевричу³⁴³ та іже з ними. Хай Вам м'якша буде зима!

Послав тобі окуляри цінною бандеролею і «Всесвіт» з часником. Коли вчасно дійде, почасникуєш на здоров'я і глянеш на світ Божий крізь нові шкельця, а ми вже тут підніmemo за тебе і твоїх товаришів келиха.

Хай буде добре!

Ніла, Валерій.

КОМЕНТАР ДО ЛИСТІВ *

1966 – 1967 рр.

1. «Один з роду Басарабів». Статтю було опубліковано в «Літературній Україні», № 96, 9 грудня 1966 року.

2. У таборах існував своєрідний репертуарний ритуал зустрічі свіжих в'язнів. Трохи про зустріч брата в концтаборі пише в спогаді О. Заливаха.

3. Тобто 34 роки братові мало виповниться, коли закінчиться строк ув'язнення.

4. «Щось вагоме» – письменницька праця; брат відчував, що це вже для нього річ утрачена.

5. Книга Юрія Щербака «Як на війні», що тоді вийшла в «Радянському письменнику».

6. Після арешту брата я змушений був покинути роботу в науково-методичному відділі музеєзнавства при Київському історичному музеї і перейшов на творчу працю. В 1967 р. мене прийняли до Спілки письменників.

7. Ніла – Неоніла Біличенко, моя дружина.

8. Тоня – Антоніна Шевчук (Франівська) – дружина брата.

9. Тобто родичі інших ув'язнених також висилали книги. Та й не тільки родичі. Іван Світличний зі своєю сестрою Надією таку пересилку не раз організовували.

10. Дочці брата Ірені було на той час шість років.

11. Жінка Концевича – Ольга, це перша дружина нашого найближчого приятеля, письменника Євгена Концевича, прикутого до ліжка через пошкодження хребта. Чому її доводилося «обхитрити», не пригадую.

12. У поетеси Л. Скирди, яка тоді жила зі мною в одному дворі на Басарабці, я мешкав тоді: Бульвар Шевченка, 1. – кв. 12.

13. Фраза дописана ручкою. Моя теща Тетяна Андріївна Біличенко працювала директором київської школи № 132.

---

* За ідеєю, покладеною в основу книги, коментаря до своїх листів мав писати Анатолій Шевчук, а я – до своїх, але його приміток виявилось замало. Вони позначені тут: «А.Ш.»; решта, які не позначені, мої – Валерія Шевчука.

14. Див. прим. 6
15. При звільненні — тобто заяви про звільнення з роботи.
16. Оповідання «Вересень» надруковано у «Вітчизні», № 8, 1966 р.; оповідання «Від порогу» — «Ранок», № 8, 1966 р.
17. «Серед тижня». — Київ, «Радянський письменник», 1967 р.
18. Міщенко Дмитро — український радянський письменник, тодішній головний редактор «Радянського письменника», ставився до моєї книжки дуже доскіпливо, коли не сказати негаційно.
19. Роман звався «Набережна, 12», був зданий у видавництво «Молодь».
20. «На бетоні» я працював, навчаючись у Житомирі в технічному училищі № 1, після його закінчення — рік на заводі залізобетонних конструкцій (1956 — 1958 рр.).
21. Так воно й сталося: «Останній день» відхилено, воно було надруковане в Словаччині, в ж. «Дукля», № 6, 1967 р.
22. Оповідання «Каліцькі» було надруковано в книзі «Вечір святої осені». — К., 1969 р. під зміненою назвою «Відлунок» — йдеться про родину Каліцьких, яка жила в Житомирі на Закам'янці і з якою мала приязні стосунки наша мати. Ми з братом там брали для читання старі польські книги, бо Каліцькі мали добру бібліотеку.
23. З цього задуму витворилася повість «Середохрестя», що вийшла в 1968 р. разом з романом «Набережна, 12» — «Молодь».
24. Йдеться про книгу «Сад пісень», вийшла у «Веселці» в 1968 р.
25. Добірка перекладів віршів К.-І. Галчинського була надрукована у «Всесвіті» в 1973 р., № 3, але більшість так і залишилася в моєму архіві.
26. В житомирську тюрму, де тоді сидів брат.
27. Йдеться про Петра Дідовича — українського письменника, мого найближчого університетського приятеля.
28. Йдеться про оповідання, які брат написав у житомирській тюрмі. Згодом, уже з концтабору, йому вдалося переслати їх мені.
29. Л. Дмитерко був у «Вітчизні» головним редактором.
30. Клочко Микола — писав у 60-х рр. цікаві вірші. Потім від літератури відійшов, працював учителем на Чернігівщині. Був політичним в'язнем в 50-х роках.
31. П. Дідович після закінчення університету призначений на роботу у Львівському архіві. Його наречена Світлана згодом стала його дружиною.
32. Моя дружина Н. Біличенко закінчувала (за обміном студентами між Україною та Грузією) Тбіліський університет і знала грузинську мову.

33. Йдеться про братових шкільних приятелів. Харчук Ананій жив з нами по-сусідству, художник, писав вірші та оповідання, але в літературу не вибився. Федоренко — так ми прозивали Бориса Федоренка, який певний час учився з братом у школі № 32, згодом — № 1, ще згодом переїхав у Ново-Волинський.

34. Йдеться про один із амурних романів Б. Федоренка у юності.

35. Йдеться про український національний гімн «Ще не вмерла Україна», вміщений у тій книжці як народна пісня.

36. Йдеться про виїзд братової дружини Антоніни на побачення в Мордовію.

37. Такого зобов'язання я виконати не зміг, хоч писав братові, як показує ця книга, вельми часто.

38. Йдеться про твір В. Підмогильного «Повість без назви». Її збиралися опублікувати у «Вітчизні», але на заваді став Ю. Смолич, який написав негативний закритий відгук.

39. Автором листівки був Опанас Заливаха.

40. Найпевніше, ці шкарпетки передавав для брата І. Світличний чи його сестра Надія.

41. Серія звалася «Перлини світової лірики».

42. Фрейдизм В. Підмогильному «шили» за його статтю про І. Нечуя-Левицького з аналізом його творчості на фрейдистській основі.

43. Братова дружина поїхала на побачення під кінець 1966 р., а коли мала повернутися, ми не знали.

44. Йдеться про родину Бориса Тена, знаменитого перекладача.

45. Син Бориса Тена Василько та його дружина Катерина.

46. Дружина Бориса Тена Нара Леонтіївна.

47. Граф — так ми жартома називали Євгена Концевича.

48. Тут іронічний опис батьківської хати Є. Концевича, власне, халупки з прибудовами, зокрема голубником.

49. Графиня — дружина Є. Концевича Ольга.

50. Качка — так ми жартома в дитинстві прозивали свою сестру у перших Станіславу Малецьку, дочку материного брата Яна.

51. Борис Тен подарував братові «Одіссею» в своєму перекладі, яка тоді вийшла, і ми послали її в концтабір.

52. Поспіх був даремний, бо «Сад пісень» Г. Сковороди вийшов не 1967, а 1968 року.

53. Тобто до роману «Набережна, 12».

54. Редакторкою книги була Надія Мурченко.

55. Проект поїздки в Грузію здійснений не був.

56. Братова дружина Антоніна вперше нам розповідала враження від своєї поїздки й концтабору.

57. Пилипи – село в Чуднівському районі на Житомирщині. Тут працювала вчителькою Ганна Петрівна Франівська, братова теща.

58. Антологія української поезії, упорядкована В. Атаманюком та Є. Плужником, виходила на початку 30-х років, встигло вийти три томи.

59. Йдеться про видання творів В. Винниченка в 26 томах, що його видала в 20-х роках «Книгоспілка».

60. Тут подано шифр: поняття «пригодницька чи фантастична книга» визначало, що в неї, в палітурці, були заховані гроші, таємно туди вклеєні. Цю технологію розробив І. Світличний і навчив її й мене.

61. Це значить, що книгу ми посилали не від себе, а від І. Світличного для Геврича; І. Світличний від себе не міг багато слати, бо в концтаборі його родичів не було.

62. Книжку Бруно Ясенського із вкладкою споряджали ми з дружиною.

63. Йдеться так само про книгу із грошовою вкладкою, але для М. Осадчого, що була передана не мені І. Світличним, а цього разу комусь іншому.

64. Тобто гроші згодяться.

65. Уперше я поїхав на побачення з братом у січні 1967 р. Але зустрітися з ним мені не дозволили; я бачив його лише звіддала, за колючим дротом. Як саме, описано в романі «Юнаки з вогненної печі».

66. Тобто не заповнив залишеного в листі місця.

67. Йдеться про трагічний для мене період, коли вдруге хотіли забрати в армію на дуже довгий час, вирвавши мене із питомого середовища. Гадаю, що це чинилося не без участі КГБ, бо до мене взялися жорстко. Я тоді був у такому відчаї, що жити не хотів. Урятувала мене гіпертонія, перші ознаки якої я пізнав ще в Заполляр'ї, а через переживання вона загострилася, й мене забракувала медична комісія.

68. Я тоді мав намір відмовитися йти служити до війська і відбути за це покарання.

69. Йдеться про Ананія Харчука. Див. прим. 33.

70. Цю кигу я мав робити з поетом із Сум М. Даньком. Видання світу не побачило.

71. Оповідання А. Шевчука «Поминки», пізніше назване «Похорон», переслано мені з концтабору.

72. М-ком – Москальчуком, йдеться про поета-графомана з Житомира.

73. Книжка П. Д. — це книжка Петра Дідовича, вона, хоч і покорочена, але вийшла.

74. Господ М-ків — Москальчуків. Див. прим. 72.

75. Про книжку Бруно Ясенського див. прим. 62.

76. Маршрут я знав, бо вже побував у Явасі. А загалом, головним консультантом, як треба туди їхати, для першої поїздки був той-таки І. Світличний; я мав докладний опис дороги.

77. Йдеться про оповідання «Довгий день без перерви», надруковане в ж. «Дніпро», № 1, 1967 р.

78. Єфрем Соломонович; Степан Станіславович — вчителі з нашого дитинства — А. Ш. Власне, вчителі школи № 32; перший читав у нас логіку і психологію, а другий — хімію; з другим ми були тісно пов'язані як з керівником гуртка геологів при станції юних натуралістів, куди ходили обоє.

79. Патріарх і поліглот — йдеться про поета-перекладача Бориса Тена, який мешкав у Житомирі — А. Ш.

80. Осадчий Михайло — поет-дисидент, в таборі був близький до мого брата, той йому давав читати мої листи до себе.

81. Харчук — мій шкільний товариш, згодом художник — А. Ш.

82. Екслібрис був виготовлений на металевій пластині.

83. М-на К-ка і Зін-я Ф-ко — Михайлина Коцюбинська і Зіновія Франко.

84. Батьківське піклування С-би — Скаби, секретаря ЦК з ідеології.

85. Поет Віктор Корж, тоді ще був молодий (з 1938 р. н.).

86. З цих заходів нічого не вийшло: ні в Києві, ні в Москві Винниченкові твори надруковані не були.

87. Досвітній Олень — репресований в 30-х роках український письменник.

88. Жодних родичів по той бік Тетерева (на х. Бровари) в нас не жило. Йдеться про родину Ткачуків, з якою приятелювали батьки; «родичі» я вжив тому, що брат свого часу був закоханий в Іру, дочку Віри Ткачук, сестрою якої була наша вчителька української літератури Софія Соколова.

89. Мих. Чаб. — Михайло Чабанівський, український радянський прозаїк, який гостро критикував через пресу мої твори.

90. Немає листа від Заливахи — наскільки пам'ятаю, я з О. Заливахою не листувався; принаймні в моєму архіві нема його листів з того часу. Може, йдеться про листа не до мене, а до, наприклад, І. Світличного?

91. Первомайський Леонід — тодішній український поет і прозаїк старшого покоління.

92. Всі поїздки за кордон тих чи інших письменників організовувалися КГБ чи ідеологічним відділом ЦК. Відповідно послані мало про це розповідали приватно, але публікували негаційні матеріали про ті країни, куди їздили. Був присвячений цьому вечір в СПУ, я там не був.

93. Заливаха Опанас – художник. Заарештований 1965 року в Івано-Франківську. Засуджений на 5 років таборів суворого режиму. – А. Ш.

94. В ув'язненні я написав кілька новел, пересилаючи їх додому в листах – А. Ш.

95. Це були вірші О. та Т. Чіладзе, надруковані в «Ранку», № 9, 1966 р.

96. «Поминки» – одна з новел, написаних в житомирському слідчому ізоляторі – А. Ш.

97. «Наше слово» – українська газета в Польщі; «Наша культура» – український часопис у Польщі – А. Ш.

98. Йдеться про Кнута Скуєнієкса – латиського поета і перекладача. – А. Ш.

99. Романівська Марія – українська радянська письменниця. «Загнуздані хмари» – це твір з 1936 р. Очевидно, йдеться про перевидання кінця 50-х чи 60-х років.

100. З серії пригод і наукової фантастики – шифр, у цій книжці, яка сама собою не була нам цікава, були сховані в палітурці гроші.

101. Йдеться про книжку «Серед тижня». – К., 1967.

102. Повість «Середохрестя»; я називав її романом через те, що в західних літературах романом звалися й твори типу повісті.

103. Упорядником видання Г. Сковороди був Василь Яременко.

104. Твоє 30-річчя – 6 лютого 1967 р.

105. «Серед тижня» – це збірка оповідань.

106. Якогось Руліна – Рулін Петро – український театрознавець та літературознавець 20-х рр., був репресований.

107. Власне, лікар у Явасі відмовився надати матері медичну допомогу через те, що це родичка ув'язненого.

108. Йдеться про братове оповідання, прислане з концтабору й написане в житомирській тюрмі. Згодом я передав його В. Черноволу, який вмістив його в книгу «Лихо з розуму».

109. «Поминки» – див. прим. 96.

110. Мається на увазі мій роман «Голуби під дзвіницею», який вийшов у світ як повість в 1979 р. в книзі «Крик півня на світанку», про В. Горленка повісті я не написав.

111. Я переклав у 60-х роках цілу книжку есе В. Горленка, назвавши її «Українська минавшина», але світу вона не побачила.
112. Л. Шереметьєва входила до кола українських дисидентів — А. Ш. Додам до цього: спершу київських, потім переїхала до Львова й працювала в музеї народно-декоративного мистецтва. Про неї говорили, що вона людина непевна.
113. «Румынское обозрение» — журнал, виходив у Румунії російською мовою — А. Ш.
114. У Житомирі влітку — на той час я перебував у слідчому ізоляторі — А. Ш.
115. «Нове життя» — газета, що виходила у Словаччині.
116. «Літературна Україна» надрукувала лише одного вірша — в № 18 за 1968 р.
117. «Ранок» надрукував моє оповідання «Перехрестя П-18» — № 3, 1967 р.
118. Журнал «Україна» надрукував оповідання «Полиновий квіт» — № 12, 1967 р.
119. До цього місця в листі примітка брата: «Було «Вона чекає його, чекає».
120. Петро — Петро Дідович.
121. Журахович семен — український радянський письменник старшого покоління, загалом до молодих ставився доброзичливо.
122. «Герої змов» Олександра Соколовського — це повість про народників. Із сценарієм П. Дідовичу не повелося.
123. 2 т. В-ка — другий том Винниченка.
124. Том Куліша — том Пантелеймона Куліша з шеститомового, львівського видання.
125. Себастьяну Михаїл — румунський драматург.
126. Моєї статті — «Пересувні музеї і автовиставки», французькою та англійською мовами. — «Muzeum», № 3, 1966 р.
127. Відгук на виставку малюнку — «Теплі сліди». — «Літературна Україна», № 17, 1967 р.
128. Вельмишановний критик — Богдан Горинь.
129. «Кефірне створення» Петро — так ми прозивали в студентські роки Петра Дідовича.
130. Омніа меум порто — все своє з собою ношу (лат.)
131. Редагую музичну літературу для дітей — тоді я працював у видавництві «Музична Україна».
132. Видатний мораліст і знавець — Борис Тен.
133. «Сум світовий в масштабі повітовім» — слова Євгена Плужника.

134. Тиск «унутрішній» — йдеться про реакційні явища в тодішньому суспільному житті.

135. Знайомий тобі Іван — мій однокурсник-приятель Іван Явтушенко, тоді в нього народився син Орест.

136. Оля — дружина І. Явтушенка.

137. Передав йому Стешенко — Іван Стешенко, український поет та літературознавець, в час Визвольних змагань — міністр українського уряду, був убитий у Полтаві.

138. Важимо на Кримського — йдеться про академічний російсько-український словник за редакцією А. Кримського та С. Єфремова, виходив у 20-ті роки (не завершений, вийшло 6 томів).

139. Своїй тітці на село — йдеться про Анастасію Дзюбу з с. Кеберди на Кременчуччині.

140. «Кімната з голими стінами» — третє братове оповідання, прислане з концтабору.

141. Читаю Ю. Клена — томи Ю. Клена (діаспорного видання) давав нам читати І. Світличний, здається, вони належали Г. Кочуру — це була тоді заборонена література. Юрій Клен — псевдонім неокласика Освальда Бургардта.

142. Військові курси, які провадилися вечорами, як все, що зв'язане з військом, були мені глибоко неприємні.

143. Це єдине місце, в якому прочувається братове роздратування через те, що я жив за власним уподобанням і вільно. Як видно навіть з цих листів, моя «воля» — це була безнастанна робота, яка виснажувала не раз мене до краю. Але брата можна зрозуміти — він такої можливості не мав.

144. Шифроване місце. В системі пересилок недозволених грошевих вкладок було якесь непогодження, брат і намагався в'яснити, в яку ж книжку те було вкладено.

145. Загалом міжнародним правом брат навряд чи цікавився, очевидно, я виконував тут не його прохання, а когось із в'язнів інших.

146. Тодішнє фототипічне видання з рукопису Т. Шевченка.

147. «Український календар» — щорічник, який випускало Українське суспільно-громадське товариство у Польщі — А. Ш.

148. Могильний Віктор — початкуючий київський поет, з яким я познайомився на республіканському семінарі молодих літераторів 1961 року — А. Ш. До речі, той семінар був в Одесі.

149. Написала великого листа — після цих слів цензурне вичорнення, згодом читаються два слова: «навіть про», решту два розібрати годі.

150. Старий — наш батько, Олександр Шевчук.

151. Родич Жаба – Анатолій Жданюк, син нашої сестри у перших Любові Жданюк, був дуже хворий і молодим помер. Жаба – це вуличне прізвисько, яке постало через те, що хлопчик дуже рано почав плавати й робив це подібно до жаби.

152. Розчули родичі і просять книгу собі – я дуже дбав, щоб родичі не знали моєї творчості, бо немало їх описував, тому те, що вони прочули про мою книжку, мене стурбувало.

153. Оповіданнячко з циклу «Сині хвилі» – це «Перехрестя П-18».

154. Я ж уже чоловік працюючий – працював у видавництві «Музична Україна», але недовго, не витримав тамтешньої обстановки і знову перейшов на творчі хліби.

155. Сенченко Іван – український письменник старшої генерації, який дуже тепло ставився до творчості брата.

156. Єдина Кульчицька – Кульчицька Олена, львівська художниця, дуже стара на ту пору.

157. Івченко Віктор – київський кінорежисер.

158. «Кефірнеє створіння» – див. прим. 129.

159. Іван – Іван Явтушенко. Див. прим. 135.

160. Йдеться про оповідання брата «Нінка», яке я одержав другим.

161. Йдеться про оповідання брата «Поминки», яке одержав першим.

162. Про пересилку часнику йдеться у спогаді братової дочки Ірени Спедчук.

163. Долина Кам'янки – я її називав «Долиною джерел», є в мене й книжка під такою назвою, я тут мав духовне наповнення.

164. Молот – ячмінні вичавки на броварні.

165. Житомир зіпсований для мене вулицею Миколаївською – на цій вулиці містилося КГБ.

166. Кілл-Явр – місце моєї військової служби в Мурманській області.

167. Моєї мами – тобто Т. А. Біличенко.

168. З оповіддю – з оповіданням брата.

169. Два роки Заполяр'я – служба у війську.

170. Видання «Арфа» – видання набору поетичних книжечок.

171. Маю на увазі Калинця – це була перша книжка Ігоря Калинця.

172. Литвинець Михайло – український поет і перекладач.

173. Грінчак Василь – тодішній редактор «Молоді», поет; до речі, негативно ставився до моєї творчості і посприяв тому, що в 1963 р. моя вже запланована книжка в «Молоді» не вийшла.

174. Див. прим. 144. Це сповіщення свідчить, що грошові вкладки були в обох виданнях.

175. Життєві наміри Дрозда — В. Дрозд як письменник провадив політику двоїпостасності: з одного боку, писав твори виключно кон'юнктурні, а побіч з тим — справжні, серйозні. Програму такої своєї позиції він виклав у листі до мене, писаному, ще коли я служив у війську — цей лист у мене зберігається.

176. Щодо техніки пересилки часнику в концтабір, А. Шевчук зробив таку примітку: «Техніка цього пересилання була така: журнал скручувався в трубку, і в порожнину, яка утворювалась, вкладалися кілька головок часнику, який в бандеролі пересилати не дозволяли. Якщо цензор виявляв недозволений вміст і розкривав поштову обгортку, то він, згнітивши серце, той часник усе-таки віддавав в'язневі, але не завжди».

177. Один латиський поет — див. прим. 98.

178. Це була тема, якою в'язні вельми цікавилися. Див. спогада О. Заливахи.

179. Йдеться про оповідання, написані в ув'язненні — А. Ш.

180. Євген Концевич також часом посилав братові чи книги, чи привітання в концтабір.

181. Тоня — моя дружина. Михайло Клименко — поет, жив у Житомирі; хоч і співчував мені, проте листа в концтабір написати не зважився — А. Ш.

182. Стаття про Хоткевича — «Друге відкриття Хоткевича» — «Літературна Україна», № 27, 1967 р.

183. Каста макінтошів — у макінтошах ходили чиновники, відставники і т. п. — прихильники тоталітарного режиму.

184. О. Сизоненка з В. Земляком часто можна було стрінути разом, вони, очевидно, товаришували.

185. «Оглядове колесо» — четверте оповідання брата, надіслане із концтабору.

186. Серія таких своєрідних історичних фресок — власне, цикл історико-фольклорних оповідань, які згодом склали другу частину «Дому на горі» — «Голос трави». До речі, новела «Дикий піп» писана в травні, це «Дорога» з цього ж циклу, але тільки фрагмент.

187. Оповідання «Листки» в певісному вигляді не збереглося; очевидно, було поглинуте якоюсь із повістей.

188. Оповідання на «сімейну тему» — це «Молитва» (інша назва «Хміль»), увійшло в книгу «Вечір святої осені». — К., 1969.

189. Гадзевичі — наші сусіди в Житомирі, жили навпроти через річку Кам'янку.

190. Відвідали графа – Євгена Концевича, відповідно графиня – його дружина.

191. Зі старим вони знову погиркалися – із Борисом Теном. Річ у тому, що останній часом надто налягав на Є. Концевича у творчих питаннях, а той бунтувався.

192. «Барви осіннього саду» – моє оповідання, в основу якого лягли враження від родини Бориса Тена.

193. Безполий чоловік – житомирський поет Валентин Грабовський, голос у якого був майже жіночий. Опис тут гротесковий.

194. Площа Калініна – тепер майдан Незалежності.

195. Заходить один чоловік – можливо, це Юрій Логвин, художник та письменник.

196. Тобі відомий чоловік. – Борис Тен.

197. Хорунжий Анатолій – тодішній письменник, вважався серед найбільших ортодоксів. Цікаво, що іноді виявляв до мене увагу й прихильність, зокрема в час, коли мене було викинуто з літератури, як головний редактор «Літературної України», надрукував мою новелу.

198. Календар – це «Український календар», що виходив у Польщі.

199. Мається на увазі книжечка «Заповіт» мовами народів світу, що її я подарував латиському поетові і перекладачеві Кнуту Скуєнієксу – А. Ш.

200. Йдеться про оповідання Володимира Дрозда – А. Ш.

201. Розповідь про чортів – в моєму листі від 17. IV. 1967 року.

202. Оповідання, написані в ув'язненні, я передавав додому в листах – А. Ш.

203. «Кефірнеє созданье» – Див. прим. 129.

204. Зустрічав у Києві старого – Бориса Тена.

205. «Ваш доч Аганя» – помилка в книзі про окупацію Житомира в час останньої війни, вийшла в місцевій друкарні. Ми ту помилку потім часто згадували як курйозну. Отже, «Ваш доч Аганя» – це наша тітка Ганя.

206. Епізод з «мелкімі пісателями» став для нас також курйозним і часто згадувався. Так означив нас та інших відвідувачів Є. Концевича один з його сусідів.

207. Тут розповідається про якогось Ярослава Монастирського, котрого влітку 1966 року КГБ підсадило до мене в камеру слідчого ізолятора, аби спробував випитати відомості, необхідні слідству. Його місію я зрозумів відразу, отож у розмовах був насторожі. Звісно, Монастирський цікавився передусім моїми знайомими в Києві і Львові. Я не розповів йому про жодного знайомого, хіба

що, як молодий літератор, похвалив ліричні вірші кількох справді талановитих київських поетес, які до дисидентського руху не мали жодного стосунку і з якими особисто навіть не був знайомий. Але Монастирський настійливо цікавився тільки хлопцями, на що я відповів, що знайомих хлопців поза Житомиром не маю. Врешті, Монастирського від мене забрали; сидів він у таборі особливого режиму, в Райках під Бердичевом. Його «робота» не дала слідству жодної користі, проте старався він завзято, і за це його перевели до табору в Сокалі біля Львова, тобто ближче до дому; тут також був особливий, тобто каторжний режим. Звідси цей підтоптаний ловелас і написав листа, мабуть, із залицаннями, до поетеси Людмили Скирди, як то заведено в побутових таборах. Писав він, мабуть, на адресу Спілки письменників, звідки листа й передали адресатці – А. Ш.

208. Книжка «Вечір святої осені» вийшла в «Радянському письменнику» в 1969 році, власне, вичавки з рукопису, якого я туди подавав.

209. Це видання світу не побачило.

210. Карапуцьо – братова дочка Ірена.

211. «Дедушка» Ромка – Роман Дробиш, чоловік нашої сестри у перших Любові Жданюк, ми його так жартома називали, бо Люба вже мала від сина Анатолія внучку.

212. Вальдусь – внук старої знайомої нашої матері, яка жила на Закам'ятці. Див. прим. 22.

213. Покійний Толюньо – син Любові Жданюк.

214. На свій день народження граф – день народження Є. Концевича – 5 червня.

215. Численні гості – шістдесятники з Києва, які часто відвідували Є. Концевича. В нього зберігається рушник, де вишито підписи всіх його більш-менш відомих гостей.

216. «Татратон із Тараскона» – помилково, треба «Тартарен із Тараскона».

217. І моє оповідання – «Про великого слона». – «Літературна Україна», № 44, 1967 р.

218. Йдеться про статтю «Ще раз про підручники». – «Літературна Україна», № 48, 1967 року.

219. Повість В. Підмогильного – «Повість без назви».

220. Стах Крамар – герой однойменного братового оповідання.

221. Цей лист був цензурою вилучений.

222. Один із твоїх знайомих – Віктор Могильний, який назвав сина Атилою, а доньку – Дзвінкою.

223. Йдеться про моє оповідання «Атілла і Сірій».

224. Гарне оповідання Явтушенка, зверни увагу – це була єдина братова публікація (під псевдонімом), оповідання «Кімната з голими стінами». Його підписав мій університетський приятель Іван Явтушенко – це т. зв. «живий псевдонім»; така практика в той час існувала, через що нелегко було визначити автора публікації.

225. Москальчуки і Грабовські – житомирські поети.

226. Воно так і зветься «Грози» – ввійшло в роман «Голуби під дзвіницею» в книзі «Крик півня на світанку», К., 1979.

227. Твій колега Г-вий – Грицько Гайовий.

228. Твою рецензію на кубанські пісні – рецензія була якраз не моя, а Ростислава Доценка. Я тут виступив як його живий псевдонім. Див. прим. 224.

229. Див. прим. 218.

230. А на закінчення приведу «ізреченіє» – подібними висловами була «прикрашена» вся територія табору; в'язні, за винятком хіба що колишніх поліцаїв, не звертали на них жодної уваги – А. Ш.

231. Художник Д-й – прізвище не пам'ятаю, але, здається, Дужинський.

232. Твій колега Х-к – Ананій Харчук. Див. прим. 33.

233. Розвівся зі своєю жінкою – братовий приятель одружився із росіянкою, шлюб у нього не склався, тому й стоїть знак оклику в листі.

234. Далеке північне місто – тодішній Ленінград, де А. Харчук учився і служив у флоті.

235. Лебідь – мій однокласник по школі № 12, тобто в молодших класах. Брат написав про цього хлопчика оповідання «Нічого не сталося»: як цей хлопчик утік з дому і прийшов до нас.

236. «Нова громада» – журнал, що його видавав у 1906 р. Б. Грінченко в Києві.

237. «Українська хата» – журнал українських модерністів, виходив у Києві в 1909 – 1914 роках.

238. Хочу десь пристроїти – рецензія «Муза історика» була надрукована в ж. «Вітчизна», № 10, 1967 р.

239. Моя однокласниця – прізвище її Лук'янчук Раїса.

240. Тьотя Лена – моя хрещена мати Олена Дігтюк.

241. Двоюрідний браток Діма – наш брат у перших, син тітки Зінаїди.

242. Наш сусід Кукса – один із вуличних ровесників; Куксою прозваний, бо хлопцем розбирав снаряда, і йому відірвало пальці.

243. Відвідав учора графа, а сьогодні старого – Є. Концевича та Бориса Тена.

244. Перекладає з польської Домбровську – цей переклад вийшов окремим виданням.

245. Толя і Варка – Анатолій Жданюк, помер молодим, син Люби, нашої сестри в перших; Варка – наша тітка, мати Люби, яку вибила машина.

246. Володька Краснолюдський – старший син нашої тітки Євдокії.

247. Придумав назву такому романові «Околиця» – цей роман я писав довгі роки, вийшов у 2-х томах у Харкові, в 1994 р. під назвою «Стежка в траві. Житомирська сага». Почав його писати таки в 1967 р. (повість «Гніздо»). У листі йдеться про зародження цього задуму.

248. Йдеться про всіляке стеження за в'язнями – А. Ш.

249. Про 22 травня не знаю нічого – йдеться про події в Києві біля пам'ятника Т. Шевченку, з демонстрацією протесту. Я ці події описав братові в листі, але той його не одержав, тобто листа було вилучено.

250. Звільнився Іващенко – Дмитро Полікарпович Іващенко, викладав українську літературу в Луцькому педінституті. Арештований 1965 року. Засуджений до двох років таборів суворого режиму – А. Ш.

251. Це матиме назву «Гніздо». Див. прим. 247.

252. Юваки, Горбатий, Козак – наші сусіди в Житомирі.

253. Сашка, божевільний – чоловік нашої тітки Варвари – Олександр Жданюк.

254. Його внук – Анатолій Жданюк, син Любові.

255. Ганя – найстарша наша тітка.

256. Походенський герой Андрюша – Андрій Жданюк, син тітки Ганни.

257. Зробити великий цикл – це й було здійснено в «Стежці в траві».

258. З книжкою застопор – з «Набережною, 12».

259. Ненадкевич Євген – шевченкознавець, близький приятель Бориса Тена, з його бібліотеки частина книг перейшла до мене через купівлю за посередництва Бориса Тена.

260. Покійного Н-ча – Євгена Ненадкевича.

261. Холоденчиха – сусідка в Житомирі.

262. Будівництво почалося лише в 1971 році з поверненням брата із ув'язнення.

263. Тьотя Лена, яку Борка виживає з квартири – моя хрещена матір, Борка – її син, який матір з квартири таки вижив, вона оселилася на Павлюківці (район в Житомирі).

264. Книга Ласунського — звалася вона «Книги и люди».
265. Ця рецензія була надрукована в г. «Друг читача», № 32, 1967 р. і прихильно оцінювала мою книжку «Серед тижня».
266. «Ночі українські, або Родовід генія» — книга Єжи Анджеєвича, якою дуже цікавилися українські дисиденти.
267. Панас — Опанас Заливаха.
268. Рядками з цього вірша Л. Глібова згодом брат назве свою книгу оповідань: «Вертеп добра і зла».
269. Йдеться про антологію української поезії, упорядковану В. Атаманюком та Є. Плужником; здається, я її віддав І. Світличному, який здебільшого цікавився поезією.
270. Приїхав на машині К-ов — здається, йдеться про житомирського письменника Миколу Колесникова.
271. Відомий бас Кудряшова — йдеться про братову однокласницю. Коли вчилася у технічному училищі № 1, була взята в хор, але заспівала там басом, за що була з хору прогнана, через це ми жартома й звали її «відомий бас».
272. Дружина твого однокласника Чечньова — Валентина Шестакова, моя однокласниця.
273. Математичка — її звали Ольга Семенівна, була огрядна й дуже сувора.
274. Фізичка — Клавдія Євгеніївна Шевчук.
275. Білик Григорій Якович — учитель фізкультури та військової справи, шкільний парторг, згодом виїхав до Ізраїлю.
276. Ірис — викладач англійської мови, хоч сам її не знав.
277. Анна Петровна, сиріч Резинова Лялька — А. П. Яновська викладала в середніх класах російську мову та літературу, була повна, і діти прозивали її Резинова Лялька.
278. Фільчин брат — Олег Гебрич; Філька — мій приятель у юності, жив по сусідству. Олег потім став велетнем, помер молодим — я його описав у повісті «Привид мертвого дому».
279. Моя стаття про новелу: «Проблема новели». — «Літературна Україна», № 69, 1967 р.
280. Звісний тобі чоловік — Борис Тен.
281. Стаття про В. Горленка: «Майстер кришталевих тонів». — «Літературна Україна». — № 64, 1967 р.; про новелу — див. прим. 279.
282. «Виставляння» — тобто, здобуття літературної кар'єри.
283. «Проти вікон», моє оповідання, друкувалось у «Вітчизні», № 8, 1967. В книжці «Вечір святої осені» редактор змінив йому назву на «Спалах».
284. Красовський Андрій (1822 — 1868) — український революціонер.

285. Тобто «Серед тижня».
286. Див. прим. 266.
287. Хай буде Панасові – Опанасові Заливасі.
288. Мартиненко Олександр – братовий співв'язень. Див. прим. 293.
289. Писав у листі від 23 серпня 1967 р.
290. Т. Заморій. «Світ людських почуттів».
291. Йдеться про книгу: «Un serpuscule de pluie», – Париж, 1967, там три мої новелки в перекладі на французьку мову.
292. Переклад «Маклени Граси» ввійшов у книгу: М. Куліш. Твори. – К., 1968. – С. 266 – 308.
293. Сашко – Олександр Мартиненко, був старшим інженером Київського науково-дослідного геологорозвідувального інституту. Арештований 1965 р., засуджений на три роки таборів суворого режиму. – А. Ш.
294. Панас – О. Заливаха.
295. Сенченко – український письменник Іван Юхимович Сенченко. Прихильно ставився до радикально настановлених молодих літераторів – А. Ш. Див. прим. 265.
296. «Помилуваний смертю» – роман італійського письменника Сільвано Чеккеріні – А. Ш.
297. Заходив В-н – тобто Вірун, був засуджений у групі адвокатів, братовий співв'язень; згодом заходив до мене не раз.
298. Дужинський – один з братових співв'язнів, заходив до мене. Див. прим. 231.
299. Йдеться про чергове відвідання Бориса Тена.
300. Викопав зі своїх архівів п'єсу – її назва «Алімпій», писана ще в час пробуття у війську, потім я її переписав і переназвав на «Мізерію». Ніде не друкувалася і не виставлялася.
301. Один з мовних діячів – ідеться про І. Білодіда.
302. Прізвище його Станіслав Цетляк, в літературу він так і не вибився, вже помер.
303. Щось обіцяли мене – оповідання «Від порогу», але воно було надруковане в «Полым'ї», в № 2 за 1969 р.
304. Хоче й «Дукля» щось дати – оповідання «Останній день», № 6 за 1967 р.
305. Оповідання про співця Митусу – «Вогнище», надруковане в книзі «Долина джерел». – К., 1981.
306. Я, правда, частково його описав – у романі «Набережна, 12».
307. У статті Фашенка «Етюди про сюжет» – треба «Етюди про сюжети» – «Літературна Україна», № 32, 1967 р.
308. Дікун Микола – колишній наш квартирант.

309. Приїхала з Києва тітка — Ольга Рудикова, жила в Києві.
310. Андрей — син тітки Ганни.
311. Капіля — прізвиська нашої сестри в перших, дочки тітки Зінаїди — Лідії Колодинської.
312. Стаська з малою — материна племінниця з дочкою Людою.
313. Почала говорити по-людськи — тобто покинула російську, власне, суржик, і перейшла на українську мову.
314. «Зіна-як-як-Корзина» — так ми прозивали тітку Зінаїду, власне, так її назвав один материн родич, а ми підхопили.
315. «Повість про ліхтар» — її авторка — російська письменниця Лідія Будогоська.
316. Траур по Толі — по рано вмерлому Анатолію Жданюку.
317. Зміст нинішнього свята — 50-річчя більшовецького перевороту. Тут мова йде про амністію.
318. З часником. Див. прим. 176.
319. Марафонським бігом — од поїзда на вузькоколійці, яка вела від Яваса і навпаки, лишалося дуже мало часу, і хто хотів вчасно втрапити, мусив бігти, пролазячи під поїздами, що стояли.
320. Зайшли туди ж, куди заходили до цього — в родину Данієлів.
321. На твій день народження — 6 лютого.
322. Редакторка — Надія Мурченко.
323. Роман «Набережна, 12» вийшов у світ з великими зміщеннями від оригіналу.
324. Доля чорного вола — В'ячеслава Чорновола, якому дали терміна ув'язнення півтора роки, як тут сповіщається.
325. Пасаж, у якому брат образно висловлюється супроти тоталітарного режиму.
326. Руно — тютюн «Золоте руно», який у той час був найліпшим, дуже духм'яним.
327. Брат не вірив, що амністія торкнеться таких як він, у чому мав рацію.
328. 70-річчя Старого — Бориса Тена.
329. «Житомирщина» — обласна газета «Радянська Житомирщина».
330. Клименко — Михайло Клименко, житомирський поет.
331. Сиділа Н. Л. — Нара Леонтіївна, дружина Бориса Тена.
332. Джогина дружина — вчителька, Джога — вчитель, один з національно-свідомих українців у Житомирі, обоє відвідували Бориса Тена та Є. Концевича.
333. Федьо Бойко — київський поет-шістдесятник, збожеволів. Я жив з ним разом на квартирі в Голосієвому, брат його описав в одному з своїх оповідань.

334. Дописка до листа рукою Ірени Шевчук, папір у цьому місці пролінований.

335. Серія «ПСЛ» – «Перлини світової лірики».

336. Ювілей старого – див. прим. 328.

337. Граф – Є. Концевич.

338. Куртоня – прізвисько хлопця із П'ятого номера, де жили наші тітки, він замість «р» казав «рт».

339. Калнишевський П. (1690 – 1803) – останній кошовий Запорозької Січі.

340. Помилково: епітафія – це вірш на смерть, а тут ідеться про епіграми.

341. Порушуючи звичну звичку – в той час я уникав банальних привітань на свята.

342. Богдан – Богдан Горинь; Панас – Опанас Заливаха.

343. Мартиненко Олександр. Див. прим. 293; Гель Іван, Геврич Ярослав – братові співв'язні по концтабору, дисиденти-шістдесятники.

РІК ДРУГИЙ

ВАЛЕРІЙ ШЕВЧУК
(1968)

11.1.68 р.

Здоров, братця!

Щось довго нема від тебе ніякої звістки: батьки вже почали хвилюватися; вчора Тоня телефонувала, що там уже і сльози, і все. Ти б їм регулярно відписував. Не маю від тебе нічого і я: а мені цікаво, чи поодержував ти мої бандеролі.

Зараз стоїть скажена зима, холодно, що по вулиці не походиш. Певне, і в тебе так само, а може, й гірше іще. Очевидно, що гірше. А холоди тільки почалися, ще два з куском місяці ковтати морози.

Я завалений роботою: маю написати статтю в «Літ. Укр[аїну]», статтю про Гофмана в одностомник, що вийде в «Дніпрі» і ще там щось. Самі статті, а мені вже хотілося б і пописати щось. Але треба і заробляти на хліб насущний, нікуди не дінешся. Отож сиджу і пишу статті. Загалом мені нудьгувати ніколи, працюю аж гай гуде.

Позавчора вислав тобі ще одну бандеролію: «Русские книжники», вклав туди 2 номери «Нового життя», там в одному цікава стаття твого знайомого В. М-го¹, почитай; вклав також і три сигари. Одержиш – сповісти.

Я зробив одну книжкову купівлю, від якої покористаєшся і ти. Тобто маю тепер т. 1, 2, 3, 5, 7 «Історії України-Руси» М. Г-ого², оскільки дещо дублюється, то я передаю тобі т. 1 «Киевская Русь» (тут і далі підкреслення іншим чорнилом – упор.), російською мовою; т. 3, але досить попсований, якийсь кретин висмикнув з нього 100 сторінок. Проте, там має бути більше 600 сторінок, так що цю втрату можна прийняти, і т. 1 «Истории украинского козачества» цього ж автора, що збігається з т. 7 названого видання. Думаю, такі книги тебе зацікавлять; дорого, правда, обійшлася ця афера, проте гадаю, і ти, і я радими будемо.

Ось-ось мають вийти друком твори Б.-І. Антонича. Це великий гарний том, десь близько 500 стор. Звичайно, матимеш його і ти. Я тільки бачив, ще в продажу не було.

З того, що не сповіщав тобі, маю ще кілька непоганих книжок, зокрема Шахматов і Кримський про укр[аїнську] мову. Зветься це «Нариси з історії української мови».

Дістав збірку угро-карпатського фольклору, упор. Мушинки, вид. Пряшівське. Я щось почав фольклором цікавитися, бо багато цікавого є. Цікавить мене також народна міфологія чи, як колись писали, мітольогія.

В П. Д-ча³ народилася дочка. Назвав він її Оксаною, я йому пророкував саме дочку і до неї 4 сестрички, він з чорним гумором сповістив мені, що мої прогнози починають збуватися.

Я збирався до тебе на 6-те лютого з Тонею. Вчора вона сповістила, що не зможе поїхати, немає грошей. В мене ж склалася така ж ситуація через ті ж книги, а ще замовив собі полиці на... 130 крб., що я аж ніяк не зможу їй пособити. Доведеться, мабуть, приїхати до тебе самому. Проте, коли я не вправлюся зі статтею про Гофмана, то доведеться поїздку відкласти десь на 10-те лютого. Але приїхати хочу. Що тобі привезти? Проте, це дармове питання, згадуючи про «прийом» нас того разу⁴. Тютюну, звичайно, привезу знову.

Оце таке.

Вітає тебе Ніла.

Чи треба тобі вислати конвертів?

В. В.

В. В.

25.1.68 р.

Здоров, братця!

Ось уже два місяці не маю від тебе жодної звістки. Чи одержав ти окуляри? Бандеролі? «Дуклю»? «Нове життя»? Як я сповіщав, поїздку (через твоє повідомлення батькам) відкладаю на пізніше. Мене цікавить, повторюю: чи треба відмірювати оці чотири місяці між загальним і особистим побаченням, тобто, коли я приїду в 2-ій половині березня, то чи зможе Тоня приїхати до тебе в травні? Це мені сповісти якнайскоріше, бо треба якось планувати свої спроможності.

Цілий січень писав всілякі статті. Одну з них прочитаєш в «Літ. Укр[аїні]» про журнал «Дніпро»⁵. Але оце, нарешті, спекався (сьогодні 25 січня) і можу вільніше зітхнути. Хочеться щось сісти

й написати, хоч би й про те, як Козак, аби досадити сусідам, підпалив власну хату⁶. Бачаться мені ще деякі тетерівські постаті, хоч би й та стара пані, яка збирала й годувала з усієї околиці собак і котів. Вона стоїть перед очима: чорна, зігнута, здається, й обличчя чорне, бо воно вже стерлося з пам'яті, але її одяга – ні.

Купив я тобі дві книжки: «Вибране» Антоненка-Давидовича і книжечку про пам'ятні дерева на Україні. Вийшла ще в серії «Славетних»⁷ про мандрівника Григоровича-Барського (підкреслення автора – упор.). Хочу ще купити. Собі я знайшов у букініста одну цікаву польську: «Хроніка шляхетських польських родів на Волині, Поділля, Україні» (польською мовою). Цю книгу я, правда, ще не купив, вчора побачив, не мав при собі грошей і відклав. Опишу тоді її докладніше.

Маю я ще одну книжку, мені здається, вельми цікаву. Це «Московсько-українська фразеологія» Дубровського, виміняв її в одного чоловіка⁸ на іншу, теж цінну, річ. Але ця мені більше потрібна. Словник цей виданий в 1918 році і має багатющий матеріал.

Хочу з Х-ком⁹ поїхати в Житомир і завітати до школи. Коли ж він не поїде, то поїду просто так. Граф¹⁰ подарував мені т. 6 Лесі Українки, вид[ання] «Книгоспілки». Маю їх вже 11, бракує лише одного. Але, може, десь впаде до рук.

Життя тече досить одноманітно.

Viva.

Валерій.

2.11.68 р.

Добрий день, Валерію!

Учора одержав твого листа, де ти пишеш, що вже два місяці не маєш од мене звістки. Не знаю, як ти пояснюєш цей факт, проте все одно хочу відвернути од себе підозру в такій незрозумілій і дивній байдужості. Я тобі писав, поздоровляючи з Новим роком, повідомляючи, що окуляри одержав, пишучи про свої враження від «Останнього дня»¹¹ і т. ін. Перед Житомиром також не завинив; між іншим, два листи до тебе, писаних у січні, я вклав до загального конверта, адресованого до Житомира.

Дякую за окуляри і за книжки, що ти для мене придбав; в якомусь із листів вже відсилав цю подяку, чи віднайшла вона тебе. Якщо ти приїдеш до мене в другій половині березня, то це буде якраз вчасно, оскільки мине якраз чотири місяці від попереднього загального побачення, що було, здається, 16 листопада. Тониного

побачення це не торкатиметься, бо вона братиме не загальне, а особисте.

«Дуклю»¹² і газету перечитав; гадаю, що «Останній день» – це найкраще, що є в тому журналі, мотиви оповідання глибинні і, так би мовити, раніше не розорані, і викликають вони болючі роздуми, не полишаючи читача байдужим. Стаття про критичний «Дніпро»¹³ теж гарна, що мені найбільше до вподоби, то це конкретність і чіткість думки, її живий подих. Бо оце недавно проглянув книжечку Малиновської¹⁴ «Синтез важкої води» і скривився. Писано байдужим пером, якимось наспіх; видається мені Малиновська особою сухою, вже збайдужілою до «нелогічних» умовиводів, властивих молодості. Її рецензія на Гончарів «Собор» хитра і обхідна, не знаю, чи легко вона писалася, може, й легко; якщо так, то думка Малиновської набула зручної закостенілості.

Я останнім часом прочитав роман Мосдорф «Поряд», Моєма «Лицедії», Лаксна «Дім скальда», Сарояна «Сумна історія». Найвартісніша у мистецькому відношенні річ – це, мабуть, роман «Поряд», тут, правда, вчувається подекуди вплив Бйолля, але твір оригінальний, і мені особисто дуже імponує. «Дім скальда» має цікаві моменти, але я б його скоротив. Дивне враження справляє Сароян. Немов би чоловігя взявся за реабілітацію колись поширеного жанру мелодраматичного, говорячи словами Затонського¹⁵. Але для чого? Пояснення Затонського сприймається важко, інакше він не здатний оцінити; я б зупинився на моменті хворої людської психіки, бо в романі все крутиться навколо цього, але говориться про це поспіхом і не дається сталого сильного акорду. Роман Моєма – це блискучий стиль, цікаво читається, але й тут чогось бракує... Хто знає чого – я не додумався.

Зараз читаю «Комедіанти» Гріна, тільки почав. Хочу ще згадати про Чеккеріні, автора «Помилуваного смертю». Його твір на рівні роману Мосдорф, хоч написаний в іншому плані.

Сподіваюсь, що цього листа ти отримаєш. З Житомира весь час дорікають за моє нібито мовчання, і хоч я зовсім не винен, все одно, настрій пригнічений. Ну, та нічого, все минеться, хоч і не все забудеться. Поки що ж задовольняюся тими невеличкими краплинками втіхи, які інколи мені припадають. Цими краплинками можуть бути найрізноманітніші речі, хоч би, наприклад, Ірин лист (очевидно, під твою диктовку), де вона повідомляє, що вивчає філософію екзистенціалізму...

Спливає день за днем і ніби не так уже й повільно, але бідність мого буття породжує байдужість і притуплює пам'ять. Взагалі, погіршення пам'яті є у нас типовим явищем. Лише інколи надійде

поодинокий злет ейфорії чи просто світлого настрою, але то буває нечасто. Хіба що зі сміхом не розлучаюсь, бо десь читав, що то найкращі ліки від усіх незгод, а який він, той сміх, то вже інша справа. Усякий.

Сьогодні мав телеграму від Концевичів, де вони, трохи наперед, здоровлять із днем народження, і стало світліше.

Зиму переносу нормально, сильних морозів зараз немає, хоч раніше траплялося, що мороз сягав за 30 ступнів.

Отак, день за днем, якась невідворотна застиглість; подумаєш і не можеш пояснити багатьох «чому» і «навіщо». Коли ж думки складуться в певну систему, стає смішно за ту безглуздість, яку людство вигадало, аби окремим індивідумам скоротити Божу чи ще чийсь там милість, що називаємо її життям. І все це завихрено, переплетено, все це страшне у своїй жалюгідності. Згадаймо того ж Чеккеріні. Роман його має чимало автобіографічного, і можна уявити ту незрозумілу жорстокість, з якою його побито. Чим це вмотивовано? З другого боку, якби не це, то чи був би тепер той Чеккеріні, яким ми його знаємо...

Привіт Нілі.

А.

Початок лютого 1968 р.

Здоров, братця!

Оце позавчора приїхав із Житомира, дав собі трохи перепо-чинку і знову беруся за роботу, якої в мене багато. Заходив якраз по моїм приїзді один із твоїх тамтешніх колег, його ім'я Данило, а прізвище не запам'яталося, передав від тебе вітання. Не встиг іще навіть переглянути пресу. В № 1 «Ранку» пішла моя маленька статейка про народну художницю Л. Миронову, в № 2 «Вітчизни» рецензія на поему Імре Мадача «Трагедія людини». Обіцяв мені «Прапор» надрукувати відомі тобі із «Синіх хвиль» «10 км довгого мовчання» (в № 2). Оце такі, поки що, мої успіхи. Але чогось важливішого, серйознішого, ба більшого за розміром опублікувати не вдається. Боюся, що незабаром доведеться друкувати самі лише статті і рецензії, що мене не вельми тішить. З Житомира я привіз, як завжди, купу історій про наших родичів. Цього разу пристрас-ті кипіли, як ніколи. Наша двоюрідна сестра Валька (Дуньчина) знайшла собі ухажора. Але Федька запротестував, тоді вона пішла до тітки Маньки. Тут вона знайшла достойне пристановище, уха-жор з кількома шоферами привіз бочку вина в 63 літри (з Молда-

вії), п'ять півнів і ще там щось. Родичі були зворушені найвищою мірою. Почалася п'ятика, на яку, зважаючи на кількість питного, було стягнуто всіх, кого можна було. Був там і Ромка, це як закон, і Андрюша¹⁶. Але традиція трохи порушилася. Розбитий горщик між родом і Горбатим був склеєний, тобто запросили Шурку¹⁷ й Горбатого. Пили і гуляли два чи три дні. На цей час «робітнички», як їх звать у друкарні, а працюють вони там обидва вантажниками, Андрій і Ромка, негайно захворіли, перший невідомо на що, другий на свій укоханий радікуліт, одержали й звільнення і засіли до столу. Федька послав свою жінку, а нашу тітку, з дипломатичною місією до питуших: коли вони не розійдуться, він і Володька прийде й поб'є вікна. Парламентатора було напоєно, по дорозі вона відламала півпівня й весела пішла додому. Федька¹⁸ заявив, що вижене її разом із цим дохлим півнем. Але, здається, не вигнав, а досить, мабуть, зі смаком спожив тамтого півня. Факт той, що гуляння продовжилось і вікна не були побиті. Збило настрій лише одне: на ніч було в цинкованому відрі поставлено вино, звісно, відро було повне, а за ніч воно скисліло, перейнялося цинком і навіть потребителі одеколону і денатурату не змогли його пити. Довелося вилляти. Все останнє було випито з користю для всіх. Сталася під час цього інциденту, а вірніше гуляння, ще одна визначна подія, я б сказав, особлива подія, по своїй оригінальності та значенню важливіша за все, що описав досі. Це було сватання Горбатого до... Маньки¹⁹. Вони сиділи навпроти, і Горбатий ніжно дивився на Маньку. Потім він зробив їй пропозицію одружитися. «Маня, — сказав він, — чим більше я на тебе дивлюся, тим більше мені тепліє на душі. Давай женимося, Маня!» «На чорта ти мені треба», — відказала та, але на цьому діло не закінчилось. Наступного дня пили знову і знову Горбатий сидів проти Маньки. «Маня, — сказав він. — Ти моя судьба!» Ще через день Горбатий приніс Маньці... трилітрову банку варення. Він знову сидів і дивився на неї, і зітхав. «Ти моя судьба, Маня, — сказав він. — Давай оженимося». Кажуть, проте, що вона його не хоче. Банку варення моментально рознесли, голодної братії там не бракує, навіть вилизали; кажуть, що Манька не попробувала того варення й ложки — не встигла. Вона тільки побачила начисто вилізана банку. Чим все це дорешти кінчилось, не знаю, але сцена це була — звісно, не описати її!

Сів писати оповідання «Дим» — із житомирського життя. Це має бути історія про Козака, його сусіда таксиста і про стару пані, пам'ятаєш її, яку любили коти й собаки і яка любила котів і собак.

Написав уже кілька сторінок. Це має бути велике оповідання до мого великого циклу, який, напевне, назву «Околиця».

Живи добре!

Вітає Ніла.

В.

Од. 10/II – 68

10 лютого 68 р.

Добрий день, дорогі батьки!

Листа вашого одержав. До цього мав бандероль з книжкою і поздоровленням²⁰ і телеграму, теж із поздоровленням.

Життя проходить без змін. На початку зими я вже вам писав, у чому ходжу, але, мабуть, ви того листа не одержали. Ходжу в тому, що й минулої зими. Бушлат, ватні штани, валянки. Від холоду не потерпаю.

Вислати мені нічого не треба. Мило й зубну пасту можете вислати.

Ірина листівка з віршиком і малюнок дуже мене втішили.

Зима в нас поки що стійка; правда, останні кілька днів були сонячні, небо чисте, безвітряно. Вночі ж морозець ще добрячий. В місцевому кліматі добре те, що при сильних морозах здебільшого нема вітру, тому холод переноситься неважко (звичайно, коли добре одягнутий). Весна не за горами. Нинішня зима була не дуже сувора, були на[віть] відлиги, і тоді здавалось, ніби ти на Україні.

Працюю на тій же роботі, клею фанеру та деталі для виготовлення меблів. Раніше не мав уявлення, як ті меблі робляться, тепер же добре все пізнав. Сучасні меблі робляться зовсім не так, як робились колись моїм дідом²¹.

Свій день народження відзначив, як міг. Маю в подарунок гарний мундштук для сигарет у вигляді голови півня, що кукурікає.

Як хто буде на побаченні, передам цей мундштук додому²².

Ну що ж, дякую за поздоровлення щире і до побачення.

А.

13/II – 68 р.

Здоров, братця!

Вийшло, отже, непорозуміння, бо я таки насправді після поїздки до тебе отримав лише один лист з оповіданнячком і оце дру-

гий, сьогодні, від 2 лютого ц. р. Листа з привітанням на Новий рік, листа з оцінкою «Останнього дня» і які там ще були, не одержував. Мені приємно, що «Останній день» тобі сподобався, бо, власне, це тобі присвята і мені хотілося, щоб прочитав його перш за все ти. Колись я слав тобі, але не одержав був. Написав я його влітку 1966 року, очевидно, знаєш під впливом якої події²³. Потім лежало в мене, а оце надрукував. Радий, що одержав від мене книжки. В Житомирі ми з матір'ю купили тобі ще дещо, вона відсилатиме їх тобі сама: французький роман «Вещи», «Свирель в лесу», однієї італійської письменниці, це дуже милі оповідання, робота Логвина «Київ» — історія архітектурна, дуже гарно видана книжка, коли мати і її пошле, то матимеш що розглядати, там дуже цікаві ілюстрації. На день народження я послав від імені всього сімейства тобі довгу телеграму, а Іра ще раніше послала була тобі особисте привітання, з віршиком власного виробу: «Добрый день татусю — це твоя Іруся», мабуть, одержав, складала вона його довго і настирливо. Цікава реакція оточуючого світу на її версифікаційні вправи. З нею сидить хлопчик на прізвище Герговський. Вчиться він не гірше Іри, отож вона з ним у повсякчасному змаганні. Прізвище Герговський повторюється нею дуже часто. Я зву його Горчаківський, а дід — Віграновський. Воно спершу сердилося, а потім змирилося. Герговський той дозволяв собі стосовно неї вільності: смикне за кіску, підштовхне, коли вона пише, сміється і т. д. Отож, був складений вірш-епіграма, з невеликим моїм корегуванням:

*В нас у класі є хлопчина,
В носі блискає сльозина,
Має трійку знову
Наш Герговський Вова.*

Чому «наш», бо останню фразу придумав я: Горчаківський Вова, а Герговський закоротко. Епітафія* була складена, однак довго не вживалася за зброю. І лише недавно, коли оце востаннє приїздив, почув я таку історію: «Знаєш, дядю, віршик прочитала Герговському» Він побліднів і сказав зовсім несолідно для хлопчика: «Вчительці скажу-у-у!» Але вчительці він не сказав зі страху, що доведеться і для неї повторювати таку вбивчу сатиру, а сказав, що і на неї складе. Звісно, в бідолахи нічого не вийшло, бо не знав же він, що в супротивниці чималий поетичний стаж і навіть є свій доробок, багато що написане не згірше дядь і тьоть, що пишуть для дітей, отож з того часу Горчаківський, чи б пак Герговський присмирів і

* В оригіналі помилково. Треба «епіграма».

вже більше її не цікає. Оце така сила у версифікації і як вона діє на ровесників Іриних. Вона читала свої писання комусь із подружок. Але подружка сказала: «Фі, з книжки прочитала!» Проте, пішла до своєї матері і переказала віршика, на що була авторитетна відповідь: «Не може бути, з книжки прочитала». Щось туманно здається мені ще відповідь когось із старших: «З книжки навчили».

Я шлю тобі листи щотижня. Чи отримуєш? Бо я бачу, що вони таки не всі доходять, це, звісно, дивно і дико. Маю в цьому сьогоднішньому листі відповідь твою на моє питання про приїзд до тебе. Отож, я навіть можу більш-менш точно визначити, коли до тебе приїду, цього разу сам. Це буде після 16 березня, бо ми той раз, здається, виїхали 16-го. Отож, числа 17 – 19, якщо ніщо не перешкодить, буду в тебе. Старих²⁴ гадаю відіслати на березень на курорт, щоб трохи підлікувалися, бо батько дуже той рік хворів, та й мати мала кілька досить сильних приступів печінки. Гроші їм уже вислав. Тоня хоче прикликати свою бабу на місяць, бо «хату не можна покидати напризволяще». Моему приїздові, здається, не перешкоджатиме нічого.

Оце таке.

Живи, вітає тебе Ніла.

В.

27.11.68 р.

Валерію!

Спробую перелічити все, що я мав од тебе після нашої останньої зустрічі. Це листи з поштовими штемпелями: 14. XII. – 67, 18. XII. – 67, 11. I. – 68, 25. I. – 68, поштівка з новорічним поздоровленням, лист про те, як родичі пили молдавське вино (на ньому взагалі ніякого штемпеля немає), телеграма від усіх Шевчуків і нарешті останній лист від 13. II., де йдеться, здебільшого, про Іру. Виходить, і твої листи залітали не туди, куди треба²⁵. Тепер, здається, моторошне табу трохи відслонилось (*Підкреслення в оригіналі – упор*). Побачимо, як буде надалі.

Газети і журнали, які ти для мене передплатив, одержую всі. Прочитав роман Гріна «Комедіанти», присланий з Житомира. То була велика насолода, як і від всього іншого, написаного Гріном. Все-таки Грін набагато глибший, я б сказав, мистецьки глибший від, наприклад, Моема чи Сарояна (не беру до уваги Сароянівські оповідання).

Зараз у нас читають «Собор» Гончара і хвалять без винятку. Я тільки почав читати, на початку не вгледів цілості, а лиш

деякі добрі моменти, теж, правда, скоріше суспільного, ніж мистецького плану. Проте, така однотайність у сприйнятті показує, наскільки спрагли ми до правдивого зображення хоча б певних моментів нашого нездорового буття.

Бачив твою рецензію на Імре Мадача у «Вітчизні»²⁶, правда, ще не прочитав. Оце наслідки її: сьогодні один хлопчина, прочитавши, цікавився у мене, де б дістати сю книжку.

Не знаю, чи писав я тобі, що мав од хороброго татуса Дзвінки й Атілли²⁷ новорічне привітання. Як його здибаєш, подякуй од мого імені і перекажи, що його виступ вельми у нас популярний.

Маю тут аж два примірники Антонича. Один подаровано на день народження, другий вислав Євген²⁸ і теж до дня народження. До сієї ж дати маю томик Антоненка-Давидовича од Надії С-ї²⁹. Просив би передати їй моє щире привітання і подяку (я ж бо й раніше час од часу відчував її увагу³⁰). Сподіваюсь з часом безпосередньо за все їй подякувати, зустрівшись особисто.

Якщо будеш коли в книгарні в-ва АН, запиши, будь ласка, наявні там книги з нашої історії та з загального літературознавства. Ця книгарня, пам'ятається, має відділ «Книга – поштою». Один хлопець, маючи такий список, зміг би замовити собі книжки.

Цікаво, як поживає Дрозд, Драч та інші, що чути про Петрову книжку³¹? Згадав ще про одне. Збірку Вінграновського вже переглядав. Просив мене знайомий³² (той, для кого колись «Заповіт» мовами народів світу) о тій збірці. Він знає нашу мову, дещо з неї перекладає. Бачив я, до речі, збілочку Вінграновського в перекладі на латиську мову В. Белшевіці. Кажуть, добрі переклади, взагалі симпатичний метелик і зовнішньо і за добором віршів.

Як справи з твоєю книжкою³³? Коли має вийти, який зміст?

У 2-му ч. «Вітчизни» – роман Дрозда. Чи не цей-то роман, про який ти колись згадував, і чи варто його читати взагалі?

Хотілося б щось почитати з наших молодих новелістів. Може, що вийшло цікаве, то надішли.

Просив би, аби зазначав про кожен одержаний лист. Я також повідомлятиму. Врешті, за весь час матимемо певну картину.

Оце, мабуть, на сьогодні все.

А.

1/III – 68 р.

Здоров, братця!

Ми з Нілою на пару несподівано схопили ангіну і оце кілька днів пролежали, ожо, я на кілька день виявився недієздатний.

Сьогодні вже, здається, температура минула і сідаю за листа. Послав я був тобі дві бандеролі: одну з книгою «В мире литературных подделок и псевдонимов», знаю, що вона в тебе є, але погадав, що, може, цікаво буде тобі її зараз почитати, бо навряд чи раніше читав, книга це свіжа, вклав у цю бандеролю трохи сигарет, чи одержав? «Золоте руно» щось зникло безнадійно, а то був гарний з усіх боків тютюн. Проте, гадаю приїхати до тебе цього місяця, авжеж, сьогодні 1-ше березня, то й привезу «Ялти» чи «Казбеку», який тобі, здається, подобається. Послав тобі ще одну книжку. КРЛЕЖА: «Хорвацький бог Марс». Ще сам не знаю, що то за книга, купив, бо це з серії зарубіжного оповідання, вклав шоколадку. Загалом, щось із нових книжок маю небагато, оце дістав Багалієву «Укр. історіографію», але вип. 1, тобто про давні літописи (до XVII ст.). Є ще один випуск, але коли то трапиться до рук?

Наближається весна, чути перші її запахи, але через квартиру: бо вже кілька днів не виходжу на вулицю. Інколи хтось заходить, переказує чутки: люди нині усі чогось чекають, чекання це якесь невизначене, навіть абстрактне, але воно є. О. Гончар надрукував свій новий роман «Собор», про який ти вже чув. Про нього кулуарно несподівано розгорілися дискусії, одні хвалять, інші гудять, багатьом подобається назва й ідея, що в неї вкладена. Я іще не читав його і чогось не хочеться: публіцистики не люблю, а це мені здається саме публіцистикою. Вийшов № 1 «Дуклі». Є там дещо й цікаве, зокрема рецензія на французьку «Нову хвилю в укр. літ-рі»³⁴. Є там ще одне цікаве сповіщення. В Чехословаччині вийшла книга «Поети європейського барокко», куди введено й двох українців: Іоана Величковського і Г. Сковороду. Факт, звісно, вельми приємний. Загалом, здається, українцями починають у світі цікавитися ближче і більше, хоч в дуже й дуже незначній мірі. Але й це хліб.

До тебе я таки збираюся, як уже визначив, у кінці березня. Ще точно дати визначити не можу, бо може щось перешкодити, але в кінці березня буду напевне. Гадаю, що буде тоді тепліше, а може, попаду на погоду, як той раз, коли все кисне і стає кольору гнилої зелені (колір гнилої зелені – запозичення з лексики моїх сусідів:³⁵ «Ти знаєш, давали туфлі, шесть пятьдесят, цвета гнилой зелени, прелесть. Я как посмотрела, так і ахнула»). Цікаво, коли б записати всі ці телефонні розмови, це нагадувало б гумореску, і коли б мимовільні автори слухали її, не знаючи про своє авторство, вони так само сміялися б, як і всі. Це досить утішна для людей метаморфоза.

Оце таке. Життя тече, як вода з помийної ями. Над ним пахнуть квіти. Ці квіти звуться благодонюхи.

Ю, тобто хотів вибити Б-УДЬ.

В.

Н.

Од. 6/III – 68

10 березня 1968 р.

Пишу у відповідь на твій лист від 1 березня.

Одну з двох бандеролей, які ти вислав, вже одержав («Хорватський бог – Марс»), другої ще нема.

Оскільки ти маєш приїхати, розписувати багато не буду. По-года зараз ще не вельми весняна, сніг лежить увесь, правда, весна чується, але ще мляво. Сьогодні подув сильний вітер, падає сніжок, але, як не кажи, вже 10 березня, і все, чому треба прийти, надійде.

Власне, суть цієї супліки у тому, аби сповістити, що чекаю твого приїзду. А вже тоді поговоримо, бо листовні розмови ніколи мені не імпонували і не виходили по-людськи. Інколи просто дивуєшся, як могли люди писати (і то повсякчас) довжелезні листи. На початку 1966 року я читав листи Кобилянської, Л. Українки і ще декого з класиків і дивувався саме цьому. У наш час люди, здається, пишуть стисліше. Очевидно, суть у психіці чи духові віку.

Що-небудь нового сповістити не можу; мене навіть тепер дехто дратує, при зустрічі неодмінно запитуючи про новини. З часом, мабуть, я стаю все більш нецікавішим. Але живу, охоче чи неохоче виконуючи все, що для мене запрограмовано долею.

АШ

13/III – 68 р.

№ 1³⁶

Здоров, братця!

Я був дуже опечалений, коли дізнався зі твого листа, якого мені нині переслали батьки, що мої листи більшістю до тебе не доходили останнім часом. Я бо писав їх щонеділі, частіше – по вівторках, інколи й порушуючи це, але щонеділі лист тобі писався. Отож ти мав би одержати щонайменше 12 листів за ці три місяці – грудень – лютий, однак одержав їх тільки 6. Таким чином, половини моїх листів ти не маєш. Саме тому, з сьогоднішнього листа я вводжу нумерацію, яку вестиму до кінця року, а тоді відкрию нову. Дякуючи цьому ти бачитимеш, скільки листів ти від мене

взяв, а скільки загинуло «з невідомих причин». Ця «загибель» тим більше обурлива, що я навіть менше намагався інформувати тебе про події тутешнього життя, аби це не стало приводом до того, щоб тобі не пускали листа. Але, очевидячки ті, там приміняють елементарний езуїтський метод шантажу і знервування. Але це, гадаю, надаремно, і такі їхні розваги навряд чи викличуть для них сподіване (пишу це і для того, хто читатиме цього листа, аби втяв, що роблено елементарне свинство). Однак не буду розводитися про це довго, заговорю про речі спокійніші.

«Собор» Гончаровий і тут знайшов несподівано широкий резонанс. Хоч, правда, думки поділилися надвоє: одні хвалять на всі заставки, а інші кажуть, що це лише поганий нарис. Хвалять ті, для яких твір — це додаток до історії, врешті — до боротьби в той чи інший бік, яким цілковито байдуже до художніх його достоїнств, — я виявив, що такий погляд має дуже багато людей, що викликає занепокоєння, певна річ. Звісно, люди не мають зовсім мистецького виховання, навіть ті, що наближені до мистецтва, хоч це і смішно звучить. Погано кажуть про роман ті, які перебороли цю хворобу недавнього часу і для яких художній твір — це твір перш за все, а все інше — похідне від першого. Я, проте, його не читав і не хочеться чогось. Ідея цього самого «Собору», звісно, дуже пекуча й болюча в нас, через це, очевидно, так цей твір і сприймають. Кажуть, що його вже висунули на премію³⁷, якої ніхто ще з українців не одержував. Те, що маєш два Антонича — добре, бо маю тут для тебе третього. Але коли таке діло, то вже один, тобі дарований, приймай, а я цей комусь подарую, хоч би відішлю за кордон, в Польщу чи Чехословаччину, до знайомих. Він бо гарно пішов, хоч купити його ще можна — 16 тис. тиражу. Для нас — це багато, хоч я читав сповіщення — в Чехії вийшла книга «Європейська барокова поезія» тиражем більше 30 тис. І вже розійшлася: там це роблять за допомогою підписки. В книгарні АН навряд чи можна купити чого цікавого, але описати можна буде. На перший випадок скажу, що продається там: «Історія української літератури» в 8-и т.т. т. 1, 2, Історія УРСР, т. 3. дожовтнева історія. Є там «Історія АН УРСР» т. 1, «Історія міст і сіл УРСР» том: «Харківська область». Ну, оце таке поки що. Якість історій — негодяща, історії літератури — дуже посередньо. Збірку Вінграновського дістати було неймовірно важко, я насилу з доважком: лотарейка, том Кашнельсона³⁸ і ще щось, купив її для тебе, собі одну дістав у «Сяйві», більше не давали. Отож, коли бажаєш, можу тобі прислати твою, а ти можеш позичити покористуватися. Можливо, дістану тобі «Московсько-українську фразеологію» Дубровського, кажу, проте — можливо...

Моя книжка, друга, я тобі це писав, але, певне, не одержав, пішла вже в виробництво. Туди входять «Набережна, 12» — відоме тобі, і повістина — «Середохрестя» — 90 стор., про студентське життя. Всього на 10 аркушів. Але все це досить поспуте редактором, і я навіть не знаю, який матиме вигляд. Попсуте не з огляду на цензурні міркування, я чоловік далекий від політики, але через недовладне стилістичне втручання. Подав третю книжку «Вечір святої осені», але що з неї буде, знає хіба що Господь Бог. Антоненка-Давидовича я купив тобі також, можеш комусь його подарувати, прочитавши. Роман Дрозда³⁹ прочитати варто. Це, мабуть, найкраще, що він написав. Вийшла книга Ю. Логвина, але ще не продається. В Петра книжка таки виходить цього року.

Отаке. Будь. В.

29/III - 68 р.

№ 2

Здоров, братця!

Я так і не дочекався тоді твого начальства, аби попитати, чому це до тебе таке ставлення; кудись всі подівалися, нарада була якась чи що, і змушений був поїхати до Москви. Виїхав я з Потьми ще в 9 годин вечора і о п'ятій ранку був у Москві. Тут розшукав одного з тих, хто береться мене перекладати на російську мову⁴⁰, справа, як мені здається, досить мертва, і пройшовся по московських магазинах, звісно, букіністичних. Ця проходка трохи поправила мій кепський настрій і тяжке враження від глупої жорстокості твоїх нинішніх володарів, які дали мені замість 4-х належних мені годин побачення з тобою лише півтори (чому маю тут бути покараний я, адже всі ці штуки мене не стосуються?), зовсім не бачу в цих безрозумних діяннях логіки, вони лише викликають думки зворотні від того, що хочуть автори таких міроприємств, але чорт з ним; кажу, проходка по букіністичних магазинах дала змогу мені заспокоїтися і врівноважитися, тим більше, що магазини тамті досить цікаві. Я мав трохи залишків грошей, отож, дещо собі купив. Купив роботу про Шевченка якогось Річицького, соціолога, правда, і дуже паскудного вченого, але що була дуже дешева, то й купив. Купив книгу «Река Днепр у Києва», що мене, певна річ, цікавить, хочу зайнятися глибшим вивченням історії Києва, адже нині це вже моє місто. Купив досить рідкісну штуку: «Словарь русских граверов» Ровинскаго, там, звичайно, половина українців, особливо, стародавніх, що мене дуже цікавить — це один словник

рос. художників старовинних Собка, але тільки на літеру І, И, де теж чимало українців, все це книжки ХІХ ст.; купив сучасний білорусько-російський словник, може, щось перекладу колись із білорусів, бо хочу з ними наладити тісніший контакт. До речі, мені начебто «Полымя» хоче надрукувати – в № 4, – «Сині хвилі»⁴¹, отож, гадаю, чи не використати мені цієї нагоди і не поїхати за гонорар від цієї публікації до Мінська, якщо вони платять гонорари перекладеним. Гадав я трохи затриматися в Москві, але настрою до того не мав і ось уже знову в Києві, намагаюся догнати час, бо накопилось до чорта роботи. Треба писати кілька статей, передрукувати свій «Дим» та й перекладати Горленка, бо відстаю від норми. Маса роботи, проте, хочу іще поїхати до Житомира, обіцяв батькам, щоб оповісти про свою поїздку і ще раз, вкортє, озирнути тетерівську околицю. В Житомир поїду я першого квітня, за чотири дні і вернуся. Ніла купила вже Ірі гарненького плащика і ще там щось із жіночої одежі, і я повезу все це добро найменшому членові нашої родини. Треба мені ще й сили набратися, бо хочеться квітень добряче попрацювати. Приїздила сьогодні пані графиня⁴², казала, що пан граф лягає до лікарні, йому таки робитимуть операцію з нирками, бо вже тяжко йому дивитися на цей божий світ. В № 2 «Дружбы народов» за цей рік почали друкувати спогади Ю. Смолича з літературного життя 20-х рр., я вже прочитав цю подачу; не дивлячись на деякі вибрики, спогади ці дуже цікаві, раджу почитати, гадаю, в бібліотеці журнал цей є, а якщо нема, то напиши – вишлю, там же стаття Гуцала про укр. молоду прозу⁴³. Прочитав я ті спогади з великим інтересом. Це розділ про Блакитного.

Прийшла вже на Україну весна, стоять прекрасні голубі дні. По Києву, правда, гуляє грип і кажуть, якийсь поганий. В Житомирі таку пору відчувати найліпше.

Оце таке.

Вітає тебе Ніла.

В.

це мій автопортрет*.

7.IV.68 р.

№ 3

Здоров, братаця!

Я нині в Житомирі, оце кілька день, як перетрушував твої книги. Робота це забарна і довга, тим більше, що книги за час, коли їх

---

* Тут у листі малюнок, зроблений за допомогою друкарської машинки.

не торкалася господарева рука, досить-таки припали пилом. Але нині вони провітрені, витрушені, витерті і вже веселіше дивляться на світ. Люблять вони все-таки увагу. Батько, зловивши дві щуки, нарешті зважився поїхати в Трускавець і вже прислав звідтіля листа. Влаштувався і боїться лишень, що місяця там не витримає. Палили цього разу бур'яни вільно, без перепон⁴⁴. На вогнище надійшов мрійливий житомирський поет⁴⁵ і взявся допомагати копати города. Над Житомиром стоять оті розкішні весняні дні, які лише тут відчуваються по-справжньому. Рибалки ловлять пічкурів у гирлі Кам'янки, а навколо, як завжди, збираються роззявляки. Іра пише вже не в «косу лінійку», навіть не в рідку косу лінійку, а в пряму. Це предмет її гордоців.

До речі, щодо того армійського привітання⁴⁶. Це привітання було задане, як завдання в школі: аби всі діти привітали своїх тат. Іра дівчинка слухняна, отож вона й відправила, бо виконувала «домашнє завдання».

Житомирських візитів не роблю. Просто хочеться побути на самоті та й понюхати тетерівського повітря. Послухати історій про тутешнє життя, про всілякі сварки і місцеві пристрасті: наприклад, сестра, щоб дозволити іншій своїй сестрі (це десь тут, по-сусідству) подивитися телевізора, пропонує тій платити щопередачі 20 коп. (кіносеанс 25 коп., отож, на 5 коп. знижка як родичці). У цьому є якась ненормальність, але й дика нормальність (втім, коли б такий факт я описав, сказали б – згущення фарб; опис життя, наближеного до твого, правда, визначався б ще різкіше). Втім подумати тут є над чим: уяви собі, щоб ти до мене зайшов у кімнату, і я вимагав би у тебе 20 коп. за телесеанс. Мене іритує інше: люди, хай оті сестри, ставляться до того серйозно (*підкреслення автора – упор.*), для них тут ніякого гумору нема. Ніякого!

Ця моя поїздка була, проте, для мене ілюстрацією... мого останнього оповідання «Дим». Було все майже так, як я описував: підсвідомо викладалися десятки деталей, що визначали побут моїх героїв. Таксист копав того города, про який в мене є кілька сторінок. Не бачив я молодшого Козака, отого, з помнutoю пікою, але старий стовбичив якось понад річкою біля верб, що вже приснули зеленим листячком. Чорна постать на тлі того листячка: я подумав, саме цей контраст, цю думку я вкладав, коли писав те оповідання... Був над річкою і дим: гіркуватий супутник весни.

Сьогодні я виїжджаю до Києва. Там мене чекає море роботи, але цього перепочинку, паузи мені хотілося. Вчора ввечері мати з кобіткою садили картоплю, а ми з Ірою пішли поговорити по телефону з «тьотьою», тобто Нілою.

«Літ. Укр[аїна]» сповістила, що прогнали Скабу⁴⁷. Став він директором інституту історії. Всі одіозні постаті стають директорами науково-дослідних інститутів (хоч би Білодід⁴⁸). Але кат з ним: то матерії, які існують поза моїм мозком. Епізод з 20 коп. за телевізійну передачу для мене їй-бо цікавіший.

Хочу цього літа вибрати час і повезти Іру до Канева. Мандрівка на пароплаві для неї буде, звичайно, великим святом.

В № 3 «Ранку» надрукував моє оповідання «Б-5». Зняли там одну антимилітаристську сцену (відступ: «Барабан — основний інструмент ХХ ст.») і зрізаний кінець, пів-абзацу.

Оце таке.

Viva. Валерій.

26. IV. 68 р.

Добрий день, дорогі батьки!

Сьогодні вже відпрацював, а зараз оце взявся до писання листів. Ніяких змін в моєму побуті не відбулося. Хіба що стали давати молоко за шкідливість роботи. А робота в нас справді шкідлива: повітря отруюють гази від смоли, якою склеюється фанера. Смола ж та робиться, здається, з сечовини (отрута) і формаліну (отрута). Перед склеюванням смола розводиться щавлевою кислотою, або ж амонієм, що теж шкідливі. Тим, хто працює на пресах, молоко видавали й раніше, але півтора року тому припинили — якраз саме тоді, як я став до пресу. У зв'язку з тою відміною пригадується цікавий епізод. Ходив по заводу високий начальник. Звернулися до нього за поясненням: чому перестали видавати те нещасне молоко. Відповідь була така (цитую дослівно, бо сам чув):

«Була совершена ошібка, вас поставілі на молочний откорм. Тепер ета ошібка ісправлена».

Дивився начальник вельми строго, і ті, хто запитував, відійшли, як кажуть, «несолоно хлебавши».

Та цур з ним. Все-таки час, хоч і повільно, посувається. Усе мине; правда, не знаю, чи забудеться. Надумав собі, як повернуся додому, придбати велосипеда і погасати трохи по лісових дорогах і стежках. Колись, пам'ятається, був у мене, в дитинстві ще, велосипедик. Мав я од того велику втіху. Людина завжди прагне руху і використовує те, що їй найдоступніше. Я любив прогулянки, а тому, що пересування моє у Явасі доволі таки обмежене, то доведеться потім, вже вдома, надолужувати прогаяне.

Пишіть про все.

А.

Валерію.

Я немов застиг без руху у якомусь всепоглинаючому розумінні, оточеному, як не дивно, спокоєм. Я його, цей спокій, створюю собі постійно і це, звичайно, нелегко. Хоч є два аспекти: зовнішній і внутрішній. Я дивлюсь і осмислюю, і я ще впертіший, аніж у дитинстві. Вітри пригинають дерева; в одному кінофільмі Одеської кіностудії (баченому вже тут), модерному, хоч і не на вартісну тему – «прощай», є таке (цікаве) порівняння людини з деревом: «А я інше дерево, а я інше дерево, а я інше дерево!» Це непогано: дивитися у вічі і відчувати, як все тіло отак промовляє. А поза тим – якесь бажання, яке-небудь маленьке хотіння, згадка – і всього того безліч, і з дня на день напливає, змінюється, дещо, звичайно, повторюється. Вже немає проблеми самоти і, відповідно, з'явилося позитивне її осмислення; розуміння, що впливає з теперішнього, розуміння конкретне – теж що-небудь та значить. Тут, звичайно, треба пояснень, але то згодом⁴⁹.

Читаю у «Всесвіті» продовження роману Фріша «Штіллер». Прочитав, зацікавившись автором; ще один його роман – «Гомо Фабер». Обидві речі – вартісні витвори мистецтва, дуже мені до вподоби. Ще одне відкриття письменника. Прочитав також повість Дрозда «Маслини». На «Семирозумі» затнувся, може, коли зважусь докінчити читання. З «Маслин» повіяло знайомими інтонаціями, я довго не дошукувався, в чому полягає та знайомість, бо не так давно ознайомився з повістю одного естонського молодого автора (забув прізвище) «Монумент». І от видалася мені спільність між тими обома творами і, отже, напросилося порівняння. Було воно на користь естонця, бо «Маслини» псує невмотивоване закінчення. Контраст між усією Дроздовою повістю та її кінцем і ослабляють загальне враження від цієї в художньому відношенні непоганої речі; інша справа в «Монументі» – там цілісність і правда. Не знаю, але якась чується між цими творами спільність у задумі, немов би Дрозд наштовхнувся на тему «Маслин» після прочитання «Монументу». Ще помітив у «Маслинах» автобіографічні нотки; гадаю, Дрозд багато чого описував з самого себе. Ось одна, може, випадкова аналогія. Ти колись розповідав, що Дрозд не може правильно вимовляти слово «ексистенціалізм». Те ж саме і з героєм «Маслин». Поза всім портрет селяка, що «здобуває» столиці, дуже гарний.

Читав я у «Другові читача», що вийшов укр. мовою, «Лист незнайомки» Цвейга. Якщо можеш, надішли мені цю книжечку.

Новела твоя в «Ранку»⁵⁰ непогана, але чимось перегукується з ранніми речами, а душі яких ти давно не пишеш.

АШ

24/IV – 68 р.

№ 6

Здоров, братця!

Купив тобі учора «Останні орли» Старицького – це доповнення до тих його велетенських романів на історичні теми, бо в багатотомнику «Останніх орлів» нема. Книга здоровецька, чоловік катав їх дай Боже. До речі, в «Укр. календареві» є стаття Ф. Неуважного, де він зазначає про Старицьку-Черняхівську, що сам Старицький у заповіті сказав, що всі ці великі романи, що писані рос. мовою, він писав у співавторстві з дочкою, тобто Старицькою-Черняхівською і авторське право в них обох на ці речі однакове. У нас, правда, видають це під одним іменем, а в «Останніх орлах» написано, що Старицька-Черняхівська приймала дуже невелику участь у писанні. Звісно, це свинство.

Вийшов № 1 «Поезії». Виявилося, що видавництво розбило колишній «День поезії» на чотири частинки і оце вийшла така штука: журнальчик цей досить оригінальний, сторінок на сто малого формату, як невелика книжечка. Проте, мені це більше подобається, ніж незугарні «Дні поезії». Є тут вірші Голобородька, Калинця, Доленго, в останнього якісь дивні і менш цікавих, переклади з французів. Купив і тобі цей номер, оскільки він усе ж здався мені цікавим.

Пишу нове оповідання «Панна сотниківна», так би мовити, історичне. Начитався народних оповідань і, значно переплавивши народну фантастику, роблю чи намагаюся робити «щось розумне». Головний недолік народних оповідань – їхній примітивізм, отож я хочу зняти його зовсім і обробити як матеріал інтелектуально дуже серйозний. Поки пишу, подобається, а далі побачимо. Буде це оповідання середнє, сторінок на 25, бо в мене великі нині на 40 – 60.

Купив у «Сяйві» одну гарну і рідкісну книгу: поезії Чупринки аж за п'ять крб. Аж дух забило від ціни, книжечка то – брошурка, а таке заломили. Проте, мусив купити, де дітися. Ми вже з Нілою замовили і поклали на стелажі нові полиці, і то в ті полиці ледве влазить. Ще можна поставити один ряд, а тоді і класти не буде куди. Для таких книжкових потреб, що я їх маю, треба трохи більше приміщення. Але де його візьмеш?

Життя трохи йде статичне, один день схожий на інший. В мене нове явище: перевтомлюся — бухне голова, втім це почалося ще із війська. Певне, тиск підіймається. Єдиний порятунок від цього — чотири дні відпочинку в Житомирі. Оце надумаю, чи не поїхати туди на травень. Зараз уже розпустилося листя, пора якраз дуже мила і приємна, все аж світиться. Бо тут у Києві для природи треба йти кудись дуже далеко, окрім того, робота, яку ніяк не переробиш, хоч, здавалося, нічого не робиш. Набирається її дай Боже. Звісно, сам собі її напитуєш.

Листа від тебе ще не мав на час після приїзду жодного, видно, твоє начальство «снова шутить изволили». Але ти не нервуй і не хвилюйся, я теж так буду, все перемелеться, все промине⁵¹. Це втіха не вельми весела, але втіха. Як отримувеш мої листи: я їх номерую?

На Великдень випив чарку, все-таки непогане це свято. Згадую, як ми малими були його ворогами, а є в ньому щось предківського, прадавнього, від землі. А це мило.

На кінець цього місяця батько вже вибирається додому з курорту. Але дивна річ: мати йому писала листи, а він їх не отримував:⁵² для них це благодатний ґрунт для всіляких, часто вельми фантастичних, додумувань і здогадів. Я навіть подумав: це було б дуже смішно, коли б ці здогадування та раптом виявилися правильними. Але люди завжди звикли фантазувати.

Вітає тебе Ніла.

Чи читав «Катастрофу» Дрозда? В № 2, 3 «Дніпра» «Родинне вогнище» Гуцала? Варто прочитати. В № 2, 3, 4 «Дружби народів» спогади Смолича про українське літ. життя 20-х років. Пренекультурні, але прочитати треба. BBBBB.

7.V.68 p.

30 квітня мав од тебе листа за номером шостим. Тільки глянув на той номер, як настроїв зіпсувався, бо номерів четвертого і п'ятого не було⁵³. Та ще Тоня написала, що одержала від мене конверт без листа. Не знаю, чи були там інші листи: до батьків і до тебе. Мабуть, щось одне було. Минулого місяця послав тобі два листа, обидва вклав у конверти, заадресовані на Житомир. Отак весь час одвертаєшся, відгороджуєшся від гидоти, створюєш уяву відносного спокою, намагаєшся до всього віднайти виправдання, а воно, те породження сваволі, той вже давно усталений до традиції злоякісний наріст, пророслий на ґрунті безкарності, весь час нагадує

про себе. Але живу! Переглядаю усякі журнали, дещо з книжок перечитую; взагалі вільного часу дуже небагато.

Врешті потеплішало і тут, але погода далеко ще не літня. Це час, коли і тепло є, і комарі ще не з'явилися. Поодинокі вже літають, а незабаром їх з'явиться безліч і отоді нап'ються нашої крові. Яюсь притупилося тут у мене відчуття природи, повітря яєсь прісне, усюди дивна застигла убогість. Один лише раз цього року повіяло на мене рідним – це коли після дощу трохи походив. Гостро пахли маленькі блискучі листочки тополь, і я почав дихати глибше, і погляд замулився нетутешньою обнадійливою втіхою.

Але як би там не було, а живу, спостерігаю, обмірковую, хоч без жодних поки глибших висновків. Приглядатися є до чого, людей до біса, така мішанина, теперішнє тісно переплутане з минулим, і все це у чималій концентрації, якої ніде в іншому місці не зустрінеш. Всілякі контрасти, і багато їх. Крайнощі. І ще багато чого. Як ти знаєш, тут проходить процес перевиховання. Цікаво, що найшвидше перевихованню піддаються колишні поліціанти. Дивно, чому їх не позвільняють достроково? Усі минулого року страшенно чекали амністії і були розчаровані до глибини душі, коли їх не «ослобонили» (як вони кажуть на своїй вишуканій мові). Це була комедія – оті півроку перед амністією. Яких тільки чуток не вигадували (провідну роль у цьому відігравали інваліди). До речі, слово «чутка» на табірному жаргоні є не що інше, як «параша». Здається, тут хтось навіть укладає словничок цього жаргону.

Вже хотів закінчувати листа, але подумалось... Що, якби ти листи свої писав під копірку, а потім, коли з'ясується, який з них не дійде до мене, непогано було б послати їх ще раз⁵⁴. Була б подвійна користь: і для мене, і для тих, хто виявляє до них цікавість. Мене жодного разу не було повідомлено, що котрийсь з листів skonфісковано. Правило таке: при конфіскації листа (до адресата чи від адресата) складається акт, повідомляється про це в'язня, і він ще й ставить на тому акті підпис.

АШ.

///V - 68 p.

№ 7

Здоров, братця!

Оце готується твоя половина, за назвиськом «кубітка», виїжджати до тебе, біля мене крутиться чадо твоє, тобто Ірена Анатолівна Шевчук-Кусюка, яка відвідала сьогодні балет «Шурале» і

наслідує балерин і балерунів; привезено мені з Житомира і листа від тебе від 26 квітня цього року, перший лист після мого до тебе приїзду. Ходили ми сьогодні скуповувати харчі, купувати те, се, а тоді ще й морозива твоєму чадові... писання перебила «кубітка», яка підглядає, що я пишу, але я її відігнав, і ось знову пишу; а ще їли банани, даремно намагаючись зрозуміти, який мають смак.

Я купив оце кілька старих книжок, а серед них Д. Яворницького, повість «Наша доля — божа воля», видання київське 1901 року. Оце почав її переглядати і мимоволі зачитався. Дивне враження викликає ця книжка. Це типова народницька, етнографічна, скоріше проза стилю, може, Квітки-Основ'яненка, але є в ній і щось особливе. Немає, мабуть, отієї каламатутності письма, якою відзначаються твори Марко Вовчок, а є фотографія, трохи підсентименталізована, але навдивовижу точна; є прекрасна, багата, аж розкішна, українська мова, якась така, що цю книжку хочеться читати лише заради самої мови, я навіть підкреслюю легенько фразеологізми, яких тут дуже багато і дуже багато гарних. Крім цієї книги купив ще твори Ганни Барвінок, хочу подивитися, що це таке. А ту повість Яворницького я відніс би до розділу натуральної, органічної літератури. Це не реалізм, що його звуть критичним, це реалізм романтичний, органічний, і в цьому є якась мені ще до кінця не зрозуміла приваба.

Повісті Дрозда «Маслини» і «Семирозум» можна було б не читати, особливо останню, бо та, остання, мені здається, — псевдолітература. Я прочитав кілька сторінок і змушений був відкласти: таке я не читаю. Інша справа — «Катастрофа», яка подобається мені найбільше з його продукції. Це раджу тобі прочитати і написати свою думку. Роман той іронічний, з досить складною системою розгалуджень тамтої іронії. А те, що Дрозд описує самого себе — факт, він більш нікого і не може описувати, в суті, його творчі типи — це він сам у різних варіаціях, як хвалиться й сам, а потайки милується: який я багатий!

«Лист незнайомки» Цвейга я тобі купив. Але чи відвіз у Житомир чи що, не пам'ятаю. Кубітка каже, що в Житомирі не бачила його. Відішлю тоді свій тобі, а той пошукаю, або й новий куплю, якщо є в продажу, бо книжечка це маленька.

Новела в «Ранку» трохи покорочена, зняте там закінчення і пацифійська сцена, відступ: «Барабани — головний музичний інструмент ХХ ст.» Маєш рацію — це зі старішого, власне — це чи не найостанніше оповідання в старішому стилі, зараз я вже пишу інакше. Ще раз цей стиль, хоч трохи й підмінений, зустрінеш в моїй новій книжці — повість «Середохрестя». Загалом, в мене зараз деякий

стилевий застій. Є кілька нових шляхів, але я ще не вибираю нового, бо... навіть не зможу сказати чого. Кінчив нове оповідання «Панна Сотниківна» — вийшло щось трохи релігійно-містичне. Швидше, навіть, містичне, але є кілька місць, які, мені здається, ще треба детальніше продумати. Загалом, мені стало важче писати оповідання, на них витрачається все більше і більше сили, і через це продуктивність уже не така поглинлива, як ти знав. Мариться мені ще одна історично-фантастична тема, тема українського донкіхота Турчиновського⁵⁵, невдахи, який далеко десь у XVII чи на поч. XVIII ст. блукав по Україні, шукаючи примар, як шукають їх усі люди, кому покладено на голову сяку-таку голову. Не шукають лише ті, напевне, яким здається, що вони — пуп землі, і які вважають, що поза їхнім розумінням світу (читай: дрібниць) все інше треба або прибрати до рук, або знищити. Фашизм у суті дуже складне і розгалужене явище⁵⁶. Але закругляюсь. Будь!

В.

Вітає Ніла.

Од. 18/V — 68

Середина травня 1968 р.

№ 8

Здоров, братця!

Гадаю, твоя пропозиція писати листи під копірку дуже слухна, з цього листа я починаю так робити, очевидно, колекціонерам чужих листів не буде потреби мати їх по два екземпляри, вистачить їм і одного, а тобі буде виграш, бо все-таки без листів сидіти не так приємно, як колекціонувати їх, оскільки перше — потреба, а друге — розвага на дозвіллі. Від тебе я одержав два листи, один із Житомира, а другий на Київ. Одного ж теж, певне, кроти по дорозі з'їли, а вони, шляк би їм у печінку, охочі, аж ласі до паперу, бо паперова жвачка, як писав Маяковський, найкраща з усіх жвачок, які люблять жуйні тварини, себто люди. В твоїх останніх листах з'явився дуже якийсь вагомий, ґрунтовний художній стиль, що мене наштовхнуло на думку, що тобі його треба було б випробувати художньо. Саме такий, як описи і аналізи листові, це в тебе гарно виходить. До речі, чи щось пишеш у своєму теперішньому житті, а чи лише приглядаєшся? Може б, пробував би весь час перо, щоб воно не втратило своєї натренованості. Я знаю, як не міг більше півроку писати, то мусив наново учитися. В тебе, може, інакше, але все одно не варто робити дуже вже великих перерв, тим біль-

ше, що невеликі речі можна було б надумувати, листків так на 6-8. Тобі ж бо треба зламати в собі одну істотну рису, яка тебе трохи гальмує – вбити в собі прагнення до нарису³⁷, до буквального відтворення тої чи іншої події, або переживання, а кожен факт давати в переплавці свого художницького «я», давати певні зміщення, як то, приміром, в Едгара По чи Шервуд Андерсена від дійсності в світ нематеріальний, хоч зв'язаний з першим подібністю, світ мистецького перетравлення. Я оце думав, що, власне, творчість – це постійне звільнення від самого себе, постійний процес скидання шкіри, як то роблять вужі, линовище – це те непотрібне, що вже витравилося з себе, але воно містить у собі форму вужа, і ось ця форма і є суть художнього твору. Власне, не линовище, і не вуж, а його форма. Щось подібне сказав Архипенко («Всесвіт», здається, № 1), і я знайшов у цьому дуже цікавий сенс. Нас у вужі не сам вуж цікавить, ми його, врешті, не знаємо, нас цікавить наше поняття про цей предмет, а відтак – ми самі в ньому. Можливо, так творяться всі твори, бо нарис – то заготовка для нашої подальшої переплавки. Його треба від себе відштовхнути, навіть заперечити, відкинути, водночас зберігаючи з нього линовище, тобто форму самого життя. Я був прочитав цікаву формулу в Антонича, яку він, може, й переписав звідкілясь. Мистецтво не є відображенням, ані навчанням жити. Воно є окрема, творена нами, дійсність, яка має автономне існування. Це велика думка, бо з одного боку, ми звикли до відображальності (нарис), з другого – нас завжди насилали рецептами, починаючи з ідіотської книги «Что делать?» і т. д. Куди іти, де дітися, що робити, нащо робити, все це, може, й має смисл, але в житті ці питання даремні. Є воно – об'єктивна неблаганність, а поза нею наші ілюзії і наша свята спромога творити інший світ. Це робиться завжди і повсюдно, в найменших наших діях. Хемінгвей сказав колись: весь час людини йде на те, щоб справити враження на інших (щось приблизно таке). Це теж творення нової дійсності. Далі – робота, далі – родина, все це площини, незалежні одна від одної, трохи навіть схематичні. Митець вибирає їх для творення подібностей, аби його ілюзія промовляла глибше. Кафка цю подібність ставив ще й у виняткові умовини, тут найглибший переплав, бо від відтвореності лишалося навіть менше, ніж саме линовище...

Оце такі мої нинішні теоритизування. А в повітрі висить щось непевне, тяжке, світ повен тяжких передчуттів, дурні бісяться, розумні хапаються за голову. Сім'я, з якого вирости ми, посіяне у дико тривожний час, і насіння виростає тривожне, всечасно стурбоване своїми поганими передчуттями, які здебільшого збувають-

ся. «Мені здається, — писав Маковей, — я й не жив, а тільки лиш збирався жити...»

Віва.

Вітає Ніла.

ВВВ.

Од. 18/V — 68

Вкладаю тобі картинку. Це оригінальна робота народного майстра. Може, на дарунок згодиться.

23.05.1968 р.

№ 9

Здоров, братця!

Я зараз сиджу в Ірпіні на кіносемінарі, який дає змогу дивитися чимало цікавих фільмів. Тут багато зелені, ходять, розгулюючи, «старички-писателі», грають у біліард, щось там пишуть, а головне — їдять. Буду тут ще днів зо п'ять, а всього десять. Кілька днів тому зустрічав по дорозі від тебе Тоню з Ірою, провів їх, поїхали в Житомир, а сам знову в Ірпінь. Порадів, що дали їй три доби, бо вибирається раз на рік, та й тобі ліпше. Твоє чадо, чи не від напруження поїздки, чи від чого іншого, витворило вірша, якого, мені здається, не посоромився б і найвидатніший поет. Я не змінив у ньому жодного слова, навіть оце «ненавидь». Отже, переписую його тобі, я в захопленні від нього.

НЕНАВИДЬ ЛІВОГО БОКУ

*Ліве вухо ненавидить праве вухо
і каже,
що воно більше чуло за нього,
а насправді праве чуло в тисячу раз більше.
Ліве око ненавидить праве око
та ще й каже,
що воно більше бачило в білому світі,
а насправді праве бачило тисячу раз більше.
Ліва рука ненавидить праву руку,
та ще й каже,
що вона більше наробилася за праву,
а насправді права більше в тисячу раз.
Ліва нога ненавидить праву ногу
і каже,
що вона більше обходила за праву,
а насправді права більше в тисячу раз.*

18 травня 1968 р.

Отаке-то витворила твоя восьмилітня донька. Я вже казав Нілі: хто знає, що робиться в її маленькій голівці? Але якщо Бог і справді їй щось дав, хай розвивається, звісно, гвалтувати в ній цей процес не треба. Взагалі, в неї образне мислення розвинене. Яюсь ми йшли в Житомирі, а вона каже: «Тетерів дзвонить, як дзвоники», тут же було складено куплет, але в неї переважив інтерес до стрибання і скакання, ото ж пал натхнення пропав. Про вищенаведений вірш вона сказала: а справді, я таке відчувала, бо хіба права рука не більше робить за ліву, а нога? Запис цей, звісно, мій, тобто розташування рядків.

Визріває в голові моїй задум повісті. Її герой – Ілля Турчиновський, час дії – XVIII ст. Вже почав писати. Хочеться мені сказати тут багато в оповідному такому тоні, через «я», тобто розповідь самого Турчиновського. Постать ця не вигадана, він існував, і основні колізії повісті я беру з його автобіографії, писаної десь в XVIII ст., і яка вміщена в «Хрестоматії давньо української літератури». Є про нього і сонет Зерова, який так і зветься «Турчиновський». Оце й мучає мою голову, і я вже сів до писання, скажу тобі, складного. Це бо український Дон Кіхот, якому додаю риси покірливості і пацифізму. Що вийде, побачимо, а поки це мене цікавить.

Життя тут в Ірпіні одноманітне, тому й розписуватися довго не буду. Ходжу на якісь лекції, щось слухаю, а в голові – Турчиновський.

Вітає тебе Ніла.
Валерій.

30.V.68 p.⁵⁸

№ 10

Я став батьком. Маю, як і ти, доньку. Назвали її Мирославою. Щиро Валерій.

11.VI.68 p.

№ 11

Оце починаю я життя, як то кажуть, «з дітьми». Вже забрав Нілу з лікарні, принесла вона мені якесь таке дуже крихітне створіння, досить-таки носатеньке, досить-таки лобате й губате, яке пхикає, цмокає молочко, спить, і поки що це основні її заняття. Ти-бо теж маєш племінницю, якої досі не було і про яку ніхто

не знає. Воно навіть іще не зареєстроване, тобто не взяте на облік, а відтак на нього ще не лягають прокляття, яким підвладний кожен стадний. Я мушу перебудовуватися, бо трохи інакший стає мій режим, ну і, звичайно, менше часу на роботу. Але продовжую помаленьку писати свого «Турчиновського», свою першу, так би мовити, історичну повість⁵⁹, вона помалу просувається, хоч і не так уже швидко. Назву їй змінив на «Коло»⁶⁰. Приїздила мати на родину, подивилася на внучку свою, сказала: «Нічого, гарненька буде дівка», трохи допомогла, трохи виклала молодій матері повчальних сентенцій і поїхала. Телефонував і батько, я ще раз подивувався, як нагадує його телефонний голос твій, а ще цікаво, по телефону в його мові відчуються дуже специфічні «західні» діалектичні нотки, яких ми, звісно, у звичайній розмові не помічаємо.

Здаду зараз пописує і покрикує мале, яке Ніла годує водичкою, а я оце кінчив доперекладати кілька Сквородинських віршів, які, здається, хочу втулити в одне місце (це прожекти іще).

Купив тобі прекрасну книжку Г. Логвина «По Україні» – це як подорожня мистецтвознавча розповідь. Книга ця велика, тяжка і дорога (3. 40), гадаю, порадієш на неї, має безліч дуже гарних репродукцій і фотокарток. Зараз відкрилася передплата на деякі цікаві видання. Можеш написати Тоні, що ти хочеш передплатити, хай передплатить:

«Словник української мови» в 10 т. Ціна десь 2 чи 3 крб.

«Енциклопедичний словник історії України».

«Твори» Г. Квітки-Основ'яненка в 8 чи 10 томах (точно не пригаду).

Купив собі кілька непоганих старих книжок: «Фразеологія ділової мови», здається, Плужника й Підмогильного⁶¹. «Мусульманство, його минуле і теперішнє» А. Кримського, а ще одну розтріпану книжку, яка мене зацікавила досить сильно. З написів на ній я визначив, що це «Андрій Лаговський», роман А. Кримського. В бібліографії я, проте, цього видання не знайшов⁶². Узнав тільки, що він був випущений у Львові в 1905 р., дві частини: «Не порозуміються» й «Туапсе». Але мій примірник київського, післяреволюційного друку, має не тільки згадані дві частини, але й добрячу частину третьої. В «Літ[ературному] портреті» А. Кримського я прочитав таке. В 1919 р. Кримський дописав ще дві частини цього роману (чи повісті) і видав у Києві, але через умови громадянської війни тираж цей не встиг піти до книгарень і загинув. Збереглося тільки кілька примірників цього тексту. Після того начебто роман не видавався⁶³. Виходить, мені попав, на жаль, пошкоджений, без кінця і трохи без початку (передмова автора) оцей рідкісний при-

мірник. Викликає в мене сумнів одне: надруковано твір цей на добром папері, що не робили в 1919 р., такий папір мені траплявся у виданнях 20-х років. Але як там не було б, книга ця мене вельми зацікавила, може, трапиться до рук якась докладніша бібліографія, і все це виясниться.

У Києві шалена спека, я, здебільшого, сиджу вдома. Хочу десь під кінець цього місяця поїхати до Житомира і почати літній сезон купання. Крім того, хочеться мені поблукати по житомирських кручах і, як я означую, «подумати». Правда, біля «Турчиновського» мого багато ще роботи, але, написавши його, я хочу на якийсь час полишити історичну тематику.

№ 5 «Прапора» опублікував єдину надруковану ще частину до моїх «Синіх хвиль» — «10 км довгого мовчання». Таким чином «Сині хвилі» в мене надруковані повністю. Мав дати одну штуку «Жовтень»⁶⁴, але не знаю чи дасть, бо ситуація зараз напружена: чергові накачки, певне, читаєш «Літ. Україну». Цього року надрукував поки що 2 оповідання⁶⁵.

Одначе живемо.

Вітає тебе Ніла.

Щиро В.

Од. 18.VI. — 68 р.

17/VI — 68 р.

№ 12

Здоров, братця!

Я поступово входжу в нові умовини свого життя, бо мале створіння, принесене моєю половиною з лікарні, зразу й владно заявило про свою начальственність і підкорило собі всіх колись вільних і невільних. Але треба до всього звикати, тим більше, що роботи в мене не зменшилося, отож крутимосся, як можемо. А надворі гарячезне літо, яке я цього року, певне, промину, бо не помічається. Хоча десь після 25-го маю-таки поїхати до Житомира на тиждень, трохи покупатися, позагоряти, бо, правду кажучи, цього року ще під сонце своїх пліч не виставляв, коли не рахувати невеликого сеансу на 1 травня. Пишу свого «Турчиновського», йде досить вільно й непогано, але сьогодні вже роблю перерву. Написав уже половину, треба трохи відходитися. Купив тобі дві нові книги: «Картинки» Сімони де Бонуар, це Сартрова жінка, екзистенціалістка, а також радіоп'єси Г. Бйоля. Останню тобі відішлю. Прочитаєш, оскільки кохаєшся в тому письменникові. А собі ще дістав «Історію Туреч-

чини» Кримського. Це невелика книжка, доходить до XVI століття, має в собі чимало й українознавчого матеріалу, приміром: невольничі ринки, бранки з України, полонені, султанша Роксолана і її роля в історії Туреччини, вірніше в дворцєвому житті тощо. Видана книжка десь у 1924 році, звісно, на дуже поганому папері, але радий, що маю її. Це вже коли ти повернешся, то зможеш добре все порозглядати з того, що мною куплене: його за цей час зібралось досить, звичайно, коли до порівняння класти те, що мав, але коли порівнювати з бібліотеками деяких снобів, то, звісно, – це крапля в морі. Але мені й така крапля добра, і я не дуже сумую.

Давно не мав від тебе звісток, як там твоє життя-буття. Це тобі, напевне, випаде довший час відбути без відвідувань⁶⁶. Я, очевидно, приїду до тебе вже коли витіче 2,5 роки, тобто або в кінці листопада, або на початку грудня, тоді можна буде й передачу тобі привезти. Думав я раніше ще в серпні відвідати тебе, але через «останні події», тобто через зміни в моєму сімейному складі, здається, не зможу.

Як ти одержуєш мої листи? № 10 – сповіщення про народження Слави, № 11 писав ручкою, бо не міг друкувати, – ці копії не мають. А це вже знову з копіями.

Трохи не висипаєшся зараз, то й голова крутиться. Діти – то клопіт, сказав хтось давно, а ми це повторюємо. Щодо дітей, є ще кілька афоризмів, сказаних моїми знайомими: «Найшвидше ростуть чужі діти, найповільніше – свої». «Діти завжди малі», – про-рік Гуцало на одне з моїх зауважень. Але це нецікава тема – діти, до речі, всі люблять розповідати про своїх дітей і ненавидять слухати про чужих. Чи вислати тобі книгу Логвина «По Україні»? Вона, правда, трохи загромізка.

Читаю зараз літературу про чортів, відьом, страхів, хованців, блуд, смерть і хвороби, мерців, покутників, висільників і топельників, опирів, вовкулак, чарівників, знахарів, хмарників, інклюзників, закопані скарби, тобто читаю про всіляку нечисту силу. Лектура це не завжди легка, але все-таки, очевидно, приходиться час, коли треба вчитатися в національний фольклор і його трохи увібрати в себе. В наш-бо машиновий час все далі й далі людина віддаляється від своєї первісної фантазії, від тієї «святої простоти – санкта сімпліцитас», – яка ховає в собі чималі й навіть великі мистецькі заряди. Фантазія зараз убогішає – це загальне відкриття. Фантазувати ми розучилися. Фантастичні твори у нас – це чорт зна що: звать їх «науко-фантастичні» – це розпис у фантазійному убозтві. Фантазією володів Гофман, Едгар По, Гоголь і Кафка. Всі інші, починаючи з Жуля Верна, – шарлатани, як і сам Жуль Верн. Це просто люди, які вміють брехати. Цікавий, дуже навіть, світ роз-

кривається нині переді мною. Як жаль, що не можу тобі дати прочитати щось зі свого нового, історія з «Останнім днем», очевидно, повториться⁶⁷. Ну що ж, хай буде. Вітає тебе Ніла.

BBBBBB

11.VII.68 р.

Добрий день, Валерію!

В мене таке передчуття, що ти моїх листів не одержуєш⁶⁸. Від тебе поки що листи надходять по порядку. Останній був за № 12.

Цього разу пишу лиш кілька слів, може, хоч тепер не пропаде лист. «Нове життя» і книжку Бйоля одержав. «По Україні» Логвина сюди не надсилай, я вже цю книжку переглядав, а детальніше ознайомлюся вдома.

Життя моє проходить без істотних змін; як і раніше, воно позначено певною специфікою. Читаю всякі періодичні видання, де-що з книжок. Сподобався «Штіллер»⁶⁹ (з «Всесвіту»). Зацікавився автором і відшукав ще один його роман «Гомо Фабер». Прочитав повість Селінджера «Выше стропила, плотники!» Друкувалась вона в часописі «Новый мир» за 1965 р. З комплекту цього часопису за 1965 рік я вибрав отсю повість, потім Селінджерове оповідання «Хорошо ловится рыбка бананка» (що є ніби продовженням повісті), оповідання Джона Чівера «Ангели на мосту», оповідання Д. Болдуїна «Утро за вечер и вскоре...», зброшував усе це до купи, зробив палітурку – і вийшла гарна книжечка. Оце думаю зробити палітурку і для «Штіллера». Отак живу.

Привітай від мене дружину.

А.

Початок липня 1968 р.

№ 13

Здоров, братця!

Я вже за ці кілька років здобув тобі такий мінімум старих словників, що ти можеш уже працювати з ними цілком вільно. Оце кілька днів добавив тобі ще одного: «Російсько-український словник» Ізюмова, вид. Книгоспілки 1926 року. Так що коли все скласти, то маєш уже добрий комплект: Уманець і Спілка, Фразеологія Дубровського, Українсько-німецький Рудницького й Кузелі і оце Ізюмов. Власне, тобі бракує тільки Кримського, але то вже дуже

тяжко дістається. Проте, маючи Уманця і Спілку, можна обійтися без Кримського цілком, бо Уманець і Спілка надзвичайно багатий, аж розкішний словник. Я пригадую, що колись старий⁷⁰, переконуючи мене в якихось мовних ляпсусах, виймав був з-під поли десь саме Уманця і Спілку і вичитував був мені з нього. То таки був той словник, і для мене володіння ним здавалося фантастичним, так само, як десь у той час енциклопедією Брокгауза й Ефрона.

Десь у «Известиях» оце нещодавно якийсь безграмотний «Федь» вмістив новий т. з. «розгром» «Собору» Гончара. Кажу неграмотний, бо він Федь, а не знає значення слова «шляхетний». Очевидно, цей Федь дуже вже з'овився⁷¹, для нього шляхетний – належний до шляхти, а не «благородний»; треба було б перш, ніж писати, хоч приблизні філологічні студії проробити. Бо вже один такий ляпсус, і педанти будуть кривити носа. В «Літ. Укр.» ти, певне, читав статтю Козаченка, де він лає тих, що підписали листа⁷², так художників за це повиганяли зі спілки, а інших з роботи, зокрема нащадків «великих» Коцюбинську і Франко⁷³. Спека нарешті спала, цілу ніч приємно шваркотів дощ, а оце Ніла повезла нашу доцю погуляти, а я використовую хвилину тиші, щоб вистукати листа. Трохи, звісно, не висипаєшся, а це робить мене менше продуктивним, хоч роботи маю дуже багато, як завжди. Широку купівлю книжок доведеться, певне, «прикрутити», бо і мої справи, як то кажуть, «похитнулися» з тої ж причини⁷⁴. Йде чергове «закручування гайки». Але кат з ним, хай іде, моє діло сидіти і писати свої візії, а що там відбувається за вікном, не моя то справа, очевидно, хоч тут можуть бути всілякі міркування. Читаю собі старі книжки, вишукую там всілякі цікаві речі, і це миле для мого серця заняття. Оце недавно здорово реготав, коли читав спомини укр. актора Сулова про те, як наша трупа Деркача їздила на гастролі до Парижу і що з того вийшло. Вийшла, звісно, кумедія, і то досить кумедіяльна, бо актори наші ледве живими вибралися з гостинної французької землі. Колись прочитаєш: весела «вещ».

Чи одержуєш мої листи? Бо я від тебе давно-давно нічого не маю, хоч пишу тобі регулярно, як і казав тобі ще при зустрічі. Може, знов начальство «шутить изволило», то хоч би сповістило мені: цей місяць у нас «шутки». О, вже чую з двору переможний голосок моєї доні, вона з гвалтом повертається з гулів. Очевидно, зараз і листа доведеться згортати, бо коли через зачинене вікно такий потужний крик, то справи серйозні, а може, й кепські. Так воно й є. «Ми» приїхали. Ну що ж, кінчатиму.

Будь здоровий! Вітає тебе Ніла.

ВВВВВВ

№ 15

Здоров, братця!

Приїздила Тоня на оглядини племінниці, її й твоєї, побула кілька день, послухала типові в таких випадках крики немовляти й поїхала назад. Дитя, в суті, незнайомих не любить, але до тітки поставилося милостиво, все-таки родичка. Ще один батько наш не бачив своєї онуки та й ти, бо тобі це найменш можливо. Буде вже її чималенько, коли зможеш прийняти своє дядівство. Помаленьку, але настирливо пишу свого «Турчиновського», річ, де я хочу висловитися трохи, а до того ж удячний матеріал. Це в суті абстрактна тема ув образі історичної, а в такій найлегше віднаходиться шляхи до викладу будь-яких розумувань, якими я завжди переповнював свої писання, і які, звісно, мало кому були цікаві. Але така вже людська природа, коли б не це, то сенс писань значно зменшувався і не давав би тої осолоди, яку дає. Мені така робота мила, бо після неї я стаю добріший і спокійніший, що дає мені силу тримати в серці добро, те абстрактне, на перший погляд, добро, яке так не завжди може людина втримати в своїй душі, і яке так часто покидає її і більше назад не повертається. Я думаю: наука ненависті значно легша від науки добра, бо наука ненависті – це наука насильства, а це було тим найлегшим шляхом, яким люди себе завжди дурили. Це було навіть отим трунком забуття, яке приносило на цю землю стільки нещастя навіть тим, хто той трунок пив, і вважав, що збагнув корені світобудови, корені існування. Бо то щось таке позачасове, позасвідоме, що найкраще спримітизувати його так, аби все стало ясно найдурнішому. Тоді найдурніший стає паном всесвіту, його пупом, а розум, як та пташка, потрапляє в сітки маленького світогляду і, наче пташка в клітці, співає своїх пісень. Це я розповів про одну з притч, які я вставив до «Турчиновського». Але там трохи й інакше. Пташку розуму ловлять у сітки філософ, будівник, заброда, пустельник. Вони вже накинuli їх на цю пташку, але за мить виявляється, що в сітці борсаються вони, а не розум, що це вони потрапили до тамтої сітки. Це маленька метаморфоза, яку ще помітив Скворода. До речі, зараз написано аж два романи про Сквороду. Один був, чи буде, надрукований у «Жовтні», а другий написав мій однофамілець Василь Шевчук⁷⁵ і, здається, надрукує його у «Вітчизні», яку я тобі передплатив, і що ти можеш будеш прочи-

тати сам. Але, здається, там не буде правдешнього Сковороди, але лише його історія сяк-так переказана. Буде, користуючись термінологією самого Сковороди, лише хвіст, п'ятка Сковороди, його зовнішня подоба, а не внутрішня. Дух його дуже складний для письменника типу Василя Шевчука, хоч він і непоганий чоловік. Я своє бачення Сковороди трохи перекладаю на свого улюбленця Турчиновського, хоч, пишучи «Турчиновського», побачив раптом, що книжка про Сковороду *можлива*, але її треба писати не так, як це прийнято. Її треба вести не від зовнішнього подobenства, а з середини, від ідей до зовнішнього подobenства. Це унаочнені ідеї, їхня метафорична суть, їхня філософія в художній переплавці; тут навіть трохи треба метафізики, трохи надреального, тоді може бути ефект. «Майоре-майоре» — це тлумачення Сковороди Срезневським давно наївне, давно відійшло, хоч і зараз ще такий погляд на цього чоловіка панує.

Я послав тобі «Семь коротких историй» Бйолля і один номер «Нового життя». Вийшло ще кілька цікавих книжок: «Неопалима купина» про Роксалану, Гулевичівну, Прокоповича, Березовського й Веделя, писана на широкого читача популярно, вишлю тобі і переклад з польської «Біблійні легенди»⁷⁶, то цікава книжка, де можна хоч трохи познайомитися з Біблією, як літературним твором. Видання книг типу «Неопалимої купини» дуже відрадне, хай і ведеться на досить невисокому рівні. Але й такий рівень конче потрібний, зважаючи, що високий не кожному і далеко не кожному доступний. Хай би більше таких виходило!

Життя котиться.

Вітає Ніла!

VVVVVV

Од. 15/VII — 68

№ 1 22.VII.68 р.

Добрий день, Валерію!

Вирішив і я перейняти твою методу і віднині листи свої нумеруватиму. Бо бачу, що робиться чорт зна що! Сердитий інколи буваю, тоді взагалі хочеться припинити всяке листування. Ось останній сюрприз: після твого дванадцятого листа надійшов п'ятнадцятий. 13 і 14 не було⁷⁷.

Сього разу буду лаконічний: скоро десята година вечора, а значить і відбій; вже написав батькам і Тоні — вкладу усе в конверт,

задресований до Житомира. Книжку Бйолля і газету одержав, дякую. Настрій у мене сталий, урівноважений. Таке відчуття, ніби йду самотній надвечір по шляху і дивлюся невідступно перед собою, а попереду немає жодного вогника і невідомо, чи блисне щось попереду. А я йду і сподіваюсь хоч би якогось умиротворення.

Надійшов № 7 «Вітчизни». Дещо вже перечитав. Здається, тираж трохи зріс. Чи не «Собор» спричинився до цього?

Отак і живу. Усе немов би до чогось прислухаюся.

Вітай дружину. Я вже поздоровляв вас з дочкою. Не знаю, чи ти одержав⁷⁸.

А.

20/VII - 68 р.

№ 16

Здоров, братця!

Я оце був у Житомирі, їздив на материн день народження⁷⁹, коли прийшов був туди лист твій і мені вкладка. Досіль я був одержав від тебе лист десь у середині травня і більше не мав. Тобто два місяці не одержував від тебе нічого, коли зважити, що сьогодні вже 20 липня. В Житомирі я здійснив одну експедицію до чоловіка, за доньку якого ви з батьком хотіли колись видати мене⁸⁰. Чоловік цей вже паралізований і дуже зрадив нашим відвідинам, поговорили, те-се, а назад я йшов уже з подарованою мені Біблією. До речі, мати каже, що вона колись довго в нас була, і ти не використав нагоди, щоб увласнити її собі. Це мене, звісно, здивувало, бо я давно хотів мати цю книгу, цікавого там немало, все-таки чи не найстаріший твір літератури людства. Приїхали ми до Києва з батьком, він вирішив побачити і навістити свою внучку, а крім того й на толкучку зазирнути. Я, певне, також піду туди з ним, бо чув, що часом бувають там старі книжки, може, що трапиться до рук. Згадую, як ми з тобою любили ходити поміж рядами торговливих людей, які продавали, здавалося б, неймовірні речі, і що на ці неймовірні речі завжди знаходився покупець. Оці сотні людей майже на одне обличчя, які страхалися наших, трохи невідповідних до їхнього світу, і те, що нас боялися, гадаючи, що ми ті, яким доля судила сіяти жах і зненависть. Але ми були тільки цікавими, біля країв завжди сиділи стародавні бабусі й каліки, продаючи шмаття і залізаччя, червоний здутлий чолов'яга в інвалідській машині, якісь жіночки, що ходили взад-вперед і мали чи надмірно

роздутий бік, чи живіт, чи груди, і де, звісно, заховувався крам від тих, хто сіє на цих людей жах. І було трохи смішно й печально від цього досить жвавого, але й убогого видовища — пам'ятаєш — толкучка в тому місці в Житомирі, де нині обком⁸¹. Ми чогось малими бували там часто. Але мені здається, що такі торги відвідують одні і ті ж обличчя, бо коли ми вже дорослими штовхалися поміж усякого люду, то я впізнавав ці обличчя, були вони увіч звідти, з дитинства, з толкучки, на місці якої стоїть нині обком. Київської толкучки я не знаю, а оце хочу з батьком піти. Він привіз до Києва черв'яків і п'явок, сподіваючись піти на рибу, і що київська риба буде кидатися на житомирські черв'яки і п'явки, заплющивши очі, і на одну п'явку, а відтак, один гачок ковтатиме щонайменше п'ять рибин, але це ще писано вилами по воді.

Я закінчив свою повість, вирішив, що це буде роман «Турчиновський». Матиме десь біля 150 сторінок машинопису, треба ще тільки передрукувати — часу зараз трохи менше. Це невеликий бароковий, з елементами сюрреалізму роман, де я хотів сказати щось про людський неупокорений дух, що прагне волі, живе волею, і що врешті дає змогу йому вільно дихати повітрям. Він страдник, цей Турчиновський, навіть більше, він бідаха і невдаха, бо його скрізь переслідують невдачі, але він сонцелюб, бо має на душі ту лагідну погідність, яка визначає людей високим духом своїм. Він-бо ворог зла, в яку б одержує це зло не вдяглося, але він не може до кінця втримати в душі своїй добро, бо навколо все складене лише зі зла. Він не рухнув і пальцем, щоб когось образити, натомість має безліч ворогів і то скрізь, де б не ступив. Але він не кляне життя, бо воно все ж гарне, хоч стільки потворного в нім, він скрізь уміє здобутися на сумну «усмішку Кабірії», яка освітлює наше марнотне існування і додає йому хоч трохи казки. Чи не тому уява його багатюща, він живе в кількох світах, уявним і реальним. Третій світ — це «він колишній». Отож в цих трьох вимірах і нуртує його неспокійна душа, і він прагне хоч якось з'єднати кінці розірваного кола його кругогляду. Але це — не легка справа. Він заспокоїв себе новою казкою, казкою срібних хмар, що дуже рідко з'являються на тлі нічного неба. Але все, над чим він думає, все залишається. Коло, відтак ніколи не закруглиться дорешти, воно завжди матиме полярні кінці, які відштовхуватимуться. І хоч не легше від того людині, це так!

Моє дитячко утішно кувікає. Уявимо, що це вітання дядькові!
Вітає Ніла.

ВВВВВ

Од. 25/VII — 68

Отже, продовжую користатися методою перечислення листів. Нарешті учора мав лист од матері, а до того не було щось біля 1,5 місяця. Пише вона, що то, мабуть, пошта почала погано діяти. Оце тільки з матиного листа я довідався, що Іра зараз на селі. За дитину я найбільш тривожуся і хоч не раз наставляв дружину, аби пильно доглядала, проте, все одно турбуюсь. Ну, а тепер хоч ця маленька звістка є – і я заспокоївсь.

Негода, що тривала останнім часом, розвіялася, і сьогоднішня неділя була гарною, сонячною, хоч інколи вчуваються осінні нотки: безвітряність і гаряча, яскрава млість, як буває це восени у час бабиного літа.

Перечитав я спогади Смолича в «Дружбе народів». Що ж, хай і дещо, як нема нічого... Пригадалося мені, як колись, ще в 9 класі, написав Смоличеві листа, де хвалив якусь із його книжок⁸². Написав і забув, аж приходить лист, і я спершу дивуюся, а потім читаю, звичайно, з хвилюванням той надрукований на машинці аркуш. Адже це лист письменника! І перечитав я тоді усе, що зміг дістати з Смоличевих творів, і подобалося усе⁸³. Звичайно, то тривало до певного часу. Позолота виявилася фальшивою. Це щастя, що трапляються подібні розчарування.

Якось ти писав, що вже є передплата на «Словник української мови» в 10 томах. Дізнайся, будь ласка, що це за словник. Чи не тлумачний, часом?

Перервав писання листа і викурив самокрутку з махорки. Я вмотивувався надворі під парканчиком серед лободи. Тихе надвечір'я. Неділя, а тому всюди рух, скиглять гармонії, клацають більярдні кулі. Ніщо не дошкуляє, бо комашні майже нема. День, можна сказати, промигнув; у будень час минає повільніше. Постійне відчуття чогось змарнованого безповоротно.

«Літ. Україна» ост[аннім] часом нудна до краю. Сонний провінціалізм. Нема системи, немов не газета, а так, якась мішанина випадкових матеріалів. Навіть Полторацький цьому не зарадить⁸⁴. Набагато цікавіша московська «Литературная газета». «Ранок» теж порожній і теж не журнал, а несмачний вінігрет. Вже «Вітчизна» ліпше. До речі, у № 5 була стаття Кирилюка про письменника Долстоєвського. Я собі думаю: чи не містифікація це якась була? Жодної згадки не лишилося в нас, а судячи з італійських матеріалів, це був талановитий письменник.

«Жовтень» анонсував на обкладинці, що друкуватиме твою повість «Гніздо»⁸⁵. Про що у ній йдеться?⁸⁶

А.

25/VII – 68 р.

№ 17

Здоров, братця!

Оце вчора провів батька, який приїздив подивитися на свою онуцю, а відтак побачити, чи ловиться на Дніпрі риба на житомирські п'явки та черв'яки, і відвідати толкушку. Програма була виконана: на Дніпрі риба не ловилася, принесли малесеньку рибинку, можливо, житомирські черв'яки смачні для житомирської риби, а імпортих не дуже й люблять на протывагу людям. Толкушку київську я бачив теж уперше. Колись ми з тобою навідаємо обов'язково це зібрання, бо можна набачитися велику кількість таких типів, які й не присняться. Продають усе: нове, старе, поношене, шмаття, залізаччя, взуття, шкраби, якісь уламки речей, невідомо яких, іржаві скобельки, набойки, шкіру, замітник шкіри, кожухи, шуби і пальта, приймачі, килими, аляпуваті картини з райськими краєвидами, каблуки до жіночого взуття, перелічити крам той дуже важко, а цікаво було б для етнографії списати хоч би види краму. На все віднаходиться купець.

Іде ще нестарий чоловічина в чоботях кирзових і в дико засмальцьованому кашкеті. Його привабив інший кашкет, давно вицвілий під сонцем, і лише ненабагато менше засмальцьований від його власного. «Почом?» «Руп». Дядько крутить кашкета, зазирає за підкладку. «П'ятдесят копійок». «Мало».

Біля шматника якийсь квадратний чоловічок з червоним обличчям розтягує в руках діряву шмату. «Почом?» «Руп». «Даю п'ятдесят копійок». «Руп», — єврейчик упертий.

Дід із страшною бородою продає доста потоптані туфлі. «Який номер?» «А ви, дорогенький, поміряйте. Підійде, купите, не підійде, не купите. Поміряйте...» Бородань, видно, й сам не знає, який номер туфель продає. Обстановка жвава, самозаглиблена, всі шукають: інші покупців, інші — товару. Люди забули тут про всі на світі світові проблеми, їм тепер чхати на ті проблеми, головне — оцей торг, високий торг, кашкетів і туфель, яких не відомо й номер.

Набачився, кажу, багато типів. І перероблене зі старого взуття, що аж порепалося, і товстий шар фарби, схожої на ту, якою фарблять дахи, не ховає тих тріщин. Але покупці є скрізь. Старий у

роздольному галіфе продає «ублюдки»-туфлі з квадратним носком і перепонкою. Якась жіночка торгується з ним. «Оце я дивлюся на вашу ногу, уважаєма, і бачу: якраз така була в моєї дочки. Ось поміряйте, глаз мой верний, саме на вас туфельки».

Новішим і чистішим торгують у іншому місці. Тут всі такі в продавців трохи хижуваті вирази, в покупців запалені погляди. Молода пара: «Ваня, постой, ну давай помераєм». «Все равно не купім». «Ну, что тебе жалко. Может, і купім. Я, например, купіла б. Давай купім, Ваня». У Вані кисла фізіономія, але на нього дивляться люблячі очі, і вони з продавцем відходять убік. «Бо как мерать, – каже продавець, – то і куплять». Над толкушкою урочисто плаває гігантський плакат. На ньому урочисто: Указ Президії Верховної Ради СРСР про покарання за дрібну спекуляцію. Об плакат сперся спиною дядько, що продає двадцятип'ятирічного віку галіфе, і солодко позіхає.

Я їхав заради книжок. І що б ти гадав? Було навіть дві книжки київського друку XVII ст. Це «Четьї-Мінеї» з травня по грудень⁸⁷, обидві однакові. Я запитав ціну, але, на жаль, потягнути її не зміг. П'ятдесят карбованців. Книжками тут торгує досить людей, принаймні є що подивитися. Купив я за «руп» «Полтавський сборник» – якась популярна робота про Полтавську битву з портретами і малюнками. Звісно, «Четьї-Мінеї» мене більше приваблювали, але на таку ціну не спроможешся так швидко. Загалом треба буде туди якось наїжджати, а може, що й трапиться.

Батько купив іржаву масляничку за 10 коп. і кілька набойок до жіночих туфель. Нас застав досить великий дощ, і ми добряче змокли, бо сховатися там практично ніде. Від того в мене розболілася спина, і я ходжу зараз зігнутий у три погібелі. Батько нарвав був кропиву, і я шпарюся, аж Париж видко.

Доця моя після обіду смачно крекче.

Вітає тебе Ніла!

ВВВВВВ

Од. 8/VIII – 68

11/VIII – 68 р.

№ 18

Здоров, братця!

В Київ я від тебе за червень-липень листів не мав, якщо не рахувати того, у Житомир, разом з усіма. Може, б і ти нумерував свої до мене листи, то я б знав, який прийшов, а який ні. Так воно

видніше. А то я не думаю, щоб ти не привітав мене з народженням дочки, а твоєї племінниці.

Зараз я передруковую свого «Турчиновського». Треба і Горленка приспішувати робити, отож роботи по горло. Ніла вже працює, так що часу стає все більше «в обріз», як кажуть росіяни. Щодня ідуть дощі, часто з грозами, але зараз ніколи навіть на погоду дивитися. Хочеться щось і почитати, особливо зі старого, я люблю покопатися в старих книжках. Оце купив кілька нових: Лазаревського «Описание Старой Малороссии» т. 2. Полк Ніжинський – тут описані всі села полку, всі сотники і полковники, всі церкви. Мати б й інші томи цього розкішного видання – мрія-таки! Купив, це вже менш цікаво, Полевого «Русская история в памятниках быта», тут чимало матеріалу стосовно і «нерусской истории», тобто нашої, зокрема опис старого Києва і князівства. Зараз старих книжок стало траплятися менше, хоч за цей час, коли ти дихаєш мордовським повітрям, я зумів зібрати невеличку бібліотеку саме старого. Гадаю, вона буде для твого зору приємною, коли зможеш перелистати сторінки, які я люблю, що пахнуть далеким часом і далекими людьми, і які завжди чомусь милі людям, що люблять книжку і вміють її шанувати.

Ми з Нілою і дитиною збираємося в другій половині серпня поїхати на місяць (у Нілі буде відпустка) в Житомир, щоб мале трохи подихало гарним, не попуситим машинами повітрям. Поїдемо, очевидно, після 20-го. Часто хочеться мені навідувати деякі місця в Житомирі – оце зараз я не проти був би прогулятися по Закам'янці. Але без наших спільних прогулянок Житомир трохи порожніть.

Чи одержав ти № 7 «Вітчизни»? Я передплатив її тобі на це півріччя. Там надрукована повість Щербака. Знаючи його як симпатичного письменника, звертаю твою увагу. Хочу ще й сам прочитати, бо не читав. З дитиною воно й читається менше, на жаль, бо не читати не можна, інакше швидко в собі закупоришся.

Мій Скворода для школи, здається, вийде, хоч я вже й надії не мав. Взагалі я переклав був усі художні твори Сквороди, писані язичієм, на сучасну мову. Хочу спробувати видати їх з паралельним оригінальним текстом у серії «Бібліотека поета»⁸⁸. Дивна все ж виходить штука: перекладені на сучасну мову твори ці здобувають дуже своєрідного і, я б сказав, пристойного звучання, робляться навіть вагомішими, а зчаста й гарними, бо мова стара для нас уже зовсім утратила свій естетичний резонанс. Я подумав: коли Скворода писав свої вірші, то вони звучали для нього так, як звучали б для нас сучасною нашою мовою. Він не відчував відворотного

смаку від отої несмаковитої для нас мішанки-мови. Вона для нього була органічна, раз знаходив можливість писати нею. Отож я й захотів повернути звучанню цих творів ту органічність, яка стала нам утраченою через великі мовні зміни. Тобто наблизити нас до Сквороди-поета такого, яким він був, а не такого, яким сприймає наша теперішня уява. Прийшла вже рецензія на це видання. Рецензія загалом схвалює такий задум осучаснення Сквороди, до речі, додаються туди зерівські переклади з латинського Сквороди. Я думаю: як шкода, що він не знайшов часу для повного перекладу латинського Сквороди, в поєднанні із цим моїм – то було б явище для нас зовсім нове, бо Скворода мало кому нині відомий хоч би через те язичіє. Коли б більше часу, то я міг би згадати свої колишні студії латинської мови в університеті, але зараз мені на таке не світить: часу дуже й дуже обмаль. Одначе треба якось крутитися. І все навколо колючої груші, навколо колючої груші, навколо колючої груші⁸⁹.

Вітає Ніла.

VVVVV

Од. 6/VIII – 68

Серпень 1968 р.

№ 19

Здоров, братця!

Я вже сам був запропонував тобі нумерувати листи, але ти здогадався і без мене. Одержав від тебе № 1 і 2, проглянув свої № 13 і 14. Тринадцятий містить в собі деякі повідомлення про сучасне громадське життя, отож я його другий раз не посилятиму, але чому не дійшов № 14, не розумію, в ньому тільки й є, що я лаю сучасний стан у «Літ. Укр.», – здається, це з «політикою» аж ніяк не в'яжеться, отож вкладаю сюди цей лист, аби ти його таки одержав⁹⁰. Вислав тобі сьогодні книжку Косідовського «Біблійні оповіді», гадаю, з цікавістю прочитаєш, бо книга ця по-справжньому цікава. Послав твоїй половині привітання – завтра їй, як то кажуть, стукне 29. Мені теж невзбарі. Кінчаю передруковувати «Турчиновського», трохи стомився, аж тяжко сідати за машинку, все-таки 150 сторінок вицукати. Той самий Смолич у № 6 «Прапора» друкує спогади про Курбаса, звісно, вони досить (чомусь) неприємні. Не вміє чоловік культурно писати, оце й є головна його хиба. Повість у «Жовтні» – це «Гніздо» – здається, писав тобі про неї. Головні герої – Андрюша, Горбатий, Ювпак, Сашка-божевільний з його

пристрастю до дуба й Ювпакового теляти тощо. Але біда в тому, що повість уже дійшла до верстки і з невідомих причин була знята: мені сповістили, що до друку не схвалила редколегія і прислали досить потріпаний рукопис⁹¹. Я вже теж гадав, що зможу нарешті надрукувати аж ПОВІСТЬ, але мені не щастить, бо треба ж, щоб вона мала надрукуватися саме зараз. Повість ця невелика, десь стор. 60, власне, велике оповідання. Десь у № 8 «Вітчизни» має бути моє оповідання «Вечір святої осені»⁹², яке там названо з волі редактора «Вікно». Хай буде вікно, мені все одно. Це одне з моїх кращих оповідань, і я радий, що нарешті його надрукував, пролежало воно в мене десь 2,5 роки. Але це ще свіже...

В кінці серпня збираємося на місяць до Житомира – подихати повітрям, а основне, щоб дитина ним подихала⁹³.

Якихось нових цікавих книжок щось немає, я й купую зараз трохи менше – чекаю на нові свої прибутки. Оце читав недавно тільки-но написану Гуцалову повість «Подорожні». Дія десь відразу після війни. Написана повість рукою визначного майстра, блискучого стиліста. Кінець, правда, ще не зроблений, треба буде переконати, бо це повість не фабульного стибу, а я називаю такий тип – проздовжна, отож робити в ній фабулу – художня помилка, вона завжди виглядатиме штучно. Коли вже «проздовжна», то хай протилежні кінці не з'єднуються, це буде антиприродний для них стан, і споруда може зламатися.

Що таке словник укр. мови в 10 тт.? Це отой тлумачний, що про нього йшлося вже давно-давно. Звісно, його рівень не може бути науковий, через те, що нині немає справжніх вчених-мовознавців, але що є, те є – звісно, мати його потрібно. Я дав доручення твоїй половині передплатити це видання так само, як «Енциклопедичний словник історії України», але в Житомирі на ці видання ще передплати не починали, вона вже справлялася. Проте не хвилюйся, це видання тобі передплачене буде, так само, як і «Історія укр. мистецтва» – видання страшено приємне, аж видатне. На статтю Кирилюка і я звернув увагу. Звучить вона справді неймовірно. Але яке б то буде відкриття для нашої літератури, коли б були розшукані твори того незвісного генія. Можна було б гадати, що тут пахне містифікацією, але навіщо вона була італійському професорові? Він би містифікував собі твори рідної йому літератури, але не майже невідомої нікому української. Однак хто його знає, що там заховане? Звісно, перш за все треба перевірити, чи такий чоловік існував взагалі: це неважко, перевіривши списки учнів семінарії в Києві, які, можливо, десь у архіві збереглися. Оце перша нитка, за якою можна шукати. Крім того, щось могло б за-

лишитися по зарубіжних архівах, де жив той чоловік. Втім, ніхто, певне, не здивується. Коли рукописи й загубилися: кому потрібна нікому невідома література? Як би там не було, загадкова історія.

Твого привітання нам із дочкою, на жаль, не одержував.

В.

16/VIII – 68 р.

№ 20

Здоров, братця!

Я, як завжди, після великої праці трохи перевтомлений, треба Житомира на мої класичні чотири дні, але ми збираємося десь днів за десять туди усім сімейством на місяць, отож недоцільно таке і, крім того, треба досмикати кінці, які лишаються, особливо з Горленком. Написав рецензію на нову повість Ю. Щербака⁹⁴, ти прочитай її, все-таки який блискучий стиль, але скільки в нього є все ж докучливого, робленого. Втім і така, книжна, як кажуть, література, мабуть, потрібна, все ж читати його можна з охотою, а це вже багато чого значить. Сьогодні в «Літ. Укр.» прочитав таку подонисту статтю, що аж настрої зіпсувався. Якийсь Янченко аналізує романи останні, отож хвалить на всі заставки Загребельного, цього літературного неука, і лає теж на всі заставки прекрасний роман Дрозда. Але смаки смаками, хоч мені здається, цьому чоловікові вигідніше хвалити 3-ого, начальство-бо, а що таке пацан Дрозд? Можна розточашася, як завгодно, Дрозд ковтне пілюлю та і все, а начальство й образитися може. Це називається «об'єктивний підхід». Вислав тобі сьогодні «Неопалима купина» Плачинди і Колісниченка. Що таке назва? Та це так називається розділ роману Ромен Ролана «Жан Крістоф»⁹⁶. Але хай і таке, гірше, що автори виклали цілий ряд побрехеньок про наших видатних людей, яких я не застав у жодній історії України, особливо про Роксолану, Гулевичівну, Прокоповича⁹⁷. Звісно, вимисел може бути, це авторське право, але чи можна таке тулити до серії «Життя славетних», де мусить бути в основі тільки документ. Звісно, такі книги, як би примітивно не були написані, корисні для широкого читання, їх і розкупили дуже швидко, але брехня, здається, є брехнею. Все ж послав тобі, бо вихід цієї серії дуже пожаданий. Наступного року має вийти роман про Максимовича.

З нових книжок не придбав нічого особливого, щось в книгарнях зараз мало є. Але зрозуміло – літо, вакації, всі на роз'їзді, кому до здавання книжок. Я помітив, що найбільше здають кни-

жок у травні перед літом, коли людям треба гроші. На цей час, аби гроші, можна дещо взяти.

В № 19 листа я вклав тобі ще й № 14, який ти був не одержав. То чи ж маєш зараз його?⁹⁸

Оце ходив у бібліотеку і переглядав «Киевскую Старину». Прекрасний то був журнал. Але знаєш, який його був тираж? Щонайменше 400 примірників, а щонайбільше 800. А такий знаменитий журнал! Хочу вислати тобі ще № 5 «Прапора» з моїм оповіданнячком «10 км. довгого мовчання». Там скоротили один абзац – де юрба починає битися за хліб. Не знаю, чи читав ти це оповідання. № 8 «Вітчизни» таки дав мій «Вечір святої осені», назвавши його «Вікно». Що ж, вікно, то й вікно, я радий і за вікно, бо дуже ціную в себе це оповідання. Нарешті таки вдалося його видрукувати. Ото ще «Вулицю»⁹⁹ ніяк не можу, а шкода. А все через дощ¹⁰⁰, бо хіба можна описувати дощ?..

Післязавтра хочу знову поїхати на толкушку. Батько дав доручення купити замітник шкіри, а я хочу глянути в книжковий ряд. Шкода дивитися на те, що там книги такі лежать. Але і гроші скажені просять. Треба буде подивитися.

Телефонувала мати: в батька знову загострення, хоч іще тримається. Аби витримав цей рік, бо кажуть, що курорт допомагає після другого-третього разу. Балакав з Ірою. Вона дуже піросла за це літо і вже навіть по телефону доросліша. Ганяє собі з дівчатками. Петрова книжка¹⁰¹ виходить, але там зняла цензура одне оповідання, і від неї залишилася, як він каже, палітурка. Але краще так, ніж ніяк, треба буде написати йому заспокійливого листа. Він десь працює вже в себе і виховує дочку. І звісно, як завжди кислий, аж перекислий!

Вітає Ніла.

BBBB

Од. 24/VIII – 68

26.VIII.68 p.

№ 23

Здоров, братця!

На мій день народження¹⁰² до Києва приїхали мати з Ірою. Іра намалювала тобі малюночки і написала віршики – ми відіслали це окремих, без числа, листом, сподіваючись, що вже дитячі листи «не пропадуть». Нині я сиджу в Житомирі, ми приїхали сюди усі: і Ніла, й Славонька, перебудемо тут місяць, а тоді знову до Києва.

Мені хочеться втекти від усіх справ і тривог нашого такого скаламученого світу і пожити трохи рослинним життям Тетерівської околиці. Про цю околицю в мене вже склалася серія великих оповідань, я вже про це писав тобі: «Гніздо», «Молитва» (про Старого Пічкура, його дочку й онуків), останнє на батьківщині поки що не можу надрукувати¹⁰³, але здається, воно сподобалося в Москві, і Д-ва¹⁰⁴ хоче його перекладати, «Вулиця», тобі відомо, яка лежить ще з 1965 року незрушно, і нарешті «Дим» – про Козака, таксиста, стару пані. Я хочу написати ще одне до цієї серії: про Кольку, який оженився на Ладковій Люсьці¹⁰⁵, про діда його зі старовинною машиною, про маму, яка спішить жити¹⁰⁶ – все це, звісно, приклади розкладу родини, за винятком «Гнізда», де малюється «міцна родина». Думаю: чи не додати сюди «Каліцьких» – це ж теж Житомирська «околиця». Так поступово я здійснюю нашу дитячу мрію описати Тетерів¹⁰⁷. Ти почав здійснювати її раніше, але безмилосердна доля кинула тебе в інше русло, хоч я сподіваюся, що ми своє здійснимо, те, задумане колись¹⁰⁸. Наш задум тоді звався, якщо не помиляюся, «Дим іде рівно». В суті, непогана назва.

Я не дочекався в Києві сигнального «Набережної, 12», прийде десь пізніше. Потрапило мені до рук кілька номерів ЛНВ¹⁰⁹, маю їх у себе п'ять. Знаючи, що кілька номерів є й у тебе, хотів би запропонувати тобі певний гендль: чи не зібрати їх в одне місце, приміром, до мене, я продовжив би збирати їх, бо цікаві, а я тобі взамін щось дістав би зі старого. Взагалі, твоя «стара полиця» збільшилася так, що треба, мабуть, їй відводити дві. Я оце сиджу проти шафи тієї, і на мене дивляться оманливі назви: «Шевченко та його доба», «Исторические песни малорусского народа», «20 – 40 роки в українській літературі» Дорошкевича, «Киевская Русь» Грушевського тощо. Ага, можу тобі запропонувати цікаву штуку, знаючи твоє бібліофілство. В мене є італійське видання 1817, здається, року Торквада Тассо. Звісно, видання це не втнеш, як кажуть, але на ньому стоїть автограф Пущина за 1819 рік. Гадаю, такий старий автограф штука вельми цікава. В мене, де речі, є такі автографи: «Карпенка-Карого» на «Наймичці», Підмогильного на перекладах «Горію» Бальзака і «Бідні родичі» його ж, Пущина, Кочерги – редакторський примірник. Тобі я подарував був автограф Олени Пчілки на творах Лесі Українки. Маю ще на творах М. Вовчка автограф її сина Богдана. З раритетів мені трапилася ще мікрокнижка «Корана» в арабській мові і переклад «Марусі» М. Вовчка на італійську мову. Все це речі, які ваблять¹¹⁰. Я навіть вирішив, що почну збирати автографи визначних людей нашого часу, а то живеш, а потім все це стане страшно цікаве.

Купив тобі деякі книги з бібліотеки «Перлини світової лірики»: Верлена, Алішера Навої в Бажановому перекладі, Лесінга «Лаокоон» в перекладі Євгена Поповича. Не купував тобі Міцкевича з «ПСЛ», бо маєш двотомовик, а тут переклади старі (чи, може, купити?). Купив книгу найцікавішого нинішнього історика Брайчевського «Походження Русі» (тут і далі підкреслення автора – упор.) і маленьку «Таємниці київських підземель». Кубітка¹¹¹ викупила т. 1, 2 «Історії української літератури». Вислав був тобі № 5 «Прапора» з моїм оповіданнячком¹¹² і книжечку про алхіміків, шукачів скарбів тощо.

Доця моя спить на повітрячку. Мати сварилася з батьком, що він їздить по рибу, і він ходить похмурий. Іра в'яже з кукурудзяного волосся ляльки, твоя половина миє підлогу, Ніла прибирає в хаті, чи що, а я пишу. Оце таке.

Вітер ворухить листям дубів. Тебе всі вітають¹¹³.

Валерій.

Р. С. Цей лист без копії¹¹⁴.

№ 24, 31.08.1968 р.

Здоров, братця!

Ось уже тиждень, як я в Житомирі, де, незважаючи на весь неспокій та марнотність світу нашого, віддаюся простому, майже біологічному існуванню «під божим сонцем». Дні видалися чудові, сонячно, тепло – той час серпня, густого, насиченого, теплого, який я люблю якнайбільше. Купаюся, бо цього літа випало мені небагато купатися, вожу, як ти колись Іру, по галявині свою Славу, пишу неквапом статтю про В. Горленка і це, здається, все. Житомирських візитів ще не робив, хоч бачив місцевих «пісятелей» К-ка, Ф-го¹¹⁵, тощо. Перший, як завжди, спокійно розважливий, другий, як завжди, скаржитись. Треба було зайти в редакцію «Жит-щини»¹¹⁶, попитати про долю житомирських картин, познайомився нарешті з В. Г-ким¹¹⁷, який здався мені досить огрядним і плутаним чоловіком (оченята бігали весь час по важкому обличчі), а в слизьких місцях говорив «нечто невразумительное» – ця риса мені знайома. «Малорос», – подумав я, згадуючи і київських людей цього типу. Знайомством зі мною він, певне, захоплений не був, але я вв офіційну розмову («Літ. Укр.» цікавиться цим питанням)¹¹⁸. Для твого відома сповіщу, що під картини відводять чотири досить великі кімнати у приміщенні, що біля костюлу, і не більше. Є там ще од-

на кімната, але та під сучасний живопис, бо без цього, виявляється, стародавнього виставити не можуть. Від цього відвідання ві- йнуло на мене знайомим духом житомирської провінції, особливо, коли я крізь відчинені двері побачив важке вусате обличчя «Окия Данильченка»¹¹⁹ – мені здалося, що це обличчя відоме мені ще раніше, ніж наші часи. Чи не такими обличчями заповнювалося в 20-і рр. організація Пилипенка «Плуг»? Канівця¹²⁰ не побачив, щоб переговорити про ті ж картини, але, може, й на краще, про що говорити?

Зараз, проте, життя моє м'якше. Сонце, трава, зелень, утішне гугукання Славоньки, спостереження сусідів, їхніх облич: ряба Катька¹²¹ на спостережному пункті, якийсь чоловічок у піжамних штанях і голий до пояса, і під піжамою вгадуються фундаментальні, до колін труси. Черга за гасом, де збирається весь Тетерів і де всі один одного знають, а продавець гасу, якийсь Володя, теж усіх знає. Все це вічне, хоч і одноманітне в своїй простоті, але все це дає художній матеріал, що для мене важливо. У батька знову зірвалася шука, ми ходили купатися із Ірою, і вона захоплено вищить від води, післязавтра вона йде до школи, на цей випадок усі зошити підписані, «але таблиці (множення) не знаю». Якось вона попитала мене, ким я хотів бути, як малий ще був. Я й сказав: льотчиком, агрономом, геологом. «А я, – каже, – хотіла б бути гончарем. Люблю щось ліпити». «Ну, а ще ким?» – «Ну, а ще поетесою». Скромне бажання.

Хочу піти на ярмарок, де продають худобу, свиней, цікаво подивитися обличчя.

Вечорами Іра любить розпитувати про всілякі речі. Вчора детально розпитувала про небо і зорі. Всесвіт розкривається перед нею, але яку радість дасть їй доросле життя, подумав я. Духовне пробудження в ХХ-му столітті приносить лише страждання. Простою душею, яка живе без вивищеності, жити легше – вона дише повітрям, щось робить, має свої малі пристрасті та й годі. Але цей процес, тобто пробудження вивищеного духу, від людини мало залежить, і хоч який не дурний світ, хай народжуються ті, в яких в очах горить вогонь спраги до високого, до ясного і чистого. Тільки такі мозки можуть врятувати світ від чорного оскудіння.

Чути бухкання м'яча – на пляжі б'ють волейбол. Це теж просте заняття, і ці постійні пляжники, які не мають «запаленого думками мозку», мабуть, теж мусять бути. А бур'яни так розкішно сиплють насіння у землю і так світить сонце – що думаєш: в тому теж є свій сенс.

Дитя моє спить у люлі, воно досить уже пикатеньке. Твоя половина мостить під волосся шматок якоїсь пряжі — робить «високу зачіску». Батько кришить для качок зілля — їх аж 20, їдять «як не в себе». Ніла прасує пелюшки. А я сиджу і пишу листа.

Валерій.

Од. 7. IX. — 68 р.

А. Ш.

8/IX - 68 р.

№ 25

Здоров, братця!

Твоя машинка виявилася відремонтованою, і я її з успіхом використовую, бо привіз з собою до Житомира безліч роботи — все те ж упорядкування, примітки, стаття про В. Горленка. Треба поспішати, а то строки вже мене тиснуть, а роботи ще дуже багато. Але в Житомирі тиша, спокій, і я, зачинившись у більшій кімнаті, маючи перед очима твою книжкову шафу з твоїм портретом¹²² і вставленими за шкло старими книжками, що мусить підтримувати мій робочий настрій, перекладаю листування Горленкове з Панасом Мирним, хоч-не-хоч, віддаляючись у той, уже далекий час і ті, уже забуті чийсь турботи. Все ж було майже так само, як і нині, тільки ширма часу була інша, і по-іншому люди вдягалися. Зробив уже свої єдині житомирські візити, граф¹²³ уже їздить на своїй машині, був у Бердичеві і об'їхав Житомир. Для нього радість це, безумовно, велика, і я радий, що нарешті має те, про що він, як сам казав, лише мріяв. Графиня тепер його домашній шофер, хоч освоїти техніку їй, звісно, нелегко. Але, гадаю, те становище, в яке вона втрапила, завдяки цьому «випадковій» мусить вельми її підносити, принаймні у власних очах. Старий¹²⁴ зустрів мене радо, трохи здивувавшись, бо був я в нього давненько, ми ходили з ним купатися на річку (див. «Довгий день без перерви»), і він купався, як завжди в полегшеному одязі — костюмі короля. Його дружина, здається, не змінилася ні на йоту, а все така сама. Відвідали ми зі старим кількох бабусь — щодо тих картин, що є в Житомирі, і я мав змогу внуритися на якийсь час у той відшумілий уже леглий світ, те середовище, що є старому справді «своїм», давній відголосок дев'ятнадцятого століття з його потягом до гуманітарного й гуманізму, яке все далі й далі відходить від нас і вже є для нас

старовиною. Але це старовина, якою мало цікавляться, бо людям зараз доста власних клопотів. Візити до цих стареньких, одна з відомої родини Семенових¹²⁵, були все ж для мене цікаві. Це світ, який, здається, доста спокійно вже чекає, що відійде в вічність, знає це і постійно тримає цю думку в голові. Ота 80-річна бабуся з відомої родини Семенових виявила, проте, раптом жваву реакцію на життя і дуже неординарний розум. Вона бо ще й досі, а може, й зараз мислить. І мислить не так уже й не цікаво. Поминувши, на щастя, ті шаблони, які міцно тримають мозок людини 20-го ст. люди XIX ст. мали менші такого стибу шаблони – вони вміли думати незалежно від тих засад, які усе ж кожному надаються у формі тих чи інших істин. Я сидів у садиках, обидва садики зусібіч обрізані парканами. «Так, трагедія, – «Вишневий сад!» «Колись тут був нескінченний сад!» Все це залишки, все це обрізані сади, все це – старі дерева, які теж умирають, світ, що зникає. «Це чекає кожного, – сказав старий. – Мені не заздрісно на Вас, молодих!» Може, це приреченість, а може, змирення. Змирення – основа християнської людини, основа її моралі, а відтак – покора: єдиний вихід, єдина заваба людини, яка з коліски вчиться обдурювати перш за все себе.

Старий читав моє «Вікно», я все ж сподівався на коментар. Але коментарем були оці дві наші спільні прогулянки, як-не-як вони вийшли досить сердечні.

Десь у неділю якесь католицьке свято, хочу піти з матір'ю. І хочу піти на ярмарок, де продають худобу. Мені хочеться зараз бачити людські обличчя. І зараз побут Тетерева – більше ілюстрація до того, що я написав, ніж нові відкриття. Але в глибині мозку зріє в мене оповідання про «Поварів»¹²⁶. Мабуть, і назву його так: «Кухар». Треба відчутти мені ще деякі елементи, відчутти молодого Повара-кухара, Кольку, чи це не мрія про родину людини, що не знала її? Щось тут треба знайти. Капіля¹²⁷, здається, виходить заміж, але скільки разів? Втім, вона дівка вже немолода і вже хоче того, хай на здоров'ячко виходить. Звіддала бачив Андрюшу¹²⁸, йшов чогось згинці, тримаючи виставлену перед себе вудочку. Старий уже!

Доця моя загоріла, бо ще й досі стоїть гарне тепле літо!

Ніла вітає тебе! Іра приносить зі школи п'ятірочки, ми з нею граємо у м'яча, взагалі, в неї, здається, подруг нема.

BBBBBB

Од. 16/1X – 68

№ 26

Здоров, братця!

Мій побит у Житомирі доходить до кінця, наступного тижня збираємося назад до Києва, де мене, як завжди, чекає безліч справ, книжки тощо. Я усе ж звик до світу, де книги весь час з'являються, особливо старі, і ось без цього досить непоганого відчуття трохи не так живеться. Колись ще у війську я найбільше, що відчував, як втрату — це те, що не міг прогулятися по книгарнях. З усім іншим миритися було можна. Бо то річ, яку, здається, не заміниш нічим. У місто я зараз не ходжу, хіба кавуна купити, бо є багато роботи, а тут унизу¹²⁹ «все тече». І новини такого ж плану. Ось кілька з них. «Дедушка Ромка»¹³⁰ потрапив на Гуйву в божевільню, остання новина — лежить без пам'яті. За день до цього я бачив його на кладках, ішов, за звичаєм своїм, дуже прямо, не хитаючись, але одеревеніло. Обличчя було велике, важке, також застигле. Мені якось подумалося мимохідь: чи не талан це: чоловік нашої тітки Варки звар'ятував, а цей, як чоловік доньки цієї ж Варки, знову таки звар'ятував. Коли так, то дивна виходить картина. Капіля лле тяжкі сльози Магдаліни, що кається, якийсь типчик подав з нею заяву, щоб женитися, але вчасно роздумав, залишивши її в стані самоспостерігання, коли власне тіло починає загадково роздуватися. «Не вона перша така, не вона остання», — визначила наша мати з певною долею жорстокості, звісно. Але в тому теж мораль простих людей: коротко оцінити... Моя доця сьогодні цілу ніч вередувала, і в мене злегка подзвонює голова: почуття для тебе, мабуть, знайоме. Загалом вона спокійна дівчинка, але чомусь останні кілька днів — капризульки.

Іра приносить зі школи все п'ятірочки. Тут зачалися маленькі пристрасті щодо т. з. музичної школи. При 32-й школі відкривається така, і твоє чадо запрагло вчитися музики. Звісно, коли таке є золоте бажання, треба дитину підтримати. Але коли перевіряли слух, то Іра ледве не пропустила цього діла, і мчала разом з бабою — попереду вона, позаду баба вже самотужки.

Слух їй перевірили і сказали «Молодцом», тобто твоє чадо виявилось до музики цілком придатне. Класи там є два: баяна, той нам ненависний різновид гидотної гармошки, проти цього заперечили однодушно всі, і клас фортепіано. «А ви граєте на фортепіанах?» Звісно, це підходить під наші апетити, і дитя урочисто було вписано в цю групу, де записано є ще 9 дівчаток (всього виходить 10).

Прийшла в цю музичну школу першокласниця Іра Цибуля¹³¹ — звісно, донька твого однокласника: світ круглий, сказав один вельми мудрий дядько. Вчора твоє чадо шкварнуло вірша, що ми аж роти пороззявляли. Але це треба переписати тобі.

СУТІНОК

*Сутінок насувається
Тихо.
Здається, що десь коїться
Лихо.
Темно зробилось навколо
І треба накреслити захисне
Коло.
Небо все чорне стоїть,
Кущі і дерева пливуть.
І робиться страшно мені
У темряві чорній, одній.*

12. IX. 1968 р.

Розташування рядків, звісно, моє. Все останнє її, не змінював анісловечка. Я сказав лише їй: «Ось тобі тема: сутінок», і в результаті — цей дуже, по-моєму, непоганий віршик, я б сказав, з поетичною достойністю, навіть коли не зважати, що це писала дівчинка 8 років.

Ну, оце таке життя-буття. Не читаю навіть «Літ. Укр.» — живу, як трава!

Віва! ВВВВВ

Од. 5/Х — 68

Вересень 1968 р.

№ 26-А

Здоров, братця!

Я, здається, переплутав нумерування листів через ці переїзди. На моїй означці кінчається номером 20, а на житомирській починається номером 23. Отож, коли ти не одержував номерів 21 — 23, то їх і не було. З цього листа вже знову пишу з дублікатом¹³². Вчора я зробив тобі передплату. Цього разу мав змогу її значно розширити. Отож передплатив тобі «Книжное обозрение», «Лит. газету», «Літ. Укр.», «Укр. істор. журнал», «Новый мир», «Вітчизну», «Всесвіт», «Дніпро», «Жовтень», «Прапор», «Ранок», «Юність», «Народ-

на творчість та етнографія», «Иностранная лит-ра». Скомпонував тобі також бандерольку. Там буде тобі люлька, та, з якою я колись приїздив до тебе, вирішив подарувати її тобі, щоб мав собі одну «святкову» люльку – гадаю, приймеш цей дарунок з приємністю, і також шарикова ручка (передаси Панасові¹³³ з моїм вітанням). Приїхали ми вже кілька днів тому з Житомира, зразу море справ, часто дрібних, які все ж переробити треба. Горленко мій ще не докінчений, а строки тиснуть. Одне слово, робота є. Книжка моя затримується через технічні причини, щось там друкарня тягне: вже сподівався її мати. Треба вирішувати щось і щодо наступної. На її долю, звісно, може подіяти й Бедзикова критика¹³⁴ в «Літ. Укр.», бо він покритикував оповідання, яке мало б називати цілу книжку¹³⁵. Шкода. Однак, побачимо. Купив собі кілька старих, переважно історичних книжок. Вийшла поезія Кримського, оце не знаю, чи не дублікат це того, що є в одномнику. Треба буде перевірити. Погода зараз зіпсувалася зовсім, ми їхали з Житомира в дощі, на всьому протязі, це тягнеться вже кілька днів. У Києві, як завжди, обстановка та сама, всі трохи, як завжди, стурбовані, зайняті. Якось Горленко писав, що Київ – місто ледарів. Зараз мені того не здається, хоч це і справді повільне місто. Осінь насувається на землю нагально, підстрибом. Крадькома бачив Б. Гориня¹³⁶, він поспішав і я поспішав, ми обмінялись привітаннями, і він сказав лише кілька слів, як там діло. Поговорити докладніше не змогли. Зустрічав тут ще вусатого Геврича¹³⁷, його теж, теж перекинулися двома словами: в суті, ми з ним знайомі не були, а це так, як буває при усіх знайомствах.

У мене зараз настрої пустельницький. Нікого не хочеться бачити, та й говорити ні про що не хочеться. Оце б колупався в своїх книжках, в своїх писаннях, і більше мені нічого не хочеться. А розмови, здебільша, ведуться порожнюваті: чутки, тривоги, страхи, всілякі билиці і так без кінця. Все це таке ефемерне і невічне, що світ навіть пожовтілих книжок, а може, лише цей світ, здається постійним і єдино втішним. Я його люблю більше за все, бо тут можна забути всі і всілякі пристрасті, що на них зчаста й сили не стає – хочеться працювати, а не говорити. Дощі підсилюють цей настрої, і я ховаюся в ньому і з ним. Доця моя кувікає, взяла моду не спати ночами, отож і ми обоє якись невиспані, ходимо, як у тумані, але це мені, здається, не заважає. Врешті, чого б воно мало заважати?

Виявив, що останнім часом мало читав. То зле. Треба зовсім вимкнутися з метушні і поринути з головою хоч на час у читання.

Звісно, поки що головний перешкодник цьому – доця – коли вільний від неї, працюєш, а коли міг би читати, возишся з нею. Оце таке. Листа від тебе за цей місяць не маю.

Моє вітання. Тебе вітає Ніла.

ВВВВВВ

23.IX.68 р.

Добрий день, Валерію!

Мав од тебе з Житомира кілька листів. Оце відповідаю, правду кажучи, з нехиттю. Біс його знає, чи не обійдеться це мені знову втратою ще одного конверта¹³⁸. Тобі важко зрозуміти деякі мої почуття. Дехто кожного листа чекає з нетерпінням і у відповідь щось там пише. Я теж на початку свого перебування тут не мав з листами мороки. А тепер щось коїться. Писати так, це значить те саме, коли, наприклад, ведеш інтимну розмову, знаючи, що [поруч сховалася бридка пика]¹³⁹. Я живу спокійно і врівноважено, мене важко чимось дійняти. Кілька разів спадала думка взагалі відмовитися від листування. Врешті, до чого тільки не додумаєшся! Живу все-таки якимось. Щось читаю, про щось думаю. І дні, як не дивно, проминають.

Книжка «Неопалима купина»¹⁴⁰ має популярність. Склалася ціла черга бажаючих її прочитати.

Якось попала мені до рук книжка «Пригоди Гека Фінна». Прочитав із задоволенням, згадав дитинство, коли я був так цим твором захоплений¹⁴¹. Чудесна книжка!

24/IX – 68 р.

№ 27

Здоров, братця!

Ось уже чотири дні і чотири ночі безперервно іде дощ, ми не можемо навіть хоч на годину вивезти погуляти свою доцю, і вона забирає, як завжди при такій нагоді, в нас дуже багато часу. Через це дощові такі дні стали непродуктивні, хоч роботи я завжди маю багато, але хата наповнена дитячим лепетанням, плаксами тощо, це, може, й узатишнє її. В мене в голові намислюється ще одна повість¹⁴² і знову історична. Колись я читав ув одному журналі, як один рос. офіцер їздив на Січ розмірювати запорожців і татар. Він їхав, зовсім не знаючи ні тих, ні тих, і ось потрапляє в тене-

та незнайомих йому стосунків, яких він не може збагнути і які страшенно його вимучують. Доходить до того, що він кидає все і зважується зламати «приказ» (для рос. офіцера то вчинок доста рішучий) і тікає геть звідси, де все на нього чатує, де на кожному кроці він відчуває підступи. Його ледве не силою повертають назад, і все починається спочатку. Нарешті він з горем пополам розв'язує справу, нічого не розв'язавши, і з величезною полегшою іде геть. Переказав оце тобі факт справдешній, такий, яким його віддає історія: мені побачилися в тому непогані можливості до духовного аналізу і до психологізації, чи, може, психологізування. Називається все це добро «Місія». Оце остання з надуманих мною історичних тем. Просто більше й не шукав, бо хочу на якийсь час припинити історичні всілякі шукання і трохи покопирсатися в сучасному...

Тільки що принесли верстку Сковороди, який має вийти в «Шкільній бібліотеці» і де я робив з нього переклади (сюди ввійшли ще переклади Зерова і Петра Пелеха з латини, хто це, й не знаю)¹⁴³. Маю що читати, звіряти, але я радий, що нарешті книга ця, до якої я витратив дуже багато сили, нарешті побачить світ.

Зветься вона «Сад пісень» і видає її «Веселка». Можливо, хоч так, через переклади, Сковорода трохи поблизиться до нас. Купив деякі нові-старі книжки, там щось і тобі має перепастися, бо це потрошиться якась бібліотека, то й мені впало до столу, кілька книжок піде й тобі. Ще їх не маю, але можу назвати з того, що тобі, поки що одне: «Две русские народности», робота М. Костомарова, і робота цікава надзвичайно. Собі дістав кілька старих, з 20-х років, словничків, але маленьких, які здадуться більше до колекції, ніж до користування.

Дощі все-таки кладуться на душу: маю настрої трохи скутий і пригнічений. Це ще й тому, що стою між роботами, починати нову ще немає сили, а стара закінчена. Отож висиш. Шкрябаю якусь замовлену рецензію в «Дружбу народів»¹⁴⁴, але просувається вельми кволо. Хочеться десь прогулятися, бо майже зачинений у чотирьох стінах, але в такий дощ що нагуляєш? Листя вже пожовкло, на вулицях валяються лущиння з каштанів, люди більше бігають згинці, ніж ходять. Було холодно в хаті, то палили електричного рефлектора, але зараз уже палять, то трохи затишніше. Єдина відрада, коли доця засне, лягти на канапу і перегортати старі, жовті вже сторінки, від яких віє далекою, вже відгаслою мудрістю. Бо що зробиш: старі книги мають непорівняний аромат, непорівняну привабу. З ними живеш, як з людьми, спокійними, зчаста, але розважними. Бо хто відгадає таємницю, яка шелестить у їхніх

сторінках, ув яких руках вони побували, що вони бачили, що переживали. Ця тема колись вабила Костомарова і Гребінку – про річ, яка мандрує з рук у руки, і про ці «руки» – безліч облич, що стираються з обличчя землі. Але що ж, живемо і хліб жуємо.

Віва.

Вітає Ніла.

ВВВВВ

14. X. 68 р.

№ 7.

Вночі і вранці був туман, повітря приправлене весняною вологою тишею, і тому, що вже давно осінь, це зовсім не по порі відчуття викликає думку про плинність і про вічні, не узгоджені з логікою сподівання. Відкидаєш нудну схожість; живеш у не усвідомлених повністю відтінках; дивишся, дихаєш, куриш махорку – усе на мить стає ефемерне, нічого тебе не стосується і ти нікому не підвладний... І тим гідкіше потім стає різка протилежність цьому; вмерло безліч цивілізацій – з поняттями, мораллю, звичаями і культурою; ніщо не минає безслідно, кажемо ми, і в часи загострення сприймання бачимо наслідок – зовсім не те... а, може, й те, хто зна. Ми оглядаємо один одного... Що нас звело, які важливі думки? Важелі недолугої машини? Ми сміємось. Кволий калячуть, сильніший раптом захворює... круговерть. Цифри. Кайф. А взагалі, за Іриним висловом, «темно зробилось навколо і треба накреслити захистнеє коло»¹⁴⁵. Підсвідомо вона відкрила цікаву істину.

А я продовжую помаленьку жити у світі, де майже нічого не відбувається раптово.

Якщо є цікаві старі книжки, то я міг би вислати гроші. Такі речі мене цікавлять, як і раніше. Якимось так сталося, що зробився я бібліофілом мало не з дитинства. Тепер ти, звичайно, набагато випередив мене, я безкорисливо заздрю, радіючи, що добрі книжки у добрих руках... Колись, пам'ятається, як були ми хлопцями, чого тільки ми не підбирали! Аби книжка, і була тоді у нас, наприклад, книжчина «Легкая атлетика. Правила соревнований», і робота горного інженера Назарова «Крепление горных выработок», і всякі інші. А от прижиттєве видання Олеся або ж п'єса Старицької-Черняхівської не збереглися¹⁴⁶, і «заслуга» в цьому, в основному, вчительки української мови і літ-ри Соколової (з Броварів). Як подумаєш, скільки ще таких учительок є в Україні, аж недобре ро-

битися. А потім вироблялося в мене ряд систем і врешті – остання, не знаю, чи постійна, але доволі стала¹⁴⁷.

Мав од Іри листа. Літери виведені так, як того вчили в школі, ще немає певного індивідуального спотворення окремих літер, яке приходиться згодом, коли формується сталий індивідуальний почерк. Пише вона про уроки, п'ятірки, про маму і про великий дощ. Додано також малюнок аквареллю – квіти. На зворотньому боці малюнка написано: «Відблиски» – твій почерк. Мабуть, задавав їй тему для віршика...¹⁴⁸ Гадаю, можна було б ознайомити її з верлібром, але обов'язково застерегти в цьому разі від примітиву.

Чи бачив ти вже кінофільми «Ніч на Івана Купала» (здається, так?) та «Камінний хрест»¹⁴⁹?

А.

Жовтень 1968,¹⁵⁰

№ 28

Здоров, братця!

Дощі ідуть не припиняючись, і це діє все-таки трохи пригнічує, хоч загалом, дощі на мене такого настрою не клали. А може, вибився з колії, бо моя вічна спасителька-робота якось відійшла вглиб, і я став на якийсь час лінивий та повільний. Згадую часто отой обом нам знайомий вислів: «Я кручуся навколо колючої груші, я кручуся навколо колючої груші». Здебільшого людське життя і є таким кружелянням, як би ми не переконували себе в зворотнім. Вчора прийшов лист від батьків: батько почуває себе погано, до нього начебто повертається хвороба, хоч ми гадали, що цього року мине. Побачимо, а хворіє він дуже тяжко. Можливо, я з'їжджу до Житомира на 22 жовтня, його день народження, привітай його й ти, йому буде це приємно. Від тебе за вересень листів не мав, останній прийшов десь в середині серпня. Звісно, ти посилав його мені, але хай, коли начальству цікаво їх колекціонувати, то на здоров'ячко. Тобі я пишу все з тією педантичною постійністю, через що ти можеш гадати, чи пройшов до тебе лист чи ні. Як уже повідомляв, 21, 22, здається, були пропущені, тобто через переїзди я помилюся в рахункові і їх, здається, не писав. Принаймні копій таких у себе не маю. Шкрябаю якусь рецензію, інколи в голові промигне відчуття якогось шматка художнього, але цілого ще перед очима нічого не бачу, та й немає на те сили великої. Сьогодні вночі доця моя вирішила не спати, і ми крутилися біля неї майже всю ніч, бо сама вона лежати «не зволила». Відтак голова трохи

подзвонює, за вікном марудно шварготить дощ. Я проглядаю свої старі книжки, доця грається з мамою своєю і т. п. Дуже приємні бувають відкриття якогось досі не відомого письменника із числа тих наших, які впали в незвідь часто невідомо від чого. Оце втрапила мені до рук книжечка Вол. Леонтовича, про нього я майже нічого не чув і не знаю, хіба що те, що це не композитор і жив він в кінці того, на поч. цього століття. Відкрив навмання і почав читати його повість з якоюсь там латинською назвою:¹⁵¹ не пригадую, а вставати дивитися не хочеться, та й латинських літер машинка моя не має. Повість ця про попів. Почав читати і захопився, дуже виборною, чудовою мовою, спокійно і надзвичайно виразно оповідається проста мандрівка бідного попа в губернське місто. По дорозі він заїздить до своїх співфаховиків, і кожен з них — дуже виразний тип. Це такі своєрідні «Мертві душі», написані дуже і дуже пристойним художником. Хочеться перечитати цілу книжечку. Загалом дивуєшся часто: скільки їх було в нашій літературі оцих загублених, тих, які навіть спромоглися на художній видобуток, але їхні книжки запорошилися хвилиєю часу, і тільки смак постійного в пошуку аматора може віднайти їх для себе і помилуватися незрівняним чаром і порадіти зі свого *для себе* відкриття. Це б мали робити вчені-літературознавці, але що робити, коли їм ніколи займатися історією літератури. Я вже писав тобі про Г. Журбу¹⁵², книжку якої я проковтнув буквально. А роман Шпола «Золоті лисенята»¹⁵³ — скільки грації, вишуканості, скільки золотої майстерності. Але як умістити в капустияні голови, що оця вишукана гра словом, що оцей блиск і майстерність цікаві, коли в тому нічого нема дидактичного чи капустияного...¹⁵⁴ Згадую Дмитра Тася¹⁵⁵ з його тонким, прекрасним імпресіонізмом. Кілька оповідань Г. Михайличенка¹⁵⁶ вразили мене («Маленька Докійка» особливо). Я не кажу вже про тих великих, про яких краще не згадувати¹⁵⁷, але тут скільки можна знайти харчу для серця. Вигортати з мороку ті пожовклі сторінки, в яких усе ж так само живий пульс — це велика втіха, часом навіть думаєш, що коли б не було цього, тобто коли б все в минулому було відкрите й доступне, то не мав би змоги на таке відкриття, то хто зна: палка завжди має два кінці.

Як там твоє життя-буття? Давно не маю листів твоїх і трохи скучаю за ними. Зібрав оце свої історичні оповідання¹⁵⁸, що з них ти знаєш «Останній день», додав «Турчиновського» і оце за кілька днів понесу в видавництво. Чекатимем, що там воно горітиме.

Вітає тебе сердечно Ніла!

ВВВВВ

№ 29

Здоров, братця!

Тоня переслала мені твого листа, цього разу без номера, писаного 23. 1X. 1968 р. Водночас прислала мені 5 крб. (зік!) і попросила купити тобі книжки, доклавши список. Кишенькового «Кобзаря» зараз видали дуже гарного, на тонесенькому папері, оформлений строго, але для мене – виборно. Принаймні, я навіть подумав, щоб вислати його тобі. Отож куплю десь найближчими днями (сьогодні-завтра магазини зачинені – неділя, понеділок). Цей «Кобзар» не зовсім кишеньковий, але мені здається, дуже зручний. Коментар до Кобзаря Івакіна вип. II я вже тобі купив давно і сповіщав тобі в одному з листів своїх, але не знаю, чи ти те одержав. Книги «Шевченко. Поезії 1847 – 1861» я щось не знаю, може, це фототипія? Одне слово, подивлюся в книгарнях. Книжку Ковганюка про переклад я чомусь не купив, була вона давненько. І листав її, але щось там мені в ній не сподобалося. Якщо трапиться, куплю тобі «Укр. поети-романтики 20 – 40 рр.», в книгарнях ще не з'являлися. Зі старіших книжок я добув тобі книжку Ю. Мартича «Путь новели», мені здається, це цікава книжечка, принаймні читав її з задоволенням. Купив «Очерк ист. укр. народа», дореволюційне видання Г-го¹⁵⁹ – це книга досить груба, а також, як сповіщав тобі, з «Іст. бібл. О. Барвінського» якийсь там томик, де вміщено працю Костомарова «Две русские народности» в перекладі з рос., видання дореволюційне, в Тернополі. Придбав тобі Киселя «Український театр». Кисіль – один із театрознавців 20-х років, доля якого була така, як і в переважної більшості представників нашої культури, а оце зараз перевидали. Є там цікаві матеріали: про вертеп, популярний нарис іст. укр. театру, про К. Соленика тощо. Вийшла поезія Кримського. Мене турбувало, чи не дублікат це з однотомика. Виявилось – ні, ця книжечка значно, ну, може, й не значно, але трохи повніша. Куплю й тобі, оскільки надзвичайно глибоко поважаю цього чоловіка. Я оце нещодавно дістав ще одну його книжку (у співавторстві з М. Левченком) «Знадоби до життєпису Руданського» Оце книжка! Тут зібрано все, що згадувалося і писалось про Руданського в укр. пресі взагалі. І якийсь чорносотенний вибрик архієпископа і окремі згадки, і всі його публікації. Читаєш таку книжку і маєш таке повне і високе враження! Оце, я розумію, наука, а не переписувальництво дубовою мовою з усілякими застереженнями, щоб не подумали, що ти людина культурна. Нещодавно в «Літ. Укр.» був дуже цікавий

розгром якогось Килимника¹⁶⁰ — одного з тих псевдовчених, які більше псують повітря, ніж щось роблять.

«Пригоди Гека Фінна» — Гаклберрі Фінна переклала Ірина Стешенко. Це чи не внучка Старицького¹⁶¹, дуже гарна вважається перекладачка. Я також маю цей переклад, бо також зберіг із дитинства чудове про це враження. Наскільки пригадую, ми його теж читали українською мовою, але чий то переклад, мабуть, взнати важко. Пам'ятаєш, як ми довго зберігали клопоть цієї книжки, який дивом до нас попав. Там були ілюстрації, я навіть пам'ятаю одну, з того клаптя — Гаклберрі Фінн, переодягшись у дівчину, сидить з виставленими уперед руками, а на руки намотана вовна для прядіння. Я навіть попросив Ір. Ів.¹⁶², щоб вона поставила мені на мій примірник свого автографа, для мене це цікаво.

В № 9 «Иностранной литературы» повість А. Камю, в № 9 — роман Голдінга. Обов'язково прочитай.

Вітає тебе Ніла.

BBBB

Од. 17/X — 68

23/X — 68 р.

№ 30

Здоров, братця!

Вчора прийшов твій лист № 7, адресований усім. Я відразу ж пересилаю листи батькам і Тоні: вони завжди чекають їх з нетерпінням. Половина твоя бігає зашораз до скриньки, яку прибавив батько уже біля воріт на вимогу листоноші, і вже не ту, яку колись спорудив був ти, а іншу, певне, знайдену десь на річці, бо що він не купував її — достоменно. Купив тобі деякі нові книжки. «Укр. поети-романтики» — це досить груба книжка, п'єси Миколи Куліша, які вийшли в «Шкільній бібліотеці», де вперше надрукована «Патетична соната». В цьому ж виданні є переклад з рос., оскільки оригінал не зберігся, «Маклени Граси». Переклад зробив я. Отож для мене ця книга і авторська. Купив тобі роман Іваничука «Мальви» — його всі хвалять, можливо, відішлю його тобі туди, це з читабельної літератури. Купив вибране Гео Шкурупія — був такий укр. футурист, вибране, здається, вибране не найкраще, але все-таки хай буде. Його роман «Двері в день», який і тут є, я мав у старому виданні, але дочитати не зміг. Оце, здається, і все, що купив тобі, є ще деякі книги, але відклав на потім, бо з фінансами в мене стало доста скрутно: друкуюся мало, а жити треба. Втім там щось невзбарі має набігти¹⁶³.

Мати сповістила з Житомира, що батько знову в лікарні, черговий приступ. Мені страшенно хотілося, щоб цього року йому обійшлося — вимучує це його дуже сильно, але не минуло. Десь наприкінці цього тижня хочу з'їздити до Житомира, навідати його.

Настрої в мене зараз погані, як ота дощова погода, що за вікном, голова якась порожня, як дзбан.

Маю кілька задумів на великі оповідання, але зараз не можу робити нічого. Отак тільки ледве існую. В № 9 «Иностр. литературы» є надзвичайно сильна повість Камю. Зветься вона «Чужий», у росіян чомусь «Посторонний», що, здається, не одне і те ж. Прочитав з великим смаком, така відточеність складу, така дивовижна майстерність. Кожна фраза тут бачиться, такі твори треба читати повільно, речення в речення. Я все ще обдумую наше середньовіччя: там мені бачиться цікава змога до складніших осмислень. Одне біда, що трохи мало маю спокою, та й взагалі зараз не знаю, що там буде попереду. Майбутнє заслонене невиразною, болючою якоюсь плівкою, крізь яку проглядає сама тільки невиразність. Або якісь контури, ледь означені, ледь накреслені. А мені хотілося б не того. Моя працелюбна душа прагне великих, потужних виключень з реального світу, великої праці, того дивного, але для мене агей і високого життя; в тому житті єдине, що дозволяє триматися твердо на цій розхитаній, як зуби старого, землі. Колись у Житомирі, ти пам'ятаєш, був підвісний міст. На ньому завжди збиралися хлопці й дівчата і гойдали його. І це тривало доти, доки той міст не обірвався і гойдальники не полетіли сторчма в яр. Пам'ятаєш, кількох з них несли по парковій алеї, люди збігалися зусібіч і дивилися. Алгоритм ця здається мені багатозначною¹⁶⁴.

Моя дитинка утішно кувикає, хапається руками за ноги, гуляєтья. Це ти й не уявляєш собі, яка вона. А вона звичайнісіньке собі дитя, класичне шевчученя.

Я був послав тобі бандеролу з люлькою і ручкою, але повернулася, не положене чомусь. Хоч причини тамтого я не зрозумів ніяк.

Вітай Панаса 3-ху.¹⁶⁵ Тебе вітає Ніла. ВВВВВ

Од. 31/X — 68 р.

31/X — 68 р.

№ 31

Здоров, братця!

Був оце в Житомирі на кілька днів, відвідав у лікарні батька, один день він почував себе дуже погано, на другий краще і як

звичайно: коли йому погано, то геть опущений, а коли краще, то збирається виписуватися і бадьорий. Цей рік напад у нього був тяжчий, але швидше зуміли спинити його. Ходили ми всім сімейством, Іра також. Дитина вчиться вже музики, яка йде їй, з усього видно, непогано, каже, що вже бренькає простенькі пісеньки, на якомусь там змаганні вона виявилася перша і їй було вручено перехідний пищик – ноту ля. Вона мені хвалилася тим пищиком і перевіряла, як я знаю ноти. Звісно, вона знає їх куди краще за мене, оскільки я їх не знаю зовсім. Було в Житомирі доста холодно, від річки віяв сильний вітер. До речі, на задану тему «Відблиски», про що ти згадував, Іра вліпила такого вірша:

ВІДБЛИСКИ

*Відблиски блискають, блискають,
І кішка ловить їх, сонячні зайчики,
Відблиски блискають прямо із сонечка
І падають, падають просто на соняшник.*

Моя правка тут лише граматична: соняшник замість сонячник, хоч тут, звісно, краще було б, як вона написала – сонечко-сонячник, проте, граматика є граматика і від неї нікуди не втечеш.

Бачив уже сигнальний своєї другої книжки, має бути десь після свят, я відішлю тобі відразу ж: там пішли «Набережна, 12», звісна тобі, і «Середохрестя», тобі вже не звісна. Загалом має бути книжка так собі, посередня. Зате дуже симпатично оформлена: мені навіть сподобалося, хоч рідко коли мені те подобається.

Готую новий рукопис, хоч великих надій зараз не маю¹⁶⁶.

Кілька днів тому в Києві відкрилася дуже цікава виставка художника Петрицького. Подивися з задоволенням. Правда, його робіт небагато, порівняно з тим, що цей чоловік зробив, зберіг час: художник, проте, був він дуже сильний.

Після свят я маю одержати гонорар за переклади Сковороди і планую купити своєму чадові фортепіано, оскільки з усього видно, заняття музикою їй вельми приємні. Треба буде, очевидно, знову поїхати до Житомира, бо самі жінки з цим завданням навряд чи справляться. Воно вже чекає цієї події, і хай вона лишиться в її душі, як щось світле. Вже-бо треба тренуватися, а для цього вона бігає в школу.

Я зараз сиджу в хаті, за вікном досить марудна погода. Ніла пішла на роботу, а я з доцею. Доця лежить на розкладеній канапі, без штанів, і намагається видобути з-під себе цєратку, яку підстеляють, аби вона ту канапу не осквернила. Це їй удається, бо для цього розуму багато не треба, а лиш підняти свою задничку, що

вона з успіхом робить. Загалом для неї світ, очевидно, найприємніший, втім хіба ми знаємо, що робиться за її черепочком?

Бувши в Житомирі купив тобі № 3 «Поезії». Він теж малоцікавий, але дещо таки є. Вийшов т. 3 «Іст. укр. мистецтва». Це надзвичайно гарне видання. Том четвертий, здається, складатиметься з двох томів, отож видання це буде семитомне.

Маю вельми непродуктивний настрої, загалом чим старший, тим окволююче діє на мене осінь. Вийшла дуже обмеженим тиражем фототипія граматики Павловського. Не знаю, чи вдасться її достати, бо тираж усього 352 примірники і відкрито вона не продається, а десь серед учених. Я ж поміж них знайомих не маю. Але треба буде спробувати.

Вітає тебе Ніла

ВВВВ

Од. 13/Х1 – 68 р.

14. XI. 68 р.

№ 8

Листи твої останнім часом надходять майже всі (не було 28-го)¹⁶⁷. З мого боку, звичайно, відповіді значно рідші, але вини моєї в тім нема, хоча, коли врахувати зовнішню одноманітність нашого життя, то й писати особливо нічого. Нема кращого, як розмова!..

Я оце задля розваги прочитав «Мастер и Маргарита» Булгакова¹⁶⁸ (першу частину); прочитав також і повість Альбера Камю, про яку ти писав¹⁶⁹, – прочитав одним духом. Читаю доволі багато і всяку всячину; повсякчас відчуваю якусь роздвоєність – з одного боку лишається минуле, з яким мене в'яже чимало ниток, і з нього впливає притишене бажання до найзаповітнішого, що мені може славно світити¹⁷⁰; і з другого боку – нові здобутки (чи, може, й утрати); вони, гадаю, виявилися передусім у ще одному особному зорі, немовби на очі надіто лінзи, які вирізблюють усе, що невидиме простим оком¹⁷¹. Отже, відтепер маю багато нових цікавих помічень, а як все те мені згодом здасться – то справа вже другого рядна.

Забув тебе раніше спитати: що то за Бедзик (здається), автор статті про твоє оповідання у «Вітчизні»?¹⁷²

стежу, як у «Літ. Україні» (в анкеті «Що ви читаєте») самовикривають свою убогість наші літерати. Виняток один Загребельний, котрий, якщо не в творчості, то хоч у зацікавленнях є людиною нормальною.

Бандерольку з «Кобзарем» одержав. Ти якось писав, що вислав мені ручку й люлюку і що все те повернулося. Якщо тою ручкою можна писати, то просив би надіслати її ще, то річ для присилки дозволена, а окрім усього в моїй ручці, якою оце пишу, паста скоро випишеться зовсім.

Згадав ще одне. У газетах, здається, вже була згадка про вихід Петрової книжечки¹⁷³. Хотілося б її мати. А як, до речі, пан граф?¹⁷⁴ Дві криниці все міліють¹⁷⁵, а що ж далі?

А про твою «Набережну, 12», як про таку, що вийде 1968 року, в-во «Молодь» згадувало у списку, вміщенім наприкінці видання повісті Смілянського «Коцюбинський». Цю повість хтось вислав Панасові¹⁷⁵, не подумавши добре, чи варто такий мотлох слати.

Привітання Нілі.

А.

Листопад 1968 р.¹⁷⁷

№ 32

Здоров, братця!

Завтра я маю одержати деякі гонорари, за того-таки Сквороду, за вступну статтю до збірки Гофмана¹⁷⁸, отож в мене, здається, з'явиться потрібна сума, щоб купити твоїй доньці фортепіано («А ви іграєте на фортепіанах?»¹⁷⁹ Валерік, у тебе сьогодні сольфеджіо-о!? Валерік, ти ідьош у музикальну школу?» – друга сторона медалі, але то коли дивитися єхидно). Отож, певне, завтра й виїду до Житомира і здійсню тамту урочисту акцію. За кілька день заходив до мене в гості твій колись тамтешній колега М-ко¹⁸⁰, передавав вітання і всі такі загальні слова, які звичайно в таких випадках передаються. Він, здається, ще й досі не влаштувався, хоча встиг женитися. Я вислав тобі книжку оповідань Хемінгуея в українських перекладах. Читав їх трохи, здається, звучать більш-менш, бо колись був вийшов переклад «За рікою, в затінку дерев», то й читати було важко. До речі, останній переклад видали вдруге. З книг, які ще збираюся купити тобі – «З сімейної хроніки Коцюбин... фу, брешу, Кропивницького», писана сином його. Вийшли деякі книги образотворчі. Чи цікавишся ти цим? Чи купувати? От, наприклад, альбом Гавриленка, Губарева тощо. Я поки що тобі тамтого не купував.

За ці кілька днів свят я написав невелике, сторінок так на 12, оповіданнячко «Удвох»¹⁸¹. Це, власне, ніяка не історія, а лише детальний до найменших дрібниць опис «німої сварки» свекрухи і

невістки, коли за весь час не кажуть вони ані одного слова, але рухи їхні, дії, те-се аж надто промовисті. Поселив їх удвох, без сторонніх, як кажуть, домішок, і от вони діють. Ніла каже не показувати цього оповідання, коли, може, надрукую, батькам, а то дуже вже прозора аналогія. Може, воно й так, не знаю, прототипи завжди здатні чудово впізнавати себе там навіть, де вони прототипами не є. Але тут, здається, зворотньо, однак мене час від часу пориває на ці мікротеми, де подається екзистенція життя у виписі якнайдетальнішому і якнайприскіпливішому. Звісно, широкий читач такої літератури «не втне», але то вже справа широкого читача. Наше в нас, як сказав, хто сказав? Мабуть, я сказав, а може, і не я.

Сьогодні Дрозд, Гуцало і я мали ділову розмову з діловою старушкою з Варшави, представницею видавництва «Чительник»¹⁸², яка хотіла взнати для свого видавництва, що таке молода проза і чи варта вона уваги. Дрозд і Гуцало чоломкнули старушці ручку, і вона сказала: «Да, Киев, я родилась тут! Да, Киев, конечно!» Кожен з нас оповідав, які книжки він видав, і світська бесіда потекла. «Я віехала с Киева в 1919 году, — сказала старушка, — да, теперь ходишь и узнаешь, прошло пятьдесят лет. Пятьдесят лет!» — «Я вот, — сказав Дрозд, — когда бивал у Варшаві, то пометил такую вещь (з твердим «ш»), там, знаете, много одьожди». «Да, но у вас дома строят лучше», — сказала старушка. «Ето не только я, можна сказать, мешанин, но і Щербак пометил тоє самое», — сказав Дрозд. Гуцало дипломатично мовчав, але коли зайшла мова за його книжки, то він наче поперхнувся. «Так что вы написали?» — перепитала старушка. Гуцало ковтнув кадик на горлі і мовчав. «Он, понимаете, — сказав я, — написав стільки книжок, що позабував їхні назви». — «Нет, не может быть!» — сказала старушка. «Действительно», — сказав я. «Не позабивал», — нарешті, соромлячись, сказав Гуцало. «Понимаете, — сказав я, — некоторые названия — они в голове не тримаються». Ця ж історія повторилася з Дроздом. «Какие книги вы написали?» Дрозд вилупився на старушку і мовчить. Старушка вирішила, що вона погано знає російську мову. «Ну, вы дали, издали, как это?» Дрозд вилупив очі і мовчить. Потіл він сказав: «Понимаете, коли я ходил по Варшаві, то очень уж много серих домов». — «Да, да, Киев, — сказала старушка. — Я родилась на Прорезной. Но подумайте, аптека на углу Владимирской и до сих пор аптека». «Вот у Кракове, — сказав Дрозд, так там, понимаете, много старинного». — «Да, да!» — «А у Варшаві, так много собак!» — «Да, да, у нас удивительно много собак!»

На цьому, здається, наша світська бесіда закінчилася, ми пообіцяли прислати для «прочтенія» свої книжки, а Гуцало, звісно, на-

звав з того, що він видав, тільки кілька книжок і то з обережністю. Бо видав він їх сім, а чи не забагато це для такої молоді людини, як він?

Ну, оце щось такого. Бувай здоровий

ВВВВВ

Вітає Ніла.

Листопад 1968 р.

№ 33

Здоров, братця!

Тільки-но телефонувала з Житомира мати: батько ще у лікарні, Ірі фортепіано вже купили, і вона бринькає на ньому з великою охотою. Я приготував був бандеролію тобі: книга «Кар'єра Никодима Дизми».¹⁸³ не знаю, чи читав ти її, коли ні, то буде дуже цікаво, це весела така книжка. Передоцім послав був оповідання Хемінгуея. Купив тобі книгу «З сімейної хроніки Марка Кропивницького».

Вчора були збори письменників, вірніше прозаїків Києва. Оскільки там я побачив кілька «сурйозних» моментів, то дещо опишу тобі з того. Після кількох довгих, дуже поважних виступів, від яких Агата Турчинська¹⁸⁴, що сиділа недалеко від мене так, що я мусив увесь час дивитися на неї, солодко хропнула на превелику втіху її сусідів, а з зали почали один за одним вислизувати дезертири, вислизнув і я; у вестибюлі вже сиділа весела компанія і гиготіла, смажачи цигарки. Я підсів до Черногуза¹⁸⁵, коли підходить до мене розколошкана, дрібна фігура з довжелезним носом¹⁸⁶, попелястим обличчям і давно нечесаним волоссям. У «фігури» на носі вискочив прищик з тильної сторони того видатного носа, а очі були наче запліли лудою: п'яний. «А це що за композитор?» — ткнув він у мене пальцем. «Це не композитор, — сказав Черногуз, — а Валерій Шевчук». (Репліка Гуцала перед цим: «Черногус, ха-ха, а його жінка Чорна гуска, ха-ха!»). «А-а, — сказала проява, не вражена, проте, анітрохи, — а я думав композитор». Виявилося, що ця похмура, містична особа і є лауреатом якогось міжнародного конкурсу гумористів у Софії Ячейкін. Тут зачумлений вискочив із зали Гуцало, і проява полізла на нього, вигукуючи: «А, Женя! Здрастуй, Женя!» «Привіт, гуморист!» — сказав «Женя», а похмура обличчя гумориста аж пересмикнулося. «Я не гуморист, — сказав він, — я два дні додому не йду. Шо-шо мені жінка зро-о-обить!» — «Гумористи, — прорік Гуцало, — тим і гумористи, що не мають почуття гумору». — «Да, Женя!» — похмура сказала проява. Оскільки збори продовжувалися, то добра компанія спус-

тилася вниз, де розташована установа, яку, здається, укр. письм. люблять найбільш. Оскільки в тому ресторані я не був ні разу, спустився і я. В розчинені двері біліардної я побачив дебелу чиюсь спину, туго обтягнуту підтяжками, — певне, представник старшого покоління. В ресторації сидів одягнений у зимову куртку Дрозд і похмуро, з голосним чавкотом, наминав риб'ячий балик. Гуцало поглянув на той балик заздро, оскільки це дефіцит. «Ге-ге, — сказав Дрозд, доковтуючи останню пластівочку. — Гуцало нас угостить!» Гуріненко¹⁸⁷ закурив сигару. «Ось начальника, га-га, — сказав Дрозд, хитаючи на Гуріненка, — угостити треба». Гуріненко всміхнувся з таким виглядом, що, мовляв, був би не проти. «Я ось сиджу між вами, — сказав Ячейкін, дудлячи пиво, — корихфеї ви, а я хто? Бухарик. Два дня я не ходив додому». «Дві доби мовчаня», — зареготав Дрозд, поблискуючи окулярами в бік автора такої книжки. Автор потягнув сигару, аж відсахнулася офіціантка, яка йшла до Гуцала, і всміхнувся. «Ви нам, — сказав Гуцало, — баличку. Грам 150». Офіціантка витріщила на нього очі. «В нас порції, — сказала вона, — по 20 грам порція. Може, теє-то, дві порції». «Дві порції», — сказав Гуцало. Ячейкін каювся, Гуцало сміявся з нього, а я їв балика. Нарешті знову підійшла офіціантка. «Балик, гм, балик, рубель вісімдесят сім». «Скільки?» — ледве не рявкнув Гуцало. «Один карбованець 87 копійок. Можете давати два». Гуцало завовтузився в кріслі, а тоді завмер, тупо розглядаючи в своїй долоні всього один карбованець. У цій мертвій сцені я залишив добре товариство. «Я от, знаєш, — сказав мені Дрозд по дорозі додому, — зразу догадався, що той балик дорогий. Я мав рубля і заказав на рубля. А Гуцало, хі-хі, хотів 150 грам». — «А ще хотіли 150 грам», — докірливо була сказала Гуцалові офіціантка. Автор «дів мовчання» мовчки зотягся сигарою, знову відлякавши офіціантку.

На цьому збори, здається, закінчилися. Як писав Вишня: «Так, нічого були збори. Підходящі!»

Моя доця кувікає. Життя котиться, котититься (з оцими двома «ти»), «і ніхто не забудить».

Віва! Вітає Ніла

ВВВВВ

30. XI. 68 р.

№ 9

Валерію!

Бачив я вже твою книжку — Панасові¹⁸⁸ вислали. Ще не взявся до читання, лише оглянув. Видана непогано і гравюрки вираз-

ні. А читатиму, певен, з особливим задоволенням, бо крім усього, знайомі мені багато персонажів і багато епізодів. Дещо перегортав навмання, натрапив на анекдот про Бузю¹⁸⁹ і вельми розвеселився. А потім натрапив на опис випивки, де фігурує колоритний дядя Гриша...¹⁹⁰ Емоцію це, звісно, викликало відповідну. Але серйозно перечитати хочу.

Одержав од тебе дві книжки: Хемінгуей і Доленги-Мостовича. Останню¹⁹¹ потроху читаю у хвилини розслаблення. Лежить у мене зараз роман Н. Саррот, збираюся на днях прочитати.

Нарешті зміг побачити твою доню, але фотографія багато не зафіксує, та й дитина знята в надто малому віці, так що я так і не визначив, на кого вона схожа. Мабуть, маєш з нею більше турбот, але вони, знаю з власного досвіду, приємні.

Життя моє проминає, як і раніше. Усе те ж саме. Звичайне, одноманітність та зовнішня! Деяке уявлення, гадаю, маєш.

Пишу цього листа пізно після роботи. Трохи хилить на сон, і думка кволу. Отже, даруй за короткий лист.

Привіт Нілі. Передай також Кочурові¹⁹² наше трохи запізніше поздоровлення з 60-річчям.

А.

15/XII – 68 р.

№ 34

Здоров, братця!

Оце пишу тобі вперше після нашої зустрічі з деякою затримкою, бо чогось мав занепадницькі настрої і відповідно нічого не міг робити; зараз же, зворотньо, трохи повернув свій робочий тонус, але напала на мене ангіна і мучить уже кілька днів. Мати поїхала до Житомира відразу ж по моїм приїзді¹⁹³, телефонувала, батько почуває себе не дуже добре, а Іра вчиться собі. Вони з дідом змагаються у музиці. Надійшло у книгарні трохи нових книжок. Купив тобі роботу Фащенко «Новела й новелісти», «30 укр. потетес», «Словник укр. ідіом». Перша книга досить сумбурна, та й не може бути інакша, дещо, проте, цікаве там є. Звісно, автор, як дослідник, досить неглибокий – все звертає на соціологізм замість говорити про мистецтво. Але то біда загальна, братимемо те, що є. Вислав був тобі бандеролію: Євдокименка, може, знайдеш там щось цікаве, напишеш, чи одержав.

Вчора дивився американський фільм-бойовик. Все-таки вони страхотливо одноманітні у своїх кінопригодах. Все це обертається

в дуже вузьких, «площадних» площинах, і досить мішанського все штибу, що й зрозуміло: обиватель, певна річ, пре на такі кіна: і легко, і переживательно. Давно я не бачив якогось справжнього фільму. Росіяни зробили «Братів Карамазових» – Достоєвський у них у кіно раніше клався непогано, треба буде подивитися – вже висять оголошення.

Вивчаю зараз XVI ст. Хочеться написати кілька оповідань з того часу в доповнення до своєї історичної книжки¹⁹⁴, яку хочу кудись подати. Цікавого є чимало, я навіть думав, яка то цікава річ: XVI ст. – століття занепаду, XVII – піднесення, XVIII – занепаду, XIX – піднесення, XX – занепаду, а що нас чекає далі? Чи ця пульсація має яку закономірність? Чи то випадок?

XVI століття – темне століття, але там є дуже багато такого, що звучить дуже виразно. Я не знаю, чи захочеться мені подивитися на те ширше (десь ув умі – Ганна Монтовт¹⁹⁵, надзвичайно цікава тема для письменника, котрий любить уринати в глибини психологічні, тут, здається, й межі немає, аж лячно стає на душі). Окрім того, постійно живе подвійне відчуття: з одного боку хочеться заперечити себе, вийти поза межі себе, а з другого – втримати ту первісну наївність, яка все-таки дає душі щось світле, ідеалістичне, не під'їдене нервовою непостійністю. А XVI століття – це нервова непостійність, то XV-те несло в собі світлі форми ренесансу, це ж – занепад ренесансу, як XVIII – занепад барокко.

Відкрив для себе¹⁹⁶ – наші православні братства, в суті, це була реакція на нове в житті, в суті – це була своєрідна форма мракобісся, але зідеалізована місією, що на них несподівано наклалася: бути рятівником нації. Коли б не це – то той самий єзуїтський орден, оте ж нишпорення, ота ж підозірливість, все на темних інстинктах. Але коли навіть така форма огрілася високою ідеєю, вона зазвучала інакше, ми звикли ідеалізувати.

Якісь такі думки крутяться в мене в голові. Стоїть уже повна зима, холоди, яких я досить не люблю, але які всаджують мене щільніше за книжку, і починаєш шукати інших вимірів себе і світу, як писав Славинський:¹⁹⁷ «Дурить себе чим хочете дурить!»

Моя доця кувикає і брикається. Вже сидить, хоч ще не сідає. Діти – то правдешній барометр часу. Вони нам мусять всечасно нагадувати про дочасність, але... Врешті, певне, в глибині душі кожна людина несвідомо залишає в собі якийсь шмат дитинства. Це щодо тих, яких можна назвати ідеалістами...

Бувай здоровий. Чи не взнав би, що то в тебе за кашель такий неприємний? Може, треба ліків яких прислати?

Віва
ВВВВ
Од. 19/ХІІ – 68

Грудень 1968 р.

№ 35

Сердечне вітання з Новим роком.
Хай більше тобі світить сонця* (Славунька)
Валерій, Ніла.

27/ХІІ – 68 р.

№ 36

Нарешті кінчається цей переступний рік, ми вже владнали для своєї дитини, а може, й для самих себе, ялинку, ще кілька днів – і новий рубіж, за яким... така само сіра заслونا, як і за всім, чого не можна побачити передвіч. Надворі кваситься: мокрий сніг із дощем, а мені треба написати, щоб вийшла наступна книга, кілька оптимістичних оповідань. І якось чудно в мене на душі: що то є оптимізм? Якась вельми абстрактна штука. Але я не можу все робити, як це треба, в мене виходить по-своєму. Отож написав я оповіданнячко на 6 стор. під назвою «Леви»¹⁹⁸. Про нашу мандрівку з батьком до тьоті Лени, коли вона жила ще й на Кам'янці, про картину з левами, яку ти, певно, добре пам'ятаєш, про виноград, який вирощував господар тієї садиби, і про батькову заздрість на той виноград. А потім знову про левів, тільки вже трохи серйозніше. Батька цікавить, чи досить сонця нашого північно-українського, щоб виріс виноград, а я думаю, що сонця для того, щоб виріс виноград, можливо, й досить, але мене турбує інше: чи досить того сонця, щоб вирости леви? Оце таке оповіданнячко написав, гадаючи, що це щось оптимістичного. Може, хто й побачить щось у тому оптимістичне, хто зна? Врешті, це оповідання про сонце. Чув уже перші відгуки на мою «Набережну, 12». Це були збори прозаїків Києва, де обговорювалася проза останніх років. Про мене говорили чимало, а я сидів і вибалушував очі, чомусь ніяк не міг поєднати того, що говорилося про якогось там Валерія Шевчука, зі своєю персоною. Оце розділення було якесь таке несподівано

---

* Тут у листі карлючка.

глибоке, що я навіть пропускав те, що про мене говорили. Одні хвалили, інші лайали, розумні лайали й хвалили, дурні теж лайали й хвалили, так що не розбереш. Закид був, що нема соціального, ідейного, ще там якогось, забув уже чого, але чогось-таки там бракувало, знайомий тобі Хорунжий¹⁹⁹ лаяв «Вечір святої осені» («Вікно»), щось дуже довго й плутано розказував, з чого я зрозумів, що оповідання він не зрозумів ані на йоту. Втім це старий мій «друг», хай собі на здоров'я вправляється!

Я послав був тобі книжку «Шарлатан» Кестена, книга, яку я прочитав із приємністю, гадаю, прочитаєш її з приємністю й ти. В «Всесвіті» була прекрасна повість Е. Вітторіні «Гарібальдійка». Однак уривки з роману, які там даються, не читай, щоб не зіпсувати враження. Незабаром має вийти книга Вітторіні укр. мовою, де той роман буде повністю. Проте, «Гарібальдійку» прочитай, розкішна штука, особливо мені сподобалася сцена на вулиці шептунів. Розкіш сама! Щось подібне стильово я колись пробував розрішувати й сам, але тут, звісно, все по-справжньому. Чи читав ти «Шпиль» Голдінга в «Иностранной литературе»? Про цей роман зараз багато говорять.

Моя дитина собі бавиться, я був послав тобі чергову її фотокартку, де ти зможеш її роздивитися ближче.

Оце таке!

Вітає тебе Ніла

Щиро ВВВ

Привітай з Новим роком Панаса!²⁰⁰

Од. 3/1 – 69 р.

КОМЕНТАР ДО ЛИСТІВ 1968 РОКУ

---

1. В. М-го – Віктора Могильного, київського поета.
2. М. Г-го – Михайла Грушевського.
3. В. П. Д-ча – в Петра Дідовича.
4. Згадуючи про прийом нас того разу – був доскіпливий обшук і грубе ставлення. За нами люто наглядала якась жінка. Я спитав у неї: «А коли над вами буде другий Нюрнберзький процес, не боїтеся, що будете засуджені?» Вона твердо відповіла: «Ніт!»
5. Стаття в «Літературній Україні» «Кілька порівнянь з сучасного і минулого» – № 7, 1968 р.
6. Козак – наш сусід у Житомирі. Про нього в мене написалося оповідання «Дім» (первісна назва «Дим»), яке ввійшло в книжку «Вечір святої осені», К., 1969; тут-таки йдеться про стару пані.
7. Повна назва серії «Життя славетних».
8. Виміняв в одного чоловіка – в перекладача Євгена Поповича.
9. Хочу з Х-ком поїхати – з Ананієм Харчуком, братовим приятелем, який з нами вчився в школі № 32.
10. Граф – Євген Концевич
11. «Останній день» – моє оповідання, надруковане в «Дуклі», № 6, 1967 р.
12. «Дукля» – український журнал, що виходив у Словаччині. На той час він мав значення загальноукраїнського, ним вельми цікавилися дисиденти, бо там було немало цікавих публікацій.
13. Див. прим. 5.
14. Малиновська Маргарита – українська критикеса, була заступником головного редактора «Літературної України».
15. Дмитро Затонський – літературознавець, знавець західних літератур. Його праці читалися через те, що бували цікаво інформативні.
16. Ромка – Роман Дробиш, чоловік нашої сестри в перших Любові; Андрюша – наш брат у перших, син тітки Ганни, Андрій Жданюк.
17. Шурка – син Андрія Жданюка.
18. Федька – Федір Краснолюдський, чоловік нашої тітки Євдокії.

19. Манька – наша тітка Марія, була глуха.
20. Очевидно, з грошовою вкладкою.
21. Наш дід Франц був висококваліфікованим столяром, виготовляв меблі на замовлення у власній майстерні.
22. Цей мундштук зберігається й досі.
23. Оповідання було написано під враженням від арешту брата, тому я його й присвятив саме йому.
24. Старих – тобто обох батьків. Але на курорт у Трускавець їздив тільки батько.
25. Листи залітали не туди, куди треба – були вилучені цензурою.
26. Надруковано у «Вітчизні», № 2, 1968 р.
27. Татусь Дзвінки й Атілли – молодий поет Віктор Могильний. – А. Ш. Йдеться про його статтю, надруковану в Польщі в «Українському календарі».
28. Євген – очевидно, Євген Концевич – А. Ш. Тут сумніву бути не може: слав таки Є. Концевич.
29. Надії С-ї – тобто од Надії Світличної, української дисидентки – А. Ш.
30. Впевнений, що І. Світличний із своєю сестрою Надією по своєму організували надсилання книжок у концтабір.
31. Що чути про Петровукнижку? – йдеться про першу збірку оповідань нашого доброго приятеля Петра Дідовича «Межі пам'яті», яка вийшла 1968 р. у видавництві «Радянський письменник» – А. Ш.
32. Просив мене знайомий – йдеться про латиського поета і перекладача Кнута Скуєнієкса – А. Ш.
33. Як справи з твоєю книжкою? – «Набережна, 12».
34. Див. прим. 291 Коментаря до листів 1966 – 1967 років. Там були переклади трьох моїх оповідань.
35. Моїх сусідів – єврейської родини Шихманів, які жили зі мною в одній квартирі, згодом виїхали в Ізраїль.
36. З цього листа починається нумерування моїх листів до брата. Всього їх занумеровано 114. Збереглися не всі, частину вилучила цензура. Згодом, після кількох таких випадків, я почав писати листи під копірку, частина копій було послано вдруге і загинула, частина, яка збереглася, дала змогу частково поповнити ті листи, які було реквізовано.
37. Висунули на премію – йдеться про Нобелівську премію.
38. Кацнельсон Абрам – український поет єврейського походження.
39. Роман Дрозда – очевидно, «Катастрофа».

40. Прізвище цього чоловіка в пам'яті не зафіксувалося, зрештою, він нічого таки не переклав — це був один із т. зв. «московських землячків», який паразитував у кололітературному середовищі.

41. Білоруський журнал «Полымя» «Сині хвили» не надрукував.

42. Пані графиня — дружина Є. Концевича.

43. Стаття Гуцала — «Новые имена на карте прозы».

44. Палили бур'яни вільно — наш батько вважав, що бур'ян треба закопувати.

45. Мрійливий житомирський поет — Михайло Клименко.

46. Армійське привітання — із днем 23 лютого. Ми з братом рішуче не приймали цього мілітаристського свята, через це брат обурився, коли дочка привітала його з цим днем.

47. Прогнали Скабу — Скаба був секретарем ЦК з ідеології і відзначався великим обскуратизмом; це був, так би мовити, духовний тормоз того часу.

48. Білодід Іван — один із найзапекліших мовних реакціонерів того часу, який поставав за зближення російської та української мов, з нівеляцією останньої.

49. Річ у тому, що брат, живучи в Житомирі в досить вузькому оточенні, в концтаборі пізнав середовище значно ширше, відтак і з'явилося багато думок для осмислення.

50. Новела твоя в «Ранку» — під назвою «Б-5», згодом переназвана на «Літепло ранньої осені» — кн. «Долина джерел». К., 1981.

51. Я натякав братові, що розумію: вилучення листів у в'язнів — це психологічна на них атака КГБ, вони бажали, щоб в'язень таки нервував, чого й досягали.

52. А він їх не отримував — батьки вважали, що це справа рук КГБ, я про це пишу натяком, але сам у той згогад не вірив. Хоча все могло бути.

53. Були вилучені цензурою, а точніше КГБ.

54. Тут свідчення, що саме брат запропонував мені писати листи під копірку, але не врахував, що КГБ могло вилучити й копії, що й не раз було.

55. Тема українського донкіхота Турчиновського — повість «Ілля Турчиновський» у першому варіанті була написана влітку 1968 року, згодом стала першою частиною роману «Три листки за вікном» (К., 1986).

56. Ми тоді поєднували фашизм із комунізмом, вважаючи їх родовими гілками одного дерева, про це й ідеться.

57. На той час я відходив од неореалізму і цікавився умовними формами зображення, хоч цей інтерес у мене існував певною мірою й раніше. За це й агітував брата, але він на цей шлях не пішов.

58. Ця дата й визначає день народження моєї дочки, а тепер – співупорядниці цього видання.

59. Саме ця повість повела до створення цілого циклу таких повістей, решта були надруковані з великим запізненням в 1984 р. в книзі «Маленьке вечірнє інтермеццо» – повість «Місячний біль», а ще три в кн. «Птахи з невидимого острова», К., 1989.

60. Назва «Коло» не встоялася.

61. Авторів словника подано правильно. Я тоді не був у тому впевнений, бо мій примірник трапився без титульної сторінки.

62. Йдеться про унікальний примірник знищеного видання 1919 р., крім мого примірника відомий ще лише один, повний.

63. Згодом у багатотомнику А. Кримського, який видавався у 70-х роках ХХ ст., роман перевидано, але з купюрами.

64. «Жовтень» мав надрукувати повість «Гніздо», її зняла цензура.

65. «Б-5» та «Десять кілометрів мовчання» у «Прапорі», № 5.

66. Тоді брат був покараний за супротив начальству.

67. Історія з «Останнім днем» повториться – тобто, рукописа конфіскують і знищать.

68. Саме в цей час в листуванні були часті перебої.

69. «Штіллер» – роман Макса Фріша.

70. Старий – Борис Тен.

71. Дуже вже з'овився – зрусифікувався.

72. Підписали листа – листа з протестом проти політичних арештів. Козаченко Василь – тодішній голова СПУ.

73. Коцюбинську і Франко – Михайлину Коцюбинську та Зіновію Франко.

74. Я також підписав того листа з протестом і мене «розбирали» на правлінні СПУ, не виключили із Спілки, а дали догану.

75. Василь Шевчук – український радянський письменник, автор роману про Г. Сковороду «Предтеча», написаного цілком примітивно. Але цей роман користувався популярністю в невибагливого читача.

76. «Біблійні легенди» – твір З. Косідовського. Після цього в листі викреслено: «Теж вишлю тобі».

77. Лист № 13 зберігся в копії; листа № 14 нема, я послав копію, і вона загинула.

78. Листа з поздоровленням я не одержував.

79. Материн день народження – 16 липня.

80. Хотіли колись видати мене – прізвище того чоловіка Сухарев, працював разом з батьком на взуттєвій фабриці; в часи вивольних змагань воював у Григор'єва. Дуже хотів видати за мене

свою дочку. Він став прототипом моєї повісті «Привид мертвого дому», як Сухар.

81. Де нині обком – обком комуністичної партії, на центральному майдані міста.

82. Хвалив якусь із його книжок – «Прекрасні катастрофи», це були науково-фантастичні твори й нам тоді подобалися.

83. Подобалася ще книга «Дитинство», «Наші тайни», «Вісімнадцятилітні», але тільки перші дві частини, третя – ні; найбільше ж «Наші тайни».

84. Олександр Полторацький тоді очолював журнал «Всесвіт» і вів його по-справжньому цікаво.

85. Див. прим. 64.

86. В кінці листа закреслена цензором приписка з кількох слів – А. Ш.

87. «Четьї-Мінеї» – книга житій святих пера Дмитра Туптала, вийшла в 4-х томах.

88. Це видання я підготував для видавництва «Дніпро», потім після відмови, бо на мене почалися нагінки, переніс рукописа в «Радянський письменник», але й тут видати не зміг.

89. Навколо колючої груші – лозунг із такими словами, тричі повтореними, висів на стіні в квартирі Івана Дзюби (на Інститутській вулиці) – я відтоді любив його часто повторювати.

90. Лист № 14, посланий удруге, знову був вилучений. Цей № 19 також. Зберігся в копії.

91. Потім мені повернули й верстку, яка зберігається й досі.

92. Оповідання надруковане таки було – у вказанім номері.

93. Ми жили тоді в дуже загазованому районі: Бульвар Шевченка, 1.

94. Нова повість Ю. Щербака – «Хроніка міста Яропіль», рецензія писалася для «Дружбы народов» російською мовою («В поисках», № 3, 1968 р.).

95. Янченко Анатолій – тодішній критик та прозаїк офіційного напрямку, працював заввідділом критики «Літературної України».

96. Я тоді ще не читав Біблії, тому вираз «неопалима купина» пояснив так наївно – через «Жана Крістофа» Р. Ролана, а йдеться про Мойсея і одне з його чуд, коли запалився вогнем кущ і не згоряв.

97. Я тоді хотів писати критичну рецензію на це видання, але офіційне гоніння проти нього спривинило цього наміра.

98. То чи маєш зараз його? – листа № 14; № 19 було вилучено.

99. «Вулиця» – повість у новелах, написана ще в Заполяр'ї, з неї було в книзі «Вечір святої осені» надруковано дві новелки; ре-

шта в переробленому вигляді склало повість «Вулиця», друковану щойно в 1999 році (ж. Косень, № 1 – 3).

100. А все через дощ – повість написано на тлі цілковитого, безконечного дощу.

101. Див. прим. 31.

102. На мій день народження – 20 серпня.

103. Оповідання «Молитва» під переназвою «Хміль» було надруковано в книзі «Вечір святої осені». – К., 1969.

104. Д-ва – Ніна Дангулова, моя перекладачка на російську мову, в її перекладах вийшло три томи моєї прози (неодночасно).

105. Колька, Латкова Люська – наші сусіди в Житомирі. Прізвище того Кольки було Маламед. Загалом йдеться про мою повість «Золота трава».

106. Повість «Золота трава» була написана 1969 р., а надрукована в книзі «Маленьке вечірнє інтермеццо». – К., 1984.

107. Нашу дитячу мрію описати Тетерів – ми з братом навіть дали щодо того взаємну обіцянку. Такою книгою стала «Стежка в траві. Житомирська сага».

108. Вся творчість брата – про людей Тетерівської околиці, але капітального твору на цю тему він так і не створив.

109. ЛНВ – «Літературно-науковий вісник» – журнал, виходив з кінця ХІХ ст. спершу у Львові, тоді в Києві, потім, у 20-х рр., знову у Львові.

110. Речі, які ваблять. – згодом автографів я не збирав, а формував свою бібліотеку відповідно до наукових зацікавлень.

111. Кубітка – так я прозивав братову дружину Антоніну.

112. Оповідання звалося «Десять кілометрів мовчання».

113. «Тебе всі вітають» – це речення в листі цензором чомусь вичорнене.

114. Так само вичорнене цензором місце, але мною прочитане.

115. К-ка, Ф-го – Михайла Клименка, Василя Фольварочного.

116. «Жит-щина» – газета «Радянська Житомирщина».

117. В. Г-ий – Валентин Грабовський, житомирський поет, цікавився колекцією картин у Житомирському краєзнавчому музеї.

118. «Літ. Укр.» цікавиться цим питанням – тоді ж таки, за сприянням Лариси Копань (ще Чалої) в «Літературній Україні» з'явилася велика подача про ті житомирські картини, сховані в музейних запасниках. На них мені вказав І. Явтушенко, мій університетський приятель, а я розповів у редакції «Літературної України».

119. Окий Данильченко – перекручене Данило Окийченко (Яків Вознюк) – житомирський журналіст та письменник.

120. Канівець Володимир – житомирський офіційний письменник, очолював Житомирську письменницьку організацію, писав повісті про В. Леніна.

121. Ряба Катька – наша житомирська сусідка, описана в кількох моїх творах («Цух», «Дім на горі»).

122. З твоїм портретом – цього портрета намалював Ананій Харчук.

123. Граф – Є. Концевич.

124. Старий – Борис Тен.

125. Одна, з відомої родини Семенових – це була одна із тіток знаменитого піаніста С. Ріхтера.

126. Оповідання про Поварів – повість «Золота трава», хлопець Колька був з цієї родини.

127. Капіля – прізвисько сестри в перших Лідії Колодинської.

128. Андрюша – див. прим. 16.

129. Тут унизу – Тетерівська околиця розташована в глибокій річковій долині.

130. «Дедушка» Ромка – див. прим. 16.

131. Іра Цибуля – дочка братового однокласника на прізвище Цибуля.

132. Збереглася копія цього другого листа під № 26, сам лист був вилучений.

133. Панасові – О. Заливасі.

134. Бедзикова критика – гострий виступ проти моїх творів у формі відкритого листа офіційного письменника Юрія Бедзика «Коли добре прицілюєшся». – «Літературна Україна», № 73, 1968 р.

135. Яке мало б називати цілу книжку – «Вечір святої осені».

136. Крадькома бачив Б. Гориня – його вже випустили на волю.

137. Зустрічав тут ще вусатого Геврича – також після відбуття строку в концтаборі.

138. Конверти в концтаборі цінувалися, але не в тому суть цієї фрази: брата нервували розігри КГБ із затримкою чи вилученням листів; зрештою, він почав писати коротко і стримано.

139. В цьому листі у реченні «Писати так, це значить те саме, коли, наприклад, ведеш інтимну розмову, знаючи, що...» – далі чотири слова закреслені цензором. Проте, адресат, тобто Валерій Шевчук, зумів прочитати вилучене: «поруч сховалася бридка пика» – А. Ш.

140. Див. прим. № 97.

141. Книжка «Пригоди Геккілбері Фіна» Марка Твена в українському перекладі була серед улюблених наших книжок у дитинстві.

142. Намислюється ще одна повість — задум зреалізований не був. Назвою «Місія» у мене позначений інший твір, але на подібну тему, правда, в ній інші герої та й час розвитку дії; написано було оповідання на початку 1969 року. Наскільки пам'ятаю, зупинило мене те, що головний герой мав бути росіянином.

143. Пелех Петро — український літературознавець, сковородист, переклав листи Г. Сковороди з латини, писав статті про Г. Сковороду.

144. Замовлену рецензію — див. прим. 94.

145. Цього вірша Ірени Шевчук я переслав братові в листі № 26 14 вересня 1968 р.

146. Видання Олеся або ж п'єса Старицької-Черняхівської не збереглися. — Видання Олеся — це «З журбою радість обнялась», перше видання. Під впливом антиукраїнських просторікувань учительки української літератури школи № 32 Соколової С. І., яка часто ганьбила О. Олеся, брат-хлопчик ту книжку спалив, що поселило в ньому відчуття невіджалованої втрати й вини; він не міг без скрушної гіркоти згадувати цей сумний факт. П'єса Л. Старицької-Черняхівської звалася «Гетьман Дорошенко», її зачитали хлопці, з якими ми товаришували, тобто взяли й не повернули. Ці дві книжки були чи не перші із старих українських, котрі потрапили нам до рук.

147. Остання система — українська класика з літературою 20-х років, котра має естетичну вартість, та західна література.

148. Найпевніше, я хотів переписати віршика, але чомусь того не зробив, а дитина використала папір для малюнка.

149. Називаються фільми т. зв. українського поетичного кіно, якими дисиденти дуже цікавилися.

150. Лист було вилучено цензурою, але збереглася машинописна копія, з якої його й публікуємо.

151. З якоюсь латинською назвою — «Per pedes apostolorum» («Стопами апостолів»), повість Володимира Леонтовича (1866 — 1933) — українського письменника та мецената.

152. Журба Галина — українська письменниця кола «Української хати»; в час написання листа ще жила в еміграції, у США; йдеться про її книгу «Похід життя», К., 1919 р.

153. Шпол Юліан (1895 — 1934) — український прозаїк-вапльятинин, згаданий роман вийшов у 1929 р., його давав мені читати І. Світличний.

154. Нічого нема дидактичного чи капустяного — тобто соцреалістичного.

155. Тась Дмитро – український новеліст 20-х років, видав лише дві книжечки, мені дуже подобалися його твори.

156. Михайличенко Гнат – український прозаїк-модерніст часу Визвольних змагань, був розстріляний у 1919 році.

157. Великих, про яких краще не згадувати – В. Винниченка, Б. Лепкого, М. Хвильового, тощо.

158. Зібрав оце свої історичні оповідання – книжка «Дорога», вихід якої в «Молоді» був зупинений з настанням реакції 70-х років у 1971 році.

159. Г-го – Михайла Грушевського.

160. Килимник Олег – літературознавець, критик того часу, цілком офіційний.

161. Ірина Стешенко таки була внучкою М. Старицького, колишня акторка «Березолю», я з нею десь тоді познайомився й інколи відвідував – жила на Пушкінській напроти російського театру.

162. Ір. Ів. – Ірина Іванівна Стешенко.

163. Після цих слів долішня частина сторінки відрізана, приклеєно іншу частку, отже, послано було не те, що було написано в першому варіанті. В мене збереглася копія цього листа (№ 30). Отож у копії первісний текст листа: «А в мене самого теж біда і, здається, велика. Хочуть вдруге забрати у військо. Десь у кінці цього тижня хочу з'їздити в Житомир, подивитися, як там справи (*це речення є і в посланому варіанті – упор.*). Настрої в мене дуже темні, майже нічого не можу робити, голова стала порожня, як дзбан (*це речення, трохи змінене, є і в посланому варіанті – упор.*). І все валиться з рук. Дитинка моя втішно кувикає, їй аби гарно поїсти, погуляти, поспати і попхикати. Не уявляю, як це Нілі буде самій з грудним дитям».

164. На звороті в долішній частині сторінки текст так само різниться. Речення «Алегорія ця здається мені багатозначною» було сформовано в першому варіанті інакше: «Отож мені здається: людство дуже часто уподібнюється до тих гойдальників». Подальший текст цілком інакший: «Але це вже річ загальна, не будемо «мудрствувати лукаво», воно, мабуть, ні до чого. Оце думаю, де примістити свого «Турчиновського». Але він, здається, нікуди не підходить, скрізь виходить з рамок, в межах яких можна щось видавати, як сказав мені один літературний чиновник. І не тому, щоб там було щось крамольне, цього в моїх творах ніколи не було й не буде (*це не так, дивись моє «На вступі до храму»- «Кур'єр Кривбасу», 2003, за вересень – грудень, там подані й ранні мої крамольні оповідання – В. Ш.*), а через те, що там люди «размышляють». Ото біда! Де дітися з такою бідою? Я недавно читав один огляд літературний з

30-х років. Так там звинувачували поетів, що вони дуже високого рівня. Біда, одне слово!»

Чому я не послав братові інформації про те, що мене вдруге хотіли забрати у військо? Був переконаний, що це чинилося не без участі КГБ. Також не хотів звертати уваги політичної поліції на свого «Турчиновського». Прямої крамоли там і справді не було, але на алегоричному рівні (як важко добрій людині втриматися у суспільстві, де панує зло) таки була.

165. Панаса 3-ху – Панаса Заливаху.

166. Йдеться про збірку історико-фольклорних оповідань, які потім склали другу частину роману «Дім на горі» та повість «Ілля Турчиновський». Цю книжку я назвав «Дорога».

167. Листа було вилучено. Див. прим. 150.

168. До М. Булгакова в частини українських дисидентів ставлення було негаційне через україножертство цього письменника, через це брат пише: «для розваги».

169. В листі № 29.

170. Йдеться про письменницьку працю.

171. Брат мав тверду наготованість продовжити свою творчість, тому назбирував враження, фіксуючи їх у пам'яті.

172. Див. прим. 134.

173. Згадка про вихід Петрової книжечки – йдеться про збірку оповідань Петра Дідовича «Межі пам'яті» (Київ, 1968) – А. Ш.

174. Пан граф – так ми по-дружньому жартівливо називали Євгена Концевича – А. Ш.

175. – Дві криниці все міліють – книжка оповідань Є. Концевича звалася «Дві криниці».

176. Вислав Панасові – йдеться про Панаса Заливаху – А. Ш.

177. Лист № 32 був вилучений, подаємо його за машинописною копією.

178. За вступну статтю до збірки Гофмана – збірка звалася «Золотий горнець», переклав її колишній політичний в'язень С. Сакидон, вийшла у видавництві «Дніпро» в 1968 році.

179. «А ви граєте на фортепіанах?» – фраза, яку казала моя київська сусідка по квартирі В. Шихман, стала в нас ходячою прижартах.

180. Колега М-ко – Олександр Мартиненко, братовий спів'язень.

181. Оповіданнячко «Удвох» – прототипами його стали наша мати й братова дружина. Було надруковане в ж. «Ранок», № 3, 1982 р.

182. Прізвище цієї представниці видавництва «Чительник» – Марта Околув.

183. Книга польського письменника Т. Доленги-Мостовича.

184. Агата Турчинська — українська письменниця старшого покоління, офіційного спрямування.

185. Черногуз Олег — український письменник-гуморист.

186. Фігура з довжелезним носом — письменник Юрій Ячейкін. Опис тут, звісно, гротесковий, я так не раз бавив у листах брата.

187. Гуріненко Петро — український радянський прозаїк, працював тоді заввідділом прози видавництва «Радянський письменник» і був безпосереднім начальником редактора Є. Гуцала; це він написав згадану далі книгу «Дві доби мовчання».

188. Панасові — О. Заливасі.

189. Бузя — єврейський хлопець з нашого дитинства. Описаний мною в повісті «Середохрестя».

190. Колоритний дядя Гриша — другий чоловік нашої тітки Ольги, що жила в Києві.

191. Див. попереднього листа.

192. Передай також Кочурові — йдеться про українського перекладача Григорія Кочура, який зазнав репресій в часи сталінщини — А. Ш.

193. Мати поїхала до Житомира відразу — в час моєї відсутності в Києві доглядала дитину.

194. Своєї історичної книжки — див. прим. 166.

195. Ганна Монтовт — шляхтянка, про яку написав історичного нариса Орест Левицький.

196. Відкрив для себе — такий погляд з'явлено в моїй повісті «Мор» (1969).

197. Славинський Максим — український поет, сучасник Лесі Українки.

198. «Леви» — це оповідання ввійшло до книжки «Вечір святоїосені».

199. Знайомий тобі Хорунжий — Анатолій Хорунжий, тодішній літературний офіційник.

200. Панас — О. Заливаха.

РІК ТРЕТІЙ

(1969 р.)

14.1.69 р.

№ 1

Щиро кажучи, останнім часом жив не вельми інтелектуально, отже, написати чогось цікавого не в змозі. Останнім часом став чогось втомлюватися і вільного часу стає хіба на розслаблене читання. Сподіваюсь, що період цей скороминучий, хочеться чогось вагомого, але ж хотіння мало, в тому ти маєш рацію, втім, згодом видно буде. А поки що читаю, хоч осмислюю мало. Надійшов уже № 1 «Дніпра», а також газети: «Літ. Укр[аїна], «Лит. газета» і «Книжное обозр[ение]». «Набережну» зараз читають, і я ще не встиг уважно переглянути. Одержав також твої переклади Скороди² і книжку «Шарлатан», а ще раніше новели Хемінгуея. Другу фотографію твоєї доні теж одержав. Що далі, тим більшу матимеш з неї віху. Тверджу це з власного досвіду. А тут є люди, що потрапивши сюди молодими, вже зістарилися і не мають ні дружини, ні дитини, ні кола, ні двора. Діалектика життя, чи ні?

Отак теперечки живу. Ще є тютюн до люльки. Добряча люлька, один тутешній колекціонер люльок дуже її хвалив. У нього є всякі, також і зроблені власноручно. Це молодий бородатий прибалтієць, високий і відлюдькуватий. «У нашому житті тут, — сказав він, — дві речі найцінніші: кава і добрий тютюн...»

На все добре. Вітай дружину і тещу.

А.

14/1 - 69 р.

№ 37

Здоров, братця!

Я оце прихворів і не писав тобі якийсь час: щось довго не покидає мене температура. Приїхала якраз до мене мати: няньчить

мою доцю. А я вилежуюся й читаю: то це, то се. Вже з тиждень не виходив на вулицю, а там зима, холодно. Перед цим заманулося мені подивитися старовини, їздив у Чернігів, бачив великого ледаря П.^{2-а}, ходив, роздивляючися старі будови, — в цьому є щось цікаве; самий процес такого роздивляння має в собі щось особливе. Перед Новим роком кінчив оповідання «Місія»³, про яке, здається, тобі згадував. Про приїзд патріарха Єремії на Україну — це він висв'ятив братства на ставропігію, тобто непідвладність митрополитові і надав їм функції духовної поліції. Отаке антиклерикальне оповідання, хоч мене цікавили категорії чистіші: деякі здатності людської психіки, деякі тенденції людини, не завжди світлі, радше сутінні.

Снігу в нас нападало багато, весь час скидають із дахів, доця моя любить дивитися, як летять білі сувої. Мати привезла листок з твоїми привітаннями. Прохання твоє вдовольню: попередаю вітання і здоровлення. Слухаю материні розповіді про те, як там удома: Іра, дід, кубітка. Дід, як завжди, складає Ірі компанію на катання санками, хоч кататися з нею не може — кволий ще. Треба купити їй лижі, оце оклигаю і підемо з матір'ю подивимося. Минулого року не було: це треба купувати раніше, десь восени, але коли пропустили, то пропустили. Помер наш родич Мітька⁴, власник дачі «Дікій камінь» — те покоління, яке ми, завдяки батькам, добре знаємо, відходить у небуття. Я пригадую, як бачив увостаннє цього чоловіка. Він стояв на Щорса, де суд, вірніше, де магазин «Мука», і розглядав вітрину, обпершись об ціпок. Звісно, в військовому строю. «Дікій камінь» вже, правда, давно заріс травною, але це прийшла черга й на його автора. Помер у Житомирі актор Бойко⁵, якого ми досить добре пам'ятаємо з дитинства, коли ми досить частенько бігали до театру зайчикувати⁶.

Все це вкладається до славленої схеми: «Все тече», — бо й справді тече. Кругообіг цей, проте, якийсь страшнувато одноманітний.

Моя доця кувікає, баба її втишує, балакає «дитячим» голоском. Воно знає вже деякі слова, точніше — розуміє, у відповідь на питання «де те-то?» повертає голову. Це теж входить в той самий кругообіг, як і все.

Читав десь рекламу, здається, в «Літ. Укр.», що росіяни збираються видати Камю. Певне, дістати буде неймовірно важко. Я от свого часу пропустив Бірса. А це страшенно цікавий письменник.

Життя-буття, марнота марнот, як переклав П. Куліш «суету сует».

Вітає Ніла...

BBBBB

[Приписка Неоніли Біличенко]

Від нічого робити я купила фотоапарат, і Валерій практикується. Нічого, виходить. Скоро він поїде до Житомира, і я замовила йому зняти там Іру й «кубітку» у різних виглядах (навіть сонних), так що десь незабаром отримаєш знімки, якщо вони вийдуть.

Сьогодні мені наснилося, що ти повернувся – так правдоподібно, що аж повірила! Стояв у якомусь піджачку і книжки під пахвою. Дай Бог, щоб так було насправді і швидше. Ми часто згадуємо тебе. Хай щастить у новому році (хоча яке там щастя!).

Ніла

17/1 – 69

18/1 – 69 р.

№ 38

Здоров, братця!

Мати наша сьогодні поїхала додому, в Житомир, затурбувавшись, як там дід і Іра – два предмети її піклувань, а я вперше після хвороби вийшов надвір, трохи прогулявся, зайшов у ряд редакцій – щось цього року мені «світить» дуже мало – може, щось подальший час принесе, хто зна. Знайшов був у себе в паперах початок одного оповідання, яке я зачав аж 1962 року, але так і не знайшов сили виплутатися із загадкової зав'язки, яка там подана. Отож цілий день думав про це і нарешті вирішив зробити трохи містичне оповідання на тему, яку я часто повторюю, але яка мене цікавить у різних площинах – це тема т. з. «калінового мосту». Васильченко⁷ свого часу теж не раз намагався її взяти «на зуб», але в нього воно, здається, не вийшло за межі хай і гарної, але пісні. Мені ж треба – проза, жилава, пружка, де поезія зникає дорешти, а натомість – образи, як символи, звідсіля деяка ареальність, але не більшою мірою, ніж допускав це Едгар По, образи, таким чином, слугуватимуть моїй ідеї, що має бути висловлена в останній сторінці, в останньому реченні.

Злагодив тобі кілька бандеролей. Одна з трьома новелами, радше – повістями Гофмана, прецікава книжечка, до якої мені випало написати передмову⁸, а друга – «Розповідь про неспокій» Ю. Смолича, гадаю, прочитаєш цю книгу із задоволенням, хоч і з певною відразою також. Але є там багато цікавого, життєвого, що допомагає трохи відновити атмосферу 20-х років, літературну, звісно. Перша книжка вже поїхала, друга загорнена в папір, поїде завтра, бо сьогодні вже вечір.

Не знаю, чи писав тобі: ми маємо з Нілою фотоапарата, отож, коли поїду до Житомира, сфотографую всю нашу рідню, твою половину, коли влізе у фотооб'єктив, бо я, здається, не влажу, твою доцю, за сповіщенням матері — вона поправилася ще більше, сученького дідка — нашого батька й матір. Матимеш собі на розглядання.

На Україні, а може, в Києві морози послабшали, я бродив сьогодні по розм'яклому снігові, як брудна каша, небо було сіре й темне, а навколо бігли, як тіні, люди. Все, як завжди, все в своєму кругообразі. Моя доця має успіхи: сама сідає (вже давненько), позває рачки, сама встає, хапаючись за одержу, повторює простіші слова, тягає свою маму за волосся, регоче якимось носовим сміхом, дибає, коли взяти її під пахви. Барометр, одне слово, часу.

З книжок старих прибутків я зараз не маю, добувати їх стає все важче, певне, аматорів збільшується. Здав ув опрау свої потріпи, забрав — наче зовсім інші книжки, змінили своє обличчя зовсім. Місця теж уже для книжок малувато, а кімнатки мої, на жаль, не гумові. Але коли б тільки тієї біди!

Можливо, на кінець січня з'їжджу до Житомира, давно вже не був там, бо маю звичку навідувати його часто. Звісно, мене цікавлять околиці, бо центр стає аж до нікуди нецікавим: коробки й коробки. Від тебе, окрім новорічного привітання, листів не мав. Але, може, ще рано.

Оце таке!

Вітає Ніла

VVVVV

Привіт Панасові⁹

Од. 24/1 — 69 р.

27.1.69 р.

№ 2

Оце тільки що прийшов знадвору, походив по морозі, вечір хоч холодний, але гарний. Ходили доріжкою по стадіоні туди й сюди, і краєгляд був обмежений, отже, основна увага приділялася чистому повітрю й розмові. І от забрався на своє ліжко у другому ярусі, щоким пашать, обпалені морозом, поруч ще не читана «Літ. Україна» і «Всесвіт», але часу, мабуть, сьогодні стане тільки на писання листів. Оце писання вельми мене мучить. Ліпше одержувати листи, аніж самому писати. Втім, я, здається, і раніше був не мастак до листів. Мені б психіку ХІХ ст., отоді б виписував би довжелезні

супліки. Простеж листування наших, або й не наших класиків. І де в них тільки слова бралися! Я кажу класиків, бо це те, що збереглося, і воно придатне для характеристики тих поколінь, бо хоч класики люди видатні, але ж все одно люди. Хоч би Леся Українка й Кобилянська. Ото шпарили (хтось, хтосічок, хтось чорненький, хтось біленький)! А на це ж часу треба. Мені, наприклад, мало не цілий вечір. Ото напишеш кілька рядків, озирнешся довкола, поглянеш на вікна, вийдеш покурити, ну, що б іще сказати: можна й те, можна й друге, тільки чи варто, а про інше подумаєш: ні. Краше розповім колись¹⁰. Ну, та ти розумієш!

Книжки Гофмана та Смолича одержав. Оце завершив книжку Хемінгуея. Смакував новелу за новелою. Також і повість у «Всесвіті» – «Гарібальдійка» – вподобав. Річ, гадаю, суто типова, придатна як приклад при характеристиці справдешніх мистецьких творів.

В побуті змін не маю. Так само з дня у день (*місце зачорнене цензором, можна розібрати лишень «одні і ті ж...» – упр.*), одноманітна часто й (*знову зачорнене місце, здогадно: «бридашна атмосфера» – упр.*) обмежений клапоть землі. Усе це, здавалося, повинно б викликати постійне роздратування, проте, я цього не відчуваю. Чи то звичка, чи намагання до постійної стриманості. Може, деінде стриманість у почуттях і небажана, проте, думається, тут це не завадить.

А.

Привіт Нілі. Перекажи їй, що таким, який я їй наснився, я є насправді, точніше, їй наснилося моє внутрішнє «я».

25/1 – 69 р.

№ 39

Здоров, братця!

В Києві тріщать морози, а я ніяк не можу збити температури, яка тягнеться в мене вже третій тиждень. Однак трохи, здається, відпустило – вчора я вже обдумував деякі сюжети. І хоч ще ні на чому не зупинився, але певний «творчий струмінь» відчув. Побачився мені знову Житомир¹¹, набережна Кам'янки, старезний чорний лімузин, який раз на рік виїздив із двору т. з. Поварів і всі Повари в тому лімузині горді до неприємності за те, що вони хай раз на рік, але можуть, хизуючись, виїхати з двору на чорному лімузині. Я ніколи не пам'ятаю, щоб та уродина заїздила до двору, можливо, вночі господарі вкочували, але виїздила вона завжди гордо, і ті обличчя за вітровим склом були наче роздуті, краплю

здеформовані, а водночас і відлучені від простого, немудрого вуличного життя. За цей факт я вже кілька разів хапався, але обминав, бо якісь речі були ще в свідомості не вияснені, вчора мене знову торкнув цей настрій, який я і зрозумів, як початок свого нового творчого року.

Вкладаю тобі до цього листа й свою фотокартку, сфотографувала мене Ніла біля ялинки, моєї машинки, з порцеляною люлькою, яку купив я випадково в Житомирі, вже давно про таку мріючи. Фотокартка трохи затемнена, в ательє перетримали, очевидно, але можеш упізнати тут монументальну постать свого брата, хай буде.

Послав тобі кілька бандеролей: Гофмана зі своєю передмовою, спогади Смолича про 20 – 30 роки в укр. літературі. Вийшла ще в перекладі А. Перепаді книжка Екзюпері, куди ввійшли звісні тобі «Нічний політ», «Планета людей», казка «Маленький принц» й оповідання «Лист до заручника». Матимеш і цю книжку, бо дуже симпатична й дуже симпатичний переклад. Послав був тобі і свого Сквороду¹². Листів, однак, із сповіщенням про одержання від тебе не мав, як і взагалі листів у цьому році.

Тут я взяв почитати одну цікаву книжку. Анатоль Франс «Шинок королеви Педок» в перекладі Підмогильного¹³. При тій книжці є прецікава стаття Ніковського, де він висловлює кілька дуже для мене цікавих думок. Власне, Франсова книжка – це книга про французького мандрованого філософа, доктора теології і навчителя мистецтв. Це те, що відповідає, хай далекою міркою, нашому Турчиновському. Ніковський¹⁴ зауважує цю подібність і висловлює мрію, що колись «культурний наш письменник» зможе розробити цю прецікаву тему і дати дуже своєрідну картину. Долею судилося, щоб цим письменником став я, тема Турчиновського вже освоєна. Однак Франсовий мандровець зовсім різниться від нашого, в того більше від Рабле, з тою ситою задоволеністю, спокоєм, прихильністю до «гусячого товщу» і дівок. Це все легше й природніше, бо там не було кількох речей: непевності існування, аскетичної релігії, при тому релігії досить темної, як на наш гуманістичний погляд, і непевність у собі, оскільки два перші компоненти витворюють третій. Мені зараз цікаво читати Франсовий роман, радіючи водночас, що він не втрапив мені до того, коли я брався до свого Турчиновського, і робити такі порівняння. «Але то Європа», – вигукує Ніковський, і я якимось глибоко відчув, наскільки глибока тут різниця. Різниця в духові, в різному почутті гумору, в різному сонці над головою. До речі, щодо дівок. Наша стара література й мораль досить була сувора і в ній не стало місця для тієї легковажної і, може, красивої якоюсь мірою безпосередності, яка так

оживлює середньовічні твори. В нас писалися полемічні послання типу писань Вишенського, коли Рабле сміявся зі світу і вільно оповідав про привибу мирських задовольень. Вільність у поводженні і стриманість моральна в нас не вилилися в ханжеське дуподумство, як це подекуди бачимо, воно прикрилося в нас м'яким серпанком лірики, тобто відвертість завжди покривалася лірикою. Це, очевидно, й є одним із рушіїв нашого мистецького бачення, який одним кінцем має сентиментальність, а другим чистоту душевну. Коли поставити на такій межі свого героя з усіма його інтелектуальними витравами — матимемо якийсь дуже своєрідний тип, настільки своєрідний, що тяжко відмовити йому в рації існування. Саме таким шляхом я пішов був до Турчиновського. Хотілося б мені, щоб ти його прочитав, але... але...

Вітає тебе Ніла

ВВВВ

Од. 1/II — 69 р.

Кінець січня 1969 р.

Сердечне вітання з днем народження. Хай тобі ця картка з оригінальним малюнком якоїсь народної художниці нагадає тобі Україну й нас.

Мама, Валерій, Слава.

Ніла

3/II — 69 р.

№ 40

Здоров, братця!

Одержав від тебе пересланого з Житомира листа (№ 1). Бачу, настрої твої зараз не вельми, отож в такому стані й творчого настрою бажати годі. Я сам знаю, коли мене заїдають погані настрої, то й творчо євнушишся і стаєш дурним, як корок. В № 1 «Дніпра», який ти одержав, можеш прочитати новий роман Андріяшика, всі його дуже хвалять, я ж іще не читав, бо «Дніпра» не передплачую, а купити ще не купив. Грип мій іще й досі тягнеться, і я не можу виходити на вулицю. Але вже, здається, підходить до кінця. Про «Набережну» твою думку я хотів би чути, та й читачів, сподіваюся, вона не дуже сподобається? Загалом, я зібрав такі враження: одні кажуть — гарна книжка, другі кажуть: «Набережна» — погано,

«Середохрестя» — добре, треті нічого не кажуть, четверті кажуть лише про «Середохрестя», що сподобалося. Мені однаково набридли вони обидва, отож своїх емоцій висловлювати не варто. Але, здається, «Середохрестя» сприймається краще й жвавіше. Сковорода в моїх перекладах розійшовся блискавично, я навіть був широко здивований, що напав на такий попит, очевидно, ця робота була вчасна. Чи переглядав ти цю книгу? Яке вона справляє враження? До речі, не втомлююся про це писати й казати — там безлік помилок, скорочень, і вона з цього боку не-solidна. Але яка вже є.

Мати наша й досі в мене, через кілька днів має від'їхати до Житомира. Вчора телефонували дід і твоє чадо. Але Іра тільки встигла раз квакнути в рурку, коли розмову перервали. Я вже в Житомирі давно не був.

Оце дістав я одну книгу¹⁵, де списані всі житомирські лавочки передреволюційного часу. Отож я склав собі досить цікаву картину нашої Чуднівської вулиці. Там, виявляється, було безліч лавочок, власниками яких були виключно євреї, — розшифровка отих знайомих нам із дитинства численних дубових дверей та віконниць, які так уперто відтісняють з лица землі сучасні будівлі стилю «баракко». Врешті, вся права половина вулиці вже зовсім змінена, і нам уже треба напружувати пам'ять, щоб усе те пригадати. А був там колишній монастир кармелітів, довга будівля з довжелезними галереями і залізними поренчами; був старий борделек¹⁶, якого досить недавно знесли; дерев'яна лавочка, де після війни продавали хліб і де ми вистоювали черги, вуличка, що йшла повз мур тюремний. Виявляється, то була губернська тюрма. А там, де хлопчак ганяють у футболу біля нашої хати, була лазня Хани Шварцман. Цікаво, що в дореволюційному Житомирі всі поховальні заклади належали полякам. На Чуднівській вулиці були колись достаритетні заклади, наприклад, продаж корків, які продавав Хаїм Лайтер, була фабрика цигаркових гільз, власником якої був Нута Гальперін, був і медоваренний завод, який виробляв 280 відер меду. А Дувид Табачник збудував тут, вірніше найняв, приміщення в Нудельмана, взуттєву фабрику. Сура Гольдінгерш не знайшла нічого кращого, як відкрити на Чуднівській лавочку, де продавала оцет. Я уявив собі ту малу лавочку в будинку Хаселевої, де пахло кислими й перекислими дошками, і те, як відмірювала оцет невідома мені Сура в пляшки, можливо, до неї заходила наша баба чи дід, а по Чуднівській вулиці з драбинкою ходив Іван Шевчук¹⁷, трохи напідпитку, і запалював ліхтарі, щоб у темряві не загубилися вивіски всіх цих бакалій, ковбасних, галантерей, шинків. Мабуть, увечері втомлено й задоволено повертався з Чуднівської ву-

лиці начальник Губернської тюрми Григ. Андр. Ділецький, а його половина давала вказівки на кухні, щоб такий пошанований муж міг розкішно набити своє не вельми шляхетне черево. І він ішов, освітлений ліхтарями, які засвітив завжди п'яненко, але оптимістичний Іван Шевчук, а Іван Шевчук чухав лоба, згадуючи, що в нього буде восьма дитина. Втім, повз ті ліхтарі міг проходити і його брат¹⁸ з тої таки тюрми, але чи люб'язно вони зустрічалися, коли зустрічалися під тими ліхтарями?

Моя доця брикається, дуже неспокійне дитятко, але коли я бачу її чисту ранкову усмішку, вона рідко плаче після сну, мені на душі приємно.

Вітає мати й Ніла

BBBB

Од. 7/II – 69 р.

10/11 – 69 р.

№ 41

Здоров, братця!

Мати наша вже поїхала в Житомир, пробувши в нас два тижні, каже, що ще ніколи так довго не була поза своїм будиночком на березі Тетерева. Я кручуся навколо нового оповідання, скоріше, мабуть, повісті¹⁹, де мають знову з'явитися переді мною картини з юності, тетерівського життя: цього разу я чіпаю т. з. Поварів і Латків²⁰. Але тут мені бачаться великі зміщення щодо реального відтворення того, що я колись бачив чи знав, на це є своя необхідність. Це має бути книжка, чи повість, про низ Чуднівської вулиці з усім його малим, дріб'язковим, неприємним і світлим. Однак ще треба багато що обдумувати, не хочеться повторюватися, мені вже дещо на це вказує. Зокрема – тема «батьки-діти», як конфлікт, образ старої баби, який є в кількох моїх оповіданнях, тощо. Однак батьки-діти в мене виходять саморуч, я, здебільшого, описую сімейні стосунки, а тут такий постійний конфлікт завжди падає у вічі. Гадаю, що моя прихильність до цього аспекту навіть не впливає з моїх колишніх сварок із батьками, скоріше це те, що перше впадає в очі, коли озираєшся навдоділ.

Прочитав я новий роман Андріяшика (№ 1 «Дніпра»)²¹. Раджу й тобі, на мою думку, це серйозна праця, справжня література. Він тут покинув свої старі лайки²², яких не терпить тканина художнього твору, а лише малює. Спершу треба перебороти себе, аби почати читати, а згодом утягуєшся, в кінці ж маєш досить сильне й хороше

враження. Врешті, така тема близька нам аж дуже – вже сама вона зацікавлює. Принаймні в літературі нашій з'явилася добра книга, і вже це радість. Одночасно прочитав у № 1 «Дружби народів» повість Первомайського, яка ще українською мовою не друкувалася, чоловік хитрий і, кажуть, забрав ледве не з верстки повість (у нас). Є в ній якісь неприємні риси, деяка надмірність у зближуванні героїв, деякі нетактовні речення, кінець, у якому він хоче неначе виправдатися за свою звичайну людську відвертість, але поза цим ряд блискучих сторінок, низка прекрасних, надзвичайно тонких аналізів душевного стану людського, дуже чітке письмо, яскрава й точна образність, точна деталь. Коли трапиться тобі до рук цей журнал, не прогадаєш прочитавши. Цей місяць я взагалі багато читав. До речі. В № 2 тої ж «Др. народів» мають надрукувати моє оповіданнячко «Батюшка»²³ – це історія того попа, що жив на нашій вулиці, подана в моєму баченні – шматок з циклу про ту ж таки вулицю «Вулиця». Написав я його давно, може, й читав його, але надрукувати повністю не щастить. Однак це мене смутить не так вже й тяжко.

Купив тобі трьотомний словник російсько-український, мати завезла вже його до Житомира. Це досить великі томи, хоч значно менші, ніж у зеленого. Скоріше такі, як ув укр.-рос. словника. Лексика збагачена синонімічно, але скотський підхід до мови не покинутий. У старому словнику, напр., було таке: жилетка – жилетка, в цьому ж – жилетка – жилетка, обл. камізелька. Тобто русизми виставляються за норму, а властиве корінне слово в обласних. Однак видання це має велике значення, бо справа на такого штибу словники величезна: їх дуже купують.

Мого «Атіллу»²⁴ переклали на білоруську мову. Оповідання це, правду кажучи, обридло мені²⁵, але я це, здається, писав тобі.

Не знаю, чи зможу приїхати цієї весни до тебе. Однак це ще побачимо, до речі, й мати хотіла...

Вітає тебе Ніла

BBBBB

Од. 17/II – 69 р.

29.11.69 р.

Валерію!

Усе відкладав писання другого за лютим листа і, врешті, так навідкладався, що як сьогодні не напишу, то вже буде пізно. Сьогодні прийшов з роботи і застав листа від тебе, де ти оповідаєш про роботу над повістиною з житомирського циклу. Прагнення

описувати місця, де народився й прожив першу чверть життя, гадаю, не нове, а навпаки, закономірне і властиве багатьом літератам. Взяти хоча б Григора Тютюнника чи Гуцала. Особливе вдале осмислення таких місць буває тоді, коли дивишся на них здалеку і, врешті, крізь призму певної ідеалізації. Аби не було фальші, як то трапляється з тьмою-тьмушою всяких поетів і не поетів, які без кінця варіюють описами батьківської хати, босоногого дитинства і чорних мозолів якого-небудь трудяги (зауважу, що писати про мозолі, не знаючи насправді, що воно таке – невдячна справа).

Твою книжку вже прочитав уважно, про враження від прочитаного ще напишу, бо зараз уже дев'ята година вечора, і я не встигну зробити цього разу.

Останнім часом я відчуваю якусь відчуженість від багатьох речей, які раніше цікавили, не згадується мені й Житомир; взагалі, немов би пливаю у якомусь вельми своєрідному вакуумі. Та й не тільки я сконстатував певну притупленість почуттів; правда, це явище не всеохоплює, просто відбулося, гадаю, деяке зміщення чуттєвих площин – те, що хвилювало колись, тепер не хвилює, натомість інші зваби й інші зацікавлення. Біди в цьому немає, звичайно, але марнується час на, так би мовити, «перестройку».

Одержав, окрім інших видань, які ти передплатив, ще й ч. 1 «Народної творчості та етнографії». Уяви, є багато цікавого. А от «Ранок» споганів остаточно; єдине, ради чого варто погортати його, це сподівання, що трапиться, може, гарний віршик чи новела.

На все добре.

А.

22/11 – 69 р.

№ 42

Здоров, братця!

В нас навалило великого снігу, потім була якась буря чи що і понесло в Київ якогось бруду й куряви, сніг почорнів, правда, зараз знову притрусило білим. Я сиджу й пишу нову повістину, про яку вже тобі згадував. Роботи ще багато, але вже перевалило за другу половину. Буде, мабуть, сторінок із 80, не більше, пишеться добре. Багато чого знову таки беру з Житомира, «списуючи». Був у Києві Пленум спілки письменників, про що ти, певне, читав у газетах, я ж запрацював й туди не ходив, але «Літ. Укр.» подала інформацію широку: кажуть, було нудненько. Я зараз щось не маю інтересу до публічних зібрань, ото сидів би собі вдома (вічна шевчуківська

риса) й колупався б у собі, в книжках старих та й таке інше. Здається, замилювання до того маєш і ти: родинні риси, очевидно, не така собі казочка, є тут багато рації. Пішла нарешті у виробництво моя третя книжка «Вечір святої осені». Має бути менша за перші дві, навіть за першу, десь сім аркушів. Але я з неї вдоволений.

Хочу ввести у свою повість образ нашого діда Івана Шевчука, якого я, на жаль, впізнати не зміг²⁶, але про якого оце думаю. Мабуть, і назву так, як був дійсним прізвищем, хоч моя ця звичка не міняти прізвищ, здається, не вельми шляхетна.

З книжок останнім часом не купував нічого: дуже вже закопався вдома, та й не було нічого такого. Пропустив, правда, роботу А. чи Опанович²⁷ про збройні сили України у XVIII ст. Але, кажуть, у книгарнях іще буде. Ага, купив собі відому й тобі книжку «Житомирщина в період окупації» (пам'ятаєш, «ваш доч Аганя»)²⁸, добре знайома нам ще з дитинства книжка. Пригадала вона мені, що тоді, дітьми, ми якось не сприймали страшного змісту її, а вона таки навсправжки страшна, це, як пам'ятаєш, документи про всілякі звірства. Є там дуже кепсько віддруковані фотокартки старого, зруйнованого у війну Житомира. Але я не впізнав у них нічого знайомого: це вже стерлося з пам'яті, хоча багато чого в ній і збереглося. Але порівняння того, що збереглося, з фотокартками в цій книжці не дало нічого – певне, був я тоді вельми малий. Я мимовільно стаю письменником Житомира й мене цікавить все, що стосується до історії цього міста. Принаймні, в останній моїй книзі, яку оце здали на виробництво, переважна більшість оповідань про Житомир. Чому це так, сам Господь знає. Мабуть, усе ж треба знати те, що пишеш глибинами душі своєї, а не тільки умоглядно. Є тут якась цікава й дуже визначальна істина. Правда, я не вельми бажаю, щоб мої писання читали мої прототипи, а то ще роздеруть, як роздерли колись звісного князя Ігоря наші земляки.

Оце таке!

Вітає тебе Ніла

ВВВВ

Од. 27/II – 69 р.

2/III – 69 р.

№ 43

Здоров, братця!

Нарешті кінчився лютий, сподіватимемося на весну, й справді, ті кілька днів березня, які минули не без весняного запаху, небо

очистилося й стало по-весняному молоде. Це небо було найкраще видно в Житомирі, коли підійматися в парк під сходи, між гілля воно було по-справжньому чарівне. Але й у моїй ямі²⁹ його можна побачити шматок в обрамленні сірих, мовчазних стін.

Я закінчив свою нову повістину «Золота трава». Закінчив, звісно, чорнетковий, рукописний варіант. Ще треба буде довго сидіти, передруковуючи й переробляючи. Писав досить швидко й легко, котилася вона в мене з-під руки, як по маслу. Матиме сторінок 80 – 85, ще побачимо скільки вийде. Про прототипів повісті я, здається, писав. Спробував я був описати вулицю нашу такою, яка вона є, навіть оці дитячо-міщанські вуличні ігри підлітків і ранньої молоді. Побачимо, що там вийшло.

Натомість мене захоплює ще одна ідея. Цікаво, що вийде, коли взяти страшні народні оповідання (про упирів, мерців, нечисту силу тощо) та й перекласти їх на сучасне місто³⁰, сучасну літературну техніку, сучасний побут. Мені десь підсвідомо бачиться, що тут міг би бути надзвичайний результат. Правда, моя половина застерігає мене, що це вийде Бірс, ти, здається, не читав його, розкішнючий американський новеліст ХІХ ст., не слабший Едгара По, але страшніший, хоч і логічніший. Проте, не знаю, може, в тому рація й є, відштовхуватися від нього, напевне, доведеться. Однак це все прожекти, зараз я висмоктаний зимою, багато дуже хворів, але, гей-гей! Не похудав анітрохи, нарешті швидко писав повість і відчув себе на дні криниці, отож, як уже можеш здогадатися, в мене запланована чергова мандрівка у той-таки наш Житомир. Маю поїхати на кілька днів, коли стоятиме сонце, то, може, й повинь застану, бо хочеться. Батько вже живе передчуттям каламейки й фатки й попереджує мене, щоб я приїхав тільки на випадок повені. До речі, він прислав оце листа й там є деталь, яка страшенно точно виказує його характер. Біля його човна прив'язує й свого якийсь чоловічок на прізвище Алфьоров, може, ти й знаєш його. Отож, коли почали до хати звозити сніг із міста, батько пішов додому до цього чоловічка й сповістив, що його човен за-сиплють. Чоловічок на ту мить був роздобрений алкоголем і не хотів вставати з-за столу, звісно, й човна свого так і не забрав. Його-таки засипали снігом, а потім бульдозер розтрощив того човна на тріски. «Я, – пише батько, – повизбирав ті тріски!» Оцей філософічний кінець цієї історії мене вельми втішив, я так і побачив його перед очима.

Я зараз не стрижуся, отож коли заходжу кудись до людей, то на мене дуже пильно дивляться, а тоді сповіщають, що я надзвичайно схожий на Бальзака, кажучи, що, мовляв, мені варто було б грати

його ролі у фільмі Левчука³¹. На жаль, я не дуже хотів би того, але дивує мене не те. Дивує мене, що Бальзака-то ніхто на власні очі не бачив, а чи портрети є правдешнім зображенням? Отож ніхто не каже, то ті відбитки від Бальзака, які дійшли до нашого часу, схожі на мене, але все навпаки. Спершу це мене дратувало, але зараз тішить, бо я раптом відкрив, що люди дивовижно однакі в судженнях своїх.

Купив тобі вельми цікаву книгу: «Лисенко в спогадах сучасників». Це велика книга й досить пухленька, але матеріал уміщений там пречудовий – дуже виразно відтворює епоху, в яку жив Лисенко, для нашої культури епоха ця була визначна.

Ходять чутки, що мають з'явитися на Україні нові грубі журнали, зокрема журнал новоствореної Київської письменницької організації, дай Боже!

Вітає тебе Ніла

ВВВВВ

Од. 6/III – 69 р.

17.III.69 р.

№ 5

Валерію!

Уважно прочитав твою книжку. Гадаю, вона є вельми помітною. Переваги не віддав ні романові, ні повісті, вони написані більш-менш на однаковому рівні, і кожен твір цікавий по-своєму. Такі книжки, як «Набережна», рухають сучасну нашу літературу тим шляхом, на якому ще донедавна майже не було помітно жодного руху.

Маю кілька дрібних зауважень. Щодо стилю – є певна одноманітність, наприклад, у багаторазовому перелічуванні всіх тих запахів, які панують у різних коридорах, під'їздах... У різних ситуаціях герої надто часто поглядають у вікно... Опис баптистського зібрання, мабуть, не переконливий, дається взнаки те, що ти ніколи їх не спостерігав. Не маю нічого проти, коли ти негативно подаєш баптистів, але сцена в костьолі вже, на мою думку, фальшива. До костьолу ти, певна річ, заходив не раз і, думаю, ніхто ніколи не дивився на тебе з люттю, коли ти не падав на коліна разом з усіма, хто молився. Може, й трапляється коли якийсь фанатик, але загалу це не стосується. В їдальні «Українські страви» герої споживають шніцелі, компот, антрекот³² – усе це найдки, звісно, не українські. Пам'ятається, ми якось були в тих «Укр. стравах» і

їли пампушки з часником. Чи у церков бувають череп'яні (тут і далі підкреслення автора — упор.) бані? У реченні: «його (нічного метелика) велике сіре тіло і коричневі, як соус, крильця» — слова тіло і крильця викликають дисонанс. Далі цукерниця (може, цукорниця?); рівноваження почуттів (рівновага?) — рівноваження дуже схоже на кальку з рос[ійського] «равновесіє»; «навтіки» (навтьоки?); точив колуни (очевидно, треба гострив); узор (візерунки?). Не знаю, можливо, я не в усьому маю рацію.

У мене ні в чому ніяких зрушень нема. Не можна сказати, що докотився до біологічного життя, але можу сказати, що спокійне споглядання такого стану у декого з тих, що завжди на очах, інколи драгує. Правда, вже навчився багато чого не помічати. Найбільше задоволення дає мені, як і раніше, читання. Оце уважно прочитав «Укр[аїнські] ночі» Єнджеєвича. Враження сильне; подумалось, що цю книжку обов'язково слід перекласти на українську мову. Не знаю, чи хто взявся вже за це, хіба що вичитав сьогодні в «Літ. Україні», що в березневому «Дніпрі» вміщено уривок з цього твору. Я навіть одразу після читання запалився було, щоб самому перекладати.

На днях одержав книжечку Екзюпері від перекладача³³. Якщо побачиш його, передай од мене вітання.

Книжку Сковороди ще не переглядав — як узяли, так і досі ще читають. Першим узяв її для пошуків мудрості Панас (!)³⁴. До речі, він передає тобі привіт.

А.

14/III — 69 р.

№ 44

Здоров, братця!

Мій вояж до Житомира виявився цього разу невдалим: не встиг і двох днів там побути, як прийшла телеграма, захворіла Ніла й дитина на грип. Приїхав сюди, тут — лазарет, і теща захворіла, довелося викликати ще й нашу матір. Отож вона знову гостює в мене, глядить дитинку, яка оце 10 березня вже зробила свої перші кроки і завзято брикається, а я загруз по вуха в передрукування своєї нової повісті «Золота трава». Буде в ній сторінок з 90, а це вимагає праці й праці, притому праці технічної, яка, звісно, досить утомлює. Заїздив з привітом від тебе випущений на волю вусатий-превусатий чоловігяга, прізвища свого він не сказав, хотів побачити Київ, і я пройшовся з ним, ще раз озирнувши вже добре відомі

мені пам'ятки. Взагалі мені часто доводиться бути гідом для приїжджих³⁵, не знаю, з якої ласки, ото ж я вже вивчив екскурсійний маршрут дуже непогано, принаймні можу скоментувати й те, й те, й те. Вусатий чоловік подивився київські красоти, переодягся в нормальний одяг і поїхав собі додому. Вчора телефонував мені додому пан граф:³⁶ їм поставили вже телефона, і вони зволять тепер балакати й по телефонах. Звісно, для нього це справа велика, трохи розсунуться стіни кімнати. Говорили ми довго, те-се, платить, правда, замовник. Збирається десь виїхати на віллу³⁷, де подивитися на нові красоти природи.

Весна вже приходить до нашого краю, починає все текти. Я вже кілька років, не один, і не два, ніяк не можу втрапити на повінь у Житомирі, все якось не випадає, хоч і хочеться. Дніпро вже скрес і криги на ньому немає.

Цей рік якийсь трохи скажений. Творчо для мене він дуже плідний, «Золоту траву» я написав за місяць, чого раніше ніяк не посилив би, але і з хвороб не можна ніяк викараскатися. Любителі астрологічних і всяких таких інших підрахунків визнають його за нещасливий, притому особливо нещасливий: після переступного, одинадцятий у якомусь там циклі тощо. Й справді, скрізь дуже тривожно. Але людина завжди вміла себе тішити, тим більше, що від тривоги, яким вона піддається, їй не стає легше.

Я мало зараз виходжу на вулицю, робота цілком забрала мене в свої лабеті. Майже не знаю нічого із суспільних новин, бо все пожирає лише моя головна пристрасть, з якою я вже не маю сили боротися, та й чи треба? Але коли я міг раніше й статті писати й те, се, то зараз я звужився, так би мовити. Ось треба мені одну статтю написати й на замовлення навіть, а ніяк не можу дотягтися. Писання мої висмоктують мене, хоч я маю дуже поважку, огрядну статуру. Влітку хочу багато купатися, ходити, може, й велосипед куплю³⁸ і писатиму історичну якусь повість. Мене, до речі, досить цікавить один факт. Князь Острозький³⁹, виявляється, якщо копнути глибше, не був ніяким оборонцем православності, навіть більше, він виявляв велику віротерпимість і пригрівав біля себе найрізноманітніших у вірі людей. Він навіть збирав мудреців до себе, і кажуть, у Острозі була спеціально така вулиця, де ті жили. Були там астрологи, містики, ченці, всілякі. Оце мене й зацікавило: очевидно душа цього дивного князя ТРИВОЖИЛАСЯ, коли він мав у тому всьому потребу. Треба буде потанцювати навколо цього всього, хоч для того, щоб з цього створити художню річ, треба немало.

В.

Од. 20/III – 69 р.

№ 6

Добрий день, Валерію!

Живу я, так би мовити, зовнішньо і внутрішньо, дещо інертно; причиною тому, мабуть, мої одвічні лінощі. Спостерігаю за людьми, бо це найлегше, а раз є спостереження, напрошуються і висновки, словом, за всяких умов можна знайти собі користь; правда, інколи невідповідні набутки і плата за них. Але що вдієш?

Думаю десь невдовзі трохи переінакшити своє дозвілля, тим паче, що скоро мине три роки мого тут перебування і лишилося порівняно небагато. Отже, якщо я щодня даватиму з сторінку своїх літ[еатурних] спроб, то до кінця, може, дещо путне знайдеться. Інколи так хочеться відчутти стан творення, але щось перепиняє, тому я й вирішував не силувати себе. Але тепер, бачу, що гратися в щось вже запізно для мого віку, а я дотепер, здається, здебільшого те й робив. Звичайно, непогано відчувати себе хлопчиком, але саме життя примушує від того відмовитися. Що буде, як складеться – нічого того я не знаю, як не знаю, чи перерветься нарешті переді мною суцільна низка невдач. Здається, я психічно змінився і вже не такий, яким мене всі знали. Сам це відчуваю; хто зна, може, це й на краще.

Пиши, як одержуєш мої листи. Пишу їх тобі два рази на місяць.

Я від тебе останнім часом мав усі листи без винятку.

Привітання Нілі.

А.

21.III.69 р.

№ 45

Здоров, братця!

Я оце в Житомирі, приїхав побути тут кілька днів, відзначити день народження твоєї доньки (на цю нагоду печуться тістечка, торт, вариться холодець і т. д.) – завтра мають завітати подружки, всі її однолітки, їм буде виказана честь на відзнаку дев'ятиліття Ірени Анатоліївни Шевчук-Кусюки. Взнав тут, що прийшов від тебе лист, але мою частину за день до приїзду відіслали до Києва. Я привіз з собою кілька книжок тобі, зокрема «Довідник українських прізвищ» і збірку нову Григора Тютюнника «Деревій». Там є в нього повістина «Облога», яку я оце з великим задоволенням

прочитав. Тут у Житомирі тобі вже купили Куліша Панька, в Києві його ще нема, але всі дуже чекають. Велика погоня була за книгою Апанович «Збройні сили в Україні XVIII ст.», така велика, що я й не міг дістати навіть 2 примірники, ледве-ледве з-під прилавка дали один. Так що, можливо, тобі добути цієї книги й не зможу.

Щойно кінчив (передрукував уже) свою повість «Золота трава» і втомився досить сильно, дуже вже темпом я її робив. Вийшло 95 сторінок машинопису. Поки що я не можу того всього оцінити, хай собі вилежується і вистоюється.

Чи читав ти Андріяшика в № 1 «Дніпра»? Тут цей журнал практично не дістанеш.

Ходив понад берегом: насипано снігу гори, зима ніяк цього року не хоче покидати нашу землю. Все ще стоять морози, хоч починає з'являтися і сонце. А все це набридло.

Хочу трохи пописати коротких оповідань, але зараз сили ще немає. Переглядав оце якось свої архіви: Боже, скільки я списав паперу! Жах бере! Й дуже багато надаремно, хоч з того недрукованого багато що мені й досі подобається.

Проявив був плівку, де фотографував Житомир, хату нашу й батьків, Іру й жінку твою – кубітку. Здається, фото вийдуть. Пришлю тобі цілу їх купу, бо це призначав головню для тебе.

Батько плете, вірніше йому плетуть, нову сітку. Він чекає весни також. Дими сьогодні стеляться донизу – на відлигу, чи тепло, бо вже пора бути теплу. Іра вчора грала свої етюди, пісні, вальси, демонструвала своє вміння. Все це по-дитячому невправно, але мило – на піврічне навчання це добре.

Бачив сьогодні багато на вулиці знайомих облич. Під хатою, біля Купальної, зараз крамничка, отож стягаються сюди з усіх усюд. Бачив Ціпу, яка незмінно прогулюється, й Ціпуна⁴⁰, Іванова-плодотворного⁴¹ й його жінку, яка, народивши дюжину дітей, світить рум'янцями, хоч, як пізніше взнав, її обсїдають хвороби. Та й інші обличчя, яких прізвищ не знаю. Місто знайомих облич, як сказав би Бель-

Мені дивитися все це цікаво.

Цього листа пишу без копії, бо ліньки шукати машинку.

Viva, Валерій

Кінець березня 1969 р.

№ 46

Здоров, братця! Попереднього листа я писав тобі з Житомира й без копії, а оце в Києві дістав і від тебе листочка. Там же в Жи-

томирі купив тобі Куліша, одного пошле тобі Тоня, також пошле й нову книгу Григора Тютюнника, обидві можеш собі не зберігати, бо в Житомирі тобі є дубляж, а ці можна подарувати комусь. Їх надішле тобі достопам'ятна половина твоя, яка з успіхом сягає вже твоїх трьох четвертей. На час мого побуту в Житомирі святкувалося день народження чада твого Ірени, яка оце зараз сопе біля мого вуха – приїхала з бабою до Києва подивитися на свою сестричку Славцю. Святкували аж два дні, спершу прийшов гурт дітей, дочки Мальованки й Павлюківки⁴², які вели себе вільно, буйно й нестримно. Ретельно виїли всі тарілки, які їм було поставлено на стіл, запивши ситром, з'їли солодке, танцювали під паршивеньку музику якихось дурних пісеньок – це вже, певне, купівля після тебе, наприклад, КАЗА-НОВА або щось таке, одне слово, дружньо двигтіла підлога, тоді почувся спів, співали діточними, тремливими голосами; твоя доця розпустила коси й танцювала й собі, нагадуючи мікроакторку житомирського театру, яка маючи огрядний стан, грає першу любовницю; тоді ця зграйка, яка дивним чином нагадувала каченят, метнулася надвір, де завзято місила болото, не зважаючи, де калюжа, а де сухо, нарешті одна з них загубила галوشі, а друга розсердилася на Іру, що та не хотіла бігти з нею обійнявшись, натомість обійнявшись із іншою і т. д. т. д. – все це тяглося до вечора, я ж ходив по городу, вулиці, річці, дивився, як купують баби біля лавочки те-се, зупиняючись біля тих-таки лавочок на годину, чи трохи менше, перекинутися словом, німо й непорушно стирчала на вулиці Ціпа, я дивився й за дітьми – їхній світ, примітивненький і простий, був світом усе ж натуральним і найширшим, хоч і дріб'язковим – майбутні жінки, які переймуть звички й звичаї і тої Мальованки, і тої Павлюківки, якщо доля не викине їх звідсіля, на навчання, роботу, те-се і житимуть так, як їхні батьки й діти, змінивши лише подобизну форми своєї, перодягнувшись у новіші строї і новітні оздоби тих таки маленьких клопотів існування маленьких людей. Врешті, ті ознаки вже зараз у дітях цих дуже виразно помітні. В моїй «Золотій траві» герой вигукує з певним одразненням: «Ми в дитинстві лише тіні дорослих!» – я переконався, що це якоюсь мірою так, саме дивлячись на цих малят. Потім я проводжав з Ірою одну з її подружок, найменшу, і яка найбільше загулялася, проходив Павлюківкою, діти грали в класа, молодь, дівчата й хлопці, гуртувалися біля парканів – всі вже мені незнайомі – це було цікаве почуття.

Наступного дня зійшлися на свято дорослі: Стаська з дочкою⁴³, тьотя Лена⁴⁴, сусіди Давиденки, з якими наші батьки нині приятелюють, чи що, й почалася звичайна застольна розмова. Я поду-

мав, скільки я переслухав цих застольних розмов, навіть і описав уже не одну — вони завжди йшли через усе наше життя — гості, це щось необхідне в житті. Але цього разу я не мав потягу до алкоголю, взагалі останнім часом відчуваю до нього все більшу й більшу огиду, отож я знову гуляв по городі, вулиці, річці, знову стовбичила Ціпа, йшли до магазину старушки, здебільша знайомі мені, молодші, здебільша незнайомі мені, біля крамнички була добре натоптана багнука, але розмови велися, часом і про мене, напевне, бо старушки раптом поверталися в мій бік і дивилися. Тоді дивився на них і я, хтось перший здавався й відводив погляд. Вічні риси нашого Тетерева, подумав тоді я, — це також ілюзія, одна із тих, що живить нас, мені тільки 30 років, я не живу тут 11 років, але як зчужіла мені навіть ця презнайома мені околиця. Бо знову-таки безліч обличч незнайомі, що не кажи. Врешті, це не зовсім так. У молоді, натужившись, я впізнавав знайомі риси: ось стоїть, викотивши величезного вагітного живота, донька п'янички Миколи, але не з тих Зосьок-Зінок, що я знав, а від тієї, купленої за мішок картоплі!⁴⁵

Мої емоції перервалися, бо кінчився папір. Врешті, неважно, все й так ясно. «Єт», як казав Плужник.

Вітає тебе Ніла. В.

Од. 1/IV — 69 р.

2. IV. 1969 р.

№ 47

Здоров, братця!

Одержав твого п'ятого листа, де ти висловлюєш свої думки щодо моєї нової книжки. Відверто кажучи, ця книжка мені не вельми подобається: є в ній ряд моментів, чужих мені, але які змінити я не міг, бо це вже треба було багато змінювати, а на те сили я не мав, все воно, особливо «Набережна», мені добряче остогидло. Саме тому я признаю неприродність, негнучкість сцен, пов'язаних із відвіданням шевцем релігійних будинків, але змінювати тут щось значило би зняти дуже велику ідею богошукання, яка тут покладена. Врешті, мене тішить тут одне: я намагався скрізь ховати себе якнайдужче — все виглядає так чи інакше не в моїх очах, а в шевцевих, така хитра штука спихнути власні недоліки на героя. Бачиться мені в «Набережній» ще ряд кволих місць, але тоді, коли я писав їх, тобто десь п'ять років тому, Я ТАК ДУМАВ, і писав це чесно, а корегувати це, кажу, сили в мене нема: мене підстьо

бують, захоплюють і женуть весь час нові й нові теми, ідеї, те-се. Помилки одного твору я мушу виправляти в іншому, така недобра, мабуть, особливість моєї роботи. В ідальні «Укр. страви» й справді було кілька національних страв, але переважно все ж були там загально ідальницькі, а перегадом усі укр. страви зникли зовсім. Отож проти етнографії Києва в цьому моменті я не погрішив. Череп'яних бань, звісно, не буває – це якийсь недогляд, треба було б вказати на сторінку, де це є, щоб виправити. «Рівноваження почуттів» зворот не мій, я взяв його в Ольги Кобилянської, в якій, здається, русизмів шукати годі, однак, може, це й не дуже добрий зворот, колись же він мені сподобався. Всі інші твої помітки безперечні.

«Набережна», судячи за відгуками, взагалі певний успіх має, йдеться про цілу книжку, особливо подобається людям «Середохрестя», і то зрозуміло чому. До мене дійшло навіть кілька поважних відгуків – це більше, ніж я розраховував. Книжку в центральних київських магазинах уже розкупили. Для мене ж вона як далекий спомин, настільки зволоділо мною нове, ще не зроблене. Багато думаю нині про князя Острозького, навіть хочу вибратися на тому тижні в Острог. Це дуже й дуже небуденна історія, мене зацікавив наш інтелектуальний світ шістнадцятого століття. Не знаю іще, що з того всього вийде, але я поки що те й роблю, що читаю про Острозького. Костомаров, Петров, Харлампович, Грушевський, Єфименко, Возняк⁴⁶ і т. д. і т. д. Десятки авторів, десятки всіляких здогадів. Найкраще про все те розказав Максимович, його версію я візьму собі за основу. Але ще не знаю, що лишиться в мене на папері від всієї цієї лектури і чи буде мій герой справдешнім Острозьким, яким він був ув історії⁴⁷. Радше ні, це все читання потрібне мені для іншого, для відштовхнення. Але зважуватися на цю роботу треба, маючи на душі відвагу, тут так легко зірватися, окрім того, в тому руслі, в якому я пішов у відтворенні історії, немає ніякого літературного досвіду, а якщо є, я про нього, на жаль, не знаю. Доводиться ступати по невідомому полі, не бачучи навколо майже нічого. Це й добре і зле. Добре, що нарешті кинуть шукати знеславлені літературні паралелі, а зле тому, що так легко звернути собі шию на цих баюрах. Однак роботи хочеться, навіть свою ідею по обробці фантастичного народного матеріалу я відкладаю на невизначений час. Їхати в Острог і хочеться й боязко трохи; чи підтвердить та поїздка ту будівлю, яка вже вимальовується в уяві моїй. Адже коли не підтвердить, то доведеться малювати чи ладнати її наново.

На Україні дуже затяглася зима. Сьогодні друге квітня, а про неї* ні духу ні хуху. Вчора, правда, було тепліше, але сніг лежить і лежить. А в цей час люди вже давно скидають зимову одіж. Довга якась, тяжка ця зима, набридла вона. «А що нам несе далі доля?» – патетично запитую я. Патетично відповісти тяжко.

Я починаю вкладати поступово до листів для тебе фотокартки, які я зробив у Житомирі. Їх є з десяток, поступово й одержиш.

Вітає Ніла

ВВВВ

Од. 8/IV – 69 р.

[Напис збоку]. Вкладаю три фотокартки

Квічень 1969 р.

№ 48

Здоров, братця!

Того тижня я тобі не писав, бо мене потягло обдивитися історичну Волинь, зокрема пам'ятки, так чи інакше зв'язані з іменем князів Острозьких. Доля цієї родини мене дуже зацікавила, і я вже помаленьку обдумую: можливо, невзабарі десь напишу щось історичного про той час і про тих людей. В пошуках свідків тої давнини я відвідав Острог, де зберігся замок Острозького й деякі споруди його часу. Острог – це миле, навіть дуже миле містечко, колись ми з тобою навіть хотіли, якщо пригадую, його й відвідати, є в ньому багато старих будинків, а вулиці населені тим типовим волинським людом, який населяє й вулиці нашого Житомира. Навіть діалектичні особливості такі самі: «у» замість ненаголошеного «о», пом'якшені тверді закінчення, добір русизмів. Біля Острога я оглянув знамените Межиріччя, де як нові збереглися земляні вали XVI ст., а також чудовий монастир, не так релігійна споруда, як фортеця. Звідти я поїхав у Кременець, Почаїв, нарешті повернувся, щоб глянути на Дерманський монастир – місце усамітнення Острозького. Краєвиди скрізь виглядали розкішні, все та сама рідна нам хвиляста поверхня; біля Кременця, правда, наші типові волинські горби переходять у гори, річки між цих горбів, дороги – все це було миле моєму серцеві, а в автобусах можна було на самоті прекрасно думати й komponувати майбутні свої композиції. Врешті, на цій стадії композиції мої – лише настрої, а радше – перевірка на настрої, і вивага сили – чи є в матеріалі той

---

* Треба: «про весну».

запас енергії, який дасть змогу робити свої мистецькі рівноваження. Матеріал виявляється трохи заскладний для моєї легкої вдачі, але над ним варто поламати голову. На це літо я планую вже собі невелику історичну повістину про Анну-Алоїзу Хоткевичеву, уроджену Острозьку, останню представницю цього роду і відповідно найбільш звироднілу аж до ненормальностей деяких⁴⁸. Ця похмура постать стоїть зараз перед моїм зором, і я вже відчуваю силу, яка дозволяє мені сідати за стіл.

Звідтіля я поїхав через Житомир і, звісно, зупинився тут на кілька днів перепочити. Саме надходив Великдень, мати напекла пасок, пирогів, нафарбувала яєць і зготувала добрий обід. Підіймаючи чарку, ми згадали й тебе.

В Києві на мене чекав твій лист. Останнім часом листи твої доходять цілком регулярно. Ти маєш рацію: не можна ніяк тратити тих здобутків творчих, які мав, більше – не можна на них довго сидіти. В цьому й суть справжнього мистецтва – вічна, невблаганна якась зміна, зміна себе самого до тої міри, яка тільки доступна людському духу. Але треба, щоб це не були тільки самі слова: лише праця може дати те справжнє, до чого прагне кожен.

Я зважився взятися перекладати велетенський літопис Величка, мабуть, читав у «Літ. Укр.», що мають видавати ту стару нашу літературу. На ціле літо ховаюся в Житомирі, щоб купатися й працювати. Це найкраще поєднання, а якщо додати до того велосипед, якого таки хочу купити собі цього літа, згодом хай і тобі перейде він, коли знову будеш у цьому житті, то й гармонія, сподіваюся, буде дотримана. Роботи на мені лежить велетенський пласт, літопис обіймає більше двох тисяч машинописних сторінок, які я маю зробити за два з половиною роки⁴⁹. Трохи в мене вже зроблено, але це тільки крапля в морі порівняно з тим, що випаде зробити. Але беруся я за цю працю з легким серцем: душа моя просить ВЕЛИКОЇ роботи, я хочу випробувати себе у найсладніших сферах, бо маю змогу витрачати досить чималі енергетичні заряди. Невитрачена енергія, мені здається, йде на руйнування в людині її здатності до великої за розмірами своїми праці. А лише така праця може дати мені той затишок і рівновагу, які триматимуть мене твердо на цій землі.

Оце такі справи. Сидіти в Києві буду я ще з місяць, а тоді – до Тетерева⁵⁰. Буду, звісно, ще й дитину свою доглядати, бо хочу, щоб вона пробула це літо в Житомирі, попила сонця і навчилася ганяти, як уміє твоє благочестиве чадо.

Віва! ВВВ

Од. 23/IV – 69 р.

№ 49

Здоров, братця!

Кінчається вже квітень, ще десь менше місяця, і я разом зі своєю родиною відбуду на ціле літо в Житомир. Там я хочу добряче, не відволікаючись на дрібниці, попрацювати, як уже писав: купатися, працювати, й може, на велосипеді розминати своє тіло (не вельми атлетичне). А робота мене чекає величезна. Я таки беруся перекладати на сучасну мову цілий літопис Величка, а це складає біля двох тисяч сторінок машинопису. За цей рік мені треба, хоч-не-хоч, зробити перший том, душа до цієї роботи в мене лежить, силу, здається, маю, отож давай тільки розганятися! Перший том Величка займає 22 друковані аркуші – нагрузка ця має бути велика, бо одне передрукувати, тобто я хотів сказати – одне перекласти, а друге ще й передрукувати, а всі вчитки, шліфування те-се. Але я про це тобі, здається, вже писав в минулому листі, однак чим голова зайнята, те й говорить, навіть незважаючи на повтори. Згадай добре знайомого нам чоловіка⁵¹, який розважно й одними інтонаціями повторює одні й ті ж історії, та й мати наша робить так само. До речі, вона переказує одні й ті ж історії дивовижно пунктуально одними й тими ж зворотами і словами. Але це гріх уже всезагальний, мабуть. Іде зараз у Києві багато дощів, з'явилися бруньки на бузку й каштанах, все вже чекає зелені. Врешті, перша трава вже є. Я сиджу цілими днями за столом, аж болить спина, а потім, короткозорий від праці й з гудливою головою, йду десь проскочити на кільканадцять хвилин по вулиці. Трохи болить горло, земля вогка від дощів, але повітря приємно чисте, молоде. Такий час я завжди любив. Сьогодні, пробігаючи Хрещатиком, зустрів, кого б ти думав... Сусіка⁵². Він виглядає старим, як чобіт, але має таке ж червоне обличчя, я мало мав часу, але перекинувся кількома словами, ті ж милі павлюківські інтонації, які звучать на київських вулицях трохи дивно, а може, це мені так здалося; здалося ще мені, що він ні на йоту не змінився: який був школярем, вайлуватим і лінивим, таким і залишився. Я йому щось збрехав про себе, він похвалився, що робить мастером, може, теж похвалився, а може, й так, хто його знає, і ми розбіглися.

Я купив тобі деякі книги: Чендея, його чогось лають, Гамзатова «Дагестан, Дагестан»⁵³ чи як вона, в «Бібліотеці повісті й роману», Панька Куліша, одного тобі послали, але я купив тобі ще, можеш того подарувати. Так само можеш, як пришлють, подарувати

й Тютюнника нову книжку, тобі теж є ще одна. Гарну, дуже навіть, написав Тютюнник повість, я прочитав із задоволенням. А найголовніша купівля – «Український портрет» – прекрасно виданий альбом українського старовинного портрету (парсуни) з чудовими ілюстраціями. Автор цієї книги Платон Білецький.

Старих книжок щось мені нині не трапляється. Я й менше по книгарнях бігаю, зайнятий, якимось відвернуло цей потік від мене. Втрапило оце мені в руки кілька номерів «Правничого часопису», який видавався у Львові десь у ХІХ ст. Для екзотики купив його, там виявилася одна потрібна мені стаття про Литовське князівство і його право. Вийшов 1-й том багатотомника укр. мовою Джека Лондона – українські багатотомники світової класики не виходили вже більше як тридцять років. Добра подія це. Але ти маєш, певне, змогу слідкувати за книжковим ринком через газети. Коли щось хочеш, то сповіщай мені, може, я й пропущу що, це таке діло. Передплату веде твоя половина під моїм консультажем, а роздібну книгу треба вже мені купувати, бо вона в ринку не вельми розбирається, для цього його вивчати треба.

Маю верстку своєї нової книжечки⁵⁴. Буде найменша з усіх трьох. На той рік уже не планується в мене нічого. Пора, як кажуть, і честь знати.

Моя доця вже досить добре ганяє. Вкладаю тобі в цей лист, як досі в два попередні, кілька фотокарток – роздивляйся собі.

Вітає Ніла

BBBB

Од. 4/V – 69 р.

6/V – 69 р.

№ 50

Здоров, братця!

Весна нарешті до кінця захопила землю, розпустилося листя, можна ходити легко одягненим, легше стає дихати, я врешті люблю травень, бо він має в собі найбільше молодого й чистого. На свята ми їздили з Нілою на весілля, женився один наш знайомий⁵⁵, у Білу Церкву. Весілля було як весілля, це мене мало цікавило, але вразив мене в тій Білій Церкві парк. Це знаменита Александрія; одягнена в молоде, ще юне листя, ця скарбниця прекрасних дерев дала мені якесь дуже гарне, заспокійливе почуття. В цьому світі товстенних стовбурів, серед цих юних галявин, ми вийшли в цей парк уранці, коли майже не було людей – це було дуже прекрасне

видовище. Запущені стави, каскади, напівзруйновані сходи, паркова архітектура — все це вклалося в один дуже гармонійний ансамбль, і я раптом відчув, наскільки далеко лежить життя моєї Басарабки від нормального, звичайного життя землі, її рослин, квіток, дерев, усього. А сприймати те інше, рослинне життя, душа людська, мабуть, має велику потребу — це наш зв'язок із предківщиною, з тим минулим, коли ми не були так абстраговані від нормальної земної біологічності. Пізніше, вже повернувшись у Київ, я думав про це, мені навіть навівся невеличкий сюжетик, який я назвав: «П'яний сьогодні»⁵⁶ — це треба дати якийсь фатамаргонічний хміль, запаморочення, яке охопило на мент людину, її раптове перенесення в площину первісних змислів, але все це треба ще в голові **ОФОРМИТИ**.

Оце зараз гостює в мене наш батько. Він їде на курорт у Трускавець, і цього разу вирішив їхати через Київ поїздом, так, певна річ, вигідніше. Сьогодні вночі він їде на Трускавець. Ми походили з ним трохи по Києву, спустилися до Дніпра, подихали його холодною течією, той нині широко розлився, затопивши всі пляжі.

Я вже хочу поїхати до Житомира, тягне мене розміряна, систематична праця, умови до якої, надіюся, там будуть. Бо тут моє буйне дитя дає нам трохи часу, хоч я, звісно, умудряюся й тут працювати в міру своєї потреби. Ніла все таки старається зробити все, щоб я міг працювати.

Напиши, чи одержав ти фотокартки, які я посилав тобі в трьох листах (здається, по три). Вкладу кілька й до цього листа, хоч вони вже й трохи застарілі. Купив тобі вибрані переклади Г. Кочура «Відлуння». Я дістав собі кілька старих укр. перекладів, які я, в суті, збираю. Це переклад з Байрона «Каїна» Тимченковий⁵⁷ з авторовим, тобто з перекладачевим, автографом, переклад «Повстання янголів» Анатолія Франса, зроблений Ниткою⁵⁸, і ще там щось.

Чомусь маю велике задоволення читати ці ветхі книжечки. Вони мають у собі дуже милу привабу, тримають особливий якийсь дух.

Цілими днями сиджу над Величком. Робота це марудна, довга, але мені добра й мила. Маю від неї гарне задоволення.

Моя доця гарненько брикається, а батько наш чинить Нілі швейну машинку: щось там не працює. Піду, мабуть, зараз у коридор, покурю люлюку — день закінчився, а це дійство я роблю майже завжди.

Думаю, що давно вже тебе не бачив, давно ми й не розмовляли нашим звичайним чином: про все потроху, в проходці. Але це ще все попереду, сподіваюся.

Вітання всім, хто знає мене

ВВВВ

Од. 14/V – 69 р.

13/V – 69 р.

№ 51

Здоров, братця!

В Києві зараз декада грузинської літератури, а оскільки моя половина має до цього певне відношення, то я ходив на її відкриття. Читали досить погані вірші, здебільшого, були старички, хоч, правда, кілька віршів було прочитано гарних (маю на увазі переклади, хоч грузини читали вірші по-своєму). Але моє терпіння було винагороджено концертом, який був після цього. Виступав хор ім. Верьовки і виступав прекрасно. Я давно не ходив на подібні концерти, тому прослухав його із задоволенням. Заходили і до нас деякі Ніліні знайомі по Тбілісі⁵⁹, я знову був гідом, показуючи київські красоти, але цього разу мало. Хоч Київ зараз справді чудовий, ось-ось мають зацвісти каштани, вже цвіте бузок, листя вже повне і ще надзвичайно чисте й теплогелене. Пора ця дуже приємна. Через гостей ми затримаємося трохи в Києві, хоч я вже прагну перебратися на літо в Житомир: і роботи багато, і тиші хочеться. Трохи втомлює мене шум суєтний. Люди здебільша крутяться навколо себе на «холостих» обертах, але це для них створює видимість руху, і вони задоволені. Класичний приклад такого «холостого», чи точніше дармового неспокою, – наш батько, але це дає йому змогу бути завжди бадьорим і завжди жвавим, якщо не мучає його хвороба. Я не бачу в цьому нічого негативного, врешті, все залежить, значною мірою, від системи самонавіювань, і якщо це самонавіювання досить густе й точне, то така людина й живе тим життям, яке визначають за повнокровне. Так, врешті, живуть і більшість митців, самонавіювання в комплексі у них сла�ніші, і чим більший талант, тим воно глибше. Однак оберти «навколо колючої груші» не завжди є бальзамом для серця. Особливо, коли втомлюєшся. Я зараз відчуваю отаку втому, і мені вже треба зміни, радше – житомирського повітря.

Колись я тобі, здається, писав, що хотів понаписувати серію оповіданнячок на фантастично-фольклорні теми, але перенесені в сьогодні. Затія ця виявляється не така проста, і хоч я багато про це думав, пов'язати кінців я не можу. Мабуть, цю ідею треба буде залишити на невизначений час, або ж розпрощатися з нею.

Мене ж тим часом все більше вабить абстрактна тема, а відтак історія. «П'яний сьогодні» в мене обростає вже в голові тілом, але знову-таки переноситься десь у середньовіччя і стає ширшим, ніж задумувався напочатку. Це буде оповідання про людину, яка намагається боротися з порожнечою існування. Для цього він обертається в найхимерніших сферах (народні оповідання про опирів, може, щось іще) і все для того, щоб оживити порожнє село, в яке потрапив. Цього йому навряд чи вдасться досягти, і врешті-решт філософія невелика: марнота марнот, хоч я не хочу вливати сюди якогось песимістичного струменю: я хочу бачити і в такому пошукові лише вічну людську замаганку — потяг шукати, невдоволитися, хапати незвідане, хай це і буде порожнеча. Це фетишизм, але фетишизм у людських стосунках займає гей як багато! На його хитросплетіння, колись давніше я любив казати — метаморфозах, збудовано світ, і люди можуть про те й знати й не знати — це не змінить нічого. Їхні моральні, етичні, мозкові пошуки не вийдуть поза межі певних кіл, а в цих колах їм віддано бути навзавсідги. І в тому теж немає нічого страшного. Обмеженість людини дає їй змогу глибше впадати в самонавіювання, а відтак дає змогу легше переносити безглуздість існування, а в тому, що воно безглузде, вже мало хто сумнівається, з того часу, як було знищено в людині її найголовніше самонавіювання — віра в Бога. То був дуже важливий камінь, на якому будували будинки свого духу люди. Ще Скворода про це розмислював: «На чому ти поклав свій дім, коли камінь — він стоятиме, коли ж пісок — то розметнеться за сухим вітром». Камінем тим колись і була віра, але вона, як і все, дивовижно виродилася. Дивовижно!

Але годі даремних мудрувань. Чи й досі мовчить твоє перо? Мені б того дуже не хотілося б. Але дивися — воно твоє!

Вітає Ніла. BBBBB

Кладу фотокартки.

Травень 1969 р.

Добрий день, Валерію!

Фотокартки, які ти висилаєш, одержую. Останніми були зображення Ірині — надворі, біля колоритного звалища, мені добре відомого з минулого, портретик вірного охоронця того потрібного й непотрібного добра⁶⁰, а також фото під назвою: «Жду ответа...»⁶¹. Усі знімки мені, зрозуміло, до вподоби, і я за них щиро дякую.

Я, як і раніше, не нудьгую, перечитую всі видання, які ти передплатив. З найцікавішого хочеться відмітити роман Андріяшика «Додому нема вороття». Сим твором не сором похвалитися перед світом, котрий цінує справжню літературу, тобто літературу як галузь мистецтва.

В «Літ. Україні» за 6 травня випадково звернув увагу на передову. Хочу просити тебе, аби пояснив конкретніше деякі загальні місця, які я там зустрів. Журнали «Дніпро» і «Вітчизну» останнім часом читаю постійно, але сам тупим своїм розумом не зміг вгледіти там окремі нечіткі ідейно матеріали у «Вітчизні» та невимовливо відібрані, слабкі, невиразні, ідейно неповноцінні твори у «Дніпрі»⁶². Ти, очевидно, буваєш у Спільці, то, можливо, поясниш конкретніше, що саме мається на увазі.

Нещодавно вийшов з друку історичний роман С. Добровольського «Карасунський кут»; якщо можеш, надішли мені цю книжку. Може, трапляться які роботи з питань культури мови, теж просив би що-небудь прислати.

22.VI.69 р.

№ 52

Здоров, братця!

Минулий тиждень пройшов у метушні, як завжди буває перед від'їздом, треба було узгодити всі справи і дов'язати всілякі кінці, я й не писав тоді тобі. Зараз я сиджу вже в Житомирі, пройшло вже кілька днів, як я тут, дують сильні вітри й часто іде дощ; в один із таких дощів я й притарабанив з міста купленого мною велосипеда, і він оселився в нашому подвір'ї, як оселяється собака чи кіт. Я роблю кілька кіл по галявинці, поки що на дальші мандрівки часу нема: ми застали тут хвору матір, в неї був гіпертонічний приступ, і зараз треба порати й хазяйство, й роботу, й за дитиною дивитися — батько наш поки що в Трускавці іще, лікує свою хвору печінку. Тут все, як і було, хоч детально, зі смаком я ще не роздивився. Почалися літні мої вакації. Пожадана трійця: вода, велосипед і перекладання Величка ще не має бажаної угармонізованості, але річка поблискує за вікном, хай іще холодна, велосипед стоїть у подвір'ї, і я трохи катаюся на ньому, а Величка я перекладаю на повну, як то кажуть, силу. Обклався словниками, сиджу я в більшій кімнаті, тонко пахне бузок — букет на столі, бузку цього року цвіте багато, він пишний, свіжий і запашний. Ну, й пишу,

грамузю собі помаленьку. Що з цієї роботи вийде, ще Бог знає, але робити її приємно та й годі.

Ходив сьогодні на Житній базар купувати сито для протирання доці картоплі, і зайшов у книгарню. Купив тобі вибрані твори Шіллера у «шкільній бібліотеці», здебільшого в перекладах Бориса Тена. Побачив там солідну кипу власних книжок («Набережна»), навіть одну купив; потім походив по базару, роздивляючись: продавали редьку, цибулю, сир, молоко, квасолю, квашені огірки; взагалі базар видався мені біднуватим. Прослухав і продивився кілька жанрових сценок та й подався зі своїм ситом додому.

Вже будують міст⁶³, але дуже вже заповільнено: день будують, день ні, а день сидять. Моя доця вже освоїлася з житомирським подвір'ям і почуває себе тут досить вільно. Спробую купити плівок і пофотографувати трохи, можна й тобі прислати, гадаю, буде приємно розглядати. Тут, у Житомирі, застав мене й твій лист, якого ти писав ще в квітні.

Особа з кісками⁶⁴ сідає зараз за фортепіано і буде музичити. До речі, те фортепіано Вижака⁶⁵ я згадую часто також, і ті гарні, чудесні замки до нього. До речі, я на ньому не бренькнув ні разу. Дід зробив Ірі біля воріт, де пошта ходить і звідкіля ми носимо воду, гойдалку. Іра досить часто там гойдається, розхитуючи своєю чималою масою стовп, до якого та гойдалка припасована. Особливо кумедно вони катаються зі Славонькою. Віршів Іра зараз не складає, має досить забави і без цього. Каже: часом хочеться, але не візьметься ніяк. Не перейняла б вона від тебе твоєї розкішної інертності. До музики завзяття дуже великого теж нема, але коли їй про це сказали, були сльози і плач. Врешті, все ще в неї попереді, буде видно, що там далі.

На концертах української старовинної музики я, на жаль, не був — їздив у той час по історичній Волині. Розказують, що це були дуже цікаві концерти. Може, коли й повторяться. Виконували там багато чого зі світської старовинної музики та й церковної — все це дуже цікаво. Тільки зараз перед нами трохи відслонюється, яка велика була наша барокова культура. Я теж працюю трохи на її полі (Сковорода і Величко) і відчуваю це дотиково.

Чи читав ти в № 4 «Всесвіту» початок блискучого роману Хемінгуей «За ким сумує дзвін?» (точніше було б назвати «По кому подзвін») — я прочитав цю першу його подачу з великою насолодою. Гадаю, матимеш її й ти.

Мій «П'яний сьогодні», про я кого я писав тобі, втратив уже й цю назву. Можливо, назву цю повістину «Мор», ще подумаю, але зараз вона відклалася вбік, лежить собі.

Життя помаленьку котиться.

Вітає тебе Ніла і всі, хто нині живуть у маленькому домочку на зливі рік Кам'янки й Тетерева.

Тоня збирається до тебе на початку червня.

Viva!

В.

Од. 29.V. – 69 р.

1/VI – 69 р.

№ 53

Здоров, братця!

Ось уже другий тиждень я живу в Житомирі, моя доця переступила за цей час на другий рік свого існування⁶⁶, та й ти ступив у четвертий свій тамтешній рік. Наближається літо, хоч ще воно й не прийшло, і хоч Іра вже закінчила школу; я переклада, по волі свого Величка, трохи катаюся на велосипеді, ще не купаюся, бо холодно, і гуляюся з доцею. Воно почуває себе тут пречудово, освоїлося й прекрасно собі ганяє. Правда, вночі влаштовує нам немалі концерти, і це єдине, що псує моє тут існування. Бо не виспатися – це значить гірше працювати. Твоя половина вибирається десь 2-го, чи що, до тебе, тушить «тушонку» те-се, я вряди-годи ходжу з матір'ю на базар, здоров'я в неї зараз погіршалось, часто крутиться голова й ходити сама вона не може, заходжу часом у книгарні, ходжу у кіно – оце, здається, всі події мого нинішнього буття. В книгарні на Житньому базарі я знайшов цілі поклади своєї другої книги⁶⁷, хай буде мені на резерв, коли треба буде купити, бо що її розкуплять, надії, звісно, мало. В центрі ця книжечка майже розійшлася, стоїть лише одна – хай собі. Я купив був тобі «Музичні новели» Гофмана в перекладі Є. Поповича й нову книжку Дрозда «Маслини» – це книга його повістей. Узагалі в Житомирі лежать такі книги, яких у Києві не дошукаєшся і з вогнем, хоч би й твори Панька Куліша, тут їх повно, а в Києві це великий дефіцит. Лежить навіть Григир Тютюнник, якого в Києві теж швидко розкупили. Є ще в продажі чимало, здається, цікавих перекладів із іноземних мов, але я захопив з собою небагато кишенькових грошей і не купую їх ні тобі, ні собі, хай, може, пізніше.

На Тетереві живе зараз багато незнайомих мені людей, особливо багато незнайомої молоді: можливо, це ті, що повиростали з немовлят мого часу тутешньої гульні або й із тих, які виростали тут вже без мене, я ж бо не живу в Житомирі вже одинадцять

років. Узагалі в місця дитинства приїздить або для спогадів або для примарного одержання спокою. Люди місць дитинства завжди незнайомі й навіть чужі, хай би ти й часто їх навідував. Я колись пробував щось написати про це⁶⁸, але те оповідання, здається, загубилося серед інших, та й чи нова це тема? Написавши кілька розділів своєї нової повістини, про яку я вже згадував тобі кілька разово, я спинився. Одне те, що переді мною раптом відкрився дуже складний творчий пласт, підняти який треба досить великого зусилля, надзвичайно чіткої організації настроїв і часу, чого я не маю і не швидко, певне, матиму, а друге – треба ще почитати джерел. Йтиметься про мор у Львові в 1623 році – це був один із найбільших морів за час існування Львова. Він забрав біля десяти тисяч людей і виніс на землю стільки пристрастей, що в них розібратися важко. Але й варто. На жаль, я не читав «Чуми» Камю і боюся, аби не стати в ті самі площини, в яких стояв Камю, ті невеликі уривки, що були колись у «Всесвіті», загубилися з моєї пам'яті, я зберіг лише враження, що написано це здорово. Однак можна було б зв'язатися з перекладачем цього роману, але мене тут щось стримує – може, краще не знати інших творів на цю тему, може, буде вільніше? Хто зна, однак, це все одно лише прожекти, мене тримає, й міцно, величезна робота з Величком, і для писання свого треба вже шукати вікон. Але я знаю й інше, прийде час, і я відсуну все набік і забуду всі свої зобов'язання, всю свою занятість, усе, що є, і писатиму – це теж має прийти.

Про Величка, як про твір, я дуже високої думки. Це був дуже великий чоловік, при добрих умовах з нього міг би вийти надзвичайний художник. Але тих добрих умов він не мав, він навіть погано знав, що то є повість чи роман і зробив самотужки щось середнє між літописом, історичним трактатом і художнім твором. Урешті, моє уявлення про нього, викладене в відомому тобі «Останньому дневі», не змінюється. Звісно, деталей об'єктивних тут звіряти не приходиться, йдеться про дух.

Віва. BBBBB

Од. 13/VI – 69 р.

Червень 1969 р.

№ 54

Здоров, братця!

Не дуже ситі мої студентські роки дали мені на спогад хворобу печінки, і ось уже з тиждень я, як кажуть у нас у Житомирі,

кринькаю. Тим часом твоя половина поїхала до тебе і зараз уже, напевне, з тобою, та й прийшов лист від тебе. Мені важко сидіти, тому я спорудив собі дуже символічне бюро і працюю тепер стоячи. А працювати треба, бо час у мене строго розбитий на шматки, і на щодень відведена певна робота, яку я повинен будь-що зробити – при перекладі така організація праці необхідна, якщо хочеться щось зробити, тим паче, коли робота ця далеко не легка.

Я все так само сиджу в Житомирі, лиш раз виїздив до Києва подивитися виставу Львівського театру ім. Заньковецької «Сестри Річинські», одержав один дрібненький належний мені гонорарець і гайда з Нілою назад, бо ми разом їздили. Отак хочу тримати з Києвом зв'язок і надалі, виїздитиму лише тоді, коли буде якийсь гонорар, а їх у мене зараз не дуже, відверто кажучи, густо.

Я радий, що тобі сподобалися фотокартки. Тут, у Житомирі, я наклацаю, певне, не одну плівку, на осінь, чи коли пороблю, слатиму тобі ще. Головні об'єкти фотографування, звісно, Іра і Славця – наші діти. Сфотографував я і хату з квітливим бузком і все таке. Треба ще буде пофотографувати будинки, краєвиди тощо⁶⁹. Але на це теж треба час, а в мене його катма. Я ще навіть не вирушав у нашу з тобою улюблену мандрівку на Закам'янку і житомирський Поділ. Через свою печінку мусив відставити на деякий час і свій велосипед.

З оцінкою роману Андріяшика погоджуюся з тобою цілком – це чудовий роман, яких наша література вже давно чекає. Я прочитав його з задоволенням, хоч спершу трохи себе силував.

Вже не пам'ятаю, що то була за передова стаття в «Літ. Укр.» за 6 травня, про яку ти питаєш. Знайти мені цю статтю вже неможливо, але коли там йшлося про журнали, то було таке засідання у Спілці, але я щось про те не дуже поінформований, щось там начальству не сподобалося, у «Вітчизні», певно, те, що рівень її як журналу зріс, а в «Дніпрові», то й не знаю, то такий поганенький журналець, що й не розумію, за віщо такий поганий і лаяти. Принаймні за те, що поганий, у нас, здається, не прийнято лаяти: це вже така місцева літературна позиція, чи вірніше кулуарна літературна традиція. Письменникам, яких вибрали в начальство, щось робити треба, то й роблять собі на втіху і задоволення. Я зараз мало вникаю в ці навкололітературні тонкощі, бо й у Спілку ходжу мало.

Роман «Корсунський кут» тобі пошукаю. Але не думаю, що це хороша книжка, я її колись переглядав, так мені не сподобалося. Однак, як тільки побачу в книгарні, то куплю. З питань культури укр. мови є роботи Коваль, вони вийшли раніше, можу прислати тобі, але це вже з Києва, свої, бо я осилити їх сам щось не зміг.

Зробили вже через річку міст, я ходив кілька разів на той бік річки. Зелень ще молода і соковита, тепло ще не прийшло дорешти, йдуть ледве не щодня дощі і взагалі досить похмуро. Але я люблю оцю молоду зелень пізнього травня. Хоч зараз уже червень, травень ще почуввається.

Оце таке.

Viva.

В.

15/VI – 69 р.

№ 55

Здоров, братця!

Нарешті закінчилися на Україні величезні дощі (принесли вони чимало стихійних бід, особливо на Заході), в Житомирі теж піднялася вода, і міст на той бік геть забило піною, десь по пояс було піни, але далі цього не пішло, і вже зараз вода падає. Твоя половина поїхала з Ірою на село десь на три тижні чи що, я радив їй не брати так надовго Іру, а хай би брала її кілька разів на літо, але на коротші строки, бо це відіб'ється на її музиці, але тут стала **ВЕЛИКА ПРОБЛЕМА**⁷⁰ на лінії вічних змагань, поїздки в село стали своєрідним стимулом до демонстрацій, яких не уникає ні одна, ні друга сторона, отож, не дивлячись на дитячі сльози, збурення почуттів з обох боків було сильне, і я вирішив не мішатися в це діло, хоч, врешті, мені, правду кажучи, жаль Іриних студій, ти це знаєш сам, що тут потрібна щоденна регулярна праця з найменшими перервами, якщо хочеш результатів. Мені довелося прикласти певних зусиль, щоб увести Іру в регулярність таких занять, тобто, щоб вона знала певний час, мінімально годину на день, коли в неї музика, вона вже втяглася в цей ритм, хоч були і сльози і образи, однак тут виникла ця **ВЕЛИКА ПРОБЛЕМА**, і все це завалилося. Загалом на ці педагогічні теми нам треба буде з тобою колись побалакати, в час чергової моєї до тебе візитації, а це буде десь на осінь, бо тут не зовсім гаразд, хоча і страшного нічого немає. Все та ж вічна тема!

Таким чином жителів у хатці на тетерівській околиці поменшало, я все так само перекладаю, інколи виходжу в місто. Оце кілька днів тому їздив у Київ, мав деякі справи, ну і купив деякі книги. Зокрема тобі купив я вірші Лорки з бібліотечки ПСЛ в перекладах Миколи Лукаша, купив «Словник українських псевдонімів», який щойно вийшов. З'явилося й друге видання «Декамерона». Ще в Житомирі купив був тобі «Карасунський кут», якого ти просив, при нагоді він буде посланий тобі.

В Києві з чималим успіхом гастролує Львівський театр ім. Заньковецької. Я подивився дві вистави — «Сестри Річинські» й «Гайдамаки». На відміну від київського театру, цей театр дуже гаряче ставиться до своєї справи, видно, що кожен актор грає від широго серця, і це приємно — немає загальної оспалості у всьому. Я купив собі кілька старих українських перекладів, які збираю, і маю вже певну добірку. Це вже, як прийдеш, то матимеш що подивитися в моїх книгах, за цей час я їх підкупив непогано.

Сьогодні був типовий пляжний день, на річці повно підлітків, дівчат і хлопців, і вже порівнюючи себе з ними, бачиш, як відходиш все далі й далі від цього простенького світу простеньких вражень. Все ті самі точаться докруг маленькі фліртики цих підлітків, я, правда, свого часу це обійшов, але ти добре їх знаєш, вечорами збирається з гітарою тетерівська босота і... як багато вже для мене незнайомих облич сусідів, одне, що багато наїхало, змінилося, а друге — діти, які вирости, для мене незнайомі. Однак все так само проходжується Ціпа й Ціпун, висовує часом на вулицю своє жакке обличчя Беседіна⁷¹, зараз вона постаріла, має на носі лишай і густо заліплює обличчя пудрою; я згадав нашого хлоп'ячого колегу⁷², відомого тобі, її сусіда, який цілував землю й божився, що вона відьма, мабуть, він мав рацію, щось відьомське в ній було, це, здається, трохи відлякувало і женихів від її дочок⁷³.

Ювпаки, вони стали моїми героями в повісті «Гніздо», якої ти не знаєш, цілим виводком ловили сьогодні рибу. Старий працює на бойні, я навіть подумав, як йому підходить працювати на бойні, й приносить звідтіля хробаків, на які виводок його роду ловить верховодки і ельчики, і то в великій кількості. Через греблю йде вода⁷⁴, і я чую знайомий спокійний її шум, він завжди діяв заспокійливо, так само, як і зараз. Вечорами підлітки катаються на велосипедах.

Воїстину, життя не знає спину, — сказав Плужник, який не знав Ювпаків і те, що вони ловлять на хробаків рибу.

Вітає тебе Ніла. Моя доця вже добряче навчилася бігати.

BBBBB

Од. 23/VI — 69 р.

23/VI — 69 р.

№ 56

Здоров, братця!

За цей час, доки ти перебуваєш поза межами свого Житомира, вже пішло в небуття кілька наших родичів. Оце щойно в Києві помер Сергій, наш двоюрідний брат. Батьки вчора раненько поїхали

в Київ, а ми з Нілою й дитиною господарюємо самі. Відкликали з відпустки і твою половину, яка Іру, звичайно, з собою не привезла: щось у неї дуже мало бажання вчити її музиці. Але я мовчу, хоч це мені, відверто кажучи, й неприємно, мусиш це вирішити сам. Смерть нашого родича була несподіванкою, тим більше, що тітка приїздила нещодавно і розвела цілі пристрасті, свярячись із чутками, що в її сина рак. Мені здається чомусь, що цим самим вона пустила їх сама. Але Вічність не питає нас, коли вона збирається зирнути у вічі своїм обранцям, отож, це зайва тема.

Тимчасом я знову їздив до Києва, мав певні там справи, ще до цього купив був тобі в бібліотеці «Зарубіжна новела» новели Андерсена-Нексе в чудовому перекладі О. Сенюк. Це, вже, здається, третя книга цієї гарної серії, збираюся купувати її всю і собі й тобі.

Дійшов уже до половини перекладу першого тому літопису Величка. Робота ця навсправжки приємна, треба буде ще додрукувати сторінок з двадцять і частина її буде зроблена. Після цього я планую зробити антракт на тиждень-другий і щось спробувати писати своє, хоч, правду кажучи, доброю творчою формою похвалитися я зараз не можу. Трохи гнітять погані настрої, які часом складають дуже химерну плутанину, а взагалі, мабуть, я трохи втопився. Цього разу я не можу, як завжди, втекти до Житомира, бо вже є тут, однак перегуляти її потрібно.

Отаке маю нині просте життя: робота, бавлюся з дитинкою, інколи щось почитаю, те-се та й дня нема. З досить непоганою насолодою читаю переклади з Гарсія Лорки. Це Лукашеві переклади, і він тут, як і скрізь, дивовижно віртуозний. Читаю твій томик, мій лишився в Києві. Дехто ці переклади лає⁷⁵, каже, що Лукаш дуже вже відступив від оригіналу і невідомо, чи це Лорка чи, власне, Лукаш. Але як там не є, ця книжечка дуже мило читається і над цими перекладами добре спочиваєш, милуючись грайливими і вишуканими переливами слова, милуючись чудовою багатоплинністю вірша — віддати це може лише справжній майстер. Чим далі, тим більше я починаю кохатися в літературі найвищого гатунку, цю літературу, агей, не дуже любить масовий читач, і часто люблять «порозмишляти», чи потрібна вона така, але мені завжди стає поособливому радісно, коли зустрічаєш щось наддосконале, коли можеш милуватися технікою письма, кожним реченням, а то й словом, коли можеш книгу пересіяти через душу так, щоб на ній залишився теплий слід соняшного променю. Чим вища вишуканість твору, тим глибший і пожаданіший отой слід. Але такої літератури небагато, на жаль, а може, це так і треба, щоб її не було багато, для кого її так багато? Бульварному читачеві потрібна й бульварна

література, факт вельми прозористий, неосвіченому читачеві потрібна неосвічена література, і лише тій невеликій кількості спраглих, яка завжди невелика, потрібні речі спрагли. Чи не мистецтво це для мистецтва? Хто зна, може, й так, а може, й ні, бо завжди ще до тих людей мистецтва, які прагнуть самоцінностей, долучаються ще й невеликий гурт людей сторонніх, випадкових. Це, здається, буває так завжди. Чим вищий загальний культурний рівень народу, тим шар оцих сторонніх серед читача, певне, ширший.

Був дощ, і люди тікали з пляжу. Я завжди любив дивитися, захищений нашою маленькою хатиною, на тих утікачів. Було в тому якесь акмеїстичне, чи що, почуття. Захищений від дощу дивиться на незахищених і відчуває від того затишок.

Родить полуниця, і ми її збираємо. Прекрасна й чиста ця соняшна ягода. Коли розгортаєш листки і бачиш поміж них соковиту червінь, здається, дивиться на тебе своїми очима літо. Це непогане почуття.

Вітає тебе Ніла.

BBBB

Од. 14/VII – 69 р.

Кінець червня 1969 р.

№ 57

Здоров, братця!

Наш двоюрідний брат Сергій, виявляється, помер після операції на шлунку, про це детальніше я писав тобі в минулому листі, до речі, чи одержав ти його і чи взагалі акуратно нині одержуєш листи? Батьки наші, як я звідомляв, їздили в Київ на похорони, разом із ними їздив численний кортеж наших родичів, які доста полюбляють такі видовиська, вони навезли звідти дарованих своєю сестрою всіляких шмат і, певне, були всім тим задоволені, адже випити було що. Простолюддя, здебільшого, ставиться до таких подій легше й простіше, ніж інтелігенція, і це йде, очевидно, від простішого складу їхніх душ. Але як воно не є, такого роду звістки доста неприємні.

Кінчається червень, я вже півтора місяці сиджу в Житомирі, роботи по горло і вона помаленьку робиться. Принаймні половину цьогорішнього перекладу я вже кінчив і вирішив зробити перерву, щоб одне: трохи відійти від тієї роботи і мати на неї надалі свіжшу голову, а друге – закортіло мені трохи пописати – все та ж тема, про яку я не раз уже згадував і яку вже починав писати. Але

той початок довелося відкласти – то початок іншого зовсім твору, і я вже ось кілька днів пишу його наново. Це буде повість, кілька-планова, сторінок так на 180 машинопису, знову середньовіччя⁷⁶, 1623 рік, Львів, тодішній великий мор. Зветься вона так само поки що «МОР». Робота це далеко не легка, тим більше, що ця форма дає мені змогу досить багато висловитися, однак матеріал повинен мати на собі якісь конкретні ознаки часу, а їх треба вивчати. Загалом це для мене – лише абстрактна тема, і я використовую її можливості, як можливості, власне, абстрактної теми. Але часу в мене дуже й дуже обмаль – нині я вже доходжу до того, що починаю писати на повну потужність. Врешті, це річ також відносна, однак мені здається, що з часу тих повістей, які вийшли оце в «Молоді»⁷⁷, я пішов дуже далеко. Про ті повісті навіть незручно мені читати рецензії. А публіка, всупереч моїм сподіванням, зустріла книгу, особливо «Середохрестя», досить тепло. Я маю досить прихильних до мене відгуків, які свідчать, що для тих людей вона читалася непогано. Але це здебільшого чи літератори, чи люди наближені до літератури. «Простой читатель», мабуть, її не читатиме.

Червень цього року холодний, майже ніколи було й купатися, так само мало на річці пляжників. Це мені, звісно, не шкодить, тихіше навколо – краще працювати. Вечорами катаюся на своєму велосипеді, він уже досить слухняний у моїх руках, і я навіть часом відчуваю, що він зживається помаленьку зі мною – своїм господарем, так само як і я з ним. Хочу поїхати кудись далі, принаймні об'їхати наш улюблений маршрут по Закам'янці, на велосипеді це займе менше часу, і поїхати колись до Гуйви⁷⁸. Можна було б проробити цей шлях і пішки. Але часу, кажу, так мало, що на глибші прогулянки я поки що мало зважуюся.

Доця моя розкішно освоїлася в житомирських умовах і досліджує наше подвір'я, як, певне, колись досліджували ми. Щось не ростуть у неї тільки зуби, а так вона досить жвава і чудово горлає та ганяє. Я зробив деякі фотокартки, можу, як зроблю, трохи й тобі прислати.

Накупили Ірі всіляких музичних книжок для її віку. В Житомирі, виявляється, досить непоганий музичний відділ; коли вона стане «грамотною», то зможе ним користуватися. Аби лишень не загасити в ній до того інтересу. Повернувшись, тобі доведеться досить пильно слідкувати за її освітою. Нині ми можемо дати їй непогану освіту і на це треба зважати. Але контролю над нею уже зараз треба, як і за кожною дитиною.

Вітає тебе Ніла

ВВВВ

№ 58

Здоров, братця!

Цьогорічне літо, наповнене постійною, безперервною працею, йде для мене досить швидко. Червень випав прохолодний, але ось кілька днів липня досить соняшні. За вікнами, як звичайно, пляжний гомін; зараз полудень, Іра бренькає на фортепіано свої етюди, дисципліну вправляння в нас з нею знову налагоджено, але оскільки вона пропустила три тижні, то сідає вже грати двічі на день. Треба сказати, що дівчинка вона старатлива і для вправляння її в певне русло треба досить невеликого натиску, але працездатність у неї вельми непогана. Кажуть, десь тут, на Пушкінській, якась старенька дає приватні уроки музики, я оце думаю, чи не послати її на місяць до неї, шкоди це не дало б, однак розмови на цю тему з твоєю половиною трохи, перепрошую, важкуваті, і я поки що зважую... Величко мій просувається повільно, але систематично й несхильно. Я перевалив уже на другу половину роботи і відчуваю, що проробивши цю велетенську студію, стану знавцем старовини. Принаймні оце мені доводилося дивитися один історичний фільм, то я вже оглядав і війська, і церемоніяли майже фаховим оком, гадаю, це знаття мені не пошкодить, скоріше навпаки. В Києві я буваю лише короткочасними наскоками, а зараз, певне, й наскоки ці чинитиму рідше.

Їздив велосипедом на Закам'янку до Подільського мосту, але визначив, що пішки прогулюватися там куди краще – дорога для велосипеда трохи складна. Однак не без задоволення подихав спокійним тамтешнім повітрям, все там було так само незмінно-вистояне, хіба що не було на прив'язі вічних мешканців цих берегів – кіз. Щодо козівництва, то я теж мусив проходити спеціальну студію і тепер трохи в цій галузі знаю – мені потрібно було для повісті «Золота трава». В Житомирі, до речі, до революції було спеціальне товариство козівництва. Як не смішно, а його очолював якийсь Львов.

Мій стіл (у більшій кімнаті) завалений геть увесь книгами й словниками, для мого перекладання їх виявилось потрібно ледве не всі, які є в тебе і які я з собою привіз. В тебе, не без моїх старань, уже досить порядна словникова бібліотечка, принаймні є найосновніші словники, бракує хіба що Кримського⁷⁹, але цей і в мене неповний. Користуюся я навіть українсько-німецьким словником 1943 р. видання. Цей гігантський словничисще дає мені на-

віть такі випадки, які відмовляють усі інші. До речі, оце читав у «Всесвіті» статтю одного угорського перекладача з української мови, так він згадує цей самий словник, і не без пошани. Мені навіть стало приємно, що така книга є в мене (та й у тебе), бо мені трапилося їх аж два в букіністичній книгарні.

Житомирську адресу треба писати вже з деякими змінами: на це було прохання з пошти. До назви міста треба додавати «центр», тобто Житомир-центр, а далі все, як було. Отак, бачиш, наша хатина втрапила до центру.

Все тече.

Вітає тебе Ніла.

ВВВВ

Вкладаю тобі фотокартку діда з моєю доцею, а своєю онуцею.

Од. 15/VII – 69 р.

Листопад 1969 р.

№ 59

Здоров, братця!

Щось довго немає від тебе ніякої звістки, а пройшло вже майже половина липня – після Тониного відвідання тебе листів ми не мали. Я так само сиджу в Житомирі і все ще перекладаю Величка, знову пішли дощі, і річки наші добряче розлилися. Міст уже плаває на воді, а воду несе й несе. Ми з батьком вибиралися кілька разів фаточкою по рибу і трохи, але дуже й дуже небагато, зловили. Я, врешті, люблю оці дошові розливи, цей шум води на річці, і каламутну стихію, яка несе з собою всілякий хлам. Дощ взагалі діє часто збуджуюче, особливо, коли отака стає велика після нього вода. Іра музичить, складає невеличкі музичні етюдики, деякі з них досить приємні, я, правда, в цьому не можу сказати якогось професійного визначення, але коли її це тягне, хай робить, я похвалю її час від часу, це їй потрібно. Взагалі в неї є трохи й марнославності, риса, яка цілком потрібна для людини з творчими даними, але яка часто не дуже приємна в людей без таких даних. Зчаста саме це почуття штовхає людей до чинення якоїсь суспільно-корисної роботи, хоч тут може бути по-всякому. Я маю тут, у Житомирі, кілька досить зручних люльок, працюю, інколи піду прогулятися, гуляю з дитиною і збираю в собі силу до того ривка, до якого я готуюся – все та сама моя повістина, до якої я ніяк не доберу ключів – «Мор». Читаю трохи, наскільки вистачає часу, найсильніше враження справило на мене «По кому подзвін» Хемінгуей – це дуже й дуже непогана книжка.

Хочу з'їздити на кілька день до Києва, там лежить один невеликий гонорарець, і заскучив я за книгарнями. Окрім того, не вистачає мені словників з цього житомирського запасу, Величко виявляється горішком міцненьким.

Відвідав був старого⁸⁰, він прийняв мене, як завжди, з усією величністю своїх сивих років, пан граф зараз десь у Млинищах⁸¹, хочу якось вибратися і до нього, але на це треба відвести більше часу, а його я маю трохи заобмаль.

Все-таки моя бадьора працелюбність часом обривається хвилями не дуже доброго настрою, незвідь від чого. Але дуже часто поймає все ж мене думка про даремність усієї цієї моєї метушні, про марнотність усього, таке в мене, врешті, почуття не переводиться майже ніколи, і я прагну забити його новою хвилею праці. Це непоганий вилікунок, однак ніяк не можеш позбутися почуття, що все це обертання в колах лише те саме, що й обертання нетлі навколо ліхтаря.

Трохи забагато в нас у хаті людей, і майже ніколи не буваєш сам. А коли ідуть дощі, то хата наче звужується і стає мала-мала! Врешті, вона й є така мала, і я бачу, що моя не вельми зграбна постать не завжди у ній уміщається. Часом виникає якесь таке дивне відчуття, що хата все далі й далі маліє, а ти все так само ростеш, як і колись у літа молодші. Я досить погано розрізняю різницю між собою молодим і собою теперішнім, лише дзеркало може повісти мені про те, але дзеркало – це також окремішній світ. Більше залишається з поглядом усередину, а там буває по-всякому. Часом повно, гарно, впевнено, відчувається тоді сила, а часто й порожньо – цілковите «ніщо». Ті мої ранні розмисли над «нічим» зовсім не поблякли в мені, вони такі ж, бо людина навряд чи змінюється сама в собі відтоді, коли вже вона окреслилася, як індивідуальність.

Відчуття порожнечі найбільше відчуваєш, коли кудись поїдеш із дому; я відчув був це особливо під час своєї мандрівки по історичній Волині. Вона закінчилася втечею від себе, я часто думаю, чи не є наше життя отакою втечею від себе. Втечею куди? Хто зна, мабуть, у нікуди. А там починається все спочатку.

Вітає тебе Ніла. Там ми поробили деякі фото, то буду тобі деякі висилати. Вітаю BBBB

Листопад 1969 р.

№ 59-А

Здоров, братця!

Можу повітати тебе на новому місці, хоч будь-яка зміна завжди палиця з двома кінцями. Ми нині одержали твою нову адресу, і я

маю передати Нілі в Київ, щоб пішла на пошту і спитала, як це перевести тобі на нову адресу передплату. Але це може протягти певний час, і ти, певне, преси якийсь час не одержуватимеш. Але це вже побачимо, як воно буде. Я збирався на осінь відвідати тебе, так це треба буде якось тебе розшукувати. Коли це можна писати, то попитай у когось, хто знав би, як до тебе їхати; і опиши мені, з Потьми, звісно. Аби мені не блукати.

Тимчасом я побував знову у Києві, купив кілька тобі й собі цікавих книжок. Це з «Зарубіжної новели» томик Еліо Вітторіні і дуже ошатно видана книжечка «Українські писанки». Отож з серії «Зарубіжна новела» вийшло вже п'ять томиків, всі цікаві і всі я тобі купив. Цього літа йдуть величезні дощі, які принесли навіть деяким місцям на Україні стихійні лиха. Тетерів зараз розлився ледве не так, як весною. Вода знесла міст на той бік, лишилася тільки половина його і понесла майже всі човни човнярської станції, збавивши їм, таким чином, можливість багато кричати в рупори, радіо і взагалі гратися в моряків. Лишилося в них, кажуть, три човни та й ті половили люди, бо вода забрала човни разом із містком, до якого ті були прив'язані. Ряба Катька каже, що бачить зі свого городу із спостережного пункту дірку в греблі і застерігає сусідів, що та дірка шириться щодня. Шум води, однак, від тої греблі великий, бо чути аж до нашої хати. Ряба Катька⁸² запрошувала нашого батька зайти до неї на город чи до каменя і подивитися на ту дірку, батько наш, однак, рішуче відмовився йти дивитися на дірку, будучи за природою своєю недовірливий і маючи щодо цього свої думки й міркування.

В особи Х., називаю так, аби не виголошувати тетерівських таємниць на люди, вкрали з городу сулію самогонки, яку Х., певне, виготовила не для себе. А може, й для себе, хто тут розбере, факт той, що сулію самогонки вкрали, і особа Х.⁸³ Голосно над тим побивалася, посилаючи на голови злодіїв такі прокльони, які не можуть здійснитися, бо ці прокльони надто вже гіперболічні, і для того, щоб здійснити їх, панові Богу треба бути вельми вже безсердечним, яким він, як кажуть, не є, бо його місія милосердна.

Нижче греблі, на Кам'янці, рибаки ловлять рибу. Деякі з них стоять тут цілими днями і коли повертаються додому, обличчя їхне нагадує колір очей тої риби, яку вони половили. Чоловічок з обличчям, ехидний і лисий, але наш ровесник, судячи з його обличчя, зачісав дві з половиною свої волосини на лисину, так що вони мокро в'їлися в ту лисину, і гордо ходить по берегу, виставивши своє дрібне тхорине лице — він ловить саком. «Я, знайш, вчора ходів, так кілограм шесть поймав, шуку два с половиною кілограма, уторую полтора кілограма, а остальний то б'ольшіі». «Во», — по-

казує він, які вони «більшії». Рибалки, однак, на Кам'янці не ловлять риби більшої за їхній указівний палець, залежно, хто який має його на довжину.

Оце таке. Вкладаю тобі фотокартку з житомирського циклу і з серії «Моя дитина на побиті в Житомирі, а всі крутяться навколо неї». Кілька цих фотокарток, тобто з цієї серії, посилятиму тобі поступово.

Вітає тебе Ніла. BBBB

Од. 25/VII – 69 р.

29.VII.69 р.

Добрий день, Валерію!

Отак і літо меншає, страх як швидко. А я все немов би на місці, нікуди не йду. Одне добре, не можу сказати «нікуди не прагну». Прагну, звичайно, хоч інколи в прагнень моїх коротшають крила. Ну, та це звичайне явище.

Ти якось запитував, чи зберігся в мене часопис із оповіданням «Останній день»⁸⁴. Так, є, і я згодом, звичайно, віддам тобі⁸⁵. Часопис не пошарпаний, у палітурці, ще й із моїм екслібрисом. Я тут всі свої книжки оздобив екслібрисом, жаль, що ти його не бачив, виконаний він доволі вдало⁸⁶. Чимало книжок роздарував, але дещо лишилося. Та й як іноді при нагоді не подарувати, коли книжка тут мало не найбільша цінність. Особливо я бережу книгу Єнджеєвича⁸⁷ – це прикраса моєї невеликої тутешньої збірки. Твої три книжечки даю читати, відгуки завжди схвальні. Отак поза роботою і вовтузишся з книжками та часописами, з часописів вилучаю непотрібне, дещо лишаю, потім залишене брошурую⁸⁸, одне слово, людина без забавки не може. А поза тим щось маячить, мріє мені попереду, я навіть не прагну конкретності, досить загального, недарма кажуть: людина живе надією. І що цікаво: в яку б скруту людина не попала, надія, хоч часточку, а залишить себе. І коли навіть, здається, зовсім край – вона ще поруч... і т. д.

Погода в нас поки що непогана, я добре засмаг, от тільки скупатися можна хіба що в лазні. Подовше б стояли такі дні, бо холоду я не полюблюю. А ще ж одна тутешня зима чатує на мене попереду!

Щось усі часто почали хворіти, один я тримаюся, незважаючи на те, що живу гірше. Хотілося б протриматися так до кінця. А вдома, в кращих умовах, гадаю, ніякий чорт мене не вхопить.

Книжки, як я вже колись тобі писав, тут можна одержувати через «Книга-поштою», тому коли щось особливе мене зацікавить, я собі замовлю⁸⁹. До тебе одне прохання. Може, інколи я не зверну

уваги на щось справді вартісне, то ти про такі книги мені нагадуй у листах. Буває ж, що самої назви недостатньо і неясно, варто вписувати книжку чи ні.

Ти скаржишся на перевтому. Можу порадити один засіб. Постійно пий міцний чай.

На все добре.

Привіт Нілі.

А.

Кінець листня 1969 р.

№ 60

Здоров, братця!

Посилаю оце вже другий лист на твою нову адресу, десь, ще не знаючи твоєї зміни, на стару адресу була невдовзі послана книга, яку ти просив, — «Карасунський кут». Чи одержав її? Як нині одержуєш мої листи?

Я так само сиджу в Житомирі, по горло завалений роботою, і встигаю хіба що збігати покупатися. Купив деякі нові цікаві книжечки, зокрема чудове видання (ювілейне) Котляревського, два томики, в другому — життєпис Котляревського, ну, й усі його твори; видано це видання дуже ошатно і зі смаком, головне, невеликим форматом і без отої звісної бундючності, яка так уже набила оскому. Купив томик Еліо Вітторіні, про це, здається, тобі вже писав, і, нарешті, новий роман японця Кобо Абе, який є дуже цікавий майстер прози, десь світового рівня, — «Спалена карта». Житомирська книгарня, яку я нині відвідую, має досить непоганих книжок, і мені приємно озирнути її полиці. Єдине, що неприємно, це зустрічати на тих полицях власні «томи», не знаю чому, але воно так є, хочеться те місце оминати. Експозиція досить стала, лежать такі книги, які в Києві давно розійшлися, маю на увазі гарні книги, та й сміттячка багато, все, як завжди. Маю оце знову з'їздити до Києва, ще один малий гонорарець за статтю, та й відвідати, звісна річ, книгарні київські. Літо вже на схилі. Кінчається липень, зараз стоять теплі, хоч і не гарячі дні, а я маю на собі тягар утоми. Цього літа мені випало добряче попрацювати і це, мабуть, добре. Десь на дні свідомості гніздяться напівневизначні вузли всіляких можливих зав'язок майбутніх моїх писань, але все це в і д к л а д е н о, бо я нині живу в інших сферах, які, треба визнати, досить мене полонили.

А околиця живе своїми малими подіями і має в них теж свою вітху. В нас вилупилися каченята, і моя доця цілковито ними захо

плена. Вона дивилася на них, особливо першого разу, з таким пієтетом, що аж завмерла на місці, забувши на хвилю про свою неугавну непосидючість. Сьогодні качка разом з малими, а минув їм третій день, утекла на річку, примусивши батька добряче помісити багнюку, доки він знайшов їх. А батько ранками їздить на рибу, сьогодні піймав дванадцять окунців і був доста надихнутий цим успіхом. Мене якось унутрішньо тішать його прагнення до самозаглиблень, навіть самовглиблень. Він любить забратися десь у таке місце, де нікого немає і де ніхто його не знайде, й копошитися там годинами. До числа знаменитих надбудов до нашого будинку, що мають велемовну назву «поднавес», приєдналася була якогось року ще одна. Нині там обладнана затишна місцина, а в сусідню надбудову якимось чудом утиснута розкладачка, агей, якраз не фабрична, а та дідівська, що має такі розставлені дерев'яні ноги. Там він любить поспати. Мабуть, оце прагнення малих затишків — одна з вирішальних людських рис, але тут вона подається акмеїстично, по-дитячому, ледве не як гра, і ця наївна її форма мені незвідь чому втішна. Ми їздили сьогодні на той бік річки, бо моста знесло і, звісно, ніхто й не думає його відновлювати, були на тій галявинці біля псищанської стежки⁹⁰, де були розкидані колись лежні солдатські окопи⁹¹. Але це нас усіх чогось утомило, хоч раніше такі мандрівки збадьорували, мабуть, тому, що небо покритося каламутними ріденькими хмарками, надто пах чебрець і деревій, і від того не зникало відчуття духноти. Моя доця після цього вояжу, як найслабший учасник експедиції, захотіла спати і спала, порушивши весь свій режим; біля неї спала її мама, а я, перекладаючи свого Величка, відчув, що клюю носом. Твоє чадо тринькало на фортепіано, але теж без ентузіазму, здавалося, й воно клює носом — це підтвердилося невзабарі голосним її позіхом.

Наші тітки поїхали в Київ на відзнаку сорока днів по своєму племіннику⁹². За людиною, яка зникла, ще довго тягнеться тінь її існування, а потім зникає й вона.

Життя-буття така штука! Вітає тебе Ніла.

ВВВ

Од. 6/VIII — 69 р.

5/VIII — 69 р.

№ 61

Здоров, братця!

Я послав тобі один нумерований лист⁹³ із Києва, куди вклав корінці квітання на ту передплату, яку я для тебе зробив був у

Києві. Мені там сказали, що переадресувати передплату в Києві не можна ніяк, таке робиться лише на місцях. Отож, оскільки все одно зарадити тобі я не можу нічим, я зважився вислати тобі ці корінці, може, що вчиниш корисного з ними сам, адже є якась поштова служба там у тебе. Сповістиш мені, чи одержав той лист, а його послав рекомендованим. Тимчасом, після коротенького сповіщення про зміну адреси, ми не маємо від тебе ніякої іншої звістки, хоч уже четверте серпня. Мати наша знову хворіє, був тут у неї сердечний приступ, наїхало повно лікарів, а ми помаленьку хазяйнуємо. Твоє чадо під керівництвом свого дядя акуратно щодня виграє свої дві години на фортепіано, гадаю, що зможе порадувати свого батька, коли він повернеться, бо це в неї ВИХОДИТЬ. До дисципліни воно вже звикло, і я не можу тут закинути їй нічого. Купив тобі укр. видання Уолта Уїтмена, переклади зроблені, в основному, студентами, молоддю ще більшою, ніж я і ти. Та, врешті, ми вже й не молодь, треба до цього звикати. Переклади вийшли непогані, бо старі мають зчаста більше амбіції, ніж майстерності, а тут все живе, молоде — це, щодо творчості Уїтмена доста прилягає. Принаймні книжка приємна. Ще хочу купити тобі книгу «Шевченко й царська цензура», думав купити її в Житомирі, але тут її нема, вже куплю в час чергової моєї поїздки до Києва. А собі я придбав книгу, на яку позаздрить не один книголюб. На записи звичаїв, забув якого села⁹⁴, Житомирського повіту Левківської волості, зроблені відомим тобі В. Кравченком⁹⁵. Ця книжка має більше сотні сторінок великого формату і видали її в Житомирі у 1920 р. у вид. «Робітник», яке містилося на Гоголівській, 4, певне, в тому скособоченому зверненому будинкові, який тильним боком прилягає до скверика на Михайлівській, на другий поверх там ведуть такі оригінально покручені сходи.

Врешті, може, я й помиляюся, може, це й не той будинок, але коли я здобув цю книжку, то дуже порадив, мені здається — це велика рідкість, крім того житомирського видання. Отак я вже маю дві старі книжечки житомирського видання: збірочку поезій Кониського⁹⁶ й цю. В останні листи я тобі вкладую фотокартки, вкладу й у цей дві, напиши, чи одержуєш їх.

Загруженість моя роботою не менша, я цілком поринув у Величка, нікуди не ходжу останнім часом і нікого не бачу, треба було б з'їздити до пана графа⁹⁷, та ніяк не можу вибратися, тим більше, що строки мене весь час підтискують. Десь незабаром, можливо, пришлю тобі свою нову книжечку⁹⁸, цього разу геть невеличку, хоча ще не знаю, коли вона буде. Книжечка ця буде ближча мені,

ніж дві попередніх, але й тут можна було б зробити краще, бо довелось робити всілякі перестановки⁹⁹.

Проводив я вчора на вокзал Нілу й повертався через парк¹⁰⁰. Був гарний недільний вечір, і на бульварах та в парку було повно людей. Мені на мить здалося, що я отак само, як колись, бігаю сюди: поміряти алеї і подивитися на дівчаток, а вони прибігають для того ж самого. Бо все було абсолютно так само: негарно написані оголошення, старанно випрасувані платтячка, хлопці років по двадцять і... теж, як завжди, — старіючі дівки, які ходять в парі з такими ж дівками, і на обличчях яких написана якась солодка ту-га чекання. Тупуватого трохи, коров'ячого, я б сказав, але значно сумнішого. На гойдалках гойдалися, і не бракувало публіки біля них, очевидно, тих, які спостерігають за протилежною статтю і за їхньою невправністю на цих гойдалках¹⁰¹. Але я швидко перейшов парк, бо все-таки вже відчувається віддаленість від усього того — це, швидше, як спогад¹⁰². Самий лишень спогад, хай і недалекий.

Вітає Ніла. BBB

Од. 11/VIII — 69 р.

15/VIII — 69 р.

№ 62

Здоров, братця!

Цей лист я трохи тобі затримав, бо знову їхдив до Києва, мав там свої справи ділові, закрутився, те-се, а оце знову повернувся до Житомира, де застав твій лист. Дуже зрадив, що ти владнав оту справу з передплатою, бо дуже неприємно було б сидіти без преси, хоч переглянути, а все краще — ми люди вже книжні і цей світ для нас уже доста потрібний. Тимчасом у Києві я бачив свою нову книжечку¹⁰³, десь за місяць буде вона і в продажу. Вийшла вона доста невелика, але яка вже є, однак мені вона найбільше по душі, не знаю навіть чому, може, я не відійшов іще від цього так далеко, як у перших двох. Вони, ці оповіданнячка, мене ще гріють, хоч треба сказати, що вже втрачається мені смак і до них. Купив тобі кілька книжок: «Шевченко і царська цензура», статті і напівспогади Антоненка-Давидовича і «Адміністративно-територіальний поділ Жит. обл.», це вже в Житомирі, оскільки всю літературу про Житомир ти збираєш. А мені впали до рук книги, про які я навіть вже і не мріяв. Це записи В. Кравченка житомирського фольклорного й етнографічного матеріалу. Книжечки, їх три, про одну з них я згадував, цікаві надзвичайно для мене, тим більше, що я

поклав собі обробити якоюсь мірою народні оповіді. Трохи в цьому зроблено, трохи робиться, а трохи робитиметься. Факт той, що поле тут неміряне й незвідане, те, що зробив Гоголь, я не кладу до уваги, бо він робив це все ж більше для «потехи», я ж хочу застосувати до цього всього найновішу літературну техніку, йдучи шляхом більше По¹⁰⁴, ніж Гоголя, хоч зовсім ступати на стежку По я не зважуся, навіть бачачи, що тут можна було б зробити дуже суттєві відкриття. Чому не зважуюся, важко сказати, може, ще мене тримає досить міцно наша власна традиція, а може, боюся за своє перо, чи витримає. Такі сфери, отож, я для себе поки що відкладаю. Величко мій посувається, кінець навіть уже миготить, але ще на добрий місяць роботи є.

Щодо приїзду до тебе. Я планую його собі на вересень, але тут є кілька речей, на які треба зважити мені ще. Одне, як з дитиною. Батько наш почувається не вельми добре, теща моя¹⁰⁵ через тиждень покидає Житомир, мати теж нездужає, отож, хіба Ніла випросить відпустку на свій рахунок, а може, старим трохи покращає, щоб могли за нею подивитися. Друге, хочу з'їздити я в Полтаву¹⁰⁶ на 200-річчя Котляревського. Поки що ця ідея проблематична, і я не впевнений, що поїду, одне слово, зваживши все це і відсунувши на якийсь час Величка, я можу прикидати поїздку десь на 10-12 вересня, а може, й трохи раніше на кілька день. Але поїду я обов'язково. Загалом, кінчивши Величка, чорнеткову роботу, я хочу спочити кілька тижнів, щоб підготувати себе нарешті до писання повісті, над якою, чи радше біля якої, я вже так довго кручуся: «Мор». Зараз пишу мале оповіданнячко на фольклорній основі під заголовком «Перелесник», ідея якого взята із фольклорної збірки Кравченка. Поки ще це лишень зариси, пишу зараз трохи інакше оповідання, більше віддаючи уваги їхній конструкції. Зразок теперішнього мого конструйованого оповідання ти прочитаєш у моїй новій книжці під заголовком «Юнак»¹⁰⁷... Ага, до речі, зустрів я абсолютно випадково нашого сусіда в дитинстві і колегу Серьожку Шевчука¹⁰⁸. Змінився він надзвичайно, але щось таки невлівиме і характерне залишилося таке саме, принаймні, коли він пішов, я згадав його більше, ніж у той час, коли ми розмовляли, мабуть, лишився в ньому той самий його образ. Живе він у своєму омріяному в дитинстві Коростишеві.

Гра свої манюнькі етюди перепише тобі і надішле. В цей лист укладу тобі її фотокартку під назвою «Дама з парасолем».

Вітає Ніла.

Щиро ВВВ

Од. 21/VIII – 69 р.

№ 63

Здоров, братця!

Стекло вже й цьогорічне літо. Я вже докінчую переклад першого тому Величка, що дало мені досить багато в студіях нашої старовини, але й принесло немало втому. Оце мав я недавно таку перевтому, що не міг кілька день нічого взяти до рук. В такому стані зустріло мене і моє тридцятиріччя¹¹⁰, досить кругла дата в житті. Був я в цей день у Києві, де навідали мене кілька близьких товаришів¹¹¹, з якими я випив пару чарок. Жінка купила мені розкішну, здоровенну, на кшталт колишніх панських, люльку, і я маю від того вдовolenня. Звісно, люлька ця має на собі сліди масового виробу, але я вже не такий вишуканий сноб, щоб на це зважати. Завтра маю дописати свій переклад¹¹², ще треба буде друкувати. Очевидно, треба буде заокруглювати свій побит у Житомирі, є на те кілька причин; маємо, як колись ти, проблему в догляді за дитиною, але якось, мабуть, крутитимосся, аби тільки змога працювати і спокій. Спокою я зараз, коли в мене голова дивовижно вповнена всілякими планами, хочеться найбільше. Аби мені ніхто не заважав, і я буду вдоволений. Бо тридцятиріччя своє я зустрів із непоганою працелюбністю, яка, треба сказати, дає змогу в нашому ненадійному ефемерному світі якось жити й хотіти життя. Все це звісна система ілюзій, які вже не раз дурили на цій землі людей, але коли не піддаватися їм, то, мабуть, не залишиться нічого.

Коли я поїду до тебе, поки що сказати напевне не можу, треба тут усе погодити, знаю лишень, що у вересні. Після того на осінь хочу засісти писати романа про українське середньовіччя¹¹³. Загалом українське середньовіччя має в собі досить багато цікавих експозицій, на яких можна було б ладнати абстрактний роман. Абстрактний роман і повість – це те, що нині найбільше мене цікавить. Бо в нас в літературі такого штибу речей майже нема, а світ у цій галузі створив чудові речі, починаючи ще з французьких просвітителів¹¹⁴, і беручи хоча б Франса, та й тепер такий роман дуже у світі розробляється.

В нашій літературі такі романи (повісті) були, бо пробували їх творити передусім у 20-і роки¹¹⁵, але це, здається, не вийшло на широкий ґрунт. Абстрактні драми Лесі Українки лишилися якось осторонь процесу і на них більше дивляться з повагою, як на гору, яку не можна здолати, ніж з любов'ю, яку мають до речей близьких.

Вийшла вже друком моя третя книга «Вечір святої осені». Я бачив сигнальний, оголосив про те «Друг читача», але в продажі книги ще нема. Книга вийшла невеличка, на 166 стор., ввійшло туди, здається, десяток оповідань, а може, одинадцять¹¹⁶, з яких друкувалося лише кілька. Більшість оповідань про відому тобі житомирську околицю. Не знаю, як сприйматимуть цю книгу люди, але мені вона видається непоганою, пішло там, принаймні, кілька моїх улюблених оповідань. Наступний рік уже буде для мене порожній, вдалося мені видати підряд три книги, але поки що буде перерва, звісно, не тому, що нема чого видавати¹¹⁷. Хочеться мені окремо видати книгу історичних своїх речей¹¹⁸, правильніше історично-фольклорних. Є їх у мене аркушів на десять і в голові ще копошиться немало, однак все це набирає трохи несподіваних для загалу форм, і я не знаю, чи буде це сприйнято. А простір це для роботи дуже цікавий, хоч треба дуже багато перемелювати шкаралуші. Житомирські етнографічні матеріали, що оце втрапили мені до рук, дають мені все нові й нові лінії, які можна якось поконструювати. Про це я писав тобі багато вже, і мені хотілося б, щоб ти читав щось із цього. Одне, правда, оповідання («Останній день») ти читав, але більше, здається, й нічого. Колись уже, як приїдеш, то буде нам багато чого переговорити, особливо в мистецьких справах – це те, що ми між собою завжди погоджували.

Дитина моя за літо виросла, здається, схожа вона на Нілу, але й Шевчученя відчувається. Каже вже окремі слова.

Вітає тебе Ніла. ВВВ

Вкладаю тобі музичний твір твоєї доці – пісенька «Конвалії». Інші свої муз. твори вона десь так заховала, що не знайде.

Од. 5/1X – 69 р.

Вересень 1964 р.

№ 64

Здоров, братця!

Ось уже останній тиждень, як я в Житомирі, в суботу маю забирати свої манатки, свою дитину й їхати до Києва, де маю позаходити в редакції й видавництва, а тоді, мабуть, коли все буде добре, майну й до тебе. Останні дні перебування в Житомирі максимально напружені, хочеться зробити якомога більше, принаймні подобивати хоч які кінці в своїй роботі. Я вже додрукував перший том Величка і написав у серпні одне оповіданнячко «Перелесник» до серії моїх історико-фольклорних творів. Мотив цього оповіда-

ння взяв із волинських записів Кравченка, про які тобі вже писав у попередніх листах. Загалом там для мене є що брати, аби лишень змога працювати й час. Пірнувши у хаші історії, при тому так докладно, як це я зробив, я вплив з них по-своєму збагачений, принаймні із тим відчуттям, яке визначається простим: «Це треба!» Нині переді мною досить великі плани, я хочу вже замахнутися на речі значніші, аби лише моя на те сила. Надмір напружене життя трохи з'їдає мене фізично, часто з'являються втоми, але то — всередині, зовні я квітливий, розкішний, як то кажуть. Маю гарні люльки, хотів би тобі їх показати, але то колись і побачиш, мені оце Ніла купила зовсім розкішну, але, здається, писав про те. Хотів з'їздити ще до пана графа, але не вийде, напевне, — дитину треба глядіти й та ж робота, робота, я вже зовсім пропадаю в цій роботі, то якесь вічне, смоктливе, але солодке прокляття. Прочитав оце сповіщення про вихід на Україні нового журналу «Філософська думка». Зацікавило мене надзвичайно одне: там публікуватиметься філософська спадщина нашого середньовіччя. А це мені для моїх студій і писань середньовіччя потрібно, як вода. Вже вийшов перший номер того журналу, але я скрізь його тут, у Житомирі, питав — і не чули про нього, та й не буде він, здається, тут у продажу. Доведеться шукати його у Києві — там якийсь філософський курс, читаний у Києво-Могилянській академії¹¹⁹.

З великою насолодою оце прочитав роман Кобо Абе «Спалена карта», який видала «Молодь», дуже цікавий роман, це щось із тої сфери, у якій зараз починаю шукати і я. Виявляється, тут люди вже працюють і, певне, давно. Тобі його купив.

Здоров'я батька неважне, він ходить сам не свій, осінь для нього — вже давно найнеприємніша пора. Але поки що тримається, в лікарню не кладуть, зараз, виявляється, не так просто лягти в лікарню, особливо старому чоловікові. Ходить до нього сестра й дає уколи. Він, однак, марить річкою і все намагається втекти туди на немале невдоволення матері. Прийшла наша тітка Марія і викопала картоплю, вона як завжди — благодійник, але їй, здається, крім батьків, ніхто з сестер і не допомагає. Зустрічав якось нашого двоюрідного брата Мітьку, чи б пак «Діму». Карикатура на людину. Дитину свою він віддав у 25 школу¹²⁰, риса суттєва для пізнання характеру людини.

Літо, тимчасом, закінчилося, теплі дні відійшли, і хоч ще не холодно, але осінь уже якось незримо відчувається. На річці порожньо, хіба що завзяті рибалки сидять на річці чи киснуть у ній. Рекорд їм усім ставлять Ювпаки, а відомий тобі Борка¹²¹, що колись невдало залицявся до старшої Беседіної, теж серед них. Він кисне

у воді досить довго й ловить тільки плотички. Кукса¹²², однак, на річці не з'являється. Моста вже розібрали, бо змило його було наполовину, і від цього простір навколо нашої хати поменшав, принаймні постійний перехід через річку був чимось постійним і для нас. Іра пішла в школу, вже другий день, віршики вона не складає, але я вирішив зробити експеримент і примусити зробити її це. Результат був майже прекрасний. Два віршики на задану, правда, тему, тобто на певний заголовок, вийшли дуже й дуже непогані. Може, її варто поки що примушувати? Хто зна, тут треба й не перегнути. Не знаю! Докладаю їх тобі на окремому листку. А поки що до зустрічі; як це тебе буде мені шукати?¹²³

Віва! ВВВВ

[ДОДАТОК ДО ЛИСТА № 64 НА ОКРЕМОМУ ЛИСТКУ]

ЖОВТА КВІТКА

*Жовта квітка, яка виросла
Між кручених паничів
На одній із моїх грядок.
Її листя, як небо,
А сама квітка, як сонце.¹²⁴*

ЦВІРКУН

*Сидить цвіркун на травичці,
Цвір, цвір, цвір!
Цвіркоче тільки в вечір.
Цвір, цвір, цвір!
І скаче, наче жабка,
Скік, скік, скік.
З листочка в нього шапка,
Скік, скік, скік.*

Ці «шедеври» твоє чадо створило не без мого примусу 29 серпня 1969 року.

2/X - 69 р.

№ 64-А

А здоров, братця!

Оце вже минув і тиждень, як я відвідав тебе. Добиратися назад уже не було мені проблеми, Це було якось трохи легше. Виїхав автобусом, потрапив майже відразу в Потьмі на поїзд, а звідти, без

затримки в Москві, бо приїхав на ніч туди, виїхав і на Київ. Оце відбув ще одну поїздку в Житомир, це треба було детально оповісти батькам і твоїй половині про свою візиту, а оце вчора пізно ввечері вернувся додому і відразу ж занурився в роботу, якої маю дай Боже! Ми їздили з батьком по рибу на Тетерів, зловили кілька щук на превелике його задоволення та й іншої риби, я покатав на човні Іру та й по всій моїй поїздки.

Тимчасом прийшла була завернена від тебе моя книга¹²⁵, що я послав її тобі в дарунок. Написано там було, що ти відмовився її прийняти, що звучить вельми нелогічно й незрозуміло, тим більше, що указ про заборону бандеролей, здається, ще не вступив у силу. Я вирішив знову її тобі послати, а ти, по змозі, попередь тих, хто відає поштою, що ти не відмовляєшся від цього мого послання. Одночасно вклав тобі й книгу Антонича, якого ти в мене дуже просив. Там і справді цікаво простежити, як у сучасний вірш проходить народна фольклорна фантастика – проблематика вельми цікава, особливо коли зважити, що Антонич лемко, і ця гілка нашого народу, а відтак і його фольклор, для нас мало знайомий; я, зокрема, щось не пригадую якихось збірок тамтешнього фольклору, хоч, може, вони й були. А горці завжди мають дуже багатий духовний світ, цей світ там сплетений демонологічними, фантастичними уявленнями, що навіть важко буває віднайти межу між реальністю й нереальним. Десь у таких межах зрозумілий стає і сюрреалізм.

Я тимчасом дочитав спогади Смолича, купив їх і тобі, досить багато мають цікавого фактажу. Є там дещо й нецікаве, мляво написане, але в основному книга читається з великим інтересом. Я відвіз цю книгу в Житомир, і коли ти хочеш її мати там у себе, то можеш написати. Хоч уже незабаром бандеролей годі буде посылати, врешті, почитаєш колись.

В Києві зараз дні чехословацької культури, але в моїх умовах немає змоги навіть ходити в кіно, я й ніде не буваю, ні на виставках, ні в театрі, а приїхав словацький національний театр. Врешті, коли є малі діти, доводиться жертвувати багато чим. Крім цього, є ще в Києві якісь художні виставки, але й туди не сягають мої руки. Добре ще, що перегорнеш книгу. Однак така зайнятість має й своє хороше, скаржитися мені не хочеться.

Надходить осінь, куші в Житомирі по той бік річки вже починають жовтіти, тут усе-таки осінь приходить пізніше, ніж у тебе. Бо там уже жовтого було дуже багато, я їхав на автобусі і не міг не відзначити своєї краси тих лісів, вони низькорослі, начебто молоді, але осінь вправляється в них густо, своєю вільотною на-

вальністю, своєю неперехідністю. Те, що ці ліси мішані, дає їм свою неповторність, хоч вони й різняться від наших лісів, які ми звикли бачити, і через те, що бачили ми їх у дитинстві, любити їх.

Твоя доця змайструвала кілька білих віршів, в яких проглядає її художнє бачення світу. Випишу їх тобі в один рядок: «Хата, яка стоїть у білому світі, земля, як чоловік, хата, як голова, а вікна, як очі». Пишу з пам'яті, вони мають бути записані в Житомирі, тому за документальність не відповідаю. І другий. «В небі хмара, схожа на чоловіка, який сміється, летить літак, і хмара хоче його зловити, але він летить мимо, і чоловік все так само сміється». Оце щось таке.

Вітає Ніла.

ВВВ

Од. 8/Х – 69 р.

7/Х – 69 р.

№ 65

Здоров, братця!

Ось уже й жовтень. Тимчасом я закінчив, нарешті, передрук свого Величка і на якийсь час зважився відпочити, передихнути від нього, а тоді вже братися до вичитки, звірки, те-се. Маю ще деяку роботу, нудьгувати ніколи. Я вдруге був надіслав тобі свою книгу, додавши й Антонича, якого ти дуже просив, а оце кілька день послав нову книжку Дрозда «Білий кінь Шептало» – це, здається, в нього непогана книжка, хоч є там всяке. Книжка з автографом. Вже зробив тобі передплату. Вчислю тобі, що саме тобі передплачено, щоб ти знав, що маєш отримувати. Газети: «Літературна Україна» і «Друг читача», журнали: «Україна», «Нові книги УРСР», «Вітчизна», «Дніпро», «Жовтень», «Прапор», «Мовознавство», «Народна творчість та етнографія», щорічник «Наука й культура», журнал «Наука й суспільство», «На екранах України», «Образотворче мистецтво», «Пам'ятники України», «Радянське літературознавство», «Ранок», «Український театр», «Філософська думка» та «Український історичний журнал». Забув я виписати ще «Всесвіт» і це зроблю трохи пізніше, бо зараз у мене не вельми густо грошей.

Моя нова книжка вже надійшла в продаж, і я можу дивитися, як вона валяється на прилавках. Послав примірничок і батькам, хай помилуються, це їм приємно.

Зараз дуже втомлений, навіть і перевтоми трохи є: багато минулого місяця працював. Хотілося б трохи розвіятися, може, й поїхати кудись, побачу ще. Через цю мою утому пишу короткий тобі й цей лист, я стільки сидів за машинкою, що оце кляцати нема сили.

Вітає тебе Ніла. Моє дитя чудово ганяє, каже вже немало слів. Слово «дядя» засвоїла вельми твердо.

ВВВ

Од. 15/X – 69 р.

15/X – 69 р.

№ 66

Здоров, братця!

Мав оце потребу побачити для свого писання про середньовіччя якесь стародавнє місто. Звісно, найкраще для цього дивитися Львів, я викроїв собі пару день і майнув туди, де полазив по тамтешніх підворітнях¹²⁶, по тих знаменитих вуличках, і мав від того превелике задоволення та враження. Двори там, особливо в будинках XVI – XVII століття, дивовижні, часом кількаскладові, з неймовірними закапелками, дивними викрутами сходів – знаю, що таке дивитися любиш і ти; в тому й справді є багато специфічного, цікавого. Але повернувшись назад до Києва, я раптом відчув утому, яка накопичувалася в мені довго, й зараз навряд чи зможу щось робити. Прийшов оце лист із Житомира, батько все ще хворіє, але в лікарню не ліг, хоче перебути приступ вдома, тут же стоїть чудова золота осінь, тепло, ясно, гарно. Але немає часу навіть погуляти, хоч восени я здебільшого буваю бездіяльний: дитина теж забірає немало часу, однак мати вдома таке створіннячко дуже мило.

Купив тобі книгу Хемінгуея «По кому б'є дзвін». Моя книжка, (до речі, чи одержав ти її цього разу?) вже з'явилася в книгарнях. У Львові, як мені сказали, вона була розкуплена за кілька день, а тут теж поки що не залежується, хоч це тільки перші партії, які здебільшого розкупувються непогано. Ще прийде той час, коли доведеться скуповувати власні книжки самому. Тому-то я не поспішаю купувати їх для себе, встигну, крім того, я замовив їх у книгарні письменників «велику купу». Мені цікаво буде почути про цю книгу твою думку, притому якомога детальнішу. Бо, по-моєму, вона вийшла більш-менш непогано.

Голова в мене зараз порожня і наче ватяна. Важко навіть перебирати клавіші – заняття не таке вже важке. Мабуть, кину все й піду десь погуляю, до того ж, іще не зробив собі передплати, а це

потрібно. «Друг читача» вже сповістив про вихід книги «Вибраного» Драй-Хмари, в продажу, правда, ще не було. Це буде цікава книга.

Моя дитина здобуває все нові й нові слова для свого лексикону. Має їх немало, хоча й найпотрібніші. Зараз йде освоєння слів на «б». «Баця — як і Іра колись — собаця», «бася — ковбаса», «бака — бабка», але «кака — і кака, і макака», Макака — це книжковий герой. Книжки називає образно, одна книга — мама, інша — баба, ще інша — гагага, чи дядя, інколи вимагає повторювати якусь казочку доти, доки самому не запоморочиться в голові. Крім того, їм логічного зв'язку в сповіді, як я помітив, не завжди потрібно. Цікаво все-таки спостерігати, як людинка росте. А людинка балується, брикає, кусається, лазить куди треба й не треба, ганяє, видивляється в дзеркалі, повзає по підлозі, витворює язиком всілякі звуки, тягає книжки, на щастя не дорослі, а свої, тощо.

Оце таке. Вітає тебе Ніла. ВВВВ

Од. 21/Х — 69 р.

21. X. 69 р.

Добрий день, Валерію!

Від того часу, як ми бачилися, мав три твоїх листи. Останній прийшов сьогодні.

Перш за все, про бандеролі. Одержав усі, тобто дві: в одній була твоя книжка¹²⁷ й Антонич, у другій — книжка Дрозда.

За книжку твою вже брався і дещо встиг прочитати, але один мій приятель перехопив, отже, доведеться зачекати, поки він дочитає. Про враження напишу пізніше, коли ознайомлюся з усіма новелами.

На побаченні я згадував про один словник, яким і ти зацікавився. Ось його назва: Бова В. И. и Доломино Н. П. Краткий русско-украинский словарь полиграфических и издательских терминов. — Київ, 1969. — 144 стор., тираж 3.500. — Ц. 46 коп. Думаю, де-небудь на неї натрапиш. За передплату хочу щиро подякувати, як і за всі книжки, які ти мені купуєш. Але ти не багач, отже, варто дещо з тої купівлі перекласти на мою дружину, інформуючи її, що саме треба.

У нас панує похмура, не дуже холодна осінь. Лісовий багрянець жухне, повітря вологе; до зими все ближче, і дні марнуються без жалю. Вільного часу небагато. Нині прийшов з роботи після п'ятої, поки повечеряв, покурив — уже шоста година. Чотири години вільного часу. І це непогано, коли б не втома. Останнім часом

відчувається якась млявість, певне, бракує вітамінів. Правда, засів за новелку. Дається вона мені нелегко, але справа посувається. Не знаю, вдасться чи ні, але то, мабуть, і не важливо. Головне, життя урізноманітилось.

Прочитав «Спалену карту» Кобо Абе. Мав од того велике задоволення. Порівнював український переклад з російським («Иностранной» літератури). Є деякі розходження, не знаю, хто з перекладачів краще знає японську мову, але мені здалося: щоб найпевніше осягнути всі тонкощі тексту, треба прочитати обидва переклади.

Кілька днів тому прийшов лист од Іри. В короткому тексті вона подала вичерпну інформацію: про те, як вчиться, про школу, про кошения, погоду, музику й т. д. Я вже написав їй відповідь. Усі її записочки й малюнки я зберігаю. До речі, останній раз теж був малюнок: кошения перед мисочкою, на якій написано: «Молоко».

Уже дев'ята вечора. Зараз починаю трохи в ліжку Антонича. Шукатиму відгуку на свій настрій. А завтра знову день, і мовчазний побурілий ліс, чужий і нецікавий, і вся земля тутешня така ж. Зовсім не хочеться широко щось оглядати, якісь хатки за парканом, імлісте небо, але погляд сягає лиш поблизу.

Передавай вітання дружині й тещі.

А.

27/X - 69 р.

№ 67

Здоров, братця!

Дуже радий, що ти нарешті порушив свою творчу мовчанку (одержав оце від тебе листа, батьки не мали від тебе звістки біля двох місяців), бо що не кажи, а писання — це таке діло, яке вимагає систематичної праці і безперервного поступування. Я оце приглядався до тих колись непоганих письменників, які в силу умов змушені були робити перерви, часом десятилітні, в своїй творчості; вони або лишалися на своєму колишньому рівні (це в кращому випадку), або ж втрачали професійну виучку, особливо різко помітно це у Гжицького¹²⁸. Саме тому, кажу, я радий, що ти нарешті зрушив зі своєї мертвої точки і почав трохи працювати. Звісно, на це потрібні великі запаси енергії, але якоюсь мірою в малих формах працювати можна і в твоїх умовах.

Радий також, що одержав ти книги від мене. Можеш проробити цікаві студії над книжкою Антонича, про це я тобі писав уже,

про міру народних фантастичних мотивів у його поезії. В цьому ракурсі проглянути його вірші вельми цікаво. А на мою книжку своє враження опиши детально, мені це цікаво, тим більше, що ця книжка мені поки що найбільше подобається. Матимеш змогу побачити наших тетерівських, таких тобі знайомих, типів, вона майже вся про нашу околицю, хоч, звісно, не без певних зміщень. А словника поліграфічних термінів я не зустрічав. Треба буде подивитися в спеціальних технічних відділах, для тебе, звичайно, цей словник необхідний. Тільки ж тираж його вельми невеликий.

Був оце в Житомирі на батьковий день народження¹²⁹. Старий почуває себе неважно, дуже схуд і змучився від такої довгої хвороби. Заходив у передплатний магазин, взяв тобі (вже за гроші твоєї половини) т. 6 «Історії укр. мистецтва», т. 10 Нечуя-Левицького, це його статті, том надзвичайно цікавий, також обидві книги тт. 4 «Історії укр. літератури». Твоя жінка теж каже, що я забагато купую тобі книжок, але вона пропонує вихід простіший: не купувати. Зараз у мене, правда, таке становище, що я й справді вже змушений буду обмежити книгокупівлю і тобі, й собі. Матимеш деякі пропуски, але це вже невеликий час, і ти зможеш надолужити це сам пізніше. До речі, можу скласти тобі приємну новину: до тому історичних пісень Антоновича й Драгоманова я дістав зошит другого тому, отож це видання в тебе буде повністю. Дуже цінне, навіть унікальне видання. До речі, тут є один книголюб, який дуже розшукує т. 6 Куліша, який є в тебе. По-моєму, в нього можна було б здерти щось дуже цінне за той том, хоч і цей том надзвичайно цінний. Але не буду за тебе вирішувати таких справ, щоб не продешевити.

В передплатних книгарнях оголошено передплату на 2-х томів М. Драгоманова. Я дав доручення твоїй половині передплатити його, але поки що в Житомирі передплата на це не відкрилася.

Оце таке.

Вітає тебе Ніла.

ВВВВ

Од. 31/X – 69 р.

III/XI – 69 р.

№ 68

Здоров, братця!

Маю нині багато клопоту. Батько все ще хворіє, а в лікарню не хочуть його брати (бо старий, дивна філософія, але так воно й є), отож хочу потурбуватися, щоб його покласти десь тут, у Києві. Але

справа це далеко не легка, а при моїй практичній енергії, то зовсім зле: чим далі, тим важче мені стає займатися практичними справами. Однак робиш це не для себе, тож відвідую всілякі установи, щось говорю, те-се... Це в той час, коли я міцно засів був за свій «Мор», про якого я тобі вже писав — середньовічна повість, і, виклавшись дорешти, закінчив її. Повість вийшла невелика за розміром. Може, сторінок на 120, але виклався тут я сильно, бо написана вийшла вона доста густо. Поки що я ще теплий від цієї роботи, голова моя знову поринула в хвилі перевтоми, цей стан у мене чогось частішає, і я, мабуть, не зможу написати тобі довшого й цікавішого листа.

Вийшов тимчасом Драй-Хмара, купив тобі томик. Книга досить цікава, яка вкладається в ту серію: Плужник, Зеров, Антонич, хоч він і поступається всім їм силою поетичного вислову. Але читати її приємно.

Цей рік я мало друкуюся в періодиці¹³⁰, власне, не друкуюся. Зате багатий на переклади. Переклали мене цього року на російську («Батюшка»), білоруську («Від порога»), естонську («Леви»), польську («Проти вікон»), грузинську («Мій батько надумав садити сад»). Знати про це, звичайно, приємно.

Працював я багато. Гірше те, що починаєш уже відчувати потребу у відпочинкові.

Але бувай! Вітає тебе Ніла.

ВВВ

Од. 17/XI — 69 р.

20/XI — 69 р.

№ 69

Здоров, братця!

З'їздив оце знову в Житомир, трохи спочив, а нині засів передрюкувати свою нову повістину, про яку тобі вже писав — «Мор». Мати поки що в мене, батько вже в лікарні¹³¹, там йому непогано, й чувається він значно краще, бо вдома він все худнув, худнув, і зарадити щось не можна було. Щороку йому відлежати в лікарні треба. В Житомирі все тече в тих вічних тонах, які досить добре знайомі й тобі. Дуже, правда, важливою деталькою того життя є лавка, яка розташована близько від нашої хати, куди збирається вся околиця, і яка є, відповідно, центром усього тамтешнього життя. Стоять біля лавки довго, часом не так купують, як розмовляють. У книгарні бачив свою нову книгу, купив пару собі, бо тут, у Києві, вже нема. Там її купувати, звичайно, нікому. Іра послала

була в мій побит у Житомирі тобі листа. Зараз вона на музику ходить у 14-ту школу, бо в 32-й щось розвалилося це діло, якась і вчителька недоладна, й дітей нема. Твоя половина порається біля хазяйства, оскільки хазяїв, тобто батьків наших, нема. Дні стояли дуже теплі, і я лазив по горбах, що завжди любив. Зараз в моїх мандрівках, як обов'язковий хвостик, приймає участь твоє чадо. Воно ці мандрівки любить також.

Осінь цього року взагалі довга й тепла. Холоду, власне, ще й не було. Моя голова зайнята своїми писаннями, роботи, як завжди, маю дочорта, навіть читати багато ніколи. Прочитав оце з великим задоволенням новий роман Андріяшика «Полтва». Раджу прочитати його й тобі, здається, я передплачував тобі «Прапор», це в 8, 9 номерах. Взагалі його цьогорічні виступи (два романи) – чи не найкраще, що з'явилося в літературі в останній рік, та й чи тільки рік? Видав нову книгу й Дрозд, я її тобі вислав. Є там ряд цікавих оповідань, хоч книга й нерівна.

Показував я нашій матері ті збірники народної творчості, які записані були В. Кравченком по Волині. Вона багато чого з того, що є там, знає, чула в дитинстві. Ми ж уже не знаємо з того нічого. Велике діло зробив чоловік, записавши це. Пісні, правда, тут без нот, самі тексти, певне, вже й мотиви позабувалися. А волинський фольклор дуже своєрідний, очевидно, ця етнічна область, як і всі, має тут свою, специфіку. Я почав збирати фольклорні збірники і маю в тому немалу приємність. Той символічний, фантастичний світ, який там проступає, дуже може на цікаві речі наштовхнути. Принаймні, матеріал цей дає цікавий поштовх фантазії. Виявляється, що не тільки Гоголь і Стороженко обробляли цей матеріал. Мені здається, найцікавіше робив це Квітка-Основ'яненко, але ці його оповідання зіпсуті моралізаторством, повчанням. Часом він дуже вже точно тримається канви розповіді і сходить до звичайного переказництва. Хотів би я, щоб ти прочитав цю мою історико-фольклорну книжку¹³². Але це вже буде, певне, пізніше, бо колись я тобі пробував послати якийсь машинопис, але безрезультатно.

Твоя жінка скучає за твоїми листами, давно не мала їх. В тому конверті, що прийшов до мене, був тільки лист заадресований мені.

Батько, певне, напише тобі з лікарні сам і докладніше звідомить про свої тамтешні справи.

Доця моя вже говорить багато слів, але все на свій лад: цю мову чужий не втне.

Вітає тебе Ніла.

ВВВ

Од. 25/XI – 69 р.

Добрий день, Валерій!

Мабуть, крім зауважень до твоєї книжки, нічого іншого в цьому листі не напишу. Чи відчуття застигли, чи не хочеться в них колупатися. Сказати на словах легше, аніж перекладати ту ж думку на папір. Іринога листа, про якого ти згадуєш, одержав того ж дня, що й твого. І радий був од того дуже. Є новина: книжок у бандеролях посилати не можна зовсім. Хто хоче звідси якихось книжок, може купити через книготорг.

Отже, про «Вечір святої осені». Книжка, звичайно, свідчить про поступ у твоїй творчості, отже, виправдала доцільність її випуску. Свіжість тем, часто цікаве їх вирішення. Правда, у кількох місцях ледь щось проглядає від професіоналізму (у гіршому розумінні цього слова). Але загалом видно, що тобі не доводиться за браком тем звертатися, наприклад, до осточортілого босоногого дитинства (*тут і далі підкреслення автора – упор.*), як то доводиться, скажімо, Гуцалові чи вже й Дрозду (див. його останню книжку). Мову можу тільки похвалити, але, гадаю, що саме такою мовою мусить володіти кожен літератор. Але до похвали мушу додати ложку дьогтю. Правда, я зауважив, як то кажуть, блохи, але без них було б ліпше. На стор. 49 замерз, але ж із тексту виходить, що герой живий, отже він тільки змерз. Стор. 47 – «до пори до часу» – чується мені тут (не знаю, чи справедливо) до пори, до времени. Стор. 50: Далекі далі – тавтологія (так, здається?) – це, безперечно, ознака поспіху. Стор. 7: чебирає, треба чеберяє. Стор. 32: потреби були наглі. «Нагло» – значить, «зненацька», а за змістом треба було вжити слово нагальні. Стор. 60 – молочний пар. Я, пам'ятаю, колись уже тобі зауважував, що по-українському буде не пар, а пара (жіночого роду). Слово пар у нашій мові вживається в сільськогосподарській термінології: зорати поле на пар. Стор. 65: парчевим покривалом. Очевидно, «парчовим», так само, як не коричневий, а коричньовий (див. словник). Стор. 76: поплівся. Здається, треба поплентався. Стор. 89: він відразу. У таких випадках ліпше вжити: він одразу. Там же: старий був не в дусі. Чи не калька? Стор. 90: з прищуром. Щуритися чи мружитися? Стор. 87: є тут йому в вічі і йому у вічі. Як же краще? Стор. 99: той же пар. Тут не дотямиш, про що ж ідеться: про пар чи про пару. Ну і т. д.

Найліпші твори: «Вечір святої осені» і «Відлунок». Сюди ж додаю «10 км мовчання» і, з застереженням, «Дім». Чом із застереженням? Відчутно поспіх, неповну стилістичну вивершеність, так

само, як і в доброму оповіданні «Хміль» — оповідання не вистоялося, чи б то пак — не вилежалось. В оповіданні «Дім», наприклад, слово відчув у різних видозмінах мандрує мало не кожною сторінкою. Проглянь: стор. 88, 89, 90 — 94, 97, 99 — 101, 102, 106, 108. «Гармашиха» — смішно, але хотілося б, щоб було трохи тонше. Етюд «Леви» — думається, вдале закінчення знайшлося випадково, хоч оповідання добре. Єдине невдале оповідання в книжці, на мою думку, — «Юнак». Нарочитість явна, навіть епіграф не допомагає. Та ж хіба, певною мірою, і в «Батюшці». Дається знаки твоє спрощене ставлення до релігії.

Про заголовки. Коли заголовки «10 км. мовчання», «Дорога від батька», «Вечір святої осені», «Гармашиха», «Батюшка», «Леви» — добрі, то цього не скажеш про такі, як «Спалах», «Хміль» (певною мірою), «Відлунок»¹³³. Правда, знаю, що вина тут не завжди твоя.

Основне ж, наголошую, самотність авторової оповіді. Читачеві розкривається світ, про який він ще ніде не мав змоги прочитати. Упродовж цієї збірки проходить ненав'язливе розуміння всяких людських доль, виразно звучить світла гуманістична тенденція. Це теж основне.

Гратуюю! (як казали колись галичани).

До Житомира в другій половині листопада написав листа (батькам і Тоні). Твоє повідомлення, що батькові легше, заспокоїло мене. Бо всілякі звістки про домашні недуги непокоять.

Вітання Нілі.

А.

6/XII — 69 р.

№ 70

Здоров, братця!

Закрутився був з усілякими справами: передруковував свою нову середньовічну повість, крім того, батько був у лікарні, те-се. Нарешті старого нашого виписали. Його тут поставили на ноги значно швидше, ніж робили це в Житомирі; коли там треба було відлежати місяць-півтора, то тут він був лише два тижні. Рентген у нього виразки цього разу не знайшов, взагалі цього року йому хворіється трохи легше. Батьки вже виїхали в Житомир, а я знову лишився у своїх звичних обертах. Повістина моя зайняла 109 сторінок машинопису, знамірюювся я на більше, але щось великих писань не могу я писати. На 100 сторінках викладаєш стільки, скільки звичайно викладають на значно більшій площі, Заг-ому¹³⁴, певне,

стачило б того на 1000 сторінок. Не знаю іще, що там вийшло, бо, як завжди, після передруку втратив здатність свіжо її сприймати, дам почитати колегам, те-се, а потім уже кудись слатиму чи носитиму. Зі своїх середньовічних речей надрукувати мені вдалося вельми мало, але на те ще є час, всі вони здебільшого свіжі. Деякі я й відкидаю, як оповідання «Полиновий квіт», звісне тобі, друковане в «Україні»¹³⁵, бо там все-таки відчутна й оперетковість, якої, врешті, я є великий ворог.

Оце кілька днів тому був вечір Косинки в Спілці. Я пішов, бо шаную цього письменника. Але дивна нудота була там, інтелектуальний рівень вечора був дуже низький. Як полізли на сцену зі «спогадами» ющенки, новицькі, масенки¹³⁶, всіяка графоманія, як почали вони замість спогадів, яких не мають, читати свої довжелезні вірші, мені аж млосно стало. Шумило¹³⁷ прочитав препогану довжелезну доповідь, на кінці театральню сплакнув; люди сиділи і слухали це все і якимось поступово вимивалися з зали. Потім пішли співи з танцями, а коли заревів зі сцени хор пенсіонерів, я не витримав й також покинув уже наполовину порожній зал. Це тим більше боляче, що письменник, кажу, був вельми симпатичний.

Взагалі нинішні умови життя змушують мене більше сидіти вдома, дитинка вимагає багато уваги, та й змінюємося ми з Нілою, їй достається більше, мені — менше. Не ходимо ні на які концерти, ні в театр, хіба що вряди-годи вискочиш до кіно. Але на це я й не скаржуся, мені так непогано, крім того, робота, якої в мене завжди багато, годинами тримає мене біля столу. Теперішнє життя мене вдовольняє, аби тільки сила і змога, як кажуть.

На свою нову книгу відгуків ще не маю, хоч кілька людей вказували вже емоції свої, здебільшого стримані. Здається, від мене вже чекають більшого, ніж я даю. Але й дати це не така проста річ. Крім того, публіка має завжди дуже суб'єктивні вимоги і, як я визначив, найкраще на них не зважати.

Давно не було від тебе листів, батькам то взагалі давно, крім карточки Іри вони вже кілька місяців нічого не мають. Певне, знову якісь люди, котрим нудно живеться на світі, жарти правлять¹³⁸.

Книжок я зараз купую менше, та й не так багато є чого купувати. Виявляється, було досить цікаве видання Книгоспілки творів Коцюбинського. Оце мені втрапив один том, то я з задоволенням прочитав статті, які вміщені там. Величезна ерудиція, культура мови, висока стилістична вправність; нинішні вчені дуже багато згубили в своїй майстерності викладу. Читаєш якісь наукові книжки, то й видно, як тяжко чоловікові повертати словами, як він ганяється за ними і ледве-ледве зліплює, як піщані пиріжки. Але

Бог з ними. Досить цікава книга вийшла в А. Макарова «Різноманіття тенденцій». Це одна з кращих книг з критики, бо критики здебільшого не вчитаєш. Але тираж її 2 тис., і в книгарнях я її не бачив, мені подарував лише автор. Так що тобі я її й не купив.

Вітає тебе Ніла.

ВВВ

Од. 12/ХІІ – 69 р.

13/ХІІ – 69 р.

№ 71

Здоров, братця!

Одержав твого листа, де ти викладаєш своє враження про мою нову книгу¹³⁸. Знати це мені вельми цікаво, бо все таки «праця рук своїх». Зауваження твої мені теж цікаві. Звісно, від мовних ляпсусів мені ще встерегтися важко, тим більше, що твір починає дуже швидко набридати й до нього не ставишся по-свіжому, а тільки так, знаючи те своє враження, з яким його писав. Гадаю, що зауваження твої слушні. Мене тільки здивувало, чому тобі не сподобалося оповідання «Юнак». По-моєму, твори такого стибу тобі подобалися. Це, звісно, не реалістичне оповідання на протывагу іншим, надрукованим у цій книзі, і чи надуманість може стати завадою художньому творові? Хіба По чи Кафка не є надумані? Головне, певне, не в самій надуманості, як такій, а в тому, що цим твором автор каже. Епіграф там поставлений не так для роз'яснення, як для санкта сімпліцітас¹³⁹, в оповіданні ж я хотів передати ту велику абстрактну тугу за відчуттям невідворотності. Отой символічний розстріл, антенна юрба, радіо-повітря – це своєрідні символи, які не так тяжко розшифрувати; врешті, чи не розшифрує всього порожнеча майдану, коли за кілька хвилин перед цим вона кишіла людьми. Цим оповіданням я шукав способу коротким оповіданням сказати якісь великі думки про світ, вони мають, може, й не так домислюватися, як провідчуватися. Тут немає реалістичної достовірності й шукання точної предметної деталі, бо це тут і не потрібне. Головне – суть його, зачіпка. Звісно, оповідання це випадає з загального тону книжки, але саме тому я поставив його останнім – мої подальші пошуки йдуть десь у цьому ключі. Хотів би, щоб ти прочитав це оповідання ще раз і уважніше. «Гармашиха» й «Батюшка» – це два шматочки з більшого циклічного твору «Вулиця», про який ти маєш знати, бо писався він ще, коли пас білих ведмедів¹⁴⁰, яких і в очі не бачив. Вирвані з контексту,

вони набагато програють, з цим цілком погоджуюся. Мене більше лають за «Спалах», це в мене — «Проти вікон»¹⁴¹. Воно гарно написано, але порожненьке. Може бути також.

«Відлунок» — це «Каліцькі»¹⁴², але мені сказали, що «Каліцькі» від слова «калічити», і я, здивувавшись, мусив змінити назву. Ніколи мені це в голову не приходило, бо Каліцькі — це Каліцькі¹⁴³, яких і ти, і я добре знаємо, чи, вірніше, знали. Але кат з ним. «Хміль» — назва мені дана¹⁴⁴, але вона відбиває смисл оповідання, і я з нею цілком погодився.

Знову сиджу за столом, нахильці, як кажуть, вичитую свого Величка, бо треба вже здавати в видавництво. Роботи достобіса, але це добре.

Батьки твого листа одержали і заспокоїлися. Все-таки краще було б, щоб з твоєї вини загайок з листами не було, хоч тобі «й нічого писати». Не забувай, що вони вже старі і потребують до себе уваги, яку ми з тобою все-таки повинні їм виказувати. Але це тобі, певне, зрозуміло й без мене.

Коли зможеш виписувати книжки через «книгу-поштою», то це знімає всю проблему: гадаю, робитимеш це в такий спосіб і не будеш відірваний від загального культурного процесу. Тим більше, що я змушений зараз різко скоротити купівлю книжок і собі, й тобі. Ти матимеш бібліографічні сповіщення з тих видань, які тобі передплачено, і через них замовлятимеш собі, що захочеш.

Трохи прохворів — зима страшенно неприємний для мене час. Я б залюбки жив би в цілковитому літі, але треба витримувати й зиму. Після моїх заполярських вакацій простуди в мене дуже часті і вже, як старий, мушу стерегтися, щоб не було продуву, те-се, хоч це й противно й трохи смішно.

Тільки-но прийшла моя дитина з гулів — вона впісялась. На ній четверо чи п'ятеро штанів і всі катастрофічно мокрі. Так перервалося її гуляння, а зараз вона уперто лізе до машинки, щоб робити «цюк-цюк», і я кінчаю листа.

Вітає тебе Ніла.

ВВВВ

25/XII — 69 р.

№ 72

Здоров, братця!

Непомітно докінчується вже й цей рік. Колись малим я думав, який це далекий час — 1970 рік, а він уже й тут. Звісно, в п'ятиде-

сятих роках він ледве-ледве мрів. Вчора стояв на морозі в черзі за ялинкою, зима вдарила цього року круто, а ввечері прибирали на превелику втіху дитини. Воно розчервонілося, носило цяцьки і... жодної з них не розбило. Потім засвітили гірлянди, і їй те вельми сподобалося: сприймає воно це вже свідомо. Радше, може, більш свідомо.

Тож хочу привітати тебе з Новим роком, хай тобі в це свято загадається старий наш Житомир і рідні твої. До речі, в Житомирі я найбільше люблю зустрічати новий рік.

Настрої в мене зараз якісь приглушені, дається взнаки загальна втома, цього року я працював таки багато. А може, це й не втома, а просто – зима, яку я нині сприймаю без великого захоплення. Поринати в хвилі холоду для мене мало приємного, тим більше, що доця моя більше сидить вдома, і я не можу працювати на таку потугу, на яку звик. Водночас тягне кудись поїхати, хоч взимку це робити годі. Тут, в своєму мішку, віч на віч зі своїми книгами, проживаю день за днем, вростаючись у цей світ – стін та книг і своїх ілюзій, які стали в мене, агей, фахові. Люди на вулицях біжать швидко, розтулюючи роти, мороз клеїть ніздрі, в магазинах черги, повітря наче розріджене, але це відчуття завжди виникає в морози. Я часом вискакуюю пробігтися по книгарнях, дуже рідко забіжу до котрогось зі знайомих, перекинувшись кількома словами, часом вискочиш до кіно, якщо є що дивитися, і знову – мішок, відвічний процес «надумувань», може, це нікому й не потрібно, але чи не це тримає мене в будні, який чим далі, тим більшою нагнітою кладеться на плечі.

Позавчора ходив у Спілку, щоб порозважатися; було якесь обговорення прози. Інтелектуальна убогість була така величезна, що це помітило навіть спілчанське начальство, авторитетно з дурною пикою проголосивши кілька прописних істин і включившись у загальний тим самим ритм. Але цікаво було мені дивитися на людей: одні розмовляють поміж себе, інші солодко подрімують, ще інші пробують слухати, шмаркаються, кашляють, чхають, в повітрі стоїть ледве чутний запах слини і відхаркувань, звісно, інтелігентних, адже вершки суспільства, те-се. Надворі тріщить мороз, і коли весь цей люд розбігається від Спілки, їхні ноги тріщать, наче вони всі на ходулях, і пара клубочиться над головою, наче це біжать по білих тротуарах якісь смішні двоногі паротяги.

Сиджу над Величком, треба здавати на передрук, бо вже тиснуть на мене терміни. До речі, в 1970 році має бути триста років від народження Величка, здається, цю дату відзначатимуть. Дай Боже, бо цікавий то був чоловік. Мені вже навіть замовили не-

велику статейку¹⁴⁵, яку написав я з задоволенням. А взагалі статей пишу зараз дуже мало, і ніколи і не дуже хочеться. Однак треба буде знову братися за них, хоч би для підробітку. Нічого не зробиш.

На Новий рік вип'ю за тебе чарку, хай тобі згадається!

Річник «Природа»¹⁴⁶ надрукував «Атіллу й Сірого». Це вже шоста публікація цього оповідання, яке набридло мені вже неімовірно. До речі, вийшла книжечка Ю. Ковалю, і уяви собі, дуже непогана книжечка. Нарешті він якось починає, як то кажуть, «вбиватися в пір'ячко». Деякі оповідання вже зовсім добрі. Чи читав ти в «Прапорі» новий роман Андріяшика. Коли ні, то раджу обов'язково прочитати, він вартий того.

Вітає тебе Ніла.

ВВВВ

Од. 4/1 – 70 р.

КОМЕНТАР ДО ЛИСТІВ 1969 РОКУ

---

1. З нового року брат почав нумерувати свої листи наново, але назагал чинив це не завжди.

2. Книга «Сад пісень». — К., 1968 р.

2-а. Великий ледар П. — Петро Дідович.

3. «Місія» — вперше надруковано в ж. «Жовтень», № 4, 1988 р., по тому ввійшло до книги «В череві апокаліптичного звіра». — К., 1995 р.

4. Наш родич Мітька — наш дядько в перших Дмитро Шевчук. Вийшовши на пенсію, приходив на Тетерів, де мав улюбленого каменя біля води, на якому сидів, лежав, ловив рибу.

5. Актор Бойко — виконував характерні ролі, був малий зростом, улюбленець житомирської публіки.

6. Зайчикувати — те зайчикування в театр описано в моїй повісті «Тепла осінь».

7. Васильченко Степан — відомий письменник-класик, твори якого ми з братом дуже любили.

8. Передмова мала назву «Туга за казкою», тут я викладав основні бачення романтиками умовних форм художнього зображення.

9. Панас — О. Заливаха.

10. Ні, краще розповім колись — натяк на постійне стеження за в'язнями з боку адміністрації — А. Ш.

11. Побачився мені знову Житомир — задум втілено в повісті «Золота трава».

12. Свого Сквороду. — див. прим. 2.

13. У перекладі Підмогильного — це одне з видань 20-х років у перекладі згаданого автора, колекцію книжок якого я збирав.

14. Андрій Ніковський — український критик, літературознавець, журналіст, політичний діяч часу Визвольних змагань 1917 — 1921 рр. Був засуджений у процесі СБУ.

15. Дістав одну книгу — «Весь Юго-Западный край», ще до революційного видання. Ця книга вельми мені придалася для написання повісті «Золота трава».

16. Був старий борделек — його описав у повісті «Яма» О. Купрін.

17. Іван Шевчук — наш рідний дід по-батькові, працював ліхтарником у Житомирі.

18. Його брат – Олексій Шевчук, працював у тюрмі наглядачем.
19. Скоріше, мабуть, повісті – такі повісті «Золота трава».
20. Повари і Латки – сусідські родини в Житомирі.
21. Новий роман Андріяшика – «Додому нема вороття».
22. Покинув старі лайки – в романі «Люди зі страху» (1966) були випадки супроти національно-свідомого українства.
23. Моє оповіданнячко «Батюшка» – було надруковано в перекладі Н. Дангулової.
24. Мого «Атіллу» переклали на білоруську мову – оповідання «Атілла та Сірій», у збірнику «Матчын салодкі хлеб», – Мінськ, 1968 р.
25. Обридло мені – оповідання полюбили перекладачі, воно було перекладено на цілий ряд мов.
26. Пізнати не міг – наш дід Іван Шевчук помер 1920 року від тифу.
27. А чи Опанович – Апанович Олена – український історик.
28. Пам'ятаєш «ваш доч Аганя» – див. прим. 205 Коментаря до листів 1966 – 1967 років.
29. В моїй ямі – я тоді жив на Бульварі Шевченка, № 1 у флігелі, звідусіль оточеному стінами.
30. Перекласти їх на сучасне місто – ідея втілена не була, цикл було написано («Голос трави» в романі «Дім на горі»), але на історичному тлі.
31. Фільм Левчука – «Помилка Оноре де Бальзака» за повістю Н. Рибака. Левчук Тимофій – офіційний і бездарний кінорежисер, скоріше російський як український.
32. Тут брат не має рації: в їдальні, яка описувалася, властиво українських страв не було, а здебільшого перерахунок.
33. Перекладачем книжки А. де Сент-Екзюпері був Анатоль Перепада.
34. Наприкінці цього листа цензор закреслив ім'я якогось мого табірної товариша, який позичив у мене для прочитання книжку Сквороди – це вже межує із цензорською сваволею – А. Ш. Додам до цього: ім'я я спробував відчитати. Найпевніше це був Панас (Заливаха).
35. Часто доводиться бути гідом для приїжджих – йдеться, в основному, про звільнених із концтабору, яких немало гостило в мене під час переїзду додому.
36. Пан граф – Євген Концевич.
37. Виїхати на віллу – очевидно, в с. Млиниці неподалік Житомира, своє рідне село.
38. Велосипед куплю – купив, у Житомирі.

39. Князь Острозький – я мав намір написати про цього князя повість. Їздив для того в Острог, але не написав.

40. Ціпа й Ціпун – наші житомирські сусіди, прізвище їхнього не пам'ятаю, але жінку звали Ціпа (це була єврейська родина), через що її чоловіка охрестили Ціпуном. Описані в повісті «Пух».

41. Іванов-плодотворний – наш сусід у Житомирі, батько багатодітної родини.

42. Дочки Мальованки і Павлюківки – райони Житомира неподалік Тетерівської околиці.

43. Стаська з дочкою – материна племінниця.

44. Тьотя Лена – моя хрещена мати Олена Дігтюк.

45. Купленої за мішок картоплі – цю ситуацію із сусідом Миколою брат описав в оповіданні «Мішок картоплі».

46. Тут перелічені українські історики та літературознавці, які писали про Острог.

47. Треба признатися, що я, готуючись писати повість про К. Острозького, тему перестудіював, не залишивши собі тих таїн, які художник розгадує через художнє наїття; отже, міг написати наукову роботу, а не художній твір.

48. Анна-Алоїза була фанатична римо-католичка, перехрестила навіть кістки рідного батька Олександра, який уже давно помер і залишився до кончини православним.

49. Маю зробити за два з половиною роки – робота розтяглася на десятиліття через зміну політичного клімату; літопис вийшов у двох томах у Києві щойно 1991 року, до перекладу я зробив близько 3 400 коментарних приміток.

50. До Тетерева – тобто до Тетерівської околиці в Житомирі.

51. Добре знайомий нам чоловік – Борис Тен.

52. Сусік – мій однокласник Олександр Кульчицький, з яким я товаришував у школі, ми його прозивали Сусіком. Жив на Павлюківці, за якийсь час після тієї зустрічі помер.

53. «Дагестан, Дагестан» – «Мій Дагестан».

54. Верстка нової книжечки – «Вечір святої осені», то була моя остання книжка перед десятирічною перервою, коли мене в Україні не видавали.

55. Женився один наш знайомий – Святослав Максимчук, актор театру ім. М. Заньковецької у Львові, мій близький приятель.

56. «П'яний сьогодні» – оповідання не було написане, хоч згодом задум переріс у повість «Мор» (друкована щойно в 1989 р.).

57. Тимченковий – відомого мовознавця та перекладача Євгена Тимченка.

58. Нитка Остап — український перекладач, його переклади виходили в час Визвольних змагань 1917 — 1921 років, справжнє прізвище: Євген Касьяненко.

59. Ніліні знайомі по Тбілісі — Неоніла Біличенко вчилася через обмін студентами у Тбіліському університеті. Йдеться тут про Нію Абесадзе, її викладачку грузинської мови.

60. Охоронець того... добра — наш батько.

61. Фото під назвою «Жду ответа...» — братової дружини Антоніни.

62. Це була чергова ідеологічна накачка: «Дніпро» опублікував роман Р. Андріяшика «Додому нема вороття», а «Вітчизна» оповідання Я. Ступака «Гординя».

63. Вже будують міст — щороку біля нашої хати в той час зводився дерев'яний міст через р. Тетерів — на той бік, не заселений, де був пляж.

64. Особа з кісками — братова дочка Ірена.

65. Фортепіано Вижака — Вижак Сергій Юхимович був директор школи № 32, в школі було фортепіано, яке директор замикав на важкого висячого замка, щоб діти не бренькали і не зіпсували.

66. Доця переступила на другий рік — Мирослава, народилася 30 травня.

67. Своєї другої книги — «Набережна, 12».

68. Спробував написати про це — в оповіданні «Дим іде рівно», що потім улилось у маленьку повість «Не зійди із поїзда».

69. Йдеться про старі будинки в Житомирі чи особливі, пам'ятні для мене краєвиди, я це зробив і маю такого альбома.

70. Тут стала ВЕЛИКА ПРОБЛЕМА — конфлікт між матір'ю та братовою щодо поїздок Ірени в село — чисто жіноче змагання.

71. Беседіна — близька наша сусідка в Житомирі.

72. Наш хлопчачий колега — однофамілець Сергій Шевчук, жив в одному будинку з Беседіною, мій однокласник, згодом виїхав до Коростишева.

73. Від її дочок — Ніни та Валі, з якими я по-сусідському товаришував.

74. Через греблю йде вода — кам'яна мурована гребля перетинала р. Кам'янку трохи вище гирла, навпроти нашої хати. При більших дощах чи повені вода переливалася через греблю з характерним шумом.

75. Дехто ці переклади лає — передусім діаспорний поет Юрій Тарнавський, написав статтю, що друкувалася у «Сучасності», з різкою критикою Лукашевих перекладів.

76. Знову Середньовіччя – це вже було не Середньовіччя, а Бароко.

77. Повістей, які вийшли в «Молоді» – «Набережна, 12» і «Середохрестя».

78. І поїхати до Гуйви – Гуйва – права притока р. Тетерева, впадає в нього біля Корбутівки в Житомирі.

79. Бракує хіба що Кримського – російсько-українського словника, що вийшов у 6-и томах у 20-ті роки.

80. Відвідав був старого – Бориса Тена.

81. Пан граф зараз десь у Млинищах – це була спроба Євгена Концевича повернутися в село, де він народився; згодом од цього він відмовився.

82. Ряба Катька – сусідка в Житомирі.

83. Особа Х. – т. зв. Хапуниха. Так прозивали наші батьки одну з дуже моторних сусідок, яка й самогонку гнала, і тримала різного звіра на шкурки та м'ясо, була голосиста – описана в моєму романі «Дзигар одвічний» (К., 1990).

84. Тобто «Дукля», № 6 за 1967 рік. Я цього журналу зі своєю публікацією не мав.

85. Після звільнення брат виконав цю свою обіцянку.

86. Екслібриса виготовив О. Заливаха. Згодом при звільненні наглядачі повиривали його з книжок, чудом залишився один екземпляр, його зображення є на книзі А. Шевчука «Чорний човен неволі».

87. Йдеться про польське видання роману Є. Єнжеєвича «Ночі українські, або Родовід генія»; ця книжка була кимось мені надіслана до табору – А. Ш. Брат уже забув, що цю книжку надіслав я; про це, до речі, згадується в моїх листах.

88. Цих зброшурованих книжок брат вивіз з концтабору цілу паку.

89. Здається, це перший натяк, що бандеролі можуть заборонити присилати. Згодом так воно й сталося.

90. Псищанська стежка – стежка, що вела до с. Псищі, вже тоді ця назва була замінена на «Зарічани», але всі навкола називали те приміське село старою назвою.

91. Лежні солдатські окопи – тобто ледь прокопані, для лежання. В цих місцях у 1943 році точилися важкі бої і таких окопів було багато.

92. По своєму племіннику – Сергію Рудикову, сину тітки Ольги.

93. Ненумерований лист – не зберігся, але не був вилучений, про що віститься далі.

94. Забув якого села – Забріддя.

95. Кравченко Василь – український письменник та етнограф, жив у Житомирі, в час Визвольних змагань видав тут три томики етнографічних матеріалів, здебільшого з Житомирщини.

96. Кониський Олександр (1836 – 1900) – український письменник-класик, літературознавець, громадський діяч. Збірка поезій житомирського друку звалася «Порвані струни».

97. З'їздити до пана графа – до Є. Концевича в с. Млинищі.

98. Свою нову книжечку – «Вечір святої осені».

99. Довелося робити всілякі перестановки – цю книгу доскіпливо пересіяв головний редактор видавництва «Радянський письменник» Д. Міщенко, отож із поданого великого рукопису видано вичавки. Редактором книги був О. Мусієнко.

100. Через парк – парк у Житомирі, як і вулиця Михайлівська, був звичаєво санкціонованим місцем, де знайомилася поміж себе молодь обох статей.

101. З їхньою невправністю на цих гойдалках – тобто, коли вітер грався з подолами дівочих суконь та спідниць.

102. Це швидше як спогад – в цьому парку ми з братом немало гуляли у звичний для молоді спосіб.

103. Бачив свою нову книжечку – «Вечір святої осені».

104. По – Едгар По, американський письменник. Його творчість я полюбив через українські переклади, здійснені М. Йогансеном та Б. Ткаченком у 20-ті роки. Свої ж фольклорні твори я писав як Антигоголя.

105. Теща моя – Біличенко Тетяна Андріївна.

106. Хочу з'їздити в Полтаву – не їздив.

107. «Юнак» братові не сподобався. Метод конструкції замість сюжету походить з барокової поетики, яку я тоді активно засвоював.

108. Серьожка Шевчук – див. прим. 72.

109. Маленькі етюди – музичні фантазії, які братова дочка Ірена записувала нотно.

110. Моє тридцятиліття – 20 серпня 1969 року.

111. Кілька близьких товаришів – очевидно, І. Жиленко з В. Дроздом та Є. Гуцалом.

112. Маю дописати свій переклад – йдеться про переклад 1-го тому літопису С. Величка.

113. Українське середньовіччя – я тоді поширював на Середньовіччя й епоху Бароко. В цьому певний сенс є, але назагал – це неправильно.

114. Французьких просвітителів – йдеться про філософські повісті Вольтера. Власне, під «абстрактним романом» чи повістю я розумів філософський роман та повість.

115. Пробували їх творити передусім у 20-ті роки – йдеться про В. Підмогильного, М. Хвильового, М. Йогансена.

116. Десяток оповідань, а може, одинадцять – такі одинадцять.

117. Не тому, що нема чого видавати – натяк на реакцію, що насувалася. Перерва у виданні моїх книжок протяглася до 1979 р., власне, 1980 р., бо «Крик півня на світанку» вийшла на початку 1980 р.

118. Книга історичних речей – «Дорога», була знята з виробництва у видавництві «Молодь».

119. У № 1 «Філософської думки» за 1969 р. була стаття М. Роговича про М. Козачинського і книжка друга з його «Логіки».

120. 25 школа – російська школа на тодішній Комсомольській вулиці, вважалася найпрестижнішою в Житомирі.

121. Відомий тобі Борка – сусід-ровесник у Житомирі, росіянин, залицявся до Ніни Беседіної. Див. прим. 73.

122. Кукса – прізвисько сусіда в Житомирі, нашого ровесника Шурки Піденка.

123. Як це тебе буде мені шукати – брата тоді перевели з Явасу в Лісний.

124. Вірш з виразною національною символікою, але не треба гадати, що дитина вжила її свідомо.

125. Завернена від тебе моя книга – «Вечір святої осені». На той час готувалася заборона слати в'язням книжковій бандеролі, і цербери почали виконувати її передчасно.

126. Полазив по тамтешніх підворітнях – поїздка до Львова мені була потрібна для написання повісті «Мор», дія якої мала відбуватись у Львові під час чуми 1623 року. Гідом тоді мені став Роман Іваничук, який показав справді дивовижні старовинні двори та закутки міста.

127. Це вже я вдруге послав свою книжку «Вечір святої осені» братові. Цього разу вона пройшла.

128. Гжицький Володимир – український письменник старшого віку, почав друкуватися ще в 20-х роках. Від 1932 по 1958 року був репресований.

129. Батьковий день народження – 22 жовтня.

130. Цей рік я мало друкуюсь у періодиці – але з десяток публікацій ще було, хоча частина за межами України; в Україні ж лишень чотири публікації.

131. Батько вже в лікарні – в лікарні вчених у Києві, яка обслуговувала й письменників, – туди я його влаштував через поліклініку Літфонду.

132. Брат цього мого нового скерування не сприйняв (а воно сформувалося саме в ті роки, коли він був у концтаборі), зокрема

й роману «Дім на горі», який у другій частині складається з фольклорно-історичної фантастики. Він залишився назавжди прихильником неореалізму і умовні форми зображення в літературі заперечував.

133. Назви, які брат вважає в моїй книжці за невдалі — не мої, їх вигадав і змінив редактор О. Мусієнко.

134. Заг-ому — Павлу Загребельному, що був у той час найплodючішим письменником.

135. «Полиновий квіт» було надруковано в «Україні», № 12, 1967 р. Згодом увійшло у «Вибрані твори». — К., 1989 р.

136. Ющенки, новицькі, масенки — Ющенко Олекса, Новицький Олекса, Масенко Терень — тодішні старші письменники офіційного напрямку, в своєму середовищі ми звали їх класиками графоманії.

137. Шумило Микита — український радянський письменник старшого покоління, ліберал у приватних розмовах і цілком офіційний публічно.

138. Жарти правлять — тобто вилучають незаконно листи без будь-яких звідомлень і пояснень причин.

138. Враження про мою нову книгу — Див. братовий лист від 2. XII. 1969 р.

139. Як для санкта сімпліцітас — для святої простоти, тобто як відвідний маневр.

140. Коли я пас білих ведмедів — тобто був у війську в Заполяр'ї.

141. Це в мене «Проти вікон» — назву змінив редактор О. Мусієнко.

142. «Відлунок» — це «Каліцькі» — назву також змінив редактор.

143. Каліцькі — це Каліцькі — тобто прототипами героїв оповідання були люди з тим-таки прізвиськом, жили на Закам'янці.

144. «Хміль» — назва мені дана — так само змінена редактором, в мене було «Молитва», але молитися тоді не дозволяли.

145. Мені вже навіть замовили невеличку статейку — «Передвічний голос». 300 літ Величка. — журнал «Україна», № 6, 1970 р.

146. Річник «Природа» — властиво «Природа і людина», щорічник. — К., 1969 р.

РІК ЧЕТВЕРТИЙ

(1970 р.)

3/1 - 70 р.

№ 73

Здоров, братця!

Оце пишу тобі першого листа в новому році. На дворі тріщить мороз, якого в нас нечасто побачиш, і тяжко навіть висунути носа надвір. І це вже так з місяць, зима впала якась дуже люта. З Житомира тимчасом сповістили, що батько наш знову тяжко хворий, забрали його в лікарню: все те саме, рвота, не може їсти. Цього року його хвороба тягнеться дуже вже довго, я гадав, що після лікарні йому покращає, але без дуже гострого стану не обійшлося: раніше його колотило, а зараз уже й усе інше.

Маю трохи тяжкі настрої, робота не йде в руки, здебільшого гайную час, вже, може, з тиждень. Для мене такі перерви останнім часом є великими, але їх треба теж перейти, бо власне, і спочинок, мабуть, потрібен. Якихось книжкових новинок не маю, бо й не ходив у книгарні вже якийсь час, хіба що здобув собі той том П. Куліша, що його маєш і ти¹. Дещо з нього прочитав і виявив там безліч цікавого, як на мене теперішнього. Вийшло нове видання М. Куліша, але нічого нового в ньому не надрукували, хоч є ряд його п'єс ще не друківаних.

Зима все-таки пора неприємна, мені вже зараз хочеться тепла, хочеться поїхати в... Кременець. Я писав тобі, що був там минулого року, був мало, кілька днів, але, виявилось, поїздка туди відклалася в моїй душі дуже глибоко. Це дивне місто в одну вулицю, накопичене бароковими спорудами, повне дуже цікавих невеличких будиночків, між двох височезних гір, зі своїми малими містечковими кінотеатрами, з людом волинського типу, з містечковими гуляками, з ліцеєм, колись знаменитим, — все це відгукується в мені, і я хотів би туди повернутися колись ще раз. Ми з тобою любили ці мандрівки по містечках, треба буде, коли закінчиться твоє довге відрадження, знову почати отако їздити.

Мене найбільше вабить Волинь і Поділля, там можна знайти для душі щось таке, що дасть їй змогу бути спокійнішою. Так тяжко в наше складне життя витримувати цей спокій душі.

Мариться мені в голові ще кілька середньовічних речей², які хотів би написати. Трохи боязко приходиться до них упритул, бо для цього потрібно буде вичавити з себе знову все, на що здатен; це вичавлювання хоч і солодкий, але болісний процес – після закінченої роботи з'являється відчуття порожнечі і невпевненість, відчуття, яке, здається, ніколи не покине мене, хоч весь час я намагався від нього «чесно» звільнитися.

Цього року має бути 300-річчя з народження мого далекого духовного пращура Самійла Величка. Кажуть, що його досить широко відзначатимуть, хоч це «досить широко» ще абстрактне поняття. Принаймні, напевне, з'являться ювілейні статті. І вже це добре. Мені вже навіть були замовили щось написати про нього. Дивний і дивовижний то був чоловік. Є ще один закоханий у нього, це історик Дзира³, колись він навіть дослідження публікував з цього приводу. А крім того, я сумніваюся, чи набереться серед нашої культурної публіки з п'ять чоловік, які літопис Величковий читали.

Вкладаю тобі до цього листа кілька фотокарток. Їх роблено давніше, радше, давніше фотографовано, але надрукувати зміг їх тільки нині. Іра тут сфотографована на 1 вересня (це, що у формі), інші – літні фото. Гадаю, будуть вони тобі приємні. Дитина моя вже говорить багато слів, навіть шматки речень, взагалі, вона виявляє всі ознаки шевчуківського роду: буйна вдома й надмірно ввічлива та мовчазна на людях, легка до збуджень, любить поплакати й пореготати. Вже зараз по-своєму пробує жартувати. Крім того, уперта, але це ознака радше національна, бо й Ніла теж не без цієї риси, та й багато хто.

Вітання усім, що знають мене, з Новим роком.

Вітає тебе Ніла.

ВВВ

Од. 10/1 – 70 р.

Фотокарток чотири.

9/1 – 70 р.

№ 74

Здоров, братця!

Телефонувала вчора мати. Батькове здоров'я трохи покращало, принаймні припинилися рвоти, він іще, звісно, в лікарні, лікують

його. Взагалі там всі щось не вельми добре себе почувають, я вирішив вибратися за кілька днів до Житомира навідати їх там. Зараз може робити це тільки на вихідні, коли Ніла вдома.

В Новому році я переживаю поки що чергову превентивну нічого не роблю. На щастя, відпустили морози, натомість упала на землю велика відлига, і я багато блукаю вулицями, ладнаючи в своїй голові всілякі схеми. Але руки ні до чого не лежать, і все, що крутиться мені в голові, шезає, не засвітивши чогось істотного. Вчора блукав старими вуличками Подолу; Поділ і в Києві, і в Житомирі має щось схожого, принаймні оце його старовічне обличчя і відчуття якоїсь замерлої часовості. Був туман, сніг розгроз, тротуарами й дорогою текли брудні струмки, ходили якісь люди, я побачив, що більшість із них старі. Коли я проходив, вони дивилися на мене так, як дивляться на незнайому людину у містечках. Власне, я й хотів відчуття оцієї містечковості, хоч тут швидше доводиться переходити у світ великого міста. Але з часом «великість» Києва починає стиратися, бо вже менше й менше тягне бачити місто в усьому його об'ємі, бачиш його в кількох вулицях, на яких здебільшого буваєш. Виходить, таким чином, містечко в місті, і цих містечок може бути десятки, вони лишень склеєні поміж себе, але скоюку їхню часто помічаєш, і переходиш з одного в інше, наче мандруєш по великих площинах. Тільки замість маршрутного автобуса чи поїзда, стає тролейбус, трамвай, але це, здається, ролі не має.

В одній із книгарень я натрапив на цілу купу своїх «Серед тижня». Підкупив для своїх запасів, взагалі, доля книги може бути дивна.

Життя здається найбільш сірим у проміжках поміж роботами. Цілковито заповнювати свій час роботою, виявляється, уже не можна. Починає протестувати організм. Це мені найсумніше.

Вітає тебе Ніла

ВВВ

Од. 19/1 – 70 р.

22/1 – 70 р.

№ 75

Здоров, братця!

Оце їздив я до Житомира, бо там чимало настало новин: і батько в лікарні й Іра поруч нього. Тобі, певне, вже сповістили, що в неї вирізали апендицит. Я відвідав їх обох: батько виглядає краще

й уже поговорює про виписку з лікарні, так у нього завжди, коли йому кращає, а Іра звелася вже на ноги й ходила. Зараз, коли я пишу тобі цього листа, вона вже вдома, розходжує свої шрами. В Житомирі я застав ту ж саму важку зиму, що аж ніяк не покидає нашу землю, правда, була невелика відлига, але вона швидко закінчилася, і холоди все так само великі. Було слизько, а в останній день мого перебування в Житомирі була там величезна хурделиця. Новий рік у нас, таким чином, почався з лікарень для близьких наших. У Житомирі завжди дізнаєшся, що хтось на вулиці вже помер чи щось нове з одисеї наших родичів. Цього разу пристрасті були також і немалі. Андруша⁴ взяв реванш над Ромкою і побив його макогоном. Його благовірна жона влаштувала грандіозний скандал, викликали стражів закону, але вони, безсилі розплутати цей вузол, покинули воюючі сторони, полишивши їх на самих себе. Через кілька день Ромка, авторитет якого так нагло був повержений Андрушою і його макогоном, був побитий ще й його благовірною жоною, і його з ганьбою вигнано з хати. Сусідка тітки Гані подала скаргу на неї за те, що вона сяка-така і ще раз сяка-така. Тітка Ганя із задоволенням ходить давати пояснення, що вона не сяка й не така, а сяка й така та, що писала на неї. Через те вона не мала коли відвідати свого хворого брата, і брат ображався, але не дуже, бо він у ж е з в и к . Ще одна наша тітка⁵, що одержала нову квартиру, в запалі вирвала власні двері і живе тепер без власних дверей на справедливе обурення своїх сусідів, бо хто ж то бачив, аби жити без власних дверей? Ці історії діють на мене прекрасно, я завжди, наслухавшись чогось такого, маю творчий настрій. От і зараз уже засів за чергову повістину, знову-таки історично-фольклорну про «Вовкулаку»⁶. Виявилось, що в будинку навпроти, де живе с т а р ш и н а ⁷, були на горищі колись книги й немало. Їхня власниця описана мною в оповіданні «Дім»⁸, тобі добре відома. Мати за моїм наущенням ходила взнавати, але чергова старушка, що живе в тому домі, сказала, що їх уже там нема. Відома тобі Вальпургія⁹ привезла в подарунок півня, і він зразу ж кудись утік. Відома тобі Вальпургія хотіла, щоб півень був свіжіший; я подумав: найсвіжіший той півень, якого нема. Відома тобі Вальпургія говорила з твоєю жінкою про кофточки, чоботи, панчохи, жіночу нижню білизну і найнижнішу білизну. Я розумію тепер, звідки у жінок стільки ніжності, в новому правописі – нижності. Твоїй жінці я дав доручення купити деякі книги. Вона купила до фортепіано дзиглик. Дзиглик крутититься. Весь світ також.

ВВВ

Од. 26/1 – 70 р.

Добрий день, Валерію!

Сьогодні мав од тебе листа, де ти сповіщаєш також і про Іру. Признатися, про ту операцію апендециту я уперше почув од тебе. Ні, слава Богу, що все минулося щасливо! Спокійніше стало й після звістки, що батькові полегшало.

Цей лист¹⁰ нагадав мені деякі з твоїх листів, які ти писав раніше, і твій гумор живо нагадав мені дещо з того побуту, давненько вже полишеного мною, а значить і позбавленого мого споглядання. Думаю, в Житомирі тобі показали мою поштівку, якою я привітав усіх разом із Новим роком.

Нині дні розсотуються один за одним, і відчуття новизни пропало. Зима минає, і це саме по собі радісно, а що стане потім — буде видно. Листи від тебе останнім часом надходять усі, назбиралося їх уже чимало, бо й пишеш ти найчастіше. Чотири Ірині фотокартки одержав і ще раз подивувався, як швидко вона росте. Ритми мого життя коливаються в площинах, не зовсім, гадаю, зрозумілих тобі, але, в основних рисах, звичайно, зрозумілих. Мені ще й самому треба багато в чому розібратися, але полишу це на майбутнє.

Починає вже надходити передплата. Одержую газети («Літ. Укр[аїну], «Друг читача», «На екр[анах] Укр[аїни]», а також надійшли вже № 1 «Вітчизни», «Дніпра», «Науки і суспільства». А «України» було вже номерів з кілька: цей часопис додається мені для розваги. Роману Андріяшика «Полтва», на жаль, повністю прочитати не могу: № 8 «Прапора» одержав, а от № 9 — ні (якісь перебої на пошті, зв'язані з переїздом і з переадресуванням)¹¹.

Нагадав я, що ти колись питався: чи згоден я обміняти шостий том Куліша на щось інше. Так от, якщо тому чоловікові¹² це буде корисно і якщо він запропонує що-небудь вартісне взамін, то чому ж... Тим більше, в мене всього один том; за нього ж могу мати щось цілісне. А в тому, що з книжок є цінне, ти, напевне, розбираєшся добре.

Раз уже мова зайшла про книжки, висловлю одне невелике прохання. Пам'ятається, колись книгарня АН мала відділ «Книга — поштою». Чи не зміг би ти дізнатися, чи функціонує цей відділ тепер. Якщо ж відділ «Книга — поштою» є і нині, то, будь ласка, сповісти адресу цієї книгарні, а також перелічи ті з книжок, наявних у продажу, які могли б зацікавити мене чи моїх знайомих.

Прочитав у № 1 «Вітчизни» статтю про творчість Гуцала. Цікаво і, на мою думку, слушно. У «Дніпрі» читав рецензію на твоє

«Середохрестя»¹³. Прізвище автора рецензії раніше в пресі не зустрічав. Чи були рецензії на твою останню книжку¹⁴?

Загалом у мене все гаразд. Що-небудь хотілося б зробити, аби марно не пропадав час, але не знаю, чи зроблю. Виношую деякі сюжети, але хто зна, може, вони ще забудуться. Інколи заповнюються острахом перед дилетантством, який уже зазирає мені в вічі. Щоб це подолати, треба, мабуть, більше мати злості, а я, як на те, надто добра людина. Та час покаже. Тим часом радію з твоїх успіхів. А що там Петро¹⁵? А Харчук¹⁶?

Отак і живу помаленьку. Здоров'я нормальне.

31/1 - 70 р.

№ 77

Здоров, братця!

Кінчається січень. Я щось давненько не мав від тебе ніякої звістки, хоча телефонувала Тоня і казала, що в Житомирі твій лист одержали. Зимую я, як завжди, переживаю нелегко, чомусь вона мені, як така, доста неприємна — це я, певне, набув у час заполярних вояжів¹⁷. Холоду, тим більше, в цю зиму багато, звісно, порівняного, і я ледве маю бажання кудись ходити, хоч це не те ще, що мають деякі старі, які сидять у хаті цілі зими і лише на весну витикають надвір носа. Щодня десь лажу, але без того задоволення, яке, звичайно, дає нормальне блукання. Добре тільки поринати в книжкові пристрасті. Стара книга, тимчасом, дорожчає й дорожчає, навіть у букіністичних магазинах. Це, звісно, не ті казкові ціни, які є в Москві в букіністичних, але люди все більше знають толк у книжках, а в старій поготів. Нині здобути якусь справжню книгу дуже важко. Особливо ганяються за рос. декадентами, яких Москва видає нині серійно, і за модними письменниками. Піжон нині розплодився, але це, певне, краще, ніж розплodжувався б низьколобий профан. Колись, пам'ятаю, йшов фільм Бергмана «Сунична поляна» при порожній залі, міщанин плювався, рвав і метав, купами покидаючи залу, провал фільму був повний, аж тяжко було сидіти в залі, бо кожен кретин вважав за свій обов'язок висловити підтвердження свого кретинізму вголос. І агей диво! Десь з місяць тому в клубі «Рабіс», який, певне, й тобі відомий, бачу вивіску на ту ж «Суничну поляну». Вирішив піти і посидіти в порожньому залі, це часом буває приємно. Коли я прийшов до того клубу ввечері, то побачив чергу чоловік так на п'ятсот! Це цікава ознака нинішнього часу. Поглиблення інтересу до місти-

ки, пожадливість на рос. декадентів, хапання за книжки, в яких є щось ареального, зглиблення інтересу до Гофмана, про Кафку вже й казати нічого, книги екзистенціалістів розбігаються навіть польською мовою — все це ознаки переходової доби і глибоких незвіданих нам процесів, які струшують наше життя. Добре піднесення шістдесятих років заглухло дорешти, про це пишуть навіть в офіційній пресі, і ти маєш змогу це читати, як регулярно доходить до тебе періодика?

Астрологи, однак, кладуть на 70-і роки немалі надії. Згідно до їхніх підрахунків, це мають бути відносно погожі роки, стабільні й мирні. Але все це вилами по воді писано. Врешті, невже люди не втомилися від катаклізмів? Тяжко збагнути.

Вітає тебе Ніла.

ВВВ

Од. 10/II — 70 р.

11/11 — 70 р.

№ 78

Здоров, братця!

Оце вчора — батьки переслали мені його з Житомира — надійшов твій лист. Я радий, що мої листи нині доходять до тебе усі і що отримав ти Ірині фотокартки. В Житомирі твою поштівку з привітаннями мені показали. Гадаю, що передплата, яку ти одержуєш, буде тобі приємна й задовольнить сякі-такі розумові потреби, оскільки книжок уже не пошлеш. До речі, в № 6 «України» можеш прочитати мою статтю про Самійла Величка, вона зветься там «Передвічний голос». Цього року 300 років від його народження, якщо це точна дата, бо точної, здається, ніхто не знає. Однак деякі енциклопедії називають виразно рік його народження 1670 рік. Відділ «Книга — поштою» в книгарні АН існує. Ось ця адреса:

Київ — 1, Кірова 4, книгарня видавництва «Наукова думка», відділ «Книга — поштою».

Зараз там продається чудова книга «Українське золотарство». Тобі її замовляти не треба, я купив її для тебе. Крім того, я бачив там «Мелодії українських народних дум» Ф. Колесси, «Українські танці» — це спеціальна розробка, нотна, твори П. Мирного, І. Нечуй-Левицького, «Три літа» Шевченка і його ж «Більша книжка», Лобач-Жученко «Літопис життя і творчості Марка Вовчка», «Народна кераміка західних областей України» — це давніша книжка. А більше цікавого я щось не надibuвав. При нагоді сповіщатиму.

На мою останню книжку рецензій щось іще не було жодної¹⁹, хоч той же автор, що написав про Гуцала, написав велику статтю й про мене²⁰, де аналізує всі три книжки, є там і про останню, звісно. Але коли її надрукують, не знаю. Щодо статті про Гуцала, то там справді є чимало слушного, але в такій же мірі чимало й неслухного. Зокрема оцінка повістей «Мертва зона» й «Подорожні». Я тут з автором цілковито не згоден.

Хочу оце знову з'їздити в Житомир, подивитися, як там старі. Якщо все добре, може, запрошу матір до мене на кілька тижнів, а сам хочу осісти в Ірпіні²¹ в будинку творчості і пописати інтенсивніше. Пишу нині історико-фантастичну повість «Вовкулака» — своєрідна обробка фольклорних мотивів і переказів. Виходить начебто нічого. Від Петра²² не маю ніяких звісток, але, здається, він нічого не пише, чи боїться це робити, чи нема про що. Загалом має невлаштованість квартирну, а це його з'їдає. Мені ж здається, коли була б і влаштованість, то його з'їдало б щось інше. Бо його обов'язково має щось з'їдати, інакше він себе з'їсть. А-нь²³ часом заходить. Він так само дивак, тягається з якоюсь дівкою і, певне, це займає в нього немало часу. Але його вперта осляча натура бере себе: з нього, здається-таки, будуть люди²⁴. Бо те, що він пише, цікаве попри все. Інша річ, що написаного в нього ще небагато і воно ще не знайшло якоїсь достатньої форми, аби стати книжкою, але це буде, хай і повільно він рухається. Але такий він чоловік. Щодо Кулішевого тому, то спробую вступити в перемови, однак я дістав собі цей том, почитав його і зараз ціную його дуже високо. Там є дуже багато цікавого. А те, що він тільки том, то значення не має, бо змістом він з попередніми томами не зв'язаний. Так що я ще подумаю, чи й варто його міняти: з усіх тих шести томів цей, безсумнівно, найкращий. Принаймні його навряд чи перевидаватимуть.

Роботи маю до чорта. Що мене трохи непокоїть: часті перевтоми і біль у серці, яка відчувається досить виразно. Мені ж хворіти ніколи, підстьобує мене повсякчас мій бич, і не я ним керую.

Вітає тебе Ніла.

ВВВ

23.11. - 70 р.

Добрий день, дорогі батьки!

Живу звичайно. От уже й зима минає, лютий в нас мінливий: то мороз, то відлига, то хуртовина. Але вже потроху відчувається, що скоро весна. Снігу в нас нападало багатенько.

День народження зустрів, пригощаючи гостей кавою. Посилку одержав. Робота, як і була. Маю справу з клеєм, приклеюю тонкий шар буку чи горіха до дерев'яного футляра (з сосни чи берези), і футляр виходить вже «буковий» чи «горіховий». Така ж справа з меблями, тепер не роблять з суцільного дорогого дерева, хіба, може, хто й робить на спеціальне замовлення, але для цього треба бути багатим.

Маю чимало журналів, газети – читати вистачає що, і час проходить не нудно. Настрій добрий, почувуюся спокійно і не сумую. Добре пам'ятаю стару істину, що сміх продовжує життя, а непотрібні хвилювання, без яких можна обійтися, його скорочують. Ну, і крім усього іншого, дуже задоволений з Іриних успіхів.

Пишіть, як здоров'я.

А.

Добрий день, Валерію!

Преса, передплачена тобі (*треба «тобою» – упор.*), надходить усе більше й більше. Отже, крім газет, «України» і «Нові книги УРСР», які бувають найчастіше, маю по два числа «Дніпра» й «Вітчизни», №№ 1 «Укр. іст[оричного] ж[урналу]», «Прапора», «Філософ[ської] думки», «Мовознавства», «Рад[янського] літературознавства», «Ранку», «Науки і сусп[ільства]», № 1 і 2 «Всесвіту». «Жовтень» щось припізнюються. Отже, читаю вдосталь, шкода, часу вільного обмаль. Але заповнюю його продуктивно.

Активно намагаюся відкидати напливи пригніченості, які інколи відвідують мене, і настроїв, здебільшого, добрий. Не звертаю уваги на те, на що не варто звертати. Інколи вслухуюся в себе і відчуваю, що в чомусь змінився (чи не тому, що постаршав?). Мабуть, осмислиться все до кінця, коли буду вдома. Поки що роздивляюся і запам'ятовую. Інколи граю в шахи. Пригадав, як колись грав. Граю не блискуче, ніяк до кінця не можу перебороти неуважності, але в тебе, мабуть, виграв би легко. Ти ж, здається, теж колись грав²⁵.

Статтю про Величка²⁶ всі читають і всім вона подобається, чув про це неодноразово.

Тепер уже одержую листи і від Іри. Оце днями був лист і малянок. Скучив за нею дуже, і жалко, що не росте на очах. І згадується вона мені частіше шестирічною, такою, як покинув її. Добре, що хоч фотокартки можу роздивитися.

Привіт Нілі.

А.

Твого листа і малюночка одержав. Малюнок гарний і лист цікавий. Я радий, що ти вже одужала після операції. Заскучав за тобою, але приїду додому через рік, ти вже будеш у четвертому класі. Отоді вже почую, як ти навчилася грати.

У нас поки що зима і лежить багато снігу. Цілу зиму в кімнаті, де я живу, мешкає шпак. Він не зміг відлетіти разом з іншими шпаками в теплі краї, мабуть, був хворий. Шпак загинув би від холоду, але його спіймали у шпаківні і посадили в кімнаті в клітку. Потім його почали випускати з клітки. Цілий день він літає по кімнаті або ж бігає підлогою як курка. Має добрий апетит, любить купатися у баночці з водою. Він веселий і звик до людей. Інколи навіть співає. Ночувати шпак заходить до клітки. Коли настане весна і з вірію прилетять шпаки, ми випустимо свого шпака на волю.

Тато.

23. II. 21970 р.

Твоє поздоровлення з днем народження я теж одержав і дуже вчасно: якраз 6 лютого. Дякую.

27/II - 70 р.

№ 79

Здоров, братця!

Якось вибився я з ритму, навіть у листуванні з тобою, і не писав тобі якийсь час. Винуватицею цьому все та сама зима: дитина більше вдома, ніж надворі, і я, відповідно, маю дуже мало звільненого часу, а коли він і випадає, що треба зробити в ньому безліч усіляких речей, за які хапаєшся. Як завжди в мене, багато чого з того, що роблю, осідає на дні моїх шухляд, але дещо з'являється і на світ Божий. Ти, певне, вже прочитав в «Україні» в № 6 статтю про Величка, це єдина моя цьогорічна публікація²⁷. Десь незабаром має вийти «Лялька» Болеслава Пруса з моєю передмовою²⁸, маю ще кілька замовлень на статті, художні ж твори поки що лишаються в мене, і особливих надій зараз я не маю: скорочення планів, скорочення випуску книжок – все це відбувається, звісно, на т. з. «мелкіх пісателях», до яких, як визначив здоровий народний тип²⁹, при звісних умовах, належу, гай-гай, і я. Житомирського сантиметрового метра Канівця висунули на Ш-ку премію³⁰, кажуть, навіть, що й дадуть. Я оце випадково їхав з ним у таксі до Житомира, він сповнений величі. Врешті, людині, щоб сповнити

себе величчю, багато не треба: кожен дурить себе по-своєму. Пишу, як уже сповіщав, повістину на фольклорній основі³¹ про вовкулак, але зірвався чи що, відклав її. Взагалі чогось мій славний оптимізм і працездатність моя значно підщербилися, хочеться вже весни, тепла, набридли сніги, зараз сніг валить день і ніч. Ніла зламала собі руку, я вже розмовляв з матір'ю, певне, приїде до нас трохи, батькові краще, твоє чадо живе собі «помаленьку» — оце все таке. Майже нікуди не ходжу, не хочеться, хіба що в кіно колись вирвемося. Чогось видатного з фільмів не було, зараз, певне, час такий, коли немає видатного. Але це теж відносно.

Видавництво «Молодь» видало досить цікаву книгу «Весняна прорість» — це антологійка оповідання укр. письменників кінця XIX поч. XX ст., здебільшого, маловідомих чи невідомих. Оповідання ці вибрані здебільшого з тодішніх газет та журналів, і серед них є непогані. Але видано цю книгу тиражем 1500 примірників, тираж для прози незбагненний, і я ледве-ледве розшукав собі один примірничок. Хотів би й тобі дістати цю бібліографічну рідкість, але поки що не трапляється. Видана книга препогано, маю на увазі оформлення, але змістом досить цікава. Може, ти б написав у «Книгу — поштою». Повна її назва: «Весняна прорість. Упорядкування текстів, передмова та примітки Василя Півторадні»³², вид. «Молодь», К. 1969 р. Звісно, коли мені ця книга трапиться, то куплю, але спробуй написати і на «Книгу — поштою». Я був купив тобі кілька нових книжок: М. Глухенький. Михайло Максимович, це з серії «Життя славетних», ага, про золотарство я вже писав. Батьки турбуються, що від тебе в лютому був тільки один лист, чекають уже; Іра в Житомирі склала була дві пісеньки і досить чималий, як для неї, етюд. Творчість у неї не кипить, але те, що з'являється, майже завжди цікаве. Я був дав доручення переписати тексти і надіслати тобі, але для цього, певне, треба відповідного натиску, бо вона хоч і працююча дівчинка, але до того, що вже має, тратить інтерес. Це, може, й непогана риса.

Вітає тебе Ніла.

ВВВ

9/III - 70 р.

№ 80

Здоров, братця!

Тільки-но одержав пересланого з Житомира твого листа. Якраз у нас нині мати, оскільки Ніла зламала руку, і треба вправлятися

багато з чим — викликали, так би мовити, в допомогу. Я все так само кручуся навколо колючої груші, і вже хочу, щоб кінчилася зима, яка була чомусь цей рік важкою. Та й хвороб, як бачиш, упало на нашу родину в ній немало. Радий, що тобі добре надходить періодика, все-таки веселіше жити. У «Всесвіті» надрукований новий роман Фолкнера, але я ще не читав, не добрався. Тут був вийшов том творів Камю (російський). Був великий ажіотаж, дістати його було просто неможливо, я ледве-ледве дістав один примірник. Купив тобі «Современную английскую новеллу», непоганий збірник. Старі книжки тим часом почали траплятися рідше, останнє, що я маю, не пам'ятаю, чи писав тобі, — «Вжинок з рідного поля» Гатцука і «Сербські народні думи та пісні» Старицького. Ага, купив тобі короткий російсько-український поліграфічний словник (та видавничих термінів). Словничок невеличкий, але непогано виданий — у пластмасовій обкладинці. Тимчасом готуюся, щоб засісти за другий том Величка. В ньому виявилось дуже багато польських віршів³³, які теж треба перекладати, тож роботи морочної буде немало. А поки що пишу, радше дописую, ще одну фольклорно-історичну повість з XVIII ст. під назвою «Сповідь» — це те, що я згадував з назвою «Вовкулака». Повість, здається, виходить, але ще чимало коло неї роботи. Радий, що стаття про Величка подобається. Я писав її широко, бо маю глибоку симпатію до цієї людини — це тягнеться ще зі студентських часів³⁴. Здається, будуть про нього статті і в інших журналах, бо все-таки 300-річчя, дата аж надто кругла.

Березень видався цього року класичний — ляпає, сніг, вітри, погода вкрай неприємна. Ні вийти, ні поїхати кудись. А треба буде кудись-таки поїхати. Хочу подивитися я подільські міста, деякі вдруге, особливо Кам'янець-Подільський. Тягне мене приїхати ще раз і в Кременець.

Коли видам свою нову книгу, Бог знає, нині нічого певного не скажеш, тим більше, що заходжуєшся біля перекладів, і це забирає багато часу. Це, правда, не заважає мені писати, але... але..., як співав достопам'ятний дядя Гриша³⁵. Він, до речі, забагатів. Найшов десь біля Жданова, чи що, якусь бабу з будинком, баба, звісно, закохалася в дядю Гришу, бо яка баба встоїть перед таким джигуном, і переписала, вмираючи, на нього хату. Тітку він, звичайно, відвідує часом, але чи спускається сходами в дивний спосіб³⁶, тобто сидячи, не знаю, мабуть, ні.

Іра, очевидно, приїде на зимові канікули до Києва, хоче побачити сестричку. Сестричка її освоює на очах все нові й нові слова, виправляє неправильно мовлені старі, одне слово, росте. Любить

пореготати, побавитись, поревіти і помазатися. Це саме, здається, любило й твоє чадо. Звісно, за цей час вона змінилася, стала спокійніша, але все те, що було в неї, лишилося. Й досі може поревіти, любить, щоб її смішили і т. д. Але тут, на очах, зміни не такі помітні, для тебе буде це видніше. Я, коли повертався зі свого значно меншого відрядження до війська, відчував дивні речі, коли повертався додому. Такої гостроти і такої форми сприймань, мабуть, і не передаси³⁷, але відчуття настільки сплутуються, що багато речей звичайних по-справжньому вражають.

В Житомир цього року я збираюся поїхати раніше, на початку травня, і там, гуляючи з доцею, бути й тихо собі працювати. Головне, мати змогу купатися. Можливо, робитиму сякі-такі «уцечкі»³⁸, як кажуть поляки, а так житиму без особливих переміщень. Бо й ніколи.

Вітає тебе Ніла. Вона в цей мент читає «Розрідження мозку» Макенсі і хихикає. Доця пішла гуляти з бабою Танею, як вона каже. Є в неї ще баба Узя і дядя Толя — це вона каже чітко. Але дядя Толя для неї, звісно, абстракція, поки що, хоч більше ні дядь, ні тьоть вона не має. А батька нашого вона називала ді-вава, бо він хворів. Зараз вона його, давно не бачивши, здається, трохи призабула.

ВВВ

Од. 17/III. 70 р.

16. III. — 70 р.

Добрий день, Валерію!

Писати особливо нічого, просто озиваюся, щоб сповістити, що зі мною все гаразд. Весна ще дуже млява, але відчуваються перші її вияви і поліпшують настрій. Півметрова товща снігу осідає, але поки майже не розтає. Ще наприкінці лютого уперше почув весняний спів синиці. Під лісом сновигають у повітрі сороки, ширячи між собою всякі пташині новини. Люди теж сновигають і теж діляться новинами, якщо вони є. Одні теоретизують, інші пашекують, дехто варнякає, дехто лається — що кому до вподоби. Я, наприклад, люблю жартувати і сміятися. Коли ж нема настрою до розмов, сідаю читати. До речі, нарешті прийшов «Жовтень», № 2. А першого не було зовсім. Я запитував інших передплатників «Жовтня» — ті ще не мали жодного номера.

Оце дописав до цього — і стоп. Якимось мені нехить писати листи, і не тому, що взагалі не хочеться. Стримує не це, а думка, що, перш ніж цей лист дійде до тебе, його не один триматиме в руках³⁹.

А це мені гидко. Інколи як подумаю про це – така злість розбирає, і аж голова починає боліти. Та, врешті, усе швидкоплинне. Інколи це дуже навіть добре і менш за все хочеться сказати: «Зупинися, мить!»

А.

1/IV – 70 р.

№ 81

Здоров, братця!

Давно до тебе не писав, бо мав цілу купу всіляких найдурніших клопотів, які вибили мене з нормального ритму, все змішалось й закрутилося, ходив я по лікарях⁴⁰, те-се, і врешті знову приходжу до тями; все усталилося, і я збираю силу, щоб знову вернутися у світ своїх постійних занять, свого невеликого мешкання і до свого шматка неба, яке я бачу високо вгорі поміж височезних стін. Сьогодні був великий вітер, і цей вітер, хай і холодний, приніс мені силу, якої я давно сподівався, приніс мені сякий-такий визвіл зі своїх гризот, і я вже починаю знову хотіти праці. Треба входити в звичні свої ритми, мене чекає мій стіл, і машинка, і світ слів, золотий, любий мені світ, бо я серед них, як і серед книжок, відчуваюся сильним і молодим. Роки, здається, таки беруть своє, час від часу берешся й на оглядки. Твій останній лист прийшов до мене, радше, до нас усіх, якраз 22 березня на день народження твоєї Ірени. Вона була рада на це привітання, саме сиділи за столом, всі родичі твоєї жінки в першій лінії, та й ми, ще Стаська з дівчинкою⁴¹. Були й гостенята. В цей день пішла з Кам'янки крига, і ми з батьком, звісно, побігли з каламейкою до річки. Зловили з півтора десятка пічкурів, я встиг скупатися в річці, а потім сушився, все було по-весняному. Прийшла по дорозі з костьолу Козловська⁴², вже зовсім старенька, впевнено і невпевнено водночас куштувала всілякі страви, і я раптом зрозумів, що коли б люди не були лицемірами, отака істота, як вона, не могла жити. Вона ж живе за рахунок людського бажання виглядати перед світом краще. Та ж свита, що була двадцять років тому, ті ж речення й той же погляд, хіба що трохи загнобленіший. Я поїхав з Житомира в той же день, їхав уночі, і весь час на душі відчувався цей весняний день, крига на Кам'янці, болото перед хатою, кленовий сік, в роті стояв смак кори, ми настоювали горілку на бруньках.

Наступного дня приїхали в Київ мати з Ірою. Іра трохи застудилася і замість розважатися Києвом, прокашляла і пролежала

кілька день. Славонька її відразу ж полюбила, нарікла Укьонькою, і діти чудесно ганяли й гралися. Тимчасом Іра прочитала першу стару книжку в своєму житті: це були українські народні казки, вибрані для дітей Борисом Грінченком, видання 1917 року. Читала вона з великим інтересом. Взагалі, до книжки в неї потяг, здається, буде. Вони пробули з матір'ю п'ять день, подивилися кілька кін, до театрів втрапити була несила, і поїхали назад, а я вирішив таки швидше оговтуватися й сідати до діла. Сьогодні цілий день кльопав рецензію на якогось графомана⁴³, треба мати заробіток. Цього року й наступного книги я не матиму, тож перебиватимуся сьак-так.

Купив тобі цікаву книгу: «Весняна прорість» – антологія оповідання кінця ХІХ поч ХХ ст., вибраних з періодики того часу. Мені ж було привалило кілька дуже цінних книжок, здебільшого, з історії. Матимеш уже багато чого в мене роздивлятися. Весна цього року затримується, але, мабуть, таки скоро й тепло прийде. Сьогоднішній вітер був якийсь такий – на тепло. Хоч час від часу проносилися хвилі снігу, небо то в хмарах, що бігли, то синє, сонце якесь знервоване. Я перераховую все, що мені треба зробити, врешті, певне, треба тікати з Києва.

Оце таке! Вітає тебе Ніла.

ВВВ

Од. 7/IV – 70 р.

12/IV – 70 р.

№ 82

Здоров, братця!

Цього року я планую повторити все так, як чинив минулого, тобто в травні виїду з дитиною до Житомира, захопивши собі валізу книжок та словників і перекладатиму собі Величка. Сидітиму я в Житомирі, певне, ціле літо, хіба що виїду вряди-годи в якесь із містечок, щоб дати спочинок своєму духові, та й, звісно, всілякі справи кликатимуть і до Києва. Писати я влітку не буду, тим більше, що вже майже кінчив ще одну історико-фантастичну повість⁴⁴, яку ще, правда, не передруковував, бо треба ще, певне, посидіти над нею, не подобається мені щось кінець, треба буде вигадати щось. Тимчасом добиваю хвості, все, що лишилося і що не в'язало б мене, всілякі рецензії, статтю одну, те-се. Робота це не така й цікава, але треба її поробити, бо й заробіток якийсь треба мати. Дістав оце одну надто унікальну книгу. Після детального висліду,

я знайшов, що вона видана в 1652 р. у Москві, це «Книги святого Єфрема Сирина», але в книзі цій зустрічаються українізми, при тому дуже виразні: чи не з українців її хто друкував. Але це вже шукатиму на дозвіллі, поки що я її почистив і поклав гарненько собі на полицю. Збережена книга вельми непогано, бракує тільки титулки й першої сторінки. Цікаве враження маєш, гортаючи такий фоліант. Від нього так і дише відшумілим часом, скільки пальців торкнулося її за ці століття. І ось вона надобала собі нового господаря, який, певне, любитиме її не менше, бо добре збереження її свідчить таку до неї любов, тим більше, що ніяких знаків, що вона переховувалася в бібліотеках, нема, її привезли з якоїсь глушини.

Тим часом життя моє майже не виходить із тих стоїчно-обмежених кілець, у які себе поставив, бо й роботи достобіса та й дитинку глядіти треба. Вона вже лепече на повний хід, звісно, чужі не дуже добре її розуміють, але ми чудово. Ходить собі гуляти в парк Шевченка і любить цей парк. В Житомирі, звісно, їй буде розкішно, двір та й море всіляких речей, там її словник значно збагатиться, бо все-таки воно живе в обмеженому предметово світі. Окрім того, дуже гарно впливає на дитину спілкування з тваринками, пташками, хай вона тільки їх бачить, зараз за вікном шарудить, як безліч мишей лапками, дощ, це молодий дощ, бо він теплий і спокійний. Після таких дощів падає на землю оте розкішне весняне тепло, коли все розпукується. Але весна цього року затяжна, довго було холодно, оце тільки кілька день, як тепло. Я ходжу без шапки, звільнення відчувається повсїбіч, особливо на жінках, це теж цікавий момент і спостерігати його цікаво щороку. Ось чую голосок своєї доці, вона гукає на мене ще зі сходів і входить у хату досить енергійно, звісно, відволікши мене від цюкання.

Ну що ж, буду кінчати.

Віва.

ВВВ

Вітає тебе Ніла.

Од. 24/IV – 70 р.

23.04.1970 р.

№ 83

Здоров, братця!

Цілий тиждень я хворів, не маючи сили не тільки працювати, але й листи писати. Здоров'ячко моє останнім часом почало

капризувати, хоч це аніяк не входить у мої плани. Але мусів відлежати належне і оце тільки зараз присів до столу. Загалом я вже чекаю, коли виїду до Житомира, мені потрібне свіже повітря, бо хвороба моя серцева, як уже писав тобі, і там сподіваюся все поновити. Але про такі речі писати нецікаво, бо це таки справді нецікаво. Гидко інше: потреба роботи в мені залишилася стара, а спроможність зменшилася. Тим часом читав, прочитав Моема «На жалі бритви», дуже симпатичний роман, його друкував «Всесвіт» (до речі, кажуть, що Полторацького⁴⁵ з редакторства попрять за якийсь крутість), і ти мав змогу його прочитати. Прочитав ще дещо з наукових книжок, те-се. За таким поглинливим читанням я скучив і мав від того задоволення. Мої видавничі справи поки що ефемерні. «Молодь» привітала мене розгромною рецензією на чергову книжку⁴⁶, Скворода цього року не вийде⁴⁷, все інше в глибокій перспективі. Але що мене й не дуже журить: поступово мусиш ставати тугошкірим і дивитися на світ як через якусь плівку. Але час від часу стає на душі гидко і хочеться на все плюнути. Моє процвітання, таким чином, виглядає вельми етерно, вельми блюзнірно; і я починаю боятися згубити свіжість вибору — це щось таке, можливо. А що тоді? Що, коли я випадку з своєї мушліни? Хотілося б мені побачитися з тобою, але цієї весни аж ніяк не випадає мені до тебе поїхати (через те ж таки здоров'я). Тим більше, що з місяць з куснем має бути у тебе Тоня. Я вже лишу собі знову осінь, хоч мені хотілося б десь з тобою поблукати: ми це любили. Але вже помаленьку й час надходить, відколи тобі лишиться тільки рік. Ще одне коло і «круг світовий довершиться», як писав Скворода. Весна ж у нас цього року капризна, негодяща, мало сонця. Однак учора, коли я виповз на вулицю, раптом побачив, що це не так — і дерева вибили листочки, радше куші, і є вже трава. Щось я був пропустив, воно завжди так і завжди це ледве-ледве осягнене хвилювання. Але я подякував тій добрій хвилі, ти сам знаєш те почуття оновлення, коли виходиш після якоїсь перерви надвір.

Хочеться писати тобі ще й ще, але я втомився.

Вибач.

В

27.IV. - 70 р.

Добрий день, дорогі батьки!

Сьогодні другий день, як у нас нарешті потеплішало. Дивився на термометр: 20⁰ тепла. Я на роботі в обідню перерву трохи по-

грівся на сонці. Коли погода гарна, то й настроїй кращий. Усі по-виходили надвір: хто прогулюється, хто грає в більярд чи в шахи. Я сьогодні прийшов з роботи, години дві посидив надворі за столиком, а зараз прийшов до себе на ліжку, бо треба ж листи писати. Минулого тижня одержав чотири листи (від Іри також), то й мушу дати відповіді.

У мене тепер нова робота. Працюю в цеху прибиральником, підмітаю, вивожу до кочегарки всякі обрізки і тирсу. Уперше в житті взяв до рук віжки. Яюсь повертався з порожніми ящиками, коняка шарпнула, ящики попадали, і я з ними. Але з кожним днем, звичайно, стаю дедалі вправнішим візником.

Духом, як і раніше, не падаю. І в характері, здається, сталися зміни: я став веселішою людиною, аніж був удома. Бо чого сумувати? Сум тільки вкорочує життя, так само, як і зайві хвилювання.

На все добре.

А.

Добрий день, Валерію!

Сьогодні другий день, як стало тепло. Поки й комарів немає, хоч дуже скоро вони з'являться і швидко почнуть розмножуватися. Я до них так і не звик, хоч до теперішнього життя свого набув певної звички. Теперішні сни мої, так би мовити, виникають на тутешньому ґрунті, і рідко коли присниться, ніби я удома. Та коли справді буду вдома, у снах ще довго перебуватиму у Мордовії.

Мене цікавить, чи вийшов уже № 1 «Пам'ятників України», що їх ти для мене передплатив? Бо це єдине видання з передплачених тобою, якого я не одержував. Не було ще № 1 «Жовтня» і не тільки мені, а й усім, хто «Жовтень» передплачував. Якщо № 1 «Пам'ятників» Укр[аїни] вийшов, писатиму скаргу до «Союздруку», згадавши і про № 1 «Жовтня». Подальші числа «Жовтня» одержую справно.

Прочитав у «Всесвіті» роман Фолкнера «Крадії». Давно не мав такої насолоди від читання художнього твору. Стиль блискучий, одразу вчувається перо великого майстра.

Квітневі часописи нікудишні. Хіба що в «Мовознавстві» кілька артикулів можна читати. У «Всесвіті» — якийсь американський роман, ще не продивлявся, так само, як і роман Гончара у «Вітчизні». Не сподіваюся чогось путнього. Але як би там не було, а наявність такої великої кількості журналів і газет дуже скрашує мої будні. Передивляєшся, вишукуєш, аналізуєш. Зберігати все немає змоги.

Отже, лишаю найвартісніше, або чи те, що коли-небудь згодом придасться.

Вже часом подумую про повернення додому. Лишилося не так уже й багато: 13 місяців. Роздумування ці вельми неконкретні; нині мене приваблюють радше загальні емоції. У цій царині доволі чітко уявляю все наперед. Звичайно, не все загалом, а в основному. Ваблять простенькі, на перший погляд, речі. Мрію, наприклад, їхати велосипедом лісовою дорогою поміж соснами і щоб під шишами час од часу потріскували сухі шишки. І т. д.

Гра мене не забуває, пише листи. Не знаю, чи з власної ініціати-ви, чи їй нагадують, а все одно приємно. Виросла, звичайно, дуже, а згадується мені найчастіше такою, якою її покинув. А листи її які! Короткі, а сказано все.

Втім, уявляти не завжди легко. Віддаль диктує свої закони.

Привіт дружині.

А.

12/IV - 70 р.

№ 84

Здоров, братця!

Отже, я зібрав валізу книжок, забрав своє чадо і майнув до Житомира, уже на ціле літо. Перед цим було «підганяння хвостів», метушня, але вже зараз я здобувся на потрібну собі рівновагу, і вже можна вправляти більш менш вдало свої заняття в певний лад. А роботи, як завжди, маю я дай Боже, на це літо треба зробити другий том Величка, а том це немаленький, принаймні рукопис здати треба мені в січні. Я вже виробив собі норму, маю виробляти щодень певну кількість сторінок, що нудьгувати мені аж ніяк не дасть. Своїй писанині хочу дати перерву, бо несила на все, і мене вже тягне в свої обійми робота, я все-таки люблю поринати в її цупкі і ширі обійми. Звісно, доведеться вряди-годи відвідувати столицю, справами я зв'язаний із нею надто тісно, але мені того й не вельми хочеться. Позавчора, правда, я підіймався до міста, що теж робиш з нехиттю, зайшов до знайомої нам обом книгарні, обдивився, купив, якраз вийшла, тобі й собі «Ляльку» Б. Пруса – туди я писав передмову, та й спустився знову донизу. Тут все цвіте, досить гаряче, моя доця чудово ганяє, шумить річка, – та примара спокою, якого я хотів, тут відчувається, хоч все в світі відносно (згадай наше відвідання Броварів⁴⁸, коли ти хотів купувати хату). Звісно, то вже був надто різкий вияв відносності, мене ж справді

чекав мир, але якогось дня втопився якийсь хлопчак, те-се, башта зі слонової кості⁴⁹ не може не продуватися продувом.

Однак шукаєш внутрішньої злагоди й поринаєш з задоволенням у давлезні історичні оповіді, вони несуть з собою давні пристрасті, і в тих пристрастях душа себе чує, як серед старих книжок. Іра вправляється на фортепіано, успіхи в неї видно; твоя половина бухикає, її хвороба з диханням прогресує, як і все на світі, її звільнили навіть на кілька день від роботи, батько відвічно клопочеться в своєму бездонному світі двору, його заняття часом загадкові, але, здається, приносять йому задоволення. Мати на тому ж куховарському посту. Наш двоюрідний браток Діма створив уже чотири місяці тому собі другу дочку, і вчора тітка з новим чадом навідувала нас. Мале дивилося з типовим безрозсудним виглядом людей цього віку, правда, наша мати визначила, що воно схоже на матір, що рішуче заперечила наша тітка⁵⁰, звістивши, що все якраз навпаки. Може, воно й так, а може, й не так. Всі свекрухи не люблять невісток і навпаки. Часом бувають і винятки, але типовіше так, бо так владнано життя. Мені здалося, що воно сильно схоже на будь-яке немовля. Народження другої дочки було драмою для нашого д-го брата, він-бо вважає себе за неостаннього мужчину (напевне) і вважає, що честь його — чоловіки, хоч це, здається, теж відносна річ. Окрім того, очевидно, він шкодуватиме, що його нащадки не вчитимуться (чоловічого роду, я хотів сказати) в 25 школі, не стануть в часі відставниками. А жаль, чоловік щиро старався.

Отож, як бачиш, все нормально, все в своїх вимірах. І ми, як всі. На річці повно рибалок, які ловлять чимало риби, але батько наш не ходить, він не може ловити там, де всі, його вабить в місця, де не ловить ніхто. Ми тут, певне, вдалися в нього тут. Але голос крові, міцний голос, тут нічого вже не вдієш.

З'явилася в нас ще сучка. Батько був упевнений, що це собака, але одна з тетерівських кумась спитала матері: «Це що, ви вже ту сучку прив'язали?» Після проведеної експертизи сумний факт підтвердився, і на сімейній раді постановлено збутися їй: дуже вже багато збирається собак, які цілі ночі тоскно репетують. Батько вивіз сучку на Мальованку і повернувся, хоч і не хотів того робити, сучка виявилася непомірно люта і обіцяє добре стерегти його шкраби в численних прибудовах, вона й прив'язана біля них. За кілька годин сучка повернулася. Вночі знову чується тоскне гавкотіння, і твоя половина під той гавкіт кашляє — спить у резиденції.

Оце так. Вітають тебе всі. ВВВ

Од. 19/V — 70 р.

№ 85

Здоров, братця!

Одержав від тебе листа, якраз їздив до Києва, треба було там одержати гроші. Ми тут, у Житомирі, цього року теж страждаємо від комарів, звісно, не в тій мірі, що ти, бо дуже багато вологи й дощів цього року, і вони розвелися. Щодо «Жовтня», № 1, то він не дійшов тобі з вини пошти, я цей номер бачив у кіосках, вільно продавався, а от «Пам'ятники України» ще й не могли дійти. І «Друг читача» й «Літ. Україна» тільки зараз оголосили про його вихід. Цей номер зведений (1 і 2 в одній книжці), а оскільки це щоквартальник, то й зрозуміло, чому ти його не мав. Фолкнерових «Крадіїв» ще не знайшов часу прочитати, але всі дуже високо відгукуються про цей роман. До речі, «Дніпро», здається, готується видати досить грубий том Фолкнера, куди ввійдуть «Крадії», «Старий» і ще оповідання. Готували й Камю, але щось затримали. Той роман у «Всесвіті» (№ 3) дуже поганий і його не варто читати, а щодо Гончара, не знаю, я не дуже щось хочу до того братися. Вийшов оце «Штіллер» Макса Фріша, певне, пам'ятаєш його за «Всесвітом», дуже цікавий роман, я його тобі купив. Можливо, я й справді змінився за останній час, став нервовіший, дратівливіший і втомленіший. Все-таки за цей час я й зробив багато, а це, що не кажи, так просто не минає. Поки що не маю й надалі просвітку, немає коли й відпочивати, немає й неділь у мене; горілки я вже не можу вживати зовсім, тютюну майже зовсім, отож, немає тих простеньких засобів, за допомогою яких людина вивільнюється від накладок сірого будня. А фах мій такий, що сірого будня в мене не повинно бути. Оця боротьба, на перший погляд, непомітна, стає з часом досить відчутною, це й є те, що називається — старішати. Київ цієї весни мене доконав, і я вже поспішав виїхати до Житомира, окрім того, хотілося самоти, трохи набридли мені й знайомі мої, й одноманітні стіни, які оточують моє мале житло. Тут кругогляд, суто фізично, трохи розширився, але все в світі відносно. Твоя половина досить сильно хворіє, весь час кашляє, має й температуру. Хотіла виїхати до тебе, через це й бандероль не слали тобі, але, очевидно, доведеться їй почекати, поки поправиться. Машинка твоя почала робити стрибки на середині слова, це викликає незручності, я казав, щоб Тоня нікому її не позичала, але, очевидно, треба сказати це й тобі, а то зовсім розіб'ють. Ми

з батьком вибиралися по рибу, одного разу навіть зловили чимало маленьких щучок. Загалом, добре те, що я можу собі поринати в свого Величка та й жити так. Не хочеться нікого бачити, і я не роблю навіть обов'язкових візитів, та й не маю сили робити їх. Всілякі розмови мені тепер так набридли, що я вже не маю сили їх витримувати. Щось останнім часом у Києві різко скоротився обіг букіністичних книжок, що мене цікавлять. Правда, весь час щось та схопиш, але не так, тепер навіть шкодуєш за тими книгами, які колись пропустив. Але тоді я зовсім був фінансово неспроможний і пропускав не з своєї нехочі.

Дитина моя через дощі ганяє менше, ніж хоче; Ніла приїздить на неділю, як минулого року; вода цього року велика й досі не можна перейти через греблю; міст біля нас не будуватимуть, пляжники лежать трохи вбік від нашої хати, але їх мало. Ночами голосно шумить вода і співають zalивно солов'ї. Такого голосного їхнього співу я не пам'ятаю ніколи. Прокинешся вночі, і в хаті досить чутно їхній спів, а співають вони на острові⁵¹. Ми туди їздили човном, нарвали бузку, ловили там рибу. Трава велика, ще не протоптана. Через річку пливуть, як крижини, великі шматки піни, течія велика, і коли хто переїздить, видно, як тужиться: вода хутко зносить човна вниз.

Вечорами вряди-годи спускаються з міста парочки, вони меланхолійно подивляться на воду і пливуть собі назад, у світ вулиць.

Оце таке. Вітає тебе Ніла. ВВВ

Од. 29/V – 70 р.

22. V. – 70 р.

Добрий день, Валерію!

Вже було в травні від тебе два листи, один, писаний наприкінці квітня, з Києва, а другий – уже з Житомира.

Незважаючи на песимістичні нотки, що інколи бувають у твоїх листах, живеш ти, здається, повнокровно і цікаво. Уяви, виміри доцільності різні, залежно від того, в яких умовах людина перебуває. В тебе, гадаю, поки що все посувається так, як і мусить бути. Навіть рецензія з «Молоді» може здатися закономірною⁵². Не уподібнюватися ж тобі, скажімо, до Ю. Ковалія⁵³ і же з ним, виборюючи задоволення і твердий ґрунт етюдами та шкіцами про «босоного дитинство». Навігаційних порад варто хіба що попитати в Гуцала⁵⁴,

бо його здатність пускати на люди безліч своїх творинь (розкиданих у часописах або ж зібраних у книжки) мало не дивовижна. На мою думку, через короткий час він стане живим класиком.

У часу свої вимоги. Ти щасливо зумів багато в чому їх передбачити, і це дуже добре. Хоч тобі може бути й самотньо, бо загалом у нашій літературній царині сумно (я ж бо стежу за всіма укр. грубими часописами). Кон'юнктура і диктат не творять мистецтва, а йдеться ж про культуру, яка існує в ряді з іншими світовими, а раз так, то мусять вироблятися паралелі, а зрештою, і підсумки. І стає видно, хто багатий, а хто бідний.

Я тепер розкошую серед теплих днів, погано тільки, що те раювання трохи затьмарюється комариною кровожадністю. Інколи щось хочеться з'їсти, сам не знаєш що; останнім часом постійно кришу до борщу кропиву і листя кульбаби, кажуть, що в кропіві доста вітамінів. Скоро десь і гриби з'являться. Правда, гриби тут водяться двох видів: мухомори (не гарні, червоні з білими цятками, а бліді, у нас їх ще, здається, називають поганками) і порхавки. Обидва види в нас їстівні. Треба тільки перед тим, як смажити, кілька разів їх виварити, щоразу зливаючи воду. І, уяви собі, смачні виходять гриби. Минулого літа я не раз їх споживав. Першого разу куштував із деяким острахом, але нічого не сталося.

Щось ти нічого не пишеш, чи одержав останнього мого листа (послав я його наприкінці квітня)⁵⁵. В тому листі я, пам'ятається, запитував, чи вийшли в світ «Пам'ятники України»? Вже одержав № 1, а також запізнiлий № 1 «Жовтня».

Привіт дружині.

А.

26/V - 70 p.

№ 86

Здоров, братця!

Якраз від сьогодні⁵⁶ тобі лишається ще блукати у віддалених краях ще рік, тобто одне коло, як писав Сковорода — «круг світовий». Дивний цього року травень у Житомирі. Ллють безперервні дощі, річка й досі збухла, скрізь стоїть вода, залляті поля й дороги, калюжі невилазні, по радіо виступав навіть якийсь чиновник і говорив негнучким голосом про «угрожающее положеніє», адже поля й досі не засіяно, картопля не посаджена, те-се. А небо й досі висить над головою, як рядно, щодня сіється й сіється, а то й падає ціла злива. Холодно, моя доця, принаймні, пальтечка не скидає,

на річці ловляться тільки шуки, а ніяка інша риба, а я все так само схиляюся над поживклими сторінками, що пахнуть старим папером, і пишу, пишу, пишу. На тих сторінках вряди-годи також проноситься якась тривога: там була моровиця, там затемнилося сонце, там з'явився псевдомесія, там якісь святі чи божевільні проповідували кінець світу. Це цікава штука, доки живуть люди свідомим життям, доти проповідують про свій кінець. А які страшні на цю тему сторінки Біблії! Чи це якась властивість людська, чи це просто постійний наш відчай перед чорною прірвою, яка є ніщо? Хто знає! В усякому разі, прагнення людини до спокою часто-густо ідентичне його зневірі і його розпачу.

Ночами все ті ж звуки, до останнього часу гучні собачі гулі довкола новонадбаної сучки, і солов'ї. Нарешті наша мати не витримала і категорично запрагла, щоб батько цю сучку десь подів. Він домовився з якимось сусідом і вивіз її за Дениші. Ночі стали спокійніші, з Денишів вона, за загальним визначенням, уже не прийде. Собаки позникали, зникло й їхнє галасування та виття. Ніла каже, що в Києві немає чим дихати від мошки, її налетіла така сила, що всі ходять, як зачумлені. Таке вже там було, пам'ятаю, чи не в 1962 році? А може, й у 1961 році. Я подумав: це таке цікаве тло для якогось вельми імпульсивного оповідання. Але я нині в інших вимірах, інші й настрої маю, треба робити Величка.

Тим часом щедро цвіте бузок; твоя половина й досі хворіє, можливо, її покладуть до лікарні, її кашель теж постійна приналежність того настрою. Мені навіть здається: я вже десь його мав, ага, це, здається, настрій оповідання Підмогильного «В епідемічнім бараці». Щось такого, як кажуть. Вітер сьогодні великий, хитає дуба⁵⁷, дуб з молоденьким, що тільки-но вибілося, листячком, це теж якась невідповідність — здоровань і таке листячко. Іра грає «Італійську пісеньку» Чайковського, піонерську пісню Косенка, якийсь етюд і варіації, в яких дотошно звучить мотив: «Помню, я еще молодушкой была», я часом реву їй в унісон цей досить дурний мотив на превелику втіху обох дітей. Моя доця вживає деякі фразеологізми з Величка — мої заняття відбиваються на оточенні. Так, вчора вона мені заявила, що я сам впадаю в канікулу; «канікула», на давній мові — шаленство, і це було заявлено таким беззаперечним тоном і так не до речі, що я вирішив — свята правда, в канікулу впадати не варто (твоя половина, як чує це слово, справді починає впадати в канікулу, ми з Ірою досить набридли з ним). Взагалі бувають дивно влізливі й набридливі слова! Батьки радилися: чи не варто закупити крупи, адже показує на великий неврожай! Я про крупу поки що не думав. Моя доця спитала: «Та-

ту, а де Ірин тато?» Я сказав: «Поїхав далеко-далеко». «А він скоро приїде? — спитала моя доця, а ще додала: — А чому він поїхав?» Я сказав: «Приїде скоро, це твій дядя Толя». Вона зробила пичку, що визначає розуміння. Через тиждень ми відзначатимемо їй два роки. Я подумав: кожен з нас впадає в канікулу, але не варто впадати в канікулу, бо хто впадає в канікулу, не може вже не впадати в канікулу, а де ж тоді спокій душі, про який ми мріємо? А чи той спокій мріється, чи він і не мріється, бо коли впадаєш в канікулу, подумав я, то що говорити про спокій, коли землю заливає вода, і коли Київ їсть мошка, і коли сучку таки вивезли за Дениші, і коли співають солов'ї, і коли моя доця двадцять раз питає: «Тату, а що ти робиш?», бо я їй не можу пояснити, що таке великий, прекрасний, важкий, мудрий і не мудрий світ.

ВВВ

Од. 2/VI — 70 р.

7/VI — 70 р.

№ 87

Здоров, братця!

Почався уже червень, а змін у погоді, здається, й не передбачається. Щодня без перерви йдуть дощі, хіба що півдня буде добрих, але без зливи не обходиться. Річка й досі не може стати в свої береги, лле через греблю, в льоху теж не вибуває, там, до речі, батько затопив чотири живі щучки і вони вже два місяці там живуть, він і зловити їх не може. Тільки плескають. Ми залишилися зі старими вдома самі, Іру забрано на перший же день канікул у село, вона навіть не закінчила музичної школи і не взяла завдань на літо, а твоя половина поїхала разом із нею і вже немає її тиждень. Всюдисущі житомирські язика кажуть, що вона лягла в Чуднові в лікарню⁵⁸. Приїхала Ніла, їй вона сповістила те саме, але ні мені, ні батькам не сказала нічого, хоч і сварок, здається, нема. Жіноча природа, як і божа воля, незбагненна. А що воля Божа незбагненна, можу сповістити тобі ще одне. Вчора вийняв зі скриньки «Радянську Житомирщину» і прочитав там співчуття Борисові Тену й Нарі Леонтіївні Хомичевській в смерті їхнього сина Василя⁵⁹. Звістка ця якось аж вразила мене, тим більше, що він добре нам відомий. Жив собі отакий чоловічок, а потім ота коротенька приписка на останній сторінці газети в чорній рамці. Я, уявляючи, яке страшне горе впало на обох старих, навіть не зважуюся навістити їх, хоч зробити це треба. Але що краще в людському горі: слова

співчуття, які завжди звучать фальшиво, чи тактовне невтручання? Чорт його знає. Старий останнім часом те й робить, що ховає своїх близьких, а йогодружина поступово сліпне, кажуть, уже й не впізнає гостей, хіба по голосу. Тепер, коли обірвалася їхня, хай і кволенька, нитка⁶⁰ до майбутнього, їм, мабуть, воістину невиносно. Я, не маючи сили здобутися на якісь слова їм співчуття, — що тут говорити! — тяжко співчуваю їм серцем.

Рік цей і справді якийсь дурний, всі чекають чогось недоброго⁶¹, і ніхто не знає чого.

Я ж намагаюся втримати свій спокій, хоч так це не вдається! Перекладаю свого Величка, написав для одного журнальчика статтю про Сковороду, до другого — про Горленка, до третього — про Житомир⁶². І пишучи про Житомир, я раптом зрозумів, що мені не треба було братися за цю роботу, я ніколи не міг написати щось про письменників, яких по-справжньому люблю, а про Житомир, якого я так часто описував у своїх писаннях, який знаю досить глибоко, виявилось писати тяжко. Я вперше за весь час писав важко статтю, не знаю, що там вийшло, але таки правда — не треба було за це братися. № 6 «Вітчизни» подав про мене статтю «Слабкість епічного мислення»⁶³. Прочитай. Я ще, правда, журналу не бачив, але знаю вже. Назва статті не належить її авторові, це зробив в останню хвилю, не питавшись автора, сам Дмитерко, незвідь із яких міркувань. Можна було б назвати цю статтю економніше: «Епічне слабоум'я», як це чоловік не здогадався! Але кат з ним.

Ну, оце таке. Якийсь такий дурний настрої, біс його знає й чого. Вітає тебе Ніла.

ВВВ

15/VI — 70 р.

№ 88

Здоров, братця!

Одержав оце від тебе листа. Твоя половина й досі перебуває в Чуднові, не подаючи звіттіля ніякої звістки, Іра в селі, а ми зі старими й Славцею щодня слухаємо дощі. Заповідалося цей рік на велику кількість полуниці, але, певне, погниє, вже гниє зараз. Загалом рік якийсь справді дурний. Звичайно, ти маєш рацію — живу я нині повнокровно й цікаво, десь перебуваю в досить добрій творчій формі, і ці мої літа, які нині переживаю, досить ґрунтовно наповнені мною-таки; я намагаюся крутитися навколо «колючої груші» з повним самозагибленням та віддачею. Зовні мої

справи виглядають не блискуче, але й не безнадійно. Книжки я не матиму ні в цей, ні в наступний рік, оскільки те, що я подавав, чомусь відтягується, зі мною поки що ведуться дипломатично⁶⁴, ні так, ані ні, хоч я так само стою на тих же позиціях прагнення до справжнього мистецтва, як його розумію собі сам. До речі, Ю. Коваль, якого ти згадав, видав досить непогану останню книжку. В періодиці мої справи теж не краще, обіцяно тільки одне оповідання надрукувати, решта або безнадійно роками тягнуть, або ж не відповідають чи й відмовляють. Врешті, тобі цей стан знайомий також. Тож я працюю здебільшого на майбутнє, хай би своїми перекладами, які дають мені теж немало втіху. Вряди-годи живлюся й деякими статтями, але як те часто втрапляє в друк, сам бачиш. Але це зовсім мене не засмучує, бо я нині такий повний, що навіть не вельми на це зважаю, тим більше маючи досить сильне загартування, адже такий стан для мене не новина, радше в такому стані я перебував більше, аніж у стані успіху. На великий успіх, крім того, я не знамірюся, оскільки є митцем вузького діапазону, шляху, і завжди матиму тільки вузького читача. Але й такі мають бути. Мене читачі не засипатимуть наївнувато-дурними листами, бо не матимуть потреби їх писати. І це теж добре. Той стимул, який рухає людиною в її роботі, я маю, і це, напевне, зараз основне. Головні рушії й вежелі – в собі.

Колись меншим я думав: як легко бути в бідній культурі великим. І тільки тепер, коли подорослішав, починаю розуміти інше – мала культура прагне малих людей, великі люди там не вміщаються, великій людині в малій культурі важче бути, ніж у великій в такій мірі, наскільки більша чи менша та культура. Наша ж культура зараз мізерна, вона ледве не на рівні дошевченківському, або зразу пошевченківському, коли ще не з'явився Франко. З тою тільки різницею, що тоді не творилася ще суперкультура*. Звісно, є в нас твори, які красять літературу, але всілякі порівняння можуть існувати тільки у відповідному паралелізмі з огляду на стан і запити століття. Все це, повторюю, не викликає в мене безнадії, я все-таки сподіваюся, що зможу зробити те, на що здатен, а решта, решта – вже безсумнівний намул, він має своє значення, як і намул натуральний, яким здобрюють поля, але МЕНЕ це вже не торкається, то справа інших, тих, кому стане потрібна моя робота.

В Житомирі я живу в умовах круглого усамітнення (маю на увазі суспільного), і цього я не тільки хочу, але й потребую. Мене настільки засмоктала робота й моє натуральне життя, що не маю

---

* Треба: ерзакультура.

сили навіть з'їздити до Концевича, хоч і годилося б. Але несила. Яюсь дивно групується і живе мій організм, тут, у долині, непогано себе почуваю і глухну до навколишнього, хоч «Літ. Укр.» читаю, а ще читаю про XVI ст., в мене в голові вже зріє новий задум, знову таки повісті⁶⁵, з тої таки серії, яку замислив, і про яку писав тобі досить. Шкода, що не можу дати тобі перечитати, що вже готове, але й на той рік, дасть Бог, як весь час пише літопис Величка, це буде не пізно.

Бандеролю тобі вислали, але з запізненням, бо гадали, що кубітка⁶⁶ поїде до тебе. Листа, про якого пишеш, з запитом про журналі, я одержав, мабуть, не дійшла була ще тобі відповідь.

Оце таке. Віва. ВВВ

Од. 22/VI – 70 р.

24/VI – 70 р.

№ 89

Здоров, братаця!

Ось уже минає червень, який я провів у постійній, досить копткій праці. Додалося ще й щоденне вибирання ягід, бо їх уродило таки цього року достобіса; мати вже наробила всіляких варень, консервів, а вони є та й є, починається відома тобі пора винонастоювання. Погода виправилася, хоч і не гаряче, але тепло, можна, врешті, й купатися, що я роблю із задоволенням, зараз уже з Ірою, вона приїхала ось уже кілька день. Половина твоя залишилася біля своїх родичів, здається, вона там у лікарні й досі, а Іра почала своє музикування. З великими труднощами розшукали її муз. учительку, бо вона поїхала, не взявши завдання на літо, і вже, здається, тут усе владнається, бо я вже турбувався — була то нерозважність забирати дитину, коли не кінчила школи. Але на той рік ти вже керуватимеш цим процесом, як батько, і тоді все взагалі уладнається. Тимчасом вийшов № 6 «Жовтня», який мене порадував публікацією мого фольклорного оповідання «Перелесник», він уміщений у розділі «Золоте руно». Буде мені цікаво послухати твою думку про цей рід моєї творчості, для тебе після «Останнього дня» це буде другий відомий, тобто друкований, твір такого плану⁶⁷. До речі, якщо у тебе затримався той номер з «Останнім днем», то я дуже просив би тебе його зберегти, бо мій десь пропав, може, комусь читати дав, чи що, але пропав, і я не тільки не можу дістати собі десь цей номер іще, але й надій на те не маю. Оповідання ж у «Жовтні» я прочитав, але не сприйняв, відзначив для себе

тільки деякі недогляди, які виправляються редакторською рукою, і друкарські помилки, яких тут є. Загалом, цей номер цілком непоганий, дуже багато читабельного матеріалу, особливо серед статей. Я принаймні читав їх із цікавістю. Там є рецензія на книжку, яку я так і не дістав собі, про укр. бібліографів. Ти міг би замовити її в «Книзі – поштою», спробуй, може, там є, хоч сумніваюся. Принаймні в книгарнях вона мені не траплялася.

У Київ я їжджу тільки одержувати гроші, як підвернеться гонорар, от і завтра збираюся, це вже з «Жовтня», щось дивно рано вони його прислали. Поблукаю по книгарнях, потелефоную туди-сюди та й назад. Величко мій просувається, маю вже близько 200 сторінок машинопису, але це ще й не половина. Робота над цим томом трохи більш загайна, бо в ньому величезна кількість історичних документів, які специфічні мовою, частина по-польському, і є тут багато віршів⁶⁸, які я теж намагаюся сяк-так переверсифікувати. Свіже повітря, вода долають утому, і я більш-менш управляюся. Машинка твоя, як бачиш, все ще робить перескоки, зробила навіть на слові «перескок», що трохи дратує і робить неохайним передрук. Але все одно треба буде здавати в передрук. Ходили вчора з Нілою в кіно, якесь шведське про «любов». Я сидів і помічав зайвину композиційну, словесну, наче лікар на операції. Мабуть, такий погляд на речі, що мусять розважати й тебе, не вельми добрий, але так воно є. Часом мені хочеться покинути свого Величка і писати щось зовсім не те, що я намислював і планував. Ага, відвідував я оце Концевича, поїхав до нього в село⁶⁹, а він, виявляється, був у Житомирі – той рідкісний випадок, коли його вдома не застаєш⁷⁰. Вийшов його переклад Домбровської, він подарував мені, обіцяв і тобі, гарненька книжечка. Зі своєю жінкою він розійшовся остаточно⁷¹ і говорить про це з сумнуватим гумором. Смерть Льюки на нього подіяла важко, власне, він сам починає все більше й більше думати про те саме. Побутове невлаштування життя, здається, доїдає його, принаймні про творчість він уже не згадує. Я його розумію. Вся сила його йде, щоб пливти по поверхні, а не пливти – не жити. Ми побалакали досить широко, моя дитина брикалася, як колись твоя Іра, і це йому нагадало той час. «Де воно взялося?» – спитав він, і ми всміхнулися. Бо воно поводитися дуже впевнено, і йому не було ніякого діла до таких тяжко серйозних запитань, які приходять у мізки тих, хто повинен їх годувати, вдягати, щоб потім не бути в цьому чудному світі самотніми, радше, щоб потім мати надію на те.

Вітає тебе Ніла. В.

Од. 9/VII – 70 р.

№ 90

Здоров, братця!

Ось уже кінчається перша частина мого цьогорічного побиту в Житомирі. Я закінчив перекладати половину другого тому літопису, треба ще додрукувати трохи, сторінок з сорок, а тоді поїду зі своєю половиною і четвертиною до Нілиних родичів на Дніпро⁷², треба показати правнучку Ніліній бабі й діду, бо вони хоч і дожилися правнучки, але її не бачили на власні очі.

Знову й знову сповіщаю тобі про смерть. Цього разу не стало ще одного нашого родича, чоловіка нашої тітки⁷³ – Федьки. Він повісився, кажуть, це його не перша спроба таке вчинити. Але нині він вибрав рік, коли замість шпоришу росте лопух і подорожник, а в річці величезна кількість щук, і це вчинити йому вдалося. Прожив цей чоловік 57 років, єдина наша тітка невдова стала нею. Приходила оце сьогодні ще одна наша родичка Стасьчина дочка⁷⁴, вона втрапила під машину, і щасливий випадок зберіг її.

Я ж тимчасом працюю, длубаюся в старих словниках і відшукову значення вмерлих слів. Поїхав був до Києва, як завжди, на вулицях зустрів безліч знайомих, більшість з яких оповідали якісь тривожні речі. Мені навіть важко було все те слухати, наступного дня я був уже в Житомирі і закопався в роботу, але дорога видалася мені важкою, і я цілий тиждень мав у голові туман, крутилося перед очима, вночі снилася полуниця в великому числі між їдко зеленого листя, голова вранці була важка, все-таки хвороба, яка мене нині тримає, весь час відчувається. Читати випадає мало, бо часу обрізано. Взагалі майже немає вільної хвилини: робота й дитина забирають усе. Але таке життя дає ілюзію здорової наповненості, і вже це добре. «Жовтень» у шостому номері видрукував моє оповідання, але я про це, здається, писав. Тепер у мене на друки не дуже світить, мені ж часом хочеться щось сісти й писати, часом хочеться просто поринути в тишу, хоч я знаю, що ця тиша не принесе ні спочинку, ні задоволення, а ще більше роз'ятрення, я боюся розтягнутого порожнього часу, яким живе багато людей. Саме тому я не люблю шахів, хоч у війську грав у них, там це було нормально, але нині для мене то марнотратство. Дурне це почуття, та й чи потрібне, але воно є і часто сильніше всього іншого. Твоя половина й досі в селі, ми й не знаємо, що в неї і як, очевидно, вона пише тобі звідтіля. Іра такий собі розквітлий бутонець, аж пашить, ходить зі мною купатися, ми їй самій не дозволяємо, грає

свої вправи, і навіть пробує систематично чистити зуби, хоч це їй і не завжди вдається. Читає вона мало, може, ще й вік малий, й досі грається в ляльки, про поезію забула дорешти, характером досить амбітна і тонкосльоза. Водили оце її на балет, приїхала в Житомир Харківська опера й балет, хочу ще повести її на оперу. Спектаклі вона дивиться без захоплення, але й не нудьгує. Все-таки батьківської руки над нею потрібно, це ти відчуєш сам, коли прийдеш.

Дід почав ловити на річці білу рибу⁷⁵, шук поменшало, може, розпогодиться. Півроку минуло, я маю ще велику програму на наступну половину року і маю надію, що все буде гаразд.

Вітає тебе Ніла.

ВВВ

Од. 21/VII – 70 р.

16/VIII – 70 р.

№ 91

Здоров, братця!

Нарешті я додрукував останню сторінку, яка засвідчила, що половину перекладу другого тому Величка закінчено, взяв квитка в Київ і завтра їду туди разом з дитиною. Після того ми поїдемо на Дніпро до Нілиних родичів. Правда, я там довго не затримаюся, а вернуся назад до Житомира. Оце такі в мене нині плани. Щоранку ми з Ірою ходимо купатися, зараз стоїть така жара, що купання – єдине спасіння. Серед купальників жодного знайомого обличчя, але я тут і не затримуюся. Іра відвідала, окрім балетів, що про них я писав, дві опери Харківського театру (до речі, цей театр уже став російський). Це «Кармен» і «Ріголетто». На цьому її літнє відвідування театрів кінчиться, бо квитки досить дорогі, а мої фінансові справи все так само не блискучі. Книжки я не матиму й на наступний рік, це вже очевидно, а принагідний заробіток завжди абиякий. Через це останнім часом майже не купую тобі книжок, ледве-ледве вправляюся купувати їх собі. А з'являються книжки, які досить цікаві. Хоч і книжкова продукція, особливо літературна, скоротилася неймовірно, це видно із «Книжкового тижня» «Друга читача», що ти можеш помітити й сам. Погіршилося в мене і зі здоров'ям. Перший місяць у Житомирі я відчував чудесно, свіже повітря, вода, але тепер постійні перевтоми, в яких я живу, мене трохи поруйнували, і я, як то кажуть, кринькаю. Оце ледве-ледве рухаю пальцями, щоб видрукувати тобі ці кілька слів. Треба знову спочинок, я вже тікаю від роботи. Твоя половина ще

й досі в селі, звісток від неї ніяких. Одержано від тебе листи всім і потім, невзбарі, тільки Тоні. Їй листи ми перешлемо. Радий, що тобі сподобалося моє оповідання в «Жовтні». А то пишеш, пишеш, а що воно виходить, катзна! В такому ключі є в мене більше творів, друкують їх неохоче.

Лист мій буде короткий, щось не вельми добре почувається мені. Вітають тебе всі. ВВВ

Од. 27/VII – 70 р.

29. VII. – 70 р.

Добрий день, дорогі батьки!

Дуже швидко проходить для мене літо, може, тому, що життя на лоні природи більш різноманітне. Хоч природа тут, звичайно, абияка, а все ж на травичі посидіти можна, походити чи посидіти в затінку.

Нещодавно в нас пройшли смуги гарячих днів, температура сягала більше тридцяти градусів. Тепер теж гарна погода, але спека поменшала: 20 – 23⁰.

Зараз ходжу на роботу в другу зміну, тому до обіду розташувався в затишному місці, загоряю і пишу листи. Після обіду відпочину трохи, посплю чи почитаю та й піду на роботу.

Отак щодня. Хвороби до мене поки що не чіпляються.

На все добре.

А.

30/VII – 70 р.

[№ 92]

Здоров, братця!

Цей лист не нумерую, бо пишу з Києва, а нумерник мій лишився в Житомирі; оце приїхав від родичів своєї дружини⁷⁶, які живуть на Дніпрі, пробувши там тиждень. Ходив купатися на Дніпро, раз поїхав по рибу, а взагалі не робив нічого. Жара була невиносна, весь час бігав остудитися в річку. Але вакації свої зтягувати дуже не можу, тому то повернувся в Київ і ось уже кілька днів ганяю по всіляких редакціях та видавництвах, уладнуючи свої справи. Нарешті хочу кинути й це маловдячне заняття, якихось істотних результатів все одно не досяг, а все тільки з «просвітом», але хай буде, добре вже й цей просвіт. В селі і ці кілька день допрацьовував повість свою, про яку вже був писав, «Сповідь», і яку

був відклав на долежку. Здається, повість вийшла, хоч сам майже ніколи не можеш оцінити нагаразд того, що написав. Ще не давав її нікому читати, хай полежить ще трохи, тоді передрукую ще раз, а тоді вже показуватиму на люди. Це все той же фольклорний цикл, який поки що не випускає мене від себе. Принаймні в нових збірниках, які оце втрапили щасливо до моїх рук, я знову знайшов такі прекрасні сюжети, що відмовитися від них немає сили. Оце вже навіть почав писати одне з оповідань. В «Молоді» була на мене ще одна рецензія, така собі. Але не в тому річ, аби тільки сила все це понаписувати. Якийсь такий нині стан, що про друк думаю мало, нема на те часу, робота геть засмоктує. Але «Перелесник» у «Жовтні», здається, сподобався, принаймні мені вже кажуть компліменти. Це, власне, була перша спроба такої прози на публіку. Радий, що й ти оцінив це оповідання, то для мене важливо; гроші мої вже розтринькалися майже зовсім, і я вже не зміг купити кількох томиків Куліша, за які правилося дорогувати. Тим більше, що ледве стягся на музичну граматику Дилецького — чудове, розкішне видання, про яке ти зможеш прочитати в «Другові читача» і яке коштує 12 карбованців. Радий був би купити його й тобі, але не тягну. Тим більше, що майже все забрала в мене купа «Етнографічного вісника», якого я надибав у книгарні якраз перед виїздом у село. Це було три томи Гнатукових записів⁷⁷, два на теми демонології, що доповнили мій єдиний, і я став мати тут комплект, а один — оповідання з Угорської Руси, їх було, здається, чотири, отож маю один. Решта — це знамениті «Галицькі народні приповідки» Івана Франка. Всього їх видав Франко шість томів, я купив чотири, один мав, тож бракує з комплекту тільки одного тому. Це постійні народні вислови, фразеологізми, прислів'я, читати їх гей як цікаво! Отак розтратившись (лишив тільки на харчі, щоб віддати матері), я визначив, що робити мені в Києві вже нічого і треба тікати назад у Житомир та й знову засідати за роботу. Ніла поки що лишилася з дитиною в своїх родичів, і я тут сам. Цілий день перекладав був книги, заняття надзвичайно гарне, але втомлююче, в мене вже стелажі сягнули стелі в одній і другій кімнаті, як буде далі, хто його зна. Однак як приємно втомленому лягти на канапу й дивитися на книги, вони — кожна знайома, кожна своя, з ними живеш, як з друзями, при тому справжніми.

За вікном чути пищать голодні голубенята, якийсь облізлий з хижачькою мордою кіт забрався на піддашшя і солодко зирить угору, де в трубі вони вивелися, але дістати їх там йому годі. Певне, в нього повна прокльонів душа і повний рот даремної слини. Чи не від того така жакко хижка в нього морда. Але він реаліст, тому

зістрибнув на дах і повиляв своїм важким, розкучмленим задом. «Виноград зелений»,⁷⁸ — сказав, певне, він.

Оце таке! В Києві дуже гаряче, хоч за день перед цим падав здоровий дощ.

Вітаю

ВВВ

Од. 10/VIII — 70 р.

4/VIII — 70 р.

№ 93

Здоров, братця!

Перед цим я послав тобі з Києва листа без номера, так той лист хай буде 92, а цей уже черговим. Я знову в Житомирі, як ти, певне, здогадуєшся по почерку машинки, і знову внурився у звичний свій робочий стан, роблю свого Величка та й годі. Щось перекупався, то болить горло, а не купатися в таку спеку досить важко. Однак у хаті прохолодно, я сиджу за машинкою, твоя доця за фортепіано, кожен зайнятий своїм. Половина твоя за цей час вернулася з села і вже ходить на роботу, Іра бігає зараз у кіно в літньому кінотеатрі, там збудували (чи за твоєї пам'яті?) будку й крутять удень дитячі фільми. Ніла з дитиною в своїх родичів, я тут сам, тож це має свою специфіку. Без дитини трохи незвично, я вже до неї доста прив'язався. Ходили з Ірою в дві експедиції: по заготовці чебрецю й по заготовці м'яти — це для дитячих ванн моєї доці. Маємо піти ще в експедицію по заготовці череди й рум'янку. А ще в нас заплановані мандрівки вздовж Кам'янки і на той бік до джерела⁷⁹. Мені треба буде відвідати К-ча⁸⁰, але почекаю, коли спаде спека, а то в спеку почувуюся нині не так бадьоро, як раніше, і до старого⁸¹. Треба буде відвідати (це теж, певне, з Ірою) місцевий музей і подивитися на ті картини, що вже виставлені з Божою і добрих людей поміччю. Директором там уже не Місяць, старого дурня змістили, чи що. Житомирські новини, як завжди, в одному плані. Описана тобі раніше сучка, якої позбутися так і не вдалося, народила дев'ятеро цуценят. Після перегляду трьох сучечок було втоплено, а шість батько лишив, не дивлячись на протести матері. Він хоче вивести її кудись уже з цуценятами. Іра, звісно, виклянчила, щоб одне було залишене. Про пристрасті щодо них вони, здається, не здогадуються, поняття Бога в собак повинно бути особливе, близьке, тим більше, що одного Бога вони обожують, залежні від нього, а другого кусають і приводять у страх. Залежність трохи смішна.

Пробував вішатися ще один К-й, наш родич, молодший⁸², але перешкодили. Часом приходиться геть п'яньенька тітка Манька і починає говорити щось про єдність сім'ї, батько сердиться, бо для нього головне мірило, в чому він має певну рацію: чи відвідували його сестри в лікарні. Але ця добра, вічно п'яньенька наша тітонька, вже геть бабуся, з досить химерним, як в усіх, характером, яка вже й чортів бачила, має, здається, найдобріше серце і найжалісливіше, врешті комусь воно має бути вділене! Приїздила київська тітка, скаржилася на дорожнечу і ще щось – мене тоді не було. В мене в голові, однак, крутяться речі дещо абстрактні. Я ще не втратив цілком надії видати свою фольклорну книжку⁸³, тож маю ще до того щось дописати. Маю кілька пречудових сюжетів, взятих з одної зі збірок Гнатюка, треба їх тільки обдумати і довести до ладу. Одне з них я вже почав писати. Два інших на черзі. Їх теж напишу в цьому місяці, завершивши тим своє теперішнє літо – нині літо в мене повне клопоту й роботи, раніше, молодшим, я тільки й робив улітку, як і багато хто, що гуляв.

В Житомирі я дивом натрапив у букіністичному відділі на стару українську книгу і відразу ж купив. Це були оповідання Д. Марковича «По степах і хуторах», досить цікава книжечка, хоч не без типової укр. жалісливості про «тяжке життя». Вона досить читабельна і, звісно, раритетна: такі сюрпризи, як бачиш, бувають і в Житомирі.

Батько ловить рибу, і ми її маємо досить шоліта. Оце ми з ним зловили дві щуки і білої трохи, консультувала нам Іра, яка ув'язалася за нами. Вона вже дебела дівчина, ростом метр п'ятдесят, і вже небагато їй треба, щоб догнати свою матір, що вона, не маю сумніву, успішно і зробить. Машинка твоя друкує погано, все перескоки, це після позичок⁸⁴, дратує, що не кажи. Але хай!

До речі, про бандероль. Її тобі відсилала з Києва Ніла. А запізналася тому, що Тоня збиралася їхати до тебе.

Бувай здоровий.

ВВВ

Машинка заїкається⁸⁵.

Од. 17/VIII – 70 р.

13. VIII. – 70 р.

Добрий день, Валерію!

Позавчора був од тебе лист (з Києва, нунумерований)⁸⁶.

У відповідь перш за все хочу поздоровити тебе з днем народження та побажати дальшої творчої наснаги.

Отак помаленьку-потихеньку котиться до полудня віку! Добре, озирнувшись назад, переконатися, що нічого не змарновано, гірше, коли навпаки.

Цей тиждень працюю в нічну зміну, отож уранці прокинувся, поснідав, за кожушину і на траву. Роздягнувся, пишу помалу листи, перед очима зовсім близько за парканом молодий ліс, усе берези в літньому буянні. Отак пробуду до обіду, а там посплю трохи – і час на роботу.

Глянув оце праворуч – побіля столика з лавкою молитися на колінах дядько, б'є до землі поклони, його лисина достигло блищить від сонця. У вигорілій траві сюрчать коники; оддалік щось варнякає радіо. Вранці, як і щодня, була передача мордовською мовою. Їхня літературна мова – це щось «унікальне», немає, власне, політичних, сільськогосподарських, технічних та інших термінів – усе запозичене з російської. Вийшов несмачний вінегрет. Правда, народнорозмовна мова, здається, не така.

Я оце надумую: чи не вислати тобі гроші на старі книжки. Нові, найцікавіші, можна замовляти звідси, а старі, думаю, жаль випускати з рук, коли трапляються.

Бувай здоровий.

А.

21/VIII – 70 р.

№ 94

Здоров, братця!

Прийшов оце від тебе лист до всіх відразу. Мені приємна була звістка, що той журнал з моїм оповіданням⁸⁷ у тебе затримався, все-таки хочеться мати в себе якусь, хай і одну, публікацію. Бо мій десь запропав незвідь-куди. Ти сповіщаєш Тоні, що тобі побачення не дозволять, мені цікаво було б знати, чи не дозволять тобі й загальне, бо я збирався в вересні-жовтні поїхати навідати тебе, але це вже треба знати достеменно, щоб даремно не тратити сили, як той знаменитий кум⁸⁸, про якого відомо всім. Купив тобі двотомовик Михайла Драгоманова, оскільки твоя половина його тут не передплатила. Це досить солідні томи, дібрані непогано, я оце читаю перший том і це досить цікаво, є в нього й неприємні, чи, радше, речі, які тяжко сприйняти, або й не можеш сприйняти, але є й дуже багато цікавого, розумного, незвісного фактажу, своєрідного трактування тих чи інших подій нашої історії, культури, те-се. Кажу, видання це безподібне, оскільки в нас не видано було

жодного мислителя XIX ст., жодної добірки статей чи розвідок. Розумова висота Драгоманова, як на свій час, вельми висока. До речі, так само цікавий 10 т. Нечуя-Левицького, де також його статті, але то інший край. Передплату на той рік я тобі зроблю вже на півроку, там якийсь місяць лишиться, але хай. Оце вже за кілька місяців її треба буде й робити. Цікавий знати, що тобі з передплати сподобалося, що ні, може, сам би склав примірний список назв, чи повторити цьогорічні? До речі, «Вітчизна» друкує симпатичну, хоч і кволу художньо повість про Драгоманова⁸⁹. Біографічних творів про укр. митців зараз побільшало, хоч всі вони невисокої художньої якості, але публіці часто й не треба тої якості, бо в тому розбирається дуже й дуже мало людей. Більшість бере з книжок інформацію та й тільки. Для такого писаки, як я, це річ сумна, але я ніколи й не прагнув писати для загального вжитку. Щодо книжок, власне, інформації про них, то я це робитиму залюбки. Зараз тобі всього купувати не можу, то, може, й справді ти випишував би через «Книгу-поштою». Цікаві видання останнього часу були такі. Видала «Музична Укр.» унікальну музикальну граматику XVII – XVIII ст. М. Дилецького. Це фотокопія рукопису 1724 року, виконана прекрасно. Далі йде транскрипція тексту і матеріали та розгляд книжки. Ця книга великого формату, дуже навіть, і коштує 12 крб. В книгарні АН є такі книги: «Дукати й дукачі на Україні» – це розвідка про монети з каталогом дукатів і дукачів; потім «Декоративне різблення укр. XVII – XVIII ст.», монографія, здебільшого про церковне різблення, іконостасів тощо; збірка документів «Гайдамацький рух на Україні», і збірка статей про це саме «Коліїщина», рік такий то. Щодо перекладів, очевидно, поспішати нема чого, купиш і по приїзді, художніх книжок видатних, здається, останнім часом і не було. Взагалі «Друг читача» якісь цікаві книги коментує обов'язково, мало що проходить на «так собі». Випишуй також назви, які тебе цікавлять, і я їх радо прокоментую. Незабаром, до речі, вийде в оригіналі літопис Самовидця.

Купую помаленьку книжки й Ірі. Вона вже починає читати краще, взагалі, й апетит у неї вже не такий вовчий, стає помаленьку дівчиною. «Веселка» взагалі видає часом зовсім непогані книжки, принаймні дитину можна забезпечити. Оце купив їй «Казки kota воркота» якогось французького сучасного письменника, читала з інтересом. На моє розпорядження, вона впорядкувала свої книжки, і вони лежать на своєму місці. Грає вона геть непогано, якщо зважити на її вік і те, що вчиться тільки два роки, вже грає п'єски за четвертий клас, власне, ні, кінчає за третій, а має починати за четвертий.

Вітає тебе Ніла.
ВВВ
Од. 31/VIII – 70 р.

8. IX. – 70 р.

Добрий день, Валерію!

Дякую за 2 тт. Драгоманова. Я вже було збирався виписати сюди, бо це таке видання, яке пропустити не можна. Вислав тобі на Київ трохи грошей на старі книжки, причому українські, якщо трапляться – купи собі чи мені. Повістину у «Вітчизні» про Драгоманова⁹⁰ прочитав з інтересом, звертаючи передусім увагу на факти, досі мені невідомі. Щодо низького художнього рівня тої повістини, то я згоден з тобою. Взагалі щось не з'являються в нас ерудити типу Моруа, а якби й трапились такі, то й тоді було б їм нелегко.

Думав я про передплату. Після Нового року лишиться мені п'ять місяців, отже, мабуть, і передплачувати щось недоцільно. Хіба що «Літ. Україну» та «Друг читача». А щодо решти укр. видань, то позичатиму на читання.

Щодо побачення. Не знаю поки, якого мене позбавили: особистого чи загального, вірогідніше, особистого. Треба буде попитати. Але є ще одна перепона. На тепер до нас взагалі нікого не пускають на побачення: карантин зв'язаний з появою десь там холери. Коли знімуть той карантин – невідомо. Як усе буде гаразд – напишу, а ти вже вирішиш, приїжджати чи ні.

А.

8/IX – 70 р.

№ 94-А

Здоров, братця!

Минулого разу я поставив принагідний номер на листі 93, оскільки діти, як сповіщав, поділи десь мій номерник⁹¹. Чи одержав ти того листа? Як одержуєш взагалі від мене листи?

Тимчасом надходить час, коли я вже починаю готуватися до переїзду в Київ. Ще тиждень, і буду вже там, обживатимуся після більше, як чотиримісячної відсутності. За цей час я зробив величезну роботу, і вже зараз досить-таки випотрошений, хоч роботі ще не кінець. Однак більша половина другого тому перекладена

й перший раз передрукована, і я можу зазначити подумки, що в план свій я вклався. Моя власна творчість цього року страждала, бо коли в минулому році я написав стільки, скільки завжди (моя річна продукція здебільшого коливається між 150 – 200 сторінок), то цього року буде тільки сто. Хіба що рік іще не кінчився. Тут, правда, я нічого не розмірюю і не планую, бо має пливати само, однак і зайнятість іншими справами має своє значення.

Іра вже пішла в обидві свої школи, вересень показав кілька по-справжньому прекрасних днів, а тоді стало холодно – старі люди обіцяють ранню зиму. Як воно буде, побачимо, а тим часом осінь уже добряче відчувається. Твоя половина ходила по гриби, приносить маслюки. Ми сьогодні були вибралися на той бік, але грибів там не знайшли, я, крім того, нічого в сутіні не бачив, зате прогулянка була мені приємна, знаєш, така похмура погода, мокрі куші, мокра чорна земля, вистелена різнокольоровими листками, і той особливий дух, який відчувається тільки там – вогкоти і глини, листя й дерев.

Заходив до старих⁹². Вони ще й досі пригноблені смертю сина. Старий подарував мені книжечку своїх сонетів, висловивши невдоволення, що книжку видали не так, як він замислював. Він трохи ніяковіє, що це його «перша» книжка, але це, здається, в нього химера.

До Концевича ніяк не виберуся, все зайнятий, дитина все-таки забирає чимало, крім того, й робота на прив'язі держить, якось уже був зовсім вибрався – аж дощ, а в тому селі⁹³ по вуха зав'язнеш, пошкодував свої вуха.

Час від часу, раз на тиждень, вирвешся в кіно, забіжиш у книгарню, там, до речі, відкрили магазин, радше відділ: «Видання минулих років», що зветься ЕВРИКА, часом це так і є, бо я й купив там дещо, чого бракувало, особливо з пропущених мною років, коли був я у війську. Казали мені, що приїхав уже 3-ха⁹⁴, але я його не бачив та й не міг – сиджу тут. Але чутка така була. Давно не бачив і своїх київських колег. Але я здичавів; нині, коли все топиться в роботі, не до інших і не до себе, це стан геть-но непоганий. Чи їхати до тебе? Тобто чи дадуть тобі побачення зі мною?

Заскучив за новими старими книжками, також за київськими книгарнями. Я люблю, що не кажи, книгарні, в них себе відчуваю дуже спокійним. Там наче виключаєшся з цього марнотного життя і дишеш чимось вистояним. Для нашого часу того почуття треба. А день іде, і ніч іде, і голову схопивши в руки... Це, мабуть, буде вічно.

Захоплено читаю Драгоманова. Блискучий був дядько. А день іде, і ніч іде...⁹⁵

Часом хочеться кудись поїхати, але нікуди не їдеш, бо ніколи. Але буває виникне раптом туга за Кременцем, так я називаю свій абстрактний настрій. Приїдеш додому, ми обов'язково відвідаємо це дивне місто.

А день іде...

І абстрактний настрій і конкретний, все, наче звук струни, або ж павутина з баб'ячого літа.

А день...

Кінчається. Вечір. Моя доця брикається, «читає книгу». Всі ми читаємо книгу, якщо письменні, звичайно.

ВВВ

Од. 14/1X – 70 р.

14/1X – 70 р.

№ 95

Здоров, братця!

Отак я закінчив свої цьогорічні житомирські вакації, і разом з усім сімейством забрався назад до Києва, де вже провів кілька цілком хаотичних днів. Назбиралося всіляких справ з книжкою, маю певні надії⁹⁶ видати невеличку в наступному році; з рукописом першого тому Величка, який треба було доробити згідно рецензії; нарешті треба підготувати рукопис свій на 72 рік. Одне слово, клопотів достобіса, але здебільшого клопотів приємних. Величко, правда, буде ще не скоро, хто знає й коли, але треба своє зробити, аби не висіло над головою. В передплатній книгарні (я, звісно, обійшов всі книгарні) мене чекала приємна новина – оголошено вже передплату на твори Кримського в 5 томах. Том перший міститиме поезію, прозу, другий – «Андрія Лаговського» і літературознавчі статті, третій – статті з питань укр. мови, фольклору й етнографії, четвертий – праці з питань сходознавства, п'ятий – листи. Я послав листа в Житомир, давши вказівку твоїй половині передплатити це видання й для тебе. Ти зроби це і від себе, бо видання, як бачиш, прецікаве. Після 25-го, коли візьму гонорарець за статтю про Житомир, зроблю для тебе передплату, в основному орієнтуючись на ті видання, які ти діставав і в минулому році. Передплату зроблю тобі на п'ять місяців 71 року.

Це все звичні осінні клопоти. Тим часом мало кого й бачив зі своїх колег, хоча всі, здається, обертаються в тих-таки колах, хто інтенсивніше, хто лінивіше, а хто й зовсім ніяк. В книгарнях чогось цікавого не було, старих книжок теж не траплялося ніяких,

та й добре, бо мої фінансові справи гень-но невеселі. Однак, на майбутнє є надія, і вже це чудово.

Дні стоять зараз розкішні, зовсім тепло, хоч мені й мало випадає бачити те тепло. Вранці до обіду працюю, з обіду чергую біля сонної доці і теж працюю і лише біля шостої звільняюся, але тоді треба написати листи і впорядкувати свої папери та книги, які без господаря завжди стоять трохи не так. Ще й прийде хтось, розмови, до яких я стаю все більше лінивий; врешті лишається з годину чи пів на шпацир Хрещатиком, коли не крутиться голова. Хрещатик іще майже літній, він так само трохи сонний і ошатний, якісь люди, обличчя, здебільшого, молоді, центральні вулиці ввечері завжди молоді, і в цьому молодому світі теж хочеться побути, бо це теж якась риса чи риска людського життя – потяг її на центральну вулицю. В такий час добре думати про свої писання, радше про нові сюжети, обмислювати і оглядати їх. До вітрин і відчинених дверей кафе та ресторанів я геть байдужий, одне, що мій організм не сприймає алкоголю, а друге, що я згубив уже те відчуття затишки, яке відчував у таких закладах раніше, будучи студентом. Сімейне, домашнє життя має свої закони.

Сьогодні доробив нове своє оповідання, теж фольклорне, «Перевізник»⁹⁷. Хочу написати ще одне, а тоді, зробивши таким чином перерву, знову сісти за свого Величка, кінець якого хоч і видно та не вельми.

Знову хочу запитати – чи можна до тебе їхати на загальне побачення?

Вітає тебе Ніла.

ВВВ

Од. 29/1X – 70 р.

25/1X – 70 р.

№ 96

Здоров, братця!

Одержав оце позавчора від тебе 50 крб., які, звісно, завжди придадуться. Як уже писав, книжок старих зараз майже нема (звичайно, матиму на оці і їх), але докупити тобі якісь найцікавіші новинки треба, тим більше, що я їх не купував певний час. Отож я докупив тобі того, що не маєш із серії «Зарубіжного оповідання»: оповідання Чапека «Оповідання з обох кишень», Азіз Несіна «Листи померлого віслюка» і Домбровську в перекладі Є. Концевича. Ага, ще з цієї серії Божену Немцову «Дика Бара» (чи прига-

дуеш такий фільм, який ми бачили ще в дитинстві і який поклав на нас досить сильне враження?) До речі, я прочитав це оповідання, для мене теперішнього воно таке собі, очевидно, ніколи не треба читати чогось, що вражало раніше. Купив тобі дві дуже ошатні книги видання «Наукової думки» М. Драган «Українська декоративна різьба XVI – XVIII ст.» (здебільшого про ікони й іконостаси) і І. Спаського «Дукати й дукачі України» – це розвідка й каталог дукатів і дукачів, як будь-який словник, річ завжди корисна. Купив тобі нові оповідання Л. Первомайського «Оповідання не для розваги», почав уже їх читати, він письменник не сильний, але приємний, головне, що читаючи його, не дратуєшся, врешті, він працює в своїй давнішій манері. Нарешті купив тобі роман С. Моєма «На жалі бритви», на мою думку, чи не найкращий з моємівських романів, його довго в нас «осуджували» за «ідеалізм», зараз уже, бач, ідеалізму нема, хоч кажуть, що трохи є. І останнє з серії «Вершини світового мистецтва»* (до речі, геть-но пристойна серія) купив «Літа науки Вільгельма Майстера» Гете в перекладі С. Сакидона, того самого, що робив Гофмана і робив непогано. Все це забрало трохи присланих тобою грошей, але, сподіваюся, будеш від того задоволений. Гадаю, що треба буде купити тобі ще два томи Філарета Колесси, видані останнім часом. Може, варто було б спитатися в тебе, але гадаю, це книги неперехідні. Перша – це його знаменита розправа «Мелодії українських народних дум» – одна з найкапітальніших праць української фольклористики, а друга – музикознавчі праці, хоч сюди увійшли перш за все його розвідки про укр. фольклор. Я купив собі обидві книги.

Зробивши такі покупки, я більш-менш дожену поточний потік, хоча, може, ще щось варто було б узяти, подивлюся. Передплати ще не робив, чекаю на гонорар, але думаю повторити тобі минулорічні видання.

Ще не виліз із клопотів, які наскочили на мене по приїзді. Думають, наприклад, перевидавати для «Шк. бібліотеки» Сковороду, то ще маю додаткове заняття; хочеться, щоб нове видання було повніше⁹⁸. Загалом, перше видання розійшлося навіть добре, принаймні досить швидко зникло з книгарень і його не знайти. Друге, мабуть, наспіло, але вже, певне, полежить. Врешті для книги й це треба.

Хочу звернути твою увагу на двох поетів у № 9 «Дніпра». Це Борис Корнієнко⁹⁹, сільський хлопчик, який мислить, як справжній митець, і наш земляк, десятикласник житомирської 23-ї школи Гуменюк. Подивися, хлопці дуже виділяються серед інших, і

---

* Треба: «письменства».

переростають і старших, які там віршують у тому номері. № 38 «України», як доповнення до моєї статті про Величка, дав рекламу про видання літописів. Але вже пора знову братися до Величка, якого я на певний час відклав. Написав був оце ще й оповіданнячко, теж фольклорне «Джума»¹⁰⁰. Але що там вийшло, Бог його знає, дуже свіже. Фольклор та історія; часом мені здається, що треба вириватися з цього кола і щось хапати нове, але дорешти ще цього пластику не використав. Він безмежний якийсь.

Ну, це таке. Вітає тебе Ніла.

ВВВ

Од. 6/Х – 70 р.

28/IX – 70 р.

№ 97

Здоров, братця!

Вслід за грішми одержав я від тебе пересланого з Житомира листа¹⁰¹, де ти дав частково відповіді на питання, які мене цікавили. Гадаю, що від передплати тобі не варто відмовлятися, адже її можна зробити на п'ять місяців та й годі. Що не кажи, а переглянути свіжу газету чи журнал завжди приємно, а тобі в твоїх умовах і поготів. Так що я тобі передплату зроблю і буквально за кілька день, коли одержу гонорар за статтю про Житомир, надруковану в № 9 «Ранку». Батько мені писав, що якийсь мій нарис (гадаю, що саме цей) передрукувала житомирська молодіжна газета¹⁰² і передавали його й по радію, дивно, що земляки мої звернули на мене увагу, я ж надто звик бути серед них блудним сином, хоч ніколи не дозволяв графоманській еліті не поважати себе. Правда, в журналі припустилися прикрої помилки, сфотографували Тетерів, а надписали, що то Кам'янка, але, гадаю, це діла не псує; я віддав данину місцевому патріотизму, до якого ставився завжди з іронією, хоч і не заперечував його, та й годі. Щодо побачення, ти знай і напиши, бо вже скрізь по країні, оголошувало про те російське радію, карантин проти холери¹⁰³ знято, навіть у Керчі, де епідемія була найстрашніша. Про купівлю книжок я писав тобі в минулому листі, тобто я зважив за добре купувати тобі новинки, коли немає старих. Хоча одну стареньку книжку я тобі й купив, хоч і задорого трохи. Це книжечка В. Сімовича «Франко: його життя й діяльність». Книжечка це невелика, я її теж маю, хоча й не читав, не доходили якось руки, але гадаю, що вона цікава. Після цієї статті в «Ранку» маю ще одну обіцянку, що надрукують статтю, і оце мої

цьогорічні публікації вичерпаються. Як бачиш, друкувався я цього року негусто. Наступний рік обіцяє більше, але казав пан кожух дам і т. д. — поки що все писано вилами по воді. Обіцяють, правда, видати вдруге, трохи розширивши, шкільне видання Сковороди, до якого, як ти знаєш, я маю стосунок. Це єдине видання, зафіксоване в тематичному плані 1971 року, до якого я маю сякий-такий стосунок. Велися якісь розмови й про книжку, але поки що розмови. Переглядаючи тематичний план на 71 рік, можна примітити кілька рис: значно збільшилося число російських книжок і значно поубогішало все інше. Шкода, що не можу прислати тобі того плану, цього року видали його однією книгою, бо порізну було б дуже убоге враження, результат того, що, як кажуть, «поменшало паперу»¹⁰⁴. Приємно читати тільки сторінки, де зафіксована перекладна література — там відзначено славні імена, правда, багато з них уже перенесено з планів попередніх років; як не дивно, переноситься завжди найцікавіше. З української літератури радує лише ім'я Турянського, його «Поza межами болю», пам'ятаєш, ми читали цей шедевр¹⁰⁵. Може, ще дві-три назви та й годі. Можна тішити себе тільки тим, що місця на книги в мене вже лишається небагато, все меншає й меншає, стелажі в обох кімнатах дотяглися до стель, а стелі високі, як ти знаєш, тож прийде колись пора, коли хочеш-не хочеш, змушений будеш все одно обмежувати купівлю книжок.

Дуже похолодало, хоч перед цим було й тепло. Холодний, аж різкий, вітер, осінь уже відчувається нагально. Треба більше націплювати на себе ганчір'я й тягати його на собі: дехто, правда, робить з цього сумного обов'язку фетиш. Ми обпалюємо наші кімнатки електричною грубкою, бо дитина, та й самому неприємно сидіти, коли ніс льодяніє і весь коцюбнеш. А сидіти випадає багато, цьогорічний Величко ще до кінця не дістався, над ним ще півтора місяці роботи: тоді почнеться марудніше — вичитки, звірки, тощо.

Ну, оце таке. Вітає тебе Ніла.

ВВВ

Од. 8/X — 70 р.

4/X — 70 р.

№ 98

Здоров, братця!

Зробив тобі вже передплату, трохи меншу, як минулого року, але, гадаю, достатню. «Мовознавство» і «Народну творчість та етнографію», як двомісячники, передплатив тільки по два¹⁰⁶, «Друг читача»

і «Літературну Україну» передплатив на півроку, місяць пропаде, та й хай — це я для зручності собі. Решту на п'ять місяців, тобто «Науку й суспільство», «Новини кіноекрану», «Прапор», «Ранок», «Радянське літературознавство», «Всесвіт», «Вітчизну», «Україну», «Дніпро» та «Жовтень». Оце й усе, тобто все основніше. З нових книжок втрапила мені до рук одна стара, яку й купив тобі. Це відома хрестоматія з давньої укр. літератури Сумцова, перший її випуск. В мене вона є, випуск, здається, четвертий, трохи грубша книга, але й ця вельми симпатична. Ходив у книгарню Академії наук, щоб купити тобі згадані раніше томи Колесси. Але на диво, я «Мелодій дум» уже не застав, а «Музикознавчі праці» виявилися тільки в одному трохи не дуже ошатному примірнику, який я і купив. А першу треба буде шукати деінде. Біля книгарні «народних демократів» купив іще одну дитячу книгу в перекладі зі словацької на українську, видану в Пряшеві, буде Ірі, а коли підросте Слава, то перейде і їй. Тираж книги 1 000 примірників. Загалом, книжковий ринок нині біднуватий, мало є на чому спинити моє бібліофільське око; на жаль, гарні видання виходять з запізненнями, їх весь час чомусь пересувають. Після холодів, коли ми всі мерзли, нарешті затопили опалення. Але відразу ж упали й холоди, нині геть-но тепло, особливо сьогодні. Я трохи обходив книгарні, правда, аж три виявилися зачинені (на Хрещатику) з різних приводів. З'явилася нова жіноча мода — максі: до п'ят, або майже до п'ят. Перші хоробрі мужньо витримують зівак, бо коли така проява проходить вулицями, на неї розвертаються всі обличчя, особливо цікаві — старі й літні люди: вони за природою своєю звикли в усе сунути свого носа. Будь-яка мода завжди спершу вражає і є некрасива: згодом звикають — і нічого. Так було і з «міні». Чоловіки, правда, «міні» завжди сприймали благодушно, це відповідало їхній повсюдній зацікавленості до приваб білої статі. Біла стать, правда, від того терпіла незручності, особливо коли зима чи треба сідати, але вправлялася з цим. Хоч, може, й не зовсім, бо хто б то вигадував оце теперішнє максі, як не вони. Чоловіки, як були сірими кониками, так і лишилися.

Мої дівчата ходять вранці й вечорами гуляти і приносять свіжих каштанів, які чудесно вилискують. Збираємо їх, правда, не задля поезії, а з утилітарної цілі — цих лискучих плодів, як вогню, боїться міль, що при наших книжкових зацікавленнях нам вельми на руку.

Сиджу й досі перекладаю Величка. Його, певне, вистачить і на весь жовтень. Прийшла звістка, що в Зах. Німеччині вийшла антологія української прози ХХ ст. Книжка досить грубенька й ошатна: є там і мої три оповідання: «Атілла й Сірій», «Мій батько надумав» і «Міст у те»¹⁰⁷ — варіант «Самої в хаті». Факт, звісно,

приємний. Які там переклади, тяжко сказати, але гадаю, що непогані, бо треба гадати, як то кажуть, інакше при нашій ерудиції щодо мов треба спускати знову, як то кажуть, лапки. Інакше нічого не скажеш, бо що можна сказати, коли нічого не можна сказати. А коли так, то так. Читав у бюлетні Спілки письменників про вояжі житомирських писак. Яюсь уявилися вони мені всі, як зайці, які біжать у полі, а ззаду йде дядько з вусами¹⁰⁸ й курить люльку, чи люлька курить дядька, не зрозумів доладу. Потім, коли я думав над цим видінням, мені здалося, що люльки курили зайці, навіть Данило Млака, тобто Кийок, Ломака, Дрючок. Згодом, подивившись у бюлетень Спілки письменників, я побачив, що Кийок не іздив. Так мені й лишилося незрозуміло, хто з них курив люльку.

Вітає тебе Ніла.

ВВВ

Од. 16/X – 70 р.

12/X – 70 р.

№ 99

Здоров, братця!

Твої гроші мені згодилися, бо, заскочивши яюсь у «Сяйво», я натрапив на купку старих українських книжок і, звісна річ, купив їх, частину тобі, частину собі, не проминув жодної. Тобі я купив купку видань з серії «Руське письменство», що його видавав Юліан Романчук, у тебе з цієї серії є один том П. Куліша: всі вони одноформатні. Так от, додалися тобі ще «Твори Маркіяна Шашкевича і Якова Головацького з додатком творів Івана Вагилевича й Тимка Падури, два томи Ізидора Воробкевича, ці томи досить цікаві, II т. – проза, досить своерідна і геть-но читабельна, III т. – драми. Що бракує т. I, не біда, бо він повторений, чи точно не знаю, в виданні теперішньої «Бібліотеки поета». Далі купив тобі т. III Руданського – це переклад Гомерової «Іліади»: хай річ уже антикварна, але дуже цікава; одна із пам'яток наших спроб досягти втрачений уже світовий рівень. Купив тобі «Твори Амбросія Метлинського і Миколи Костомарова», цінна вона додатком статті Костомарова «Дві руські народності», та й твори Метлинського, здається, не перевидавалися. Нарешті до твоєї колекції словників купив тобі невеликий «Практичний російсько-український словник», який видало в Києві тов-во ЧАС у 1924 році, там 167 сторінок невеликого формату. Як бачиш, ти підживився, всі ці видання я маю і шаную їх, бо в кожному щось та є такого, чого не прочитаєш ніде. А це для нас,

книгоманів, важливе перш за все. Взагалі, коли натрапляєш отак на якусь купку книжок, то завжди душі радісно. До речі, книги, як і риба, часто люблять блукати купками – розпродуються здебільшого по смерті якого збирача його родичами, для яких це найчастіше ціни не складає. Явище це сумне, але дякуючи йому, нові й нові хвилі шукачів книжок можуть мати собі постійне щастя відкриття.

Вже ось майже половина жовтня, а я не знаю, чи можна їхати до тебе, чи ні. Хотілося б поїхати ще до морозів, бо в морози це робити важче. Я й досі сиджу над Величком, другий том виявився розміром більший за перший, і, очевидно, досиджу так аж до листопада. Тоді треба буде відпочити і вникнути в море технічної роботи, вичитуючи й правлячи. Часом до мене хтось заскочить, побалакаємо про те-се, але гостей не так багато й це добре. Здебільшого, ті самі мої колеги чи щось коло цього. За вікном у мене вже жухніє папороть, листя вже пожовтіло – справжня осінь. Десь має приїхати мати, вона зараз, із з'явою другої своєї онуки, приїздить частіше. Батько пише, що хвороба поки що його не чіпає. Для нього осінь всечасне чекання тої хвороби. А я хотів би трохи закинути всі свої «роботи» й пописати. Цього року я писав найменше, ніж це звичайно, хоч голова моя геть не порожня задумами. Нещодавно в «Літ. Укр.» була рецензія на сонети старого¹⁰⁹ – стримано-чемна. Концевич уже має переїздити з села, ти ж, певне, знаєш, що він розвівся зі своєю, для нас завжди загадковою, жінкою¹¹⁰. Нині він сам, мати вже стара, але він намагається, це треба віддати йому за належне, не губити духу. Принаймні, до кінця не губить духу.

Заходив П-с¹¹¹, але дуже нашвидко, не встиг побалакати. Передав від тебе вітання.

Часом виходжу прогулятися. Так станеш на вулицю, і вона несе, як ескалатором. І, безцільно трохи проблукавши, знову вертаєшся.

Колюча груша, що не кажи, завжди колюча груша. Може, це й добре, що вона не яблуня, бо все має бути таке, як є. Може, й неглибока філософія, але неперехідна.

Вітає тебе Ніла.

ВВВ

Од. 19/X – 70 р.

20. X. – 70 р.

Добрий день, Валерію!

Останнім часом я зовсім зледащів до написання листів. Але ж учора надійшов ще один твій лист, отож стало мені совісно, і я оце взявся відповідати.

Перш за все, про побачення. Я так і не взяв до ладу нічого конкретного, начальник мій десь у відпустці, але перед тим я цікавився якось, але мені пояснили так туманно, що зрозумів я дуже мало.

Потім іще розмовляв із знайомим, у якого справи, подібні до моїх. Отже, найкраще тобі поки що не приїздити, бо, здається, змарнуєш час та й усе. З усіх розпитів виходить, що наступне побачення, якого я не позбавлений, належатиме мені десь після нового року. Втім, коли з'явиться начальник, я вимагатиму зазначити мені конкретно, що і до чого. У цій справі сам дідько ногу зломить. Думаю, найкраще махнути рукою на все те, тим більше, що через сім місяців я буду вже дома.

Статтю про Житомир у «Ранку»¹¹² сприйняв непогано. Думається, ти примусив житомирських патріотів глянути на знайомі речі по-новому. Правда, неточність одну помітив: у костьолі не надмогильна плита Зарембського¹¹³, а скоріше пам'ятна дошка, а похований він на польському цвинтарі, зберігся й надгробок лабрадоритовий, могила ця міститься у долішній частині цвинтаря. А в кінці Лермонтовської вулиці стоїть будинок, де Зарембський народився, це коли йти вниз до парку – праворуч, у глибині двору, не доходячи до провулка, що веде до водоликарні¹¹⁴.

З переліку куплених тобою книжок – старих і нових – я задоволений. Доволі скучив за своєю книгозбірнею, бо колись мав задоволення навіть од споглядання книжкових багатств, не кажучи вже про читання. Любив також розставляти книжки на полицях. Нині ж чекають на мене ще й багато незнайомих книжок, ото буде згодом приємна морока впорядковувати все те.

Хотілося б розповісти що-небудь про себе. Живу та й годі. Існування створено якомога безбарвніше. Правда, є чимало барвистих деталей, про які не хочеться писати¹¹⁵, але які добряче врізались мені в пам'ять.

На цьому слові бувай здоровий.

А.

«Нові книги УРСР» інформують, що 1971 року в Харкові в Редакційно-видавничому відділі Книжкової палати вийдуть:

Колектив авторів. Історія української книги.

Корнейчик І. Р. Історія української бібліографії.

Якщо цікавлять тебе ці видання, роби попереднє замовлення, бо харківські видання якись таємничі: виходять у світ непомітно і одразу ж зникають. Якось я замовив щось поштою, але не прийшло нічого.

Готується до друку там же іще одна книжка:

Петров С. Й. Каталог книг громадянського друку, виданих на Україні у XVIII – першій половині XIX ст. (до 1860 р.) включно.

28. X. – 70 р.

№ 100

Здоров, братця!

Цей лист пишу тобі в Житомирі, завітавши сюди на два дні, щоб привітати нашого батька з днем народження. Але тут мені сповістили, що жениться наш двоюрідний брат Коля К-кий¹¹⁶ і що він, прийшовши, дуже просив завітати на весілля. Я, будучи втомлений від постійної роботи в Києві, волів би спокійно перебути ці кілька днів, поїхати по рибу, тупо дивитися в жерло телевізора, те-се. Вчора ми з батьком таки поїхали фаточкою, але без успіху, зловили тільки дві маленькі. Сьогодні ж всі збиралися на весілля, і я вирішив привітати і від себе цього нашого малознаного, але багатостраждального родича¹¹⁷ (кажуть, що він уже вішався). Пити я нині не можу зовсім, до етнографії мене не тягло, тож сказав, що маю їхати в Київ, і цим забезпечив собі короткочасне перебування там. Родичів ми вже застали наклюканих, але їх було небагато, не було багатьох. Назустріч мені випорхнула Капіля: «А-а, братік!» (Як бачиш, дописую цього листа в Києві, бо тоді мені перебили). Вона має досить старе, помнуте обличчя, хоч, звісно, років їй не так і багато. Тут, за столом, уже засідали якісь незнайомі люди, серед яких я вздрів рідні обличчя кількох наших тіток, Люби, ще декого; нас усадили, і почалося типове п'янство, звісно, не обійшлося без ураз за непиття і т. д. Але я пробув тут тільки півтори години, бо хотів іще завітати до пана графа¹¹⁸, який уже перебрався до Житомира. Пан граф лежали в кожусі і дивилися на голубів. Я розділив йому його споглядання, крім того, надійшли ще якісь люди, здається, сусіди, розмова була загальна, ми перемовилися про те-се, і я, сильно змерзши, потяг додому, вже тільки зараз зрозумівши, що я забув узяти в батьків ключі, а весь наш рід був на весіллі. Пішов дощ, і я зупинився перед двома міцними замками без найменшого вміння відмикати ті замки. Але біда всього навчить, і я (при співчутті молодого песика, якого я кличу Розбишака, твоя половина – Барсік, а батько ще якось) почав підбирати ключі з гігантської їх в'язки, що знайшов в батьковій комірчині. Але даремно, ключі ідеально не підходили до хати. Я майнув у місто, хотів сховатися в кіно, але йшов дощ, і багато хто хотів сховатися в кіно, тож я вернувся безуспішно додому і знову підібрав

ключі, дивуючись, як ідеально вони непотрібні. Однак геть вимок, в черевиках чавкало, і я зважився на рішучіші дії. Відчинив зовсім без труду вікно резиденції і вліз. Зсередини підважені двері піддалися, і я таким чином відвоював сіни. Вже стемніло, батьків не було й досі. Мусів я лізти через вікно і в хату, де відчув, який добрий буває домашній затишок. Ото був і сів писати листа тобі, але нарешті прийшли батьки, і я перервався.

Наступного ранку я виїздив. Погода була сіра, аж квасна, і я цілу дорогу дрімав, поглядаючи на вимоклі краєвиди, голі дерева, тільки береза світилася яскраво-жовтою барвою, була вона така яскрава, аж до неприродного. Мені подумалося, як точно я колись був визначив в одному своєму оповіданні: «Музика починалася за Смоківкою»¹¹⁹. Цю музику я й справді завжди любив слухати, вона дивно смутна й прекрасна, бо очищує душу від щоденного намулу і робить людину оновленішою, готовою приймати на себе нові й нові хвилі будня. В такі хвилі думається про все на світі і ні про що, але музика не припиняється ні на хвилю.

В Києві я застав твого листа, де ти сповіщаєш, що їхати до тебе не треба¹²⁰. Я й гадав чомусь, що ти це напишеш, годі сказати й чому, однак, коли так, то так. Вже перебудеш ці півроку без відвідань, бо на той рік їхати вже навряд чи буде доцільно. Краще, може, я виїду зустріти тебе в Москву, і ми зможемо обійти з тобою букіністичні магазини; радше, обійдемо антикварну московську вуличку на Арбаті, де продають старі книги, картини, старі речі, навіть срібло. Це побачити й цікаво й, може, при щасті, корисно, хоч у Москві я мало купував книжок, вельми вони там дорогі. Але подивитися, їй-богу, приємно!

Книжок видання Харківської книжкової палати і справді я ніколи не бачив у продажу; ці книги, що ти відзначив, цікаві і треба було б їх замовити. Яюсь узнати б адресу; але когось таки питаюся. А книжок тебе й справді чекає нових немало, навіть (серед старих) є вельми цінні; взагалі, як на Житомир, у тебе геть непоганий вибір старої книжки. Ну, і крім того, нові. Вони лежать у деякому неладі, але то твоя буде справа їх упорядкувати, бо книга хазяїна любить, крім того, там треба думати й про місце, бо скрізь заставлено. З твоїх грошей у мене лишилося 13 крб. 40 коп. Хай, може щось підскачить іще.

Оце таке. Вітає тебе Ніла. Моя доця собі брикає, шебече цілі дні, часом реве й капризує. А так нічого.

Вітаю. ВВВ

Од. 3/Х1 – 70 р.

№ 101

Здоров, братця!

Був трохи закручений останній час, багато мав роботи, при тому спішної, тож сидів весь час нахилці та й дотягував її. Тимчасом ритм мій знову став звичайний, я беруся й далі за свого Величка, лишилося мені ще з півмісяця роботи, й цей великий клопоть буде зроблений, хоч коло нього ще доведеться доста попотіти з технічною роботою. Хотілося б багато чого встигнути ще, але це видно буде. Отак минув жовтень, почався й листопад, вже пахне й зимою, яку тобі треба ще перебути там, а коли поверне на весну, то вже й теплом повіє і легше, бо ближче до фінішу. Купив я тобі ще один том Колесси, фольклористичні його праці, тобто з трьотомника не купив тільки одного, але поки що я вичерпав твої гроші щерть, купивши тобі ще й кілька томів (4) знаменитих Франкових галицько-руських приповідок, а моїх теж негусто, власне, поки що нема, так що я й перестаю тебе обрадовувати новими купівлями. Гадаю, це, що я купив тобі, викличе в тебе зовсім непогані емоції, бо речі то геть-но непогані. Кинувся був у читання, прочитав кілька дуже цікавих книжок, особливо старих з історії. Втрапило мені до рук кілька номерів давнішого журналу «Літ. ярмарок», і я зачудувався, які то непогані, добре читабельні номери, з вигадкою, з гумором, одне слово, приємно читати. Видно, що робили це молоді люди, бо немає цвілих сухарів на засояній, як писав Сковорода, що стоїть у темнім підвалі, воді. Від цього смак не вельми, але зате солідності вельми, хоч це солідність, як у того, хто вже не може бігати, а тільки йти і через те впевненіше висуває перед себе черево, або черево висуває поперед себе пупа, якого він ладен був би назвати пупом землі, адже знає таку сакраментальну приказку і через те він так вважає, але каже про пуп не «я», а солідне «ми»; рецепт і результат феноменальні, інакше чого жадати тоді, коли солідний пуп, забувши про відчуття гумору, відразу ж почав іменувати себе носом, знову згадай байку Сковороди. Я через те такий грамотний у Сковороді, що знову сидів над ним, як уже писав, пишу я, бо хто його знає, чи й писав я, але краще оговоритися, аніж бути занудливим повторюю (правда, є й солідні повтори – пам'ятаєш: чи чули ви, хе-хе, анекдот¹²¹, або краще епіграму, хе-хе, три ряди крапок, які символізують епіграму, бо й ти її чув), або розповіді сімейні¹²², коли все оповідається з дивовижним запасом слів та розповідних засобів! В такі хвилі повторюєш весь

час: це вже десь чув, це вже десь було, не помічаючи, що вже так часто повторював оце: десь уже було, десь уже чув. О то ж сте-режіть ся по в тор і в! Бо по в то р і в б и в а ю т ь н е п о в т о р н і с т ь, з в і с н о, а д ж е в о н и п о в т о р и, і ц е т а к а с а м о н е п е р е х і д н а і с т и н а, я к і т е, щ о і с т и н а ц е н е є н е і с т и н а, і н а к ш е ч о г о б у л о б г о в о р и т и?

На моєму столі чудесна звалка найрізноманітніших книг і рукописів, такий добрий нелад, пахне порохом, пахне курявою, пахне старим папером, а ще пахне пилом і радіаторами, які гріють і до-бряче. А на радіаторі стоїть така штукенція, що й назви не до беру, коритце, оце-оце, як точно підгрібаються точні слова! — а в нім шкварчить вода, бо вона має робити повітря моєї кімнати вологі-шим. Але за вікнами така вологість, я спершись руками на машин-ку, отак налігши на неї, думаю — за вікном така вогкість, що вона хлюпає мені в душу, а душа моя хлюпає у вогкість, і все змішується, як уже давно було в когось... десь це я вже читав так само, як і чи-тав, що це я десь уже читав. Ага! Це написав я, інакше, чому б воно було таке пронизливо знайоме. Коли приходить вечір, і лампочка пече мені в тім'я (я лисію, сказала мені дружина, потай думаючи, що її літа обходять); врешті я й сам те знаю, але коли дивитися в дзеркало, трохи задерши носа, то й непомітно, і можна тішитися, або сказати патетично: «Ах, Езоп, золота в тебе була голова!» Од-не слово, голова, бо що ж у нас є іще, люмпенінтелігенція, сказав веселий чоловік Іллії Тривун¹²³, якого мав щастя знати свого часу й ти. А поки що вітає тебе й моя дружина, й моя дитина, якщо вона навчилася вітати, зараз спитаю? Ага, навчилася. Віва.

ВВВ

Од. 16/X1 — 70 р.

23. XI. 70 р.

Добрий день, Валерію!

У мене таке прохання до тебе: вишли негайно (*підкреслення автора — упр.*) дві бандеролі (кожна по кілограму) тільки з чаєм. Чай має бути лише сорту «Індійський» чи «Цейлонський». Одну бандероль посилаю на мою адресу, а другу на ім'я Гриня Володи-мира Михайловича¹²⁴ (адреса та ж, тільки цифра трохи інша: учрежд. 385 (19 — 1)).

Вартість цих бандеролей я можу пізніше компенсувати: наді-шлю тобі гроші.

Живу по-старому, здоров'я нормальне, настрої добрий¹²⁵.

А.

№ 102

Здоров, братця!

Життя моє одноманітно закручене, якщо можна так сказати. Воно й розписане досить-таки чітко, але вільного часу (через дитину, що ти й сам добре пізнав) маю дуже й дуже мало. Вранці працюю, ніяк не можу добити черговий том Величка, хоч уже переклав усе, а ще додрукувати треба, з обіду сиджу біля дитини; спить вона небагато, і я вже читаю їй книги, співаю, хоч співака з мене звісний, гойдаю, гуляюся, те-се. Ввечері майнеш на годинку прогулятися і щось полистаєш з книжок, або хто прийде і займе всілякими розмовами. Вже о дев'ятій вечора чуєшся геть вичерпанам і засинаєш невзбарі, тільки-но дістанешся подушки. Другий том Величка більший, вже надруковано в мене 507 сторінок машинопису, буде ще з п'ятнадцять-двадцять. Мені вже хочеться відпочити від нього та й узагалі відпочити, бо нагрузку я витримав величезне, а організм має запаси енергії далеко не невичерпні. Тим більше, що мало й пишу, що мене також їсть, і я вже це тобі теж, певне, не раз повторював.

Прийшов лист з Житомира, обоє старих хворі, батька скрутив сильний радикуліт, що й ходити не може, а мати вивернула ногу. Довго не мають від тебе листа і в листах до мене на це скаржаться. До них підходить впритул старість, і мені широко їх шкода: треба за ними вже й догляду й помочі якоїсь. На щастя, я дістав деякі гроші і зможу їм пособити трохи. Нарешті вирвався з хронічного безгрошів'я і... підкупив собі трохи старих книжок, досить рідкісних, які ти матимеш змогу оглянути невдовзі, як і інші. В людей є скарби непомірно більші, як у мене, але за ці п'ять років, що ми з тобою не бачимося, в мене збільшилося книжок доста. Треба їх помалу й перетравлювати, що я залюбки й роблю, бо що не кажи, а внурюватися в старі, пожовклі сторінки втіха велика. Оце коло: робота, книги, майже постійне, крім того, з'являється і втома, яка часом геть зв'ялює мене. Але про це говорити годі, отак зі здорового телепня я перетворююся в людину майже хвору. Приваби світу: алкоголь, нікотін і т. д. — вже не для мене. Не для мене вже й пристрасті, якими живе багато людей, вабить мене все більше й більше тиша кабінету, якого в мене, на жаль, нема, де між своїх вірних друзів можна студіювати, читати, писати, думати; таке життя не кожного вабить, але мене воно, здається, вже кличе.

Оце таке.

Сьогодні я втомлений і пишу, ледве повертаючи клавішами.

Пиши!

Ага, купив тобі книгу Дюрермата «Суддя та його кат», повісті в українських перекладах; знаю, ти вельми полюбляв цього письменника. Отож, хай тобі буде приємно.

Вітає Ніла.

ВВВ

Од. 30/XI – 70 р.

4/XII – 70 р.

№ 103

Здоров, братця!

Твій останній лист був мені не дуже, відверто кажучи, приємний¹²⁶, однак я виконав те, що ти просив, хай і не зі значними відміними, тобто, як виявляється, знайти в Києві того сорту чаю¹²⁷, що ти просив, не так просто, я ледь-ледь знайшов тільки 17 пачок, тож решту замінив сумішшю грузинсько-індійською. А взагалі, я б волів, щоб ти не дуже захоплювався всілякими штуками, тим більше, що ти мав уражене серце й треба вже трохи дбати про це. Маючи цю цяцьку нині в себе, дуже добре знаю, що це таке, і хочу тебе застерігти, тим більше, що я сподіваюся, що ти, повернувшись, повинен будеш ще добре й сильно працювати в літературі, на що треба свіжої великої сили.

Тільки що мені сповістили страшну новину: вбили відому тобі Аллу Горську¹²⁸. Поки що невідомо, як і хто, її тіло знайдено у Василькові, певне, якісь бандюги. Новина ця така, що писати більше нічого тобі не буду. Бувай.

Валерій.

Од. 14/XII – 70 р.

21/XII – 70 р.

№ 104

Здоров, братця!

Давніше не писав тобі більшого листа, бо все якось скрутилося, перевернулося і змішалось, навіть вибився я з ритму. Важке, гнітюче враження було від смерті А. Г-ої¹²⁹, про яку я тобі сповіщав у минулому листі. Власне, вразила безглуздість її, що найстрашніше

для нас, двоногих: безглуздість завжди може все вбити. Історія ця локально-сімейна: вбив її тесть¹³⁰ з-за якихось власних причин, молотком по голові, а сам після того ліг під поїзд. Жінка вона була сильна, життєрадісна, саме втілення живої енергії. Знав я її не так щоб дуже, але трохи знав. Її чоловік, теж художник¹³¹, кажуть, у страшному стані, та й не дивно. Загалом, важка історія.

Маю багато інших клопотів, з книжкою, яку хочу, хай і малу, видати та й таке інше. Власне, щоб трохи зібратися, я намислив був майнути в Житомир, хай і не мав багато часу. Бо треба якось збиратися на сили, організовуватися – мене чекає немала технічна робота – вичитка й передрук другого тому Величка. Цей рік за кількістю написаного в мене не вельми багатий, писав я зовсім мало, але те, що написав, здається, мене вдовольняє. Тим часом аж тепер впала на землю зима, досіла все квасилося. Посипалося густо снігу, і я поїхав до Житомира саме тоді, коли сніг почався. Тут я зустрів добру, чисту тишу з тим чудовим запахом снігу, який відчувається тільки на початку зими. В Житомирі все, як було, хоча й ні, твоя половина вже стягає на літо цеглу¹³²; собаченя, яке в нас лишилося, офіційна назва Барсік, неофіційна – Розбишака, геть став великий, а твоя доця ще більше виросла і поправилася. Тобі буде, певне, її нелегко сприйняти, бо має вона вже метр п'ятдесят росту, 50 кг ваги і носить плаття 46 розміру. Вже догнала твою половину і відчувається однаковою на зріст з усіма мешканцями нашого малого дому. Я з нею вийшов погуляти, був чудовий, затишний вечір, довкола нас бігали дві собаки, що нині живуть тут, Іра щось оповідала мені про школу, про свої зацікавлення й книжки, про музику і навчання, і я вперше якось сприйняв, що ще геть небагато, і вона стане дорослою, бо вже й зараз у ній є щось доросле.

Це, звичайно, не сприймається в абсолюті, бо як тільки Розбишака кинувся з усією безпосередністю молодого собачати до нас, то почалася типова дитяча ганянина і борсання. Навколо не було ні душі, і я подумав, що такого вечора в Києві я не можу відчути: тут якось відходиш від звичного метушіння і стаєш не те щоб спокійніший, але ясніший. Я був написав про такий вечір в одному оповіданні: біологічна постійність вечора. Може, це абстрактно звучить, але точніше не скажеш про це.

Повернулися одна за одною дві бандеролі¹³³, які я висилав. Ти щось тут не додумав, бо виявляється, сказала мені Тоня, що послала й вона бандеролю, а відтак, зрозуміло, чому повернулася моя. Завдяки тому я став власником астрономічної кількості чаю і мабуть споживатиму його довго.

В Житомирі я пробув тільки ніч і на ранок виїхав. Був снігопад, і машина, їхав у таксі, начебто пробиралася по дорозі, побачив за цю мандрівку кілька аварій; коли машина під'їздила до місця аварії, всі затихали і потім обговорювали це хвилин з кілька. Але за якийсь час розмова затихала, і всі про подію забували, хіба що лишалася вона в куточковій мозку, як нагад про болючу необхідність, якщо це кожному болить. Однак, здається, що болить це кожному.

Сьогодні вже вдарив мороз, і стала справжнісінька зима. Іру ми запросили на зимові канікули до Києва, вона приїде, і ми хочемо повести її на оперу, балет на льоді, цирк, може, театр. Хай дитина дивиться – все це ненадаремно. Крім того, матиме психологічну розрядку, бо доводиться їй багато працювати, вчившись у двох школах, і все в одному тоні. Тим більше, що програма в школі у них посилена, їм подають дуже складні речі, вважаючи, що дійде до них. Хто його знає, що там доходить, але дітям тяжко – це факт, навіть таким здібним, як Іра.

Оце таке. Новорічне вітання я послав тобі окремо.

Вітає тебе Ніла.

ВВВ

Од. 28/ХІІ – 70 р.

Грудень 1970 р.

Найкращі новорічні побажання усьому Шевчуківському родюі.
Щастя, здоров'я великим і малим
Шевчукам і Шевчученятам.

У ніч з 31-го на 1-ше підніму разом із вами символічну чарку, утішившись тим, що не за горами той час, коли триматиму чарку реальну.

А. Шевчук.

Валерієві доручення: привітати від мене усіх друзів та знайомих, які пам'ятають мене (крім Концевича, якого я привітав окремо).

25/ХІІ – 70 р.

№ 105

Здоров, братця!

Отак і кінчається цей дуже якийсь неспокійний рік. Я вже купив своїй доці ялинку на превелику її втіху, що й збудило її не-

вимірно, і в хаті запахло хвоєю, свіжим лісом, який не потрапляє, здебільшого, в такі міські чотирикутники, в яких маємо мешкати. Тим часом стоять морози, випав сніг, зима, якесь скуте таке відчуження, неспокій, водночас бажання щось робити, клопоти, клопоти, які мені так нелегко виносити, здебільшого зв'язані з моїми заняттями, нині їх зібралось трохи забагато, попереду – наче сіра маса¹³⁴, якесь безвиразне місиво, позаду... що там позаду, марнота якась, хоча хто його й знає? Часом находити на мене такий відчайний стан, що хочеться забитися кудись, сховатися, принаймні мені все менше хочеться зустрічатися й говорити навіть зі своїми колегами. Я б собі длубався в книжках, щось собі робив, а все інше, хай собі тече. Іншим часом, навпаки, відчувається й бадьорість, і сила, і навіть сніг пахне, і небо веселе; одне слово, все у цих відвічних спіралях, і немає ні початку, ні кінця цим ниткам.

Хочу видати на той рік книжечку, але все йде з таким рипом-скрипом, що й не знаю, чи з того щось вийде. Тим часом почалися тут й інші клопоти, може, я житиму в іншому місці¹³⁵, тобто переїду в інший будинок. Але це ще має вирішитися, тож не писатиму нічого наперед. Коли вирішиться, то й напишу. Водночас, через дитину мій робочий час скоротився дуже сильно, і я майже не встигаю нічого робити. Дитина в мене росте геть така, як і в тебе була: плаксива, вередлива, але м'яка, хоч і вперта. Має непогану пам'ять і досить розсудлива, хоч буває часто й дуже вредна. Але, мені здається, всі вони такі, і в такому віці, очевидно, розвиваються вони за більшими шаблонами, ніж потім дорослими. Хоч це, мабуть, відносна річ.

Цей рік надрукував я кілька статей і одне оповідання¹³⁶, для мене він був неврожайний. Наступного року сподіваюся на більше, але всі ці сподіванки – вилами по воді писані.

Я вже писав тобі, що посилки, які ти просив, по поверталися.

Вітаю тебе. Щось у мене нині важкі якісь настрої, занепад, одне слово. Віва. ВВВ

Од. 5/1 – 71 р.

КОМЕНТАР ДО ЛИСТІВ 1970 РОКУ

---

1. Том П. Куліша, що його маєш і ти – том 6 із львівського до-революційного видання.

2. Ще кілька середньовічних речей – повісті «Сповідь», написана 1970 р., «Місячний біль» – 1971 р.

3. Історик Дзира – Ярослав Дзира – історик-дисидент, захистив дисертацію про Т. Шевченка та літопис С. Величка.

4. Андруша – наш брат у перших, син тітки Ганни; Ромка – чоловік нашої сестри у перших Любові. Його благовірна жона – це і є Любов Жданюк.

5. Ще одна наша тітка – очевидно, Євдокія.

6. Про «Вовкулаку» – пізніша назва «Сповідь».

7. Старшина – відставний надстроковик, сусід у Житомирі. Описаний в оповіданні «Дім».

8. Їхня власниця описана мною в оповіданні «Дім» – стара пані.

9. Відома тобі Вальпургія – так ми прозивали Валентину Фрانیвську, рідну сестру братової дружини.

10. Йдеться про листа № 75.

11. З переїздом і з переадресуванням – йдеться про переїзд із Яваса в Лісний.

12. Обміну не відбулося.

13. У «Дніпрі» читав рецензію на твоє «Середохрестя» – В. Ле-та. Середохрестя Валерія Шевчука. – «Дніпро», № 1, 1970 р.

14. На «Вечір святої осені» рецензій майже не було – була згадка в «Друзі читача», № 40, 1969; рецензія О. Никанорової в «Дружбе народів» № 12, 1970 та й усе. Мені казали, що було таємне розпорядження на цю книжку рецензій в Україні не друкувати.

15. Петро – П. Дідович.

16. Харчук – мається на увазі мій шкільний товариш Ананій Харчук, який на той час уже мешкав у Києві – А. Ш.

17. Заполярні вояжі – служба в Заполяр'ї у війську.

18. Клуб Рабіс – скорочення: «Работников искусств», був на колишній вул. Леніна, тепер Б. Хмельницького, неподалік Хрещатика. Я туди вчашав.

19. Рецензій щось іще не було жодної – див. прим. 14.

20. Написав велику статтю й про мене — очевидно, йдеться про Юрія Бадзя.

21. Хочу осісти в Ірпені — це не здійснилося.

22. Від Петра — П. Дідовича.

23. А-нь — Анань Харчук.

24. З нього, здається-таки, будуть люди — мої сподівання не справдилися, але тоді він справді писав цікаву поезію.

25. Дивно, що брат сумнівається, чи я грав у шахи. Грав і чимало, передусім із ним-таки.

26. Стаття про Величка — «Передвічний голос» — Україна, № 6, 1970 р.

27. Це єдина моя цьогорічна публікація — цього року мене й справді друкували дуже мало: чотири статті, одне оповідання в «Жовтні» — «Перелесник», одне інтерв'ю, були й закордонні друки.

28. «Лялька» Б. Пруса змоєю передмовою вийшла у вид. «Дніпро».

29. Здоровий народний тип — це було в Є. Концевича; «мелкімі пісателями» назвав нас один з його російськомовних сусідів.

30. Канівця висунули на Шевченківську премію — В. Канівець писав про В. Леніна і премію, звісно, одержав, хоч був цілковитим графоманом.

31. Повістина на фольклорній основі — «Сповідь».

32. Півторадні Василь — український літературознавець, згодом перебрався до Житомира, тут і помер.

33. Багато польських віршів — вірші полонимовні, але не польські, бо польська мова була тоді в Україні однією з літературних (всіх шість).

34. Це тягнеться зі студентських часів — моя дипломна робота звалася: «Публікація документальних матеріалів у XVIII ст.», де немало місця виділено С. Величку.

35. Дядя Гриша — другий чоловік нашої тітки Ольги.

36. Спускається сходами в дивний спосіб — його тітчина невістка вряди-годи спускала із тих сходів.

37. Такої форми сприймань, мабуть, не передаси — я пробував це передати в оповіданні «Літепло ранньої осені» («Долина джерел, К., 1981).

38. «Уцєчки» — мандрівки (пол.), я цьому тоді надавав значення, згодом від того відмовився.

39. Його не один триматиме в руках — натяк на повсюдне стеження за в'язнями — А. Ш.

40. Ходив по лікарях — у той час здоров'я моє підірвалося.

41. Стаська з дівчинкою — материна племінниця.

42. Козловська Людмила — вулична модистка, часто шила і в нас.

43. Кльопавав рецензію на якогось графомана – йдеться про закриту видавничу рецензію, типовий засіб письменницьких підробітків. Але мені рецензувати давали мало й рідко.

44. Історико-фантастичну повість – «Сповідь».

45. Полторацький Олексій – літературний функціонер, був головним редактором «Всесвіту».

46. Розгромною рецензією на чергову книжку – дивно те, що не пам'ятаю, хто писав ту рецензію. Після припинення роботи над книжкою «Дорога» мені запропонували в «Молоді» подати рукописа оповідань на сучасну тему. Я назвав його «Жовте світло вікон», це вже вдруге, вперше так намагався назвати свою книгу в 1962 – 1963 р. Рецензію на цього нового рукописа писав М. Шумило, але тут ідеться про розгромну рецензію на книжку «Дорога».

47. Йдеться про друге видання «Саду пісень». Воно вийшло щойно в 1972 році, в ювілейний Сквородинівський рік.

48. Згадай наше відвідання Броварів – ми ходили туди разом з Борисом Теном, який колись жив на Броварах; про це відвідання є в брата оповідання.

49. Башта з слонової кісті – мене вже тоді витісняли з літератури: не хотіли друкувати, перспективи не було, отож я почав сповідувати, як свідчить цей лист, теорію «башти зі слонової кістки» – мистецьке усамітнення.

50. Наша тітка – Зінаїда, мати того Діми.

51. На острові – був якраз навпроти нашої хати на Тетереві, нижче водокачки, де річка розділялася на два рукави. Тепер став півостровом, бо один рукав свого часу засипали піском.

52. Рецензія... може здатися закономірною – про цю рецензію пишеться в моєму листі № 83.

53. Коваль Юрій – український новеліст-шістдесятник. Починав разом з нами, разом нас обговорювали в СПУ, але як письменник не збувся, хоч на нього покладали значні надії.

54. Є. Гуцало й справді вмів надзвичайно спритно прокручуватись у тодішніх обставинах і видав з-поміж прозаїків-шістдесятників найбільше книжок, хоча часом піддавався офіційному осудові (за повість «Мертва зона»), однак у заборонених письменниках ніколи не ходив.

55. Йдеться про листа від 27. IV. 1970 р. Я його цього разу одержав.

56. Якраз від сьогодні – брат був заарештований 23 травня 1966 р. Але саме це подання заперечує дату цього листа, що її поставив брат: 26.V. – 70 р., найпевніше його було написано 23 травня.

57. Біля батьківської хати в Житомирі росло три дуби, посаджених нашою бабою по батькові Олександрю.

58. Лягла в Чуднові в лікарню — чоловік тітки братової дружини був головою колгоспу, очевидно, він її туди й улаштував.

59. Хомичевський Василько — єдиний син Бориса Тена, ми з братом мали з ним чимало контактів і цілком приязних. Це була дивовижна людина, яка не тільки не творила жодного зла, але, здається, не знала, що це таке.

60. Обірвалася кволенька нитка — Василько одружився з мовознавцем Катериною Ленець із Києва, але дітей у них не було.

61. Всі чекають чогось недоброго — цікаве сповіщення: ота реакція не почалася із хвилею нових арештів у січні 1972 року, а задовго до того, принаймні, за два-півтори роки. Вона вдарить і по мені.

62. Статті про Сквороду... Горленка... Житомир — Стаття про Г. Сквороду в 1970 р. надрукована не була, очевидно, відкладена на 1972, ювілейний рік; про В. Горленка — «Шукач перлів многоцінних. Фольклорист і етнограф В. Горленко» була надрукована в ж. «Народна творчість та етнографія», № 3, 1971 р., стаття про Житомир «Житомир — мій мирний» друкувалась у «Ранку», № 9, 1970 р., передрук «Комсомольська зірка», Житомир, № 111, 1970 р.

63. Стаття «Слабкість епічного мислення» — її написав пізніше відомий дисидент Юрій Бадзьо. Я був у приязних із ним стосунках, але моєї творчості, як дехто ще з дисидентів (В. Стус, П. Скочко) він цілковито не розумів, відтак і не сприймав.

64. Зі мною ведуться дипломатично — тут точно описано ставлення до мене офіційних кіл: з одного боку, як до кандидата чи посадача певного місця в «чорному списку», куди я надовго таки потрапляю, а з другого, чинячи оглядно, не виявляли того.

65. Задум знову-таки повісті — йдеться про повість «Місячний біль».

66. Кубітка — так я прозивав свою братову Антоніну.

67. Друкований твір такого плану — мої фольклорно-історичні оповідання не хотіли друкувати; в 1971 р. в Грузії вийде ще книжечка «Дорога» в перекладі Д. Асатіані, і тільки на початку 80-х з'явиться ще дещо. В 1983 році ці оповідання складуть другу частину роману «Дім на горі» — «Голос трави».

68. Є тут багато віршів — саме від цих віршів і почався мій (а ще від перекладу віршів Г. Сквороди) великий інтерес до поезії українського бароко.

69. В село Млинище під Житомиром.

70. Є. Концевич був прикутий до ліжка і дуже рідко кудись вибирався з дому.

71. Зі своєю жінкою він розійшовся — жінку звали Ольга, своєрідна це була людина. З одного боку, пишалася від того, що ввій-

шла в елітні мистецькі кола, а з другого, особливо в останній порі їхнього шлюбного життя, ставилася до прикутого до ліжка чоловіка зле.

72. До Нілиних родичів на Дніпро – йдеться про діда та бабу моєї дружини Біличенків, які жили тоді в м. Крюкові біля Кременчука.

73. Нашої тітки – Євдокії, її чоловік Федір мав прізвище Краснолюдський.

74. Стасьчина дочка – Людмила, в катастрофі пошкодила голову, і це потім довго давалося взнаки.

75. Біла риба – плотвички, ельці, головники; батька ми почали звати дідом, бо мав онучок.

76. Від родичів своєї дружини – с. Келеберда на Кременчуччині, тут жила з родиною тітка моєї дружини Настасія; прізвище їхнє – Дзюба.

77. Томи Гнатюкових записів – це знамениті «Знадоби до української демонології» В. Гнатюка в 3-х томах.

78. «Виноград зелений» – ремінісценція Езопової байки «Лисиця і виноград».

79. На той бік до джерела – на той бік р. Тетерів, там, проти електростанції, було джерело в яру з дуже смачною водою.

80. К-ча – Є. Концевича.

81. Старий – Борис Тен.

82. Ще один К-й, наш родич, молодий – Микола Краснолюдський, наш брат у перших, син тітки Євдокії.

83. Свою фольклорну книжку – «Дорога», яка не вийшла.

84. Це після позичок – братова дружина позичала машинку сусідам.

85. Машинка заїкається – весь друк листа з розбитими словами.

86. Йдеться про лист № 92, який був таки не нумерований.

87. «Дукля» з оповіданням «Останній день».

88. Той знаменитий кум – обіграно приказку: «Не трать, куме, сили, спускайся на дно».

89. Повість про Драгоманова – її написала Раїса Іванченко, мала за неї чимало гонінь.

90. Див. прим. 89.

91. Діти, як сповіщав, поділи десь мій номерник – сповіщення про це не було; тут збій у нумерації.

92. Заходив до старих – Бориса Тена з родиною.

93. В тому селі – Млинищах.

94. Приїхав уже 3-ха – Опанас Заливаха.

95. А день іде... – цитується вірш Т. Шевченка.

96. Маю певні надії – не справдилися.

97. «Перевізник» – надрукований аж у 1982 р. в ж. «Україна», № 6, потім у 1989 р. в книзі «Вибрані твори» – в «Домі на горі», як завершальна новела. В першому виданні роману оповідання було знято.

98. Хочеться, щоб нове видання було повніше – воно планувалося в «Дніпрі», але я був уже недогідний автор, і мені запропонували підписати переклади псевдонімом. Я відмовився й переніс рукописа в «Радянський письменник», тут до нього дуже критично поставився В. Підпалий – нічого з тих заходів не вийшло. Перевидали лишень «Сад пісень» у 1972 р.

99. Корнієнко Борис – хлопець із с. Моринці на Черкащині. Ходили чутки, що його вірші – це містифікація Михайла Саченка, поета київської школи й кінорежисера, його земляка. Я зустрічався з цим хлопцем, він прислав мені свої вірші приватно в листі, писані своєю рукою. В «Молоді» тоді вийшла його дуже цікава, як на свій час, збірочка. Згодом в літературі перестав функціонувати.

100. «Джума» – оповідання ввійшло в «Голос трави» роману «Дім на горі».

101. Одержав листа – однак цей лист не зберігся.

102. Якийсь мій нарис – стаття «Житомир – мій мирний». Див. прим. 62.

103. Карантин проти холери – в той рік після довгої перерви ця хвороба знову проявилася.

104. «Поменшало паперу» – фразу недаремно взято в лапки, насправді це був результат реакції, що настійно насувалася.

105. Пам'ятаєш, ми читали цей шедевр – читали у Львові в 1963 р., коли там перебували під час моєї весільної подорожі, давав книжку на прочитання Б. Горинь. Турянський Осип – західноукраїнський письменник міжвоєнного часу.

106. Передплатив тільки по два – бо виходило їх на рік шість номерів.

107. «Міст у те» – саме за це оповідання, в Україні не друкуване, я й був підданий остракізму; див. про цю історію, також і український першодрук твору ж. «Кур'єр Кривбасу». – № 169, 2003 р.. С. 109 – 115. Зібрала цю антологію Анна-Гая Горбач із Західної Німеччини.

108. А ззadu дядько з вусами – ремінісценція з моєї повісті «Сповідь», де описано Полісуна, містичну істоту, що керувала звірями. Але тут мається на увазі конкретна особа – Данило Окийченко, звідси словесна гра: Данило Млака (до речі, це псевдонім С. Воробкевича), Кийок, Ломака, Дрючок.

109. Сонети старого – книжка «Зоряні сади» Бориса Тена.
110. Завжди загадковою жінкою – Ольгою. Див. прим. 71.
111. П-с – Панас Заливаха.
112. Див. прим. 62.
113. Заремський Юліуш – польський композитор, жив і помер у Житомирі.
114. Провулок зветься Петровський.
115. Про які не хочеться писати – йдеться про ті моменти табірної життя, які приховувалися від пильного ока табірної адміністрації – А. Ш.
116. Брат Коля К-ий – Микола Краснолюдський, син тітки Євдокії.
117. Багатостраждальний родич – був засуджений за те, що нібито збив машиною чоловіка, але цей злочин йому приписали, бо не могли (чи не хотіли) розшукати справжнього винуватця. Микола відбув п'ятирічного терміна, і це зламало йому дух; був як не в собі, вішався, тощо.
118. Пан граф – Є. Концевич.
119. Смоківка – приміське село на Київському шосе при виїзді з Житомира.
120. Їхати до тебе не треба – див. про це в братовому листі від 20. X. 1970 р.
121. Чи чули ви, хе-хе, анекдот – йдеться про розповіді з неодмінними повтореннями Бориса Тена.
122. Розповіді сімейні – власне, материні, яка часто повторювалася.
123. Іллій Тривун – мій псевдонім у юнацтві, ним підписано перший мій драматичний твір «Трагедія «Первоцвіту», що був комедією.
124. Я був невдоволений цим проханням, бандеролі послав, але вони повернулися, про це далі в моїх листах.
125. Останні братові листи короткі і писані з нехиттю. Це пояснюється прикрим враженням від того, що наша листовна розмова велася при ворожому підслуху, та й воля вже починала йому світити.
126. Тут викладено мою реакцію на братового листа від 23. XI. 1970 р.
127. Того сорту чаю – цейлонського чи індійського.
128. Вбили відому тобі Аллі Горську – художницю, відому дисидентку, вбита була, найпевніше, агентом КГБ. Звісно, я не міг розписувати в листі про чутки, які тоді ходили. Був із А. Горською добре знайомий, після її смерті входив до «мужів довір'я», яких

зібрав її чоловік В. Зарецький, щоб розповісти, що сталося. Його тодішня версія була: це їхня домашня трагедія; наголошувалося, що вбив Аллу її свекор, якого було вбито також – трупа знайшли на залізничній колії. Ці смерті важко вразили київські культурні сфери і знаменували початок справжньої реакції.

129. Гнітюче враження було від смерті А. Г-ої – Алли Горської. Важкість ситуації була в тому, що це було перше політичне вбивство в середовищі шістдесятників.

130. Вбив її тесть – тут переказується версія, яку зголосив для представників громадськості В. Зарецький.

131. Її чоловік, теж художник – Віктор Зарецький.

132. Стягає на літо цеглу – на добудову хати після братового звільнення.

133. Повернулися дві бандеролі – з чаєм, про який просив брат.

134. Попереду – наче сіра маса – враження від реакції, яка насувалася, при тому значно більшої, від тих, які ми переживали.

135. Я житиму в іншому місці – моїй тещі, яка була прописана з нами на Бульварі Шевченка, 1, кв. 12, але жила з другим чоловіком на вул. Дарвіна, надійшла черга на квартиру, в якій вона стояла багато років. В міськраді довідалися, що я член СПУ і перекинули ту справу на Спілку, і мені дали квартиру на Кавказькій, 11.

136. Надрукував кілька статей і одне оповідання. Статті вже згадувалися, оповідання теж – це «Перелесник». Було кілька передруків за кордоном та перекладів.

РІК П'ЯТИЙ

(1971 р.)

13. 1. - 71 р.

Добрий день, Валерію!

Отже, скоро фініш. Звільнитимусь я на Потьмі у неділю вранці 23-го [травня].

Як все те відбуватиметься – не уявляю поки, та й не силкуюсь. Живу по-старому, про майбутнє не думаю. Не можна сказати, що дні стали проминати швидше, скоріше навпаки.

Книжки, які я везиму, доволі важкі. Складу їх у валізку й рюкзак.

От і все.

А.

13/1 - 71 р.

№ 106

Здоров, братця!

Я геть-но вибився з ритму і зі звичної своєї злагодженості, коли кожен рух підпорядковується і коли можеш використовувати власний час якнайпродуктивніше, і ось уже не писав і тобі більший час. Все, власне, впирається в те, що я таки переміню місце свого житла, про що я вже ледве-ледве згадував тобі раніше, і це має статися десь невдовзі. Але поки все те має статися, то треба було тратити час на всілякі ходіння, і це вибило мене з ритму, а нині, вже покидаючи свою звичну домівку і думаючи про нову, мимовільно опиняєшся в повітрі. Житиму я на Солом'янці, на вул. Урицького! на 9-му поверсі, адресу сповіщу тобі вже тоді, коли переїду. Місце там, здається, непогане, і вже це добре. Але всілякі зовнішні зміни для моєї консервативної душі – тривога, і я намагаюся якось до всього того звикати.

Тим часом на канікули приїздила в Київ Іра, бавилася зі Славцею, відвідувала кіно, балет на льоду, театр, цирк, в цирку її ледве не підхопив хоботом слон, що склало немалі пристрасті, ввечері вона довго і збуджено розповідала про цю знаменну подію. Твоя половина поїхала, побувши день, а Іра побула з тиждень. Нарешті «культурні розваги» їй навдокучили, і вона чудесно каталася зі Славцею на санках. Трохи й читала, я дав їй прочитати «Марусю» М. Вовчка в переробці П.-Ж. Сталя, і вона її читала, хоч, здається, не все добре втямила. Потім я відвіз її до Житомира, ми їхали в великий холод, стояли тоді сильні морози, йшов і сніг, здавалося, автобус пробирається поміж розгулялої зими, як звір який, і ми були в тому звірі, що накликав сон і дихав морозними шибками. Оці мандрівки завжди давали душі моїй якийсь особливий тон, відчув його й нині, але коли приїхав в Житомир, то відчув нараз велику втому. Так буває майже завжди, очевидно, в Житомирі значно більше кисню², бо перший день по приїзді я наче варений, голова набухає і ледве рухаєш ногами. Потім все минає. Іра сповістила мені, що найбільше вона заскучила за Розбишакою, і справді, цей балуваний песик виявив гомеричну радість при зустрічі зі своєю господинею, господиня теж ледве не поцілувала це розбишацьке створіння, а вже з хати біг відгодований теплий котяра на ім'я Л³. і вже ліз до господині. А там і повний склад нашого будиноку над Тетеревом, і все стало, як звичайно. Великі морози, чисте повітря, дими, що в'ються вгору, де-не-де хтось з людей – сусіди; річка, що парує, замерзла частково, потім укутані розкішними ковдрами береги – все це по-своєму збуджувало, і я потрапив у той дивний стан, який відчуваю, коли вряди-годи кидаюся в мандрівки – якась тривожна невдоволеність, якась дивне почуття, що тебе тягне, тягне вперто й настирливо кудись наперед, кудись далі й далі, кудись в незвідь. Таке почуття добре гасити кіно, але кіно часто ще більше посилює його, й тоді кидаєшся в справжню гонитву. Коли я їхав назад до Києва, відчуття такої гонитви було повне. А тут купа всіляких практичних справ, воно таки й вийшло так – гонитва справдешня.

Від тебе я не мав давно ніяких звісток, а вже хотілося б. Чи добре йде тобі передплачена преса? Що читаєш? У «Вітчизні» нр. 1 надрукував нову свою повість Гуцало. Нр. 1 «Ранку» дасть мою статтю про Кримського. Ювілей його, здається, відзначають досить широко. Найбільша, правда, відзнака, це п'ятитомник його. Можеш нагадати своїй половині, щоб знову зайшла в передплатну книгарню. Купив був тобі книгу про живопис Троїцько-надбрамної церкви Київської лаври. Купив тобі ще одну книгу, але це

буде подарунок тобі на день народження. Власне, до нього й не так далеко, можна було б і сказати. Так от, купив тобі розвідку, досить грубеньку, «Волинь». Автор її М. Петров, видав Батюшков, здається, 1888 року. Книга це дорога, навіть дуже, але зустрівши її, не зміг витримати, щоб пропустити, тим більше, що трапляється вона геть-но рідко; я, правда, її маю.

Оце таке. Моє щире вітання. Вітає тебе й Ніла.

ВВВ

Од. 25/1 – 71 р.

25/1 – 71 р.

№ 107

Здоров, братця!

Нарешті одержав від тебе листа – з Житомира переслали. Це вже й правда, геть-но небагато лишилося тобі – чотири місяці, з них один короткий – лютий. Застав твій лист мене в ліжку, схопила ангіна і притому досить міцно. Раніше ангіни мене досить мучили, а це вперше були якось відступили трохи. Ще, звичайно, рано про те говорити, але я хочу, коли повертатимешся, зустріти тебе в Москві, це ми листовно домовимося, там тобі рідко випадає бувати, а я тобі показав би дуже милий Арбат – букіністичні й антикварні крамниці, на які геть-но цікаво подивитися. Але, кажу, про це рано ще говорити. Писати мені зараз важко, температура і тремтять пальці, тому обмежуся тільки інформативним листом. І. Драч видав два свої сценарії окремою книжечкою, ще не читав, але доля обох сумна. Перший «Криниця для спраглих» був знятий, а не пушений в прокат, а другий про Лесю Українку і знятий не був⁴. Можна було б купити її й тобі, але я зараз не виходжу на вулицю. Я тобі знов припинив купувати книги, бо ця осінь забрала в мене мої ресурси, на які я трохи був розжився, підкупив ряд вельми цікавих книжок, звісно, старих. Не перечислюватиму їх тут, вже коли приїдеш, то матимеш змогу передивитися. Книги це досить рідкісні й цінні. Взагалі, хоч я й казав, що старої книжки поменшало, але ця осінь заперечила цей мій діагноз. Книги було досить і цінної, але й дорогої. Подорожчало нині все. Та й тобі, якщо пригадуєш, дещо підкупив.

В того самого Драча нещастя. Померла його друга дитина, проживши після народження півтора дні. Бачив його на вулиці: був сірий і аж переморений.

Був ювілейний вечір Кримського. Я не ходив, бо захворів, взагалі його ювілей відзначають непогано. Багато й статей з'явилося, говорили по радіо й телебаченню. Цей рік взагалі зітканий з самих ювілеїв, навіть великих людей народилося сто років тому купа.

Вже було оголошення про вихід «Граматики» Ужевича⁵. Чи цікавить тебе це? Граматика ота з поч. XVII ст. Звісно, таке видання купується і тримається «для музею», однак, певне, й тираж у тієї книги музейний. Бачив її на вітрині видавництва «Наукова думка». Симпатично видано. Взагалі книжка нині стала крашою, хоч і дорожчою. Попит на наукову книжку, коли це справді наукова книжка, зараз немалий. Часом навіть ажіотаж буває.

Я мало куди виходжу – з дитиною, та й зайнятий вельми. Інколи хтось забіжить, щось переповість, а так сиджу собі в своїй конурі та й длубаюся в книжках. Думаю з деякою тривогою, що оце незабаром треба буде обживати нове місце, але там я матиму свій власний куточок і вже це добре.

Моя дитина вживає часом чудові неологізми. Баба питає її: «Чого ти не питаєш, чи можна це зробити?» «Я непитачка», – каже. І аналогічно. «Чому ти не обпираєшся на санчатах?» «Я не-обпирачка!» «Тепер ти пожмурай, бо я вже жмуряла». Бігуді для неї – крутка. «Нероботний день» і т. д. Коли хочеш розважитися, можеш, пишучи листа, написати і до неї персонального листа. Це буде море радощів. Коли Іра присилає їй листа, то вона вимагає читати по двадцять разів, а тоді й сама ще «читає».

Ну оце таке. Вітає тебе Ніла.

ВВВ

10.02.1971 р.

№ 108

Здоров, братця!

Цю зиму мені знову не щастить. Захворів на ангіну, яка перейшла в запалення легенів, і ось уже другий тиждень я лежу в лікарні. Все мені тут набридло, часом подивишся у вікно – видно краєвиди Подолу⁶, а то лежиш і читаєш. Приїхала сюди наша мати, помагає. Навіть не знаю, скільки буду тут, іще, мабуть, із тиждень. Це вже минув і твій день народження, твій 34 рік. Незабаром вже й побачимося, стало вже. Лютий короткий, а там ще кілька весняних місяців. Поки що зима, то сніг, то вітер, то відлига. Якраз тече з дахів, в мене потроху минає отупіння після хвороби і надходить на душу знайома мені нудьга. Наче виключився з часу і простору і

висиш над цим київським Подолом. Переді мною гора Кисилівка, на якій стояв палац Адама Киселя, церківка, імені якої я не знаю. Далі завод і над ним висить дим. І цей дим наче з'єднується з димом моєї голови — висить над Подолом.

На великого листа мене не стане, бо десь у грудях іще жевріє хвороба. Під вечір прибігає до мене Ніла, ми поговоримо через щілину у дверях, бо в лікарні карантин від грипу і відвідувачів не пускають. Потім можна ще побачитися через вікно і говорити як риби — вікна подвійні. Але збоку вікна відчиняються, можна ще кілька слів. Так довго в лікарні я лежу вперше. Швидше б звідси видряпатися. Мати казала, відвідавши мене, що в тебе також був грип.

Ну та хай все буде добре.

Вітаю.

Валерій.

28/11 — 71 р.

№ 109

Здоров, братця!

Умови цієї зими склалися так, що я порушив свою регулярність у писанні тобі листів, оскільки порушилося в мене не тільки це, але все. Спершу відвалявся в ліжкові чотири тижні, з них три — в лікарні, схопивши, як писав тобі вже, запалення легенів, а нині, вийшовши з лікарні, здобув стільки клопотів, що й не знаю, як вибратися найшвидше з них. Нарешті дали мені ключі до нової квартири, і я можу тобі сказати про це докладніше. Житиму я нині на вул. Урицького, 31, кв. 72⁷, поштового відділку ще не знаю, але поки що листів туди не пиши, я сповіщу додатково, коли писати. Урицького — це оспівана Сенченком Солом'янка⁸, до університету треба їхати трамваєм нр. 8 чотири зупинки, що займає 8 — 10 хв. часу. Місця там, як на мене, чудові — величезні яри, горби, це, що миле і знайоме мені з дитинства. З одного із вікон відслонюється чудовий краєвид — те, що я досі не знав. Кімнат матиму три, тобто нарешті здобуду собі ізольовану кімнатку для роботи, що з появою дитини стало досить пекучою проблемою, оскільки робота в мене велика, регулярна і вимагає великого зосередження. Щодо цього, я вдоволений цілком. Ну, що сказати ще про це. Ага, житимемо ми на дев'ятому поверсі, тобто останньому, що вже й зараз відчувається, зі стелі капає, а на стінах здоровенні розводи від патьоків. Роботи, щоб привести все це до ладу, море, і її треба поробити.

Приїхав у допомогу з Житомира батько, він уже сидить тут більше тижня і має що робити. Руки в нього все-таки пришило значно краще, ніж у мене, хоч і я намагаюся щось там шкрябати. Дні збігають одне за одним, і я знову згадав надто знайомий запах будови, який досить знайомий і тобі. І як колись, приходячи додому, я відчуваю в ніздрях смак цементу⁹, чи то, може, будівельного пилу. Вирішив відкласти всі свої справи і вже доробити все, а треба красити, красять, правда, діди¹⁰, замазувати дірки, мити, чистити, витерати і т. д. і т. д. Спільними силами, поступово вже набирає нормальнішого вигляду, тільки одне біда – тече!

Оце наговорив тобі про всі клопоти, в яких живу. Найсумніше, що все це обладнання примушує мене ущемлюватися в купівлі книжок, і я вже пропускаю навіть, бо книжок зараз є досить, хоча вони анітрохи не лежать.

Лютий уже закінчився. Тобі лишилося вже менше трьох місяців. Добре буде десь поблукати разом по Солом'янці, це я завжди любив, врешті, наші спільні мандрівки завжди виходили пречудесно. Трохи оговтаєшся, то треба буде поїхати кудись подивитися трохи історії: в Кам'янець-Подільський чи Острог. Свого часу історичну Волинь я обдивився досить докладно, а от Поділля не вельми. Взагалі мене все більше й більше вабить історія. Люблю копатися в ній, люблю щось вишукувати. Може, навіть і романи історичні писатиму. Врешті їх можна, як і все, писати цікаво й нецікаво. Мені, звісно, хочеться цікаво, але це зайва мова, кому того не хочеться?

Була в нас мати, коли я лежав у лікарні. Бавилася з моєю донечкою. Донечка моя росте, в дітей багато спільного, нагадує й Іру того часу. Вміє вже напам'ять ряд віршів, співає здоровенні пісні, зараз вона дуже втішна. Є Ніліні фотокартки з малих літ, то вона копія мама. Моя участь, як видно, була невелика.

Давненько не було листа і від тебе.

Вітає Ніла.

ВВВ

Од. 4/III – 71 р.

12. III. – 71 р.

Добрий день, Валерію!

Зовсім коротко нині напишу тобі, бо ще не зовсім добре почувуюся. Хворів, лежав у лікарні, а завтра вже треба на роботу, хоч слабкість не минула повністю. Застудився я – оце така хвороба,

а захворіти нині мені легко, бо виснажився украй внаслідок ретельного тутешнього перевиховання. Обличчя моє бліде і голова щодня болить, поболоюють щось і суглоби, але ж завтра стану до праці; сподіваюсь, що вона мене остаточно вилікує. У нас тут, пам'ятається, був щит із написом: «Труд — ісцелитель всех недугов», — от тому я й гадаю¹¹.

На ниві розумовій, як кажуть, б'ю байдики. Тому лист оцей буде суто інформативний.

Весна до наших країв іще не домандрувала, лиш інколи її слабке дихання чується. Але буде, як буде, і все інше. Не можна сказати, що я зовсім збайдужів до життя, хоч деякі симптоми цього явища помітні, і тут нічого не вдієш. Але деякі чуття в мені загострені, навіть наміру, проте, не буду їх сьогодні тобі виявляти; хочеться, щоб ти прочитав цього листа¹².

А зрештою — усе гаразд, самотності не почуваю, бо не один я молодий.

А коли я роздивляюся перед себе, то, здається, що очі мої западали глибоко, і погляд мій, мабуть, не такий, як був раніше; врешті, скоро можна буде це перевірити.

Дякую за поздоровлення до дня народження і за подарунок.

А.

24.03.1971 р.

№ 110

Здоров, братця!

Море клопотів, які мені випали, зовсім зламали мій звичний, більш-менш усталений уклад, доводилося тягати на дев'ятий поверх своє добро, встановлювати його, те-се, одне слово, повно метушні. І тільки зараз я можу передихнути, бо основне вже зроблено, і, хоч я ще не перебрався остаточно, але вже майже обладнався. Озирнувся і помітив, що вже завершило до кінця березня, якраз день народження твоєї доці, надворі досить свіжо дише весною, хай і немає ще справжнього тепла. Від тебе немає давно ніякої звістки, батьки оце прислали листа, скаржаться на те саме і турбуються, бо вже не мали від тебе ніякої звістки два місяці... Тут на новому моєму мешканні я можу вільніше себе почувати, нині мені й хочеться бути самому, здумав знову я описувати наш Тетерів¹³, і вже почав писати. Це продовження моєї невеликої повісті «Гніздо»¹⁴, де діють Юваки, Горбатий, Андрюша зі своєю мамою і т. д. Зараз опишу Горбатого, що не кажи, показний і виразний тип. Бачу його

так виразно; до речі, йому були дали десь у місті квартиру, але він, керований внутрішнім потягом, помінявся і знову осів на нашій околиці. Водить якусь дитину і проповідує християнське смирення, принаймні я чув, як він виговорював хлопців, що грати в карти погано. Його кучеряве волосся побіліло, але таке ж буйне. Його колись спрагла до любові сестричка торгує квасом на Театральній. Звичайна немолода жінка, вона й не підозрює, що хтось її характерично змальовує. Грошові справи мої зовсім стали кепські, і я вже майже не купую книжок, хіба що якісь дуже важливі з нових. Ти вже зможеш купувати їх сам, адже лишилося якраз два місяці твого перебування. Книгарні для тебе не будуть такі знайомі, як звичайно, але обдивишся швидко. Я вже порозоставляв свої книжки в новому мешканні і можу ними користуватися, а то як хвороба була, скидані в купу, вони були наче відірвані від мене. Машинка ще на старому місці, бо Ніла часто робить роботу вдома і їй треба друкувати. Доця моя вміє напам'ять цілі книжечки, я купую їй їх регулярно, є просто серед них чудесні. Іру ми запросили на весняні канікули до нас, вона приїде з дідом 24 березня. Вже не впізнаєш її, така велика. Стаючи старшим, часове відчуття якимсь чином деформується. Але дивишся на дітей, і все стає на свої місця. Однак колись мав більше часу; чим старшаєш, тим глибше забирає метушня, марнота марнот – переклав П. Куліш біблійний вислів «суета сует». Це слово, чи радше сполучення, любив вживати Величко. Цього літа я перекладати його не буду, третього тому мені вже не дали. Може, це дасть змогу десь поїздити. Побачимо, так далеко зазирати вперед не хочу. Чекаю вже весни, бо ця зима для мене випала важка. І дуже хочу зустрітися з тобою. Бог знає, коли ми й бачилися.

Вітає тебе Ніла і Слава.

В.

5.IV. – 7/p.

№ 111

Здоров, братця!

Мати з Житомира переслала твого листа¹⁵, який мене дуже стурбував – те, що в тебе погіршало зі здоров'ям, погана річ. Єдине, що може тішити, це те, що вже не за горами 23 травня, коли ти зможеш знову побачити нас усіх. Очевидно, тобі треба буде після всього того відпочити, і то добряче; врешті, має бути літо – найвідповідніша для цього пора. Ми з тобою ще спишимся – хочу

зустріти тебе в Москві. Вже почався квітень, а там воно й на носі буде. В мене цей рік теж не вельми щасливий: півзими прохворів, а зараз маю теж купу неприємностей, про які, мабуть, не писатиму, а вже колись порозкажую¹⁶. Факт той, що я, віддалившись від марноти марнот, поринаю в самотність і в тиху відлюднену працю, якої, сподіваюся, мені ніколи не бракуватиме — те, що завжди жило мене і давало змогу знехтяться над важкою, чи радше сказати, дріб'язково-втомлюючою буденністю. Здатність до того була в мене завжди, і я маю від того, хай ілюзорну, вітиху.

Сиджу нині на новому мешканні, тут я сам, моя родина ще на старій квартирі (немає газу) і вичитую другий том Величка, якого вже пора буде мені здати. (Роботу над літописом доводиться перервати, не докінчивши її, жаль, але що вдієш). Мої книги всі тут, і я в перервах можу полистати ту чи іншу. Писання про Горбатого поки перервав, треба звільнитись від літопису. А тоді вже — в писання. Навпроти мене велика кількість вікон — 144-квартирний будинок, часом здається, що це якась велика закам'яніла потвора з безліччю очей; очі ці бувають загаслі і ясні, в них, як «чоловічки», з'являються час від часу чоловічкі, облич яких звідсіля не побачиш.

На весняні канікули були в мене батько з Ірою. Іра відвідала кіно, ляльковий театр і театр Франка, гулялася зі Славцею, а батько майстрував мені ящик для картотеки і рукописів — хочу цілком описати свої старі книги, особливо варто розписати збірники, бо й не знаєш, де яка стаття. Ящика батько зробив, і вони з Ірою поїхали назад до Житомира. Іра така велика дівчинка, що тобі, певне, дивно буде її такою бачити. Але вона тебе не забуває і чекає; врешті, для її виховання вже потрібно якусь дисциплінуючу силу, якою може бути тільки батькова сила. Окрім того, зараз уже починається в неї інтелектуальний розвиток, і куди він піде, залежатиме, значною мірою, і від тебе. Пропущеного ще нічого немає, але потреба в авторитетній силі уже є. Зі своєю мамунею вона більше свариться, як спілкується, що, звісно, недобре. Характеру вона не янгольського, але дівчинка цілком хороша. Власне, все це теми розмов, а не листів.

Надходить вечір, за вікном вітер, шарпає віршовку до білизни на балконі. А безліч вікон переді мною — мертві, темні; будинок ще майже не заселений. Однак щось у повітрі, навіть за склом вікон, каже, що надворі весна. Та й пора їй уже.

В.

Од. 14. IV. — 71 р.

№ 112

Здоров, братця!

Нарешті перенеслася до мого нового мешкання машинка, і я знову пишу машинописно – листи так пишуться краще, хоча художні тексти я писати машинкою не відважуюся, не дивлячись на колишні, ще з часу студентства, спроби. Зараз я трохи спочиваю, вичитував здоровенний том Величка і від того втомився навіть. Лягло там 560 сторінок, що потребувало довгого, тривалого напруження. Це найбільший текст, який я видавав, і це має свою специфіку. Бо таких романів я поки що не пишу, та й чи писатиму, а тут уже скільки є, стільки і є. Вчора обійшов був насвіжо книгарні, зараз я рідше ходжу через брак пененз¹⁷, і помітив, що мало що цікавого й є. Останнім часом книг неначе поменшало, втім хто зна: полиці наповнені, але на тих полицях завжди вибираєш. Вийшла хіба що цікава книга: «Леся Українка. Документи й матеріали», де подано багато дуже свіжих і маловідомих матеріалів (листи О. Пчілки, спогади Квітки тощо) – переглянути їх цікаво. Бачив іще в ПСЛ¹⁸ Гафіза, але поспішав і не дивився, мабуть, це передрук Кримського. Правда, для серії, я її купую майже всю, можна було б придбати. Черговий номер «Поезії» подав публікацію Филиповича¹⁹, поета дуже культурного і своєрідного, хоч і не сильного. В нас зараз повна весна, тепло й соняшно, і я, будвши довго в чотирьох стінах, задоволено ковтав весняне повітря. Раніше весна мене вельми збуджувала, зараз уже не так, поспокійнішав чи що, однак відчуття тепла, особливо після цієї важкої для нас обох зими, дуже приємне. Не зашкодило б з'їздити в Житомир, але клопоти біля нового житла поки що не пускають, готуємося ми вже переїздити остаточно, пообіцяли вже підключити газ. З мого дев'ятого поверху розкривається чудовий краєвид на Солом'янські горби і яри, ще кращий він з даху, до якого мені ближче, ніж до землі, і вже це добре, якоюсь мірою старі будиночки віддалік нагадують мені Житомир, вони так само обліпили кручі і такі ж давні, хай і тисне на них звідусіль нове будування. Ще пошта сюди не йде, тому адреси іще не подаватиму – врешті, ти можеш писати на Житомир, а звідтіля вже мені перешлють. Хочу вибратися на Дніпро, туди завжди тягне з коробок білотілого київського жителя, і в тому є свій сенс – свіжий сильний подув весни, могутнє дихання великої ріки, збільшені порції кисню діють на людей чарівливо – начебто спиняються на мент перед чистою праприродою своєю і відрікаються, хай на хвилю, від щоденної своєї метушні. Але завжди,

відвідавши навесні Дніпро, приходиш вдесятеро втомленіший і з ватяною головою — типовий кисневий пересит. Це саме, до речі, відчуваю, коли приїжджаю до Житомира.

Це літо в мене буде спокійне, хочу спочити й набратися сили, якої, на жаль, у мене трохи збавилося. Приходить час, коли юначе очарування життям зникає, і втомлено тягнеш на плечах сіру брилу будня. Якось в одній із розмов я сказав Лукашеві²⁰, що мені для відновлення сили й свіжості бачення треба на чотири дні втекти в Житомир. Він при тому зітхнув і сказав, що я геть-но щасливий чоловік, йому для таких відновлень часто бракує півроку. Мене це, відверто кажучи, вразило, бо останнім часом починаю й я відчувати, що тих чотирьох днів буває замало. Однак нині не можу дозволити собі й трьох днів, через те весну сприймаю неначе заповіту в легкий туманець, часом ідеш, і хитає, хоч тепло й чисте небо, освіжілі вулиці, і передчуття свіжої трави вже діє змолоджуюче; кожна весна — це оновлення, але з часом, мабуть, щоразу менше й менше свіже. Але це все може бути результатом заглибленого читання старих текстів і локального існування. Щоб розшити його, треба відчути волю: потинятися по вулицях, часто відвідувати кіно, концерти, може, й навідати когось; далі важко ступити, бо, хай які є там на світі чемпіони, а через себе не перестрибнеш. Одні підтримують себе горілкою, інші жінками, ще інші опіумом, ще інші всілякими пристрастями: рибальство, марки, книги — все це той самий етер, і чи не згадати Славинського:²¹ «Дурить себе, чим хочете дурить!» Однак, відчуття чистого весняного неба — святе відчуття, і від цього також нікуди не дінешся.

Вітає тебе Ніла. ВВВ

Од. 15/IV — 71 р.

21/IV — 71 р.

№ 113

Здоров, братця!

Я вже остаточно переселився на своє нове мешкання, довелося добряче попрацювати, щоб витягти своє добро на дев'ятий поверх: ліфт не вмикають навмисне, щоб не возили ним тягар, логіка досить дивна, але неперехідна. Від такої зарядки в мене й досі ламає все тіло, але вже з цими клопотами можна покінчити та й годі. Пошта сюди ще не йде, але сповіщаю тобі адресу: Київ-35, Кавказька, 11, кв. 72. Сподіваюся, що з травня йтиме сюди й пошта. Літо, очевидно, я проведу частково в Житомирі і з середини травня поїдемо

туди з доцею, все-таки для неї там набагато буде вільніше, дев'ятий поверх — це дев'ятий поверх, та й все таке інше. Вже за місяць і ти будеш разом із нами. Я гадаю поїхати зустріти тебе до Москви і вже зараз хочу викласти свої зауваги щодо цього. Коли тебе відпустять 23, то ти, мабуть, зможеш бути 24-го в Москві, приїдеш ти на Казанський вокзал. Я ж приїду до Москви 24-го травня, і ми можемо, починаючи з 9-ої ранку, чи як, через кожну годину (чи дві?) чекати один на одного біля головного виходу з цього вокзалу. Я ж, приїхавши, відразу візьму квитки назад (хоча ні, це ми встигнемо зробити разом, бо в тебе, очевидно, буде прямий до Києва). Одне слово, дня нам вистачить, щоб відвідати в Москві букіністичні й антикварні крамниці, а ввечері майнемо собі додому. Оце такий мій план. Може, ти маєш якісь свої до того зауваження, сповісти відразу, щоб ми могли вчасно домовитися і щоб усе було ясно. 23-є — це неділя, тобто ми маємо зустрітися в понеділок. Ну, оце таке.

Я помаленьку продовжую писати повістину²² з житомирського, радше, тетерівського життя. Просувається вона в мене повільно, але здається, нічого. Принаймні, пишеться більш-менш вільно, хоч трохи й відчувається й труднощів більше психологічного плану: всі оці клопоти з переїздами, те-се, не дають відчуватися гармонійно і врівноважено, а це для роботи момент багатозначний. Але я не поспішаю, колись я так само повільно писав «Набережну», це вже, як воно йде. В перервах, коли випаде вільна хвилина, роблю опис своїх старих книжок, розписую збірники статей, періодичні видання тощо, це дасть мені змогу вільніше користуватися своєю бібліотекою. Вона не така вже й велика, але всього вже в голові не втримуєш. Зараз я книжок майже не купую²³, тож треба обладнати свої старі купівлі і впорядкувати все це. Часом мені хочеться зайнятися якоюсь науковою «пошуковою роботою», наприклад, скласти словник головніших діячів нашого середньовіччя, але знаєш, що це праця для себе, і все-таки якось і не берешся за таке, бо й праця така мала б бути тільки велетенською — перебрати ледве не всі видання з нашої історії. В голові завжди крутиться багато планів, але це вже, очевидно, загальна людська риса така — не все робиться, що думається, не все пишеться, що хочеться. Ще Скворода сказав: «О, коли б так само багато писати, як думати!» — і в тому є своя рація. Чи читав ти останню повість Гуцала? Вона мені видалася слабенькою. Дрозд надрукував документальну повість про Мельнікова, але я не читав її. Досить симпатичне оповідання надрукував у «Вітчизні» Григорій Тютюнник, є там щось живе. Загалом літературна продукція останнім часом досить убога. Я на цей рік зробив собі більшу передплату, але, очевидно, знову скорочу

її до попередньої невеликої, вибраної. Так воно, мабуть, краще, бо дуже багато геть порожніх видань, зокрема «Україна», «Ранок» тощо. Ні інформації, ні нічого цікавого. Та Бог з ними, я нині маю і клопоти й потреби невеликі, задовольнити їх є чим, то й добре.

Гуляв сьогодні (вперше) з доцею в ліску, що є біля моєї нової квартири. Була то розкішна весняна прогулянка. Цвітуть там запахущі фіалки, порожньо, ми ходили від лавки до лавки, пороблених з колод, колоди ще свіжі, сліпучо білі, дерева де-не-де плачуть соком, моя доця задавала мені багато питань, я щось їй відповідав, вряди-годи ходять якісь люди, весь лісок порізаний кількома досить глибокими ярами, які, на жаль, трохи захлавлені. Сам лісок чистий, виметений, багато куп попелу, його недавно прочищали. Все це було майже, як у Житомирі, і я подумки порадив, що в мене тепер є змога отако гуляти.

Ну, оце таке. Вітає тебе Ніла.

ВВВ

Од. 26/IV-71 р.

28/IV - 71 р.

№ 114

Здоров, братця!

Я оце одержав твого листа, якраз був у Житомирі, і відповідаю на нього коротко.

23-го травня я приїду за тобою в Потьму. Поїзд з Москви приходить вранці в п'ять чи шість годин ранку. Я чекатиму на тебе в приміщенні станції, від якої йдуть поїзди на Москву. Оговорюю це, бо на Потьмі дві станції, одна на поїзди – ширококолійна, а друга на поїзди-теплушки. Я ж чекатиму тебе на тій, основнішій. Може, де вийду, то зачекаєш на мене ти. Одежу я тобі привезу. Гадаю, що багаж, особливо, той важчий (книги), можна буде здати й послати до Житомира багажем. Отак ми й вирішимо цю проблему. А загалом, до зустрічі.

Тобі вже не писатиму, бо немає в тому вже потреби, про все вже матимем змогу переговорити, що значно приємніше, ніж листи. Але тебе прошу сповістити мені, чи одержав цей лист, і чи все в ньому ясне – це щоб ми в дорозі не розминулися, і щоб я був певний, що лист до тебе прийшов. Про це ж саме тобі писатиме з Житомира батько.

Отож, до зустрічі. Чекатиму тебе 23-го в Потьмі²⁴.

Відповідь давай мені на адресу:

Київ-35, Кавказька, 11, кв. 72.

Валерій.

КОМЕНТАР ДО ЛИСТІВ

(1971 р.)

1. Житиму на Солом'янці, на вул. Урицького – точної адреси я ще не знав. Поселився на вул. Кавказькій, яка перетинала Урицького.

2. Очевидно, в Житомирі значно більше кисню – йдеться про т. зв. кисневий пересит; я жив у Києві в центрі, дуже загазованому автомобілями.

3. На ім'я Л. – тут одірвано кінчика листа.

4. Другий про Лесю Українку і знятий не був – згодом був знятий, але поганий.

5. Граматика Ужевича – Іван Ужевич, українець-студент у паризькій Сорбоні уклав у 40-х роках XVII ст. (дійшла в двох варіантах 1643 і 1645 років) славенську граматику. Її переклав наш земляк, приятель Бориса Тена, Євген Кудрицький, вийшла в 1970 р.

6. Видно краєвиди Подолу – це була лікарня вчених біля художнього інституту.

7. Адреса тут названа інша, ніж потім означалося: Кавказька, 11, кв. 72.

8. Оспівана Сенченком Солом'янка – Іван Сенченко написав цикл «Солом'янські оповідання».

9. Як колись відчуваю в ніздрях смак цементу – нагад, коли я працював бетонником.

10. Красять діди – наш батько і чоловік моєї тещі Олександр Тараканов.

11. Пасаж, звісно, з гіркою іронією.

12. Хочеться все-таки, щоб ти прочитав цього листа – йдеться про вимушену необхідність стримувати емоції, бо інакше цензура може вилучити листа – А. Ш.

13. Описувати наш Тетерів – тобто Тетерівську околицю в Житомирі.

14. Продовження повісті «Гніздо» – інша частина моєї житомирської саги «Стежка в траві» під назвою «Вогонь».

15. Йдеться про лист від 12. III. 1971 р.

16. Колись порозказую – в № 2 ж. «Радянське літературознавство» якась Л. Лук'янова написала увіч замовлену статтю «Нотатки про одну антологію» (йшлося про видану в Західній Німеччині А.-Г. Горбач), де супроти мене висунуто політичні звинувачення. Це означало, що мають бути репресії, що й сталося: мене вилучили з літератури на дуже довгий час.

17. Пененз – грошей (пол.)

18. ПСЛ – «Перлини світової лірики».

19. Филипович Павло – український поет-неокласик, репресований комуністами.

20. Лукаш Микола – знаменитий український перекладач, я мав із ним приятні стосунки, про які написав спогада.

21. Славинський Максим – український поет, сучасник Лесі Українки.

22. Продовжую писати повістину – «Вогонь» для «Стежки в траві», правда, я тоді називав цей твір «Околиця».

23. Книжок майже не купую – мене вже мало друкували, отже, не було за що купувати.

24. Це останній лист у концтабір. Я приїхав по брата, як писав, 23 травня, що припало на неділю. Але його випустили на день раніше, і він чекав мене на Потьмі, перебувши на станції ніч зі своїм багажем. Звідти, зустрівшись, ми поїхали в Москву та в Київ, в мене брат трохи погостював, і ми виїхали до Житомира.

Анатолій Шевчук

ЧОРНИЙ ЧОВЕН НЕВОЛІ

Оповідання та спогад

Анатолій Олександрович Шевчук народився 6 лютого 1937 року в Житомирі. Тривалий час, майже тридцять років працював лінотипістом в обласній друкарні. Автор книжки прози «Вертеп добра і зла» (1991). Лауреат Авжежівської премії (1998). Член Спілки письменників України з 1990 року

Житомир 1999

До нової книги житомирянина Анатолія Шевчука увійшли твори, написані ним під враженнями, винесеними із мордовських таборів, в яких він «мав шастя» провести п'ять років свого життя — таким було покарання совітського «правосуддя» за його участь у дисидентському русі шістдесятих років.

Попри те, описувані події та більшість персонажів не є вигаданими; не варто, однак, розглядати ці твори як мемуаристику чи документальну оповідь. Поза всяким сумнівом, речі ці передовсім є повновартісним художнім полотном, позначені тонкими психологічними спостереженнями, осібним авторським стилем та надзвичайно чутобним, винятково уважним і, сказати б, добірним ставленням до фрази і слова.

ДВА ФІНАЛИ

Оповідання Присвячую друзям

Тут, у таборі, дні не пролітають, а ледь повзуть. Зовні вони здаються сірими, як туман. І в цьому тумані ми звично ворухи-мося, інколи відчайдушно борсаємося, інколи немовби вмираємо, а проте вперто просуваємося з шабля на шабель (тобто з проминулого дня до наступного) нескінченних східців. Час немовби

спливає мимо нас, а одноманітність побуту робить наше існування інертним. Це схоже на перебування поза простором, між небом і землею, коли навколо панують невідомість і постійне чекання. «Тут всі навчилися чекати», — висловився якийсь в одному зі своїх віршів мій товариш Федір. «Чекають миски баланди, — іронізує він далі, — листа із дому виглядають...» Ми нібито вже не розрізняємо, що для нас краще, а що гірше. Невблаганна довколишня сила тримає всіх у тривких шорах. Ця сила весь час не спускає з нас ока, а ми намагаємось її не помічати, створюючи власний потаємний світ, який не сприймає ідіотських правил та заборон тюремників.

Більшість із нас відкинула покору, і хоч ми і втрапили в течію насильства, проте даємо порух іншим джерелам, глибоко захищеним у нас самих.

Одне таке джерельце якийсь зненацька пробудилося у Германовського, коли завирував у його серці дивний і несподіваний струмінь. Був це сивий інтелігентний єврей середніх літ, а сталося це після того, як нас перевезли з одинадцятого табору в Явасі вглиб мордовських лісів — у посьолок Лісний. Колись Германовський довго мешкав у Парижі і за цю провину нині тут карався. Знавці французчини з охотою прагнули його товариства, бо володів цією мовою блискуче і співрозмовником був неабияким. І раптом сивий добродій почав цуратися цих бесід, хоча завжди тішився ними, безконечно оповідаючи про найкраще у світі місто.

Він почав усамітнюватись, збавляючи вільний час прогулянками. Але замість того, щоб окреслювати довгі кола вздовж табірної загорожі, як робили це інші любителі променаду, Германовський уподобав короткий дощаний трап, який тягнувся вздовж барака, де містилася санчастина. Він задумано і в той же час якийсь неспокійно міряв короткими кроками сірі дошки, часто позираючи на вікна барака.

Що ж за метаморфоза сталася з ученим євреєм? Що змушувало його тут ходити? Зразу ніхто не хотів вірити, що в таборі, де всюди снували одні лиш чоловічі постаті, Германовський примудрився закохатися. Але це було справді так. Об'єктом його пристрасті стала «вольняшка» — зубна лікарка із санчастини. Я дивувався з цього так само, як і інші, бо мав змогу придивитися до неї, коли довелося вирвати зуба. Звичайна собі жінка років тридцяти з чимось, непривітна та ще й заїка. Але, як каже приказка, голодному й опеньки м'ясо, через що, мабуть, і запопав Германовського підсліпуватий мордовський Ерот.

Зацікавлені спостерігачі скоро помітили, що прогулюється Германовський по трапу тільки тоді, коли зубна лікарка сидить

у своєму кабінеті, і погляд його притягує тільки її вікно. Він і на прийом не раз до неї записувався, але ніхто не мав жодного поняття, яким чином давав знати їй про свої почуття.

Ось так із дня у день невтомно спацірував колишній парижанин по сірих дошках трапу, навік забувши про елегантних французок, — тепер ідеалізував тільки понуру заїку із санчастини. Може, це й справді було кохання, але мені більш припало до душі інше пояснення. Я припускав напівжартома, що Германовського окульбачила шкодлива химера, якій набридло кублитись десь у лісових хащах і вона вирішила трохи забавитись. Постава у нашого джигуна ще струнка, обличчя з тонкими рисами, сивина тільки додає йому шляхетності — і все одно він в'язень, який намагається забути про своє безправ'я, але в будь-який час усвідомлення цього все одно продовжує гризти краєчок його серця.

Усім було ясно, що Германовського вщерть заповонило сподівання. Але чого? Він і сам, здається, не зміг би до ладу на це відповісти.

Дерев'яний трап прокладено трохи віддалік санчастини; рівний ряд веселих берізок тягнеться до неба, а під ними розстелилася густа, наче килим, трава. Хтось заходить до барака, а хтось виходить; у вікнах стаціонару інколи видно хворих, які змуджено позирають на білий світ; але найчастіше впадає в око постать естонця, котрий, будучи лікарем, став тут за санітара. Він завжди в русі — кудись поспішає, щось комусь наказує, щось виносить і приносить і навіть веде лікарський прийом. Вікно зубного кабінету завжди запнуте короткою занавіскою; Германовському, мабуть, уявляється, як лікарка там порядкує, свердлить або вириває якомусь зекові зуба, а в перерві визирає поверх білого запинала і зауважує, як він невтомно міряє трап. Сповнюється певністю, що все одно коли-небудь у лікарки мусить пробудитися інтерес до його джентльменської пристрасі.

Повільний ритм кроків поступово відсторонює його увагу від довколишнього і от уже бачить на собі замість жалюгідної арештантської одежини ошатний вечірній убір з білою сорочкою та чорним метеликом біля шиї; його огортають теплі, пахучі вуличні шелести серед переривчастого сяйва вогнів і безтурботного гомону паризької юрби; ступає пружно, енергійно, тішачись із своєї молодості та снаги і ловлячи зусібч принадні, закличні, грайливі, манірні, чарівні позирки жіночих очей. Але, як уже з ним траплялося безліч разів, це видіння раптово заступається тоскною запоною жалкування, що його на людях завжди соромливо прагне приглушити, і він прокликає свою божевільну нерозважність, через

яку лиха доля швиргнула його в обплетену колючкою глушину. Після цього його пригнічена уява понуро влягається під білокорими деревами. А насмішкувата химера, яка міцно припнула Германовського до цього місця, зловтішно хихотить десь недалеко.

Походеньки Германовського викликають довкола незлобиві кпини та насмішки. Хтось вважає його диваком, хтось переконаний, що він трохи звихнувся, а ще хтось каже, що він ідеаліст. Я ж, чуючи ці судження, думав, що тут усього може бути потроху.

І от через якийсь час ходіння Германовського біля санчастини стало звичним. Ніхто вже явно не пов'язував його з особою лікарки. Навіть донощики нічого не доповіли начальству. А може, й доповіли, проте причепитися до нього не було за що — гуляє собі чоловік, то хай гуляє.

Так би й вичовгував він той трап до кінця свого строку, якби не раптовий фінал. І, як на мене, фінал вельми цікавий. Мабуть, набрид мордовській лісовій химері затятий Германовський, і вона вступила те, чого ніхто не сподівався. Спершу заїкувата лікарка, вигадавши якусь причину, раптово звільнилася з роботи, її кабінет було замкнено. А незабаром скінчився строк естонця-санітара. Він пройшов через вахту, вибрався у селище, сів у поїзд і подався кудись у широкий світ. Але не сам. З ним була та сама лікарка, яка так і не відповіла Германовському взаємністю. Десь вони, звичайно, знайшли домівку і, може, ще встигли випродити кількох малих заїк.

Пізніше я інколи згадував ту лікарку, але вже відокремивши її від понурості, що спершу так неприємно вразила мене. Мабуть, таки вона прикидалася, одягнувши непроникний жорсткий панцир. Убралася між воронами, то й повинна була каркати, як вони!..

А що ж Германовський? Він знову повернувся до старих повадок. Правда, в душу його зазирнути не можна було, і ніхто так і не дізнався, що ж він переживав. Його прив'язаність до трапа закінчилася. Тепер прогулювався вздовж загорожі, і знову біля нього звучала французька мова.

В цій історії все-таки не добачається особливої печалі і вона викликає легку усмішку. Та коли по аналогії я згадую Володимира С., наївне серце якого також запалало в неволі коханням, на мене сходить задума. Чого тільки не підкидає людям доля! Пригода Володимира має не одну грань, що й дотепер іскриться живими відблисками.

Останні роки свого строку Володимир відбував у Явасі. Коли я вперше зустрівся з ним, він почувався в таборі, мов риба в воді, виглядаючи бувалим та метким політв'язнем. Він талановито

вмів порушити режим і не попастися, — цим також виказував свою непокірність. Миловидий хлопчина, добродушний і товариський, кохався в книжках і багато що перейняв від розумних людей; він також, як казали в табірному товаристві, пройшов курс «мордовської академії», про що свідчили кілька грубезних саморобних записників, що їх він начинив виписками та нотатками.

Жили ми тоді на нижньому поверсі нового цегляного барака. У вихідні дні він розкладав саморобного фанерного столика для гри в китайське доміно, всідався на табуретку і на кілька годин відгороджувався від довколишньої суєти. В холодну пору ставив столика біля вікна в широкому коридорі, куди виходили двері всіх чотирьох секцій, а влітку виносив його надвір. Кругом снували люди, в коридорі завжди сизо колихався цигарковий дим, але ніщо не могло пробити прозорої уявної kabіни, яку він спорудив для свого захисту. Засівав папір дрібними літерами, час від часу скошуючи очі вбік на фотографію дівчини в квітчастій сукні. Володимир писав листа Валентині.

Глянувши на фото, сторонній глядач помічав тільки, що дівчина симпатична, а погляд її темних очей запитливий і нібито знічений. Один тільки Володимир міг вгледіти в тих очах справжню глибину і жвавість, тільки для нього пробивався з далечини неповторний дівочий голос. Можливо, його уява все це і витворювала, але справді Володимир не знав нічого, бо тої дівчини не бачив ні разу в житті.

Поступово списувався один аркуш, згодом — другий і доходила черга до третього. У моїх очах він був схожий на невинного актора, перед яким поставили завдання зобразити сценку, де той скоряється глибоким внутрішнім напливам і заповнюється уривками яскравих видінь. Я уявляв, як у ці миті вона йде до нього; струнка й засмагла, вона ступала пружно і легко, її освітлене сонцем обличчя було спокійне, але в погляді світилася відчуженість. Я уявляв у її вухах іскристо-червоні краплини маленьких кульчиків; її шия була витончена, а нафарбовані уста нараз ледь ворухнулися, немов от-от збиралася щось вимовити. Я уявляв, як та відчуженість нарешті долинула до нього, і він дивиться на фото вже ледь роздратовано. І хоч рука продовжує нанизувати в рядок намистини слів, Володимир починає німіти, і уста його міцно стулюються. А вона все ще йде і виглядає принадно (мені навіть на мить вчувається тонкий запах її волосся), але від усвідомлення того, що ці палкі слововиливи на папері насправді анемічні, він потроху огортається байдужістю до цієї зовсім йому чужої дівчини. І хоча звично продовжує писати, його силувана фантазія оста-

точно в'яне. Дівчина так і залишається для нього недосяжною, як горизонт перед утомленим подорожнім.

Інколи я підходив до столика, щоб подивитися на Валентину (Володимир на це не зважав). Сонячне проміння кидало на фотографію ласкаві полиски, і мені ввижалося, що очі дівчини примружуються і погляд стає колючий та насмішкуватий. У такі моменти Володимирова писанина здавалася марною забавою і кортіло схопити списані аркуші, зіжмакати їх і пожбурити в запертку. Хотілося сказати, щоб не морочив дівчині голову, бо з цього нічого путнього не вийде. Бо коли вони колись і зустрінуться, Валентина видаватиметься йому такою ж незнайомкою, якою є тепер.

Чому ж Володимир так палко прагнув поринути у вир вигаданих ним самим пристрастей? Це я зрозумів трохи згодом, коли почув про Маргариту. І все стало на свої місця. Я побачив іншого Володимира, який на недавньому щаблі життя зненацька потерпів від жорстокості абсурдного світу, і його зневажена гідність та вражене самолюбство не могли з цим змиритися. Він почав шукати зцілення і тепер переконував себе, ніби його віднайшов...

А тепер ми назовсім покинемо звичайну, хоч і милу Валентину із південного українського містечка, щоб побіжно згадати її тільки наприкінці, і наблизимося до Маргарити, котра жила не так уже й далеко від Лісного, – у селищі Барашеві, що славилася спільною для всього Дубравлагу лікарнею для в'язнів. Мені так і не довелося там побувати, зате Володимир знав цю лікарню, як своїх п'ять пальців.

Залетівши на шість років у неволю і маючи тоді всього дев'ятнадцять, він пройшов низку етапів і набачився всіляких тюрем, щоб, урешті, обсісти прокляте місце в далекій чужині. Все було відразу та неправдиве, як словоблуддя тюремників. Із нього настирливо хотіли зробити раба, а він опирався, не бажаючи «вкалувати». Щось пекуче і згубне огорнуло душу, проте юнацька життєрадісність прорвалася до світла, немов раптово засипане джерело. Не пам'ятаю вже, як називалася його хвороба, але хлопця доволі часто возили до Барашева. Тямуший та практичний, він сам міг викликати собі загострення. І робив це майстерно. Звісно, у цьому був певний цинізм, але всі, хто знав цю таємницю, і не подумали б його осуджувати. Тут бачилася велика різниця: або певний час повалятися в лікарні, або гнути горба на тупих тюремників, що віддавна звикли жирувати за наш рахунок. «Нема дурних», – любив казати Володимир.

Юна Маргарита прийшла до в'язничної лікарні після медичного училища. Вона мала надбавку в зарплатні «за опасність», і це її

тішило. Чарівні барви юності ще не розквітли в ній повністю. Щойно входила у світ дорослих людей і знала напевне тільки те, що так, як і вона, існують усі її шкільні друзі. Думка про родинне вогнище до неї поки що не приходила. Була слухняна і в усьому наслідувала свою добру маму. Сірі пацієнти в'язничної лікарні дівчину не цікавили. «Ви повинні почуватися ветеринарами, — не без гумору напучував персонал підхмелений головний лікар. І далі розвивав свою думку так: — Наше завдання — ставити на ноги робочу силу».

Юна медичка залишала позаду себе спокійні дні, ідучи дорогою життя навмання і нічого примітного не чекаючи від днів майбутніх. Тільки інколи відчувала, що серце її беззахисне, і в такі миті сповнювалася ніжною знемогою. Тут і постав перед нею, немов демон-спокусник, Володимир, і незабаром вона піддалася щемливим порухам незрозумілого чуттєвого вихору. Юна медичка почала гарнішати просто на очах. Вона відчула щастя.

У Володимира все сталося трохи не так. Попервах, рятуючись від нудьги і шукаючи хоч якихось розривок, завів з Маргаритою легковажну, але приємну гру, що її французи називають фліртом. Чи не у Германовського брав уроки наш зальотник? Але солодка отрута вихору, який так зненацька заповонив Маргариту, вразила і його. Володимир закохався.

Глянувши з абстрактної точки зору, ми не зауважимо тут чогось незвичайного. Безліч молодят в усіх кінцях землі постійно сходяться, закохуються, одружуються. Це закономірно і нормально. Але наші молодята зустрілися в умовах ненормальних. Нетрі інструкцій і заборон були невимолімі й рішуче відкидали можливість зближення «особо опасного государственного преступника» і комсомолки. Ці нетрі дихали бездушністю та дурістю, а їхній рабський дух не давав змоги вільніше зітхнути.

Давно помічено, що заборонений плід солодший за звичайний. Відомо також і те, що все таємне коли-небудь може стати явним. Ці істини тісно переплелися в історії про Володимира і Маргариту, внісши в їхні стосунки екзотичний аромат і терпкий присмак гіркоти.

Відтоді розкололася нудьга невольничої дійсності. Відлучки на третій лагпункт пронизували повсюдну каламуть гарячими сплесками надії. Всеволодна течія огортала серця молодят відчайдушністю і мріями. Феєричні блискітки святково оживляли поривчасті моменти коротких усамітнень. Нарядний швидкий поїзд віз їх усе далі від убогої мордовської сторони; вони були неомірно щасливими героями весільного дійства; яскраве українське небо сяяло на них своєю приязнь...

Так проходив день за днем. З табору в Явасі Володимир таємно передавав через в'язнів, що їх направляли до лікарні третього лагпункту, записочки своїй Маргариті і через них же, коли хтось повертався назад, одержував відповіді. О солодкі моменти чекання, а ще солодші — читання тих записочок, з яких озивалася все глибша пристрасть! Принаймні, так здавалося закоханим.

А як змінилася Маргарита! Від постійних чекань була сповнена тривким нервовим напруженням, так що здавалося, ніби її лице чимось завжди одухотворене. Вона помітно подорослішала і в кутиках уст проступили в неї тоненькі зморшечки, через що усмішка видавалася сумовитою. Володимир уже довмився, як трохи зшкребти з дівочих очей обивательську полуду, і вона почала краще розуміти складнощі життя.

Свіча кохання горіла стійким полум'ям, виганяючи з куточків душі неспокій. І не було вже сум'яття думок, зникли сутінки, і толерантна на тепер доля обіцяла ще не одну чисту хвилю.

Якось прийшла пора, коли хвороба у Володимира знову запалилася. Він звично пішов до санчастини на прийом, що його вела лікарка на прізвисько Ельза Кох. Це була справжня чекістка, але раніше вона не перечила, коли Володимира треба було класти до стаціонару. Можливо, якісь суто жіночі комплекси виявилися в ній, і вона перейнялася до синьоокого юнака приглушеним почуттям, схожим на симпатію. Проте цього разу, на своє здивування, направлення на третій він не одержав. І тоді щось зенацька кольнуло свідомість, якийсь ще непевний здогад. А через кілька днів стало йому гірше, і він знову подався на прийом, і так само Ельза Кох відправила його ні з чим. Лише після цього мара тривоги звелася перед ним на повен виріст.

Як мовиться, світ не без добрих людей. Тим паче не без лихих. Тож хоч як не крилися молодята від усього світу, проте лиходії щось таки запримітили. І немає тут різниці, хто доніс — якийсь в'язень чи хтось із медперсоналу.

Він ще не знав, що Маргариту вже почала затягувати до своїх жорен всеїдна чекістська машина, примусивши її в усьому зізнатися і довівши перегодом мало не до сомнамбулічного стану. Тоді перелякані родичі насильно видали її заміж за якогось місцевого лейтенантика.

Нарешті Володимира таки повезли на третій, де його зразу ж ошелешила ця звістка. Маргарити там уже не було.

Звісно, Володимир переживав. Але час притуплює будь-який біль. І щоб зовсім позбутися нидіння пораненого серця, він почав шукати «заочницю». Хтось із хлопців дав адресу Валентини, і на

південь України полетіли білі птахи листів. Виснажувався довгим писанням і, може, скоро й покинув би це непевне заняття, якби поряд з реальною фотографією Валентини не ввижалася йому ще одна — Маргарити. Поставив на ній хреста, а вона все одно до нього тулилася. У незнайомій Валентині він неусвідомлено додавав Маргаритині риси. Вороття назад не передбачалося, тож так оригінально, від листа до листа, «із дівчиною він прощався назавжди», як мовиться у пісні, що її любив співати у нас у таборі в'язень граф Вандакуров.

Проминали місяці, і ось уже через кілька днів у Володимира мав скінчитися строк. Він наперед приготувався до дороги і тепер прощався з приятелями, скликаючи їх до гурту, де пригощав кавою і приймав усілякі побажання. Він любив це дружнє коло, посеред якого так принадно парувала каструлька, а порцелянова піала в квіточках неспішно переходила з рук у руки. Ця піала була незвичайна — коли її наповнювали рідиною, починала тонесенько дзвеніти-виспівувати. Спершу хотів її забрати з собою на згадку, але передумав і вирішив залишити друзям, щоб зайвий раз колись подумали про нього. Входив у нове життєве коло спокійний, хоч і сповнений невизначеності, безмовно проклинав колючу загрозу і бажав друзям добра.

Саме в один із цих днів Володимир одержав, несподіваного листа, який проте не порушив його рівноваги. І якщо й викликав якісь ліричні емоції, то їх Володимир ніяк не виявив. Це було послання від Маргарити, і Володимир охоче давав його всім читати. Я теж перебіг очима похапцем списаний олівцем аркушик, де майже в кожному реченні *вона* озивалася до нього звертанням «хороший мій». Писала, що всюди застигла тиша пізньої ночі, а вона сидить на кухні і сторожко вслухається в бік кімнати, де спить її чоловік. Майже все, що склалося в пам'яті раніше, нараз забулося і спроможна зараз тільки на уривчасті, сумбурні фрази. З кожного рядка проступала знічена ніжність, на яку тепер, можливо, вже й не мала права. В записці не було нічого конкретного. Вела мову про день його звільнення, даючи знати, що хоч і боїться, але все-таки вирішила написати. А в тому її частому звертанні мені навіть вчувся схвильований, сповнений провини приглушений тембр.

Але була в листі одна таємна суть, і крилася вона у зворотній адресі на конверті (йшла на ризик, подаючи адресу!). Володимир зразу відгадав її. Ледь усміхаючись і з прихованою глибокою образою сказав: «Хоче, щоб я забрав її з собою. Але немає дурних...»

Фінал цієї історії кожен сприймав по-своєму. Я ж сповнився співчуттям до Маргарити, а Володимира пожалів. Хоча, якби був

на його місці, то, мабуть, повівся б так само. Та все-таки не бачу в цьому завершенні одних лиш похмурих кольорів, бо навіть найчорніша туга не може зовсім витіснити з пам'яті неповторних поривів першого кохання. В цьому є для нас вічна розрада – спогади здатні і через багато років знову і знову оживляти серце.

На цьому можна було б поставити крапку, але я мав намір ще раз згадати «заочницю» Валентину. Все відбулося так, як я й передбачав. До неї Володимир навідався ще раніше, ніж до себе додому, і перед ним справді постала незнайомка... Він узяв шлюб з якоюсь іншою дівчиною, але й з нею скоро розлучився. Після того поїхав кудись і сліди його загубилися.

Ось так промайнули колись ці любовні картинки, що їх я спостеріг у неволі. Непризвичаєною, живою барвою позначили вони мозаїку нашого буття.

НІЧ З ПОСТРІЛАМИ

Оповідання

О десятій вечора майже рівночасно гаснуть вікна у всіх бараках табору. Але він не западає в заспокійливу темряву. Електричне сяйво продовжує відганяти пільму вздовж огорожі. Чорноту землі прикрив матовий, ледь іскристий сніг, покрайний доріжками та стежками. І від того, що ніде не видно жодної душі, здається, ніби всюди запало сторожке чекання. Начебто щось от-от має розірвати тишу. Над огорожею здіймаються дерев'яні вишки, з-за піддашся яких пильнують високий баркан і колючку запертки пильні очі вартових, і у стволах їхніх автоматів нетерпеливляться захололі кулі. Зірки нечутно зроняють донизу невидимі сльози, а мордовські демони ночі вже ширяють над білими табірними покрівлями.

Неподалік світяться цехи робочої зони, де відбуває працю друга зміна. Цехи стоять порізно; є тут ще й кочегарка, компресорна, клеєварка. В окремому приміщенні тьмяно поблискує масним корпусом аварійний дизель. Тут повсякчас тихо; дизель запускається тільки в тому разі, коли зникає струм і селище разом із табором ховається в мороці; поки дизеліст заводить здоровенну потвору, з вишок не перестають злітати, відганяючи демонів ночі, освітлювальні ракети. А потім пекельний гуркіт починає струшувати стіни, і повсюди вмить спалахують лампочки.

На заводі ще мляво дотягується робота, а в жилій зоні вже поринули в сон ті, кого поженуть туди вранці. В одній із секцій скоцюрбився на верхньому ліжку політв'язень Степан. Сіріє прохід з тумбочками, а по краях невиразно вимальовуються двоюрусні

залізні ліжка. Секція схожа на корабельний кубрик, але зібралися тут не покорителі; стихій, а зморені галерники, які навіть уві сні важко борсаються в загуслому морі часу. Одначе Степан не спить. Тільки перед відбоєм покинув він невеличке товариство, яке розпивало каву в напівтемній тісній роздягальні, де зависли вздовж стін зеківські бушлати. Товариство засіло ближче до дверей, а біля вікна примостилося кілька єговістів, що вивчали Святе письмо. Збиратись у цьому закапелку було не вільно, проте хлопці чулися розкуто. Єговісти – меткі конспіратори, і можна було не сумніватися, що хтось із них зараз вартує поблизу, щоб вчасно повідомити про наглядачів. Почорніла каструлька, замазана сажею рукавиця, одне на всіх горня давно стали неодмінними атрибутами приємного дійства. Горня повагом переходило з рук у руки, кожен робив по два ковтки і передавав далі. Потім ізнову приходила черга на два ковтки і так тривало доти, поки чорна каструля не порожніла. Запашний гіркуватий напій одразу ж починав діяти на охлялі шлунки. Пропадала апатія, вияснявалися голови, говірка ставала жвавою й дотепною. Всі були молоді, худорляві, і очі їхні зблискували іронією; цього вечора пройняло їх відчуття братерської спорідненості. «І сказав Авраам...» – долинало з кутка, де зосереджено навчалися єговісти. Товариство біля дверей просто відпочивало. Розповідали анекдоти про Лисого, кепкували із сучасників – від генсека із схожими на вуса бровами і до найдурнішого тутешнього наглядача. Кожен виказував яку-небудь сміховину...

Степан перекинувся на другий бік. Спокійні хвили нечутно гойдали тіло, але він знав, що засне не зразу. Думки нічим не зацьмарювалися, проте на жодній не міг довго зосередитись, і картини, що їх одна по одній видавала пам'ять, скидалися на кадри модерного фільму. Благословенний зеківський «кейф» розкрив перед Степаном теплі лабіринти, і він неспішно ходив там, завертаючи до всяких закутків, і чувся легко, і його блуканину супроводжувало усмінене марення, що таїлося десь зовсім близько, бо чув його нерозбірливий шепіт. Тіло розслабилося, хоч під тонким матрацом і муляв боки дощаний щит. Крізь вікно поруч із ліжком сяялися відсвіти снігового покрову.

Запав у безвість ще один день неволі, який хлопці скрасили безжурним розпиванням кави. І так само не сплять, може, Степанові друзяки, про щось міркуючи або що-небудь пригадуючи, і думки їхні, можливо, споріднені; кожен каже собі, що він уже бувалий зек і знає тут усі ходи, а вихід відсіля в кожного свій...

Теплий лабіринт веде Степана до остатніх його пересилок, де камери кишать побутовцями, яким наплювати на високі матерії,

що рояться в головах політв'язнів. У Рузаївці Степан здибується з естонцем Уйбою, який весь час утомлено зітхає; його возили з табору на батьківщину «для перевиховання», а тепер повертали назад. «Стомився вже їздити, — каже він. — Скоріше б у зону». Степан не розуміє його, бо спізнався поки що тільки з тюремними стінами і тісними клітками «воронків» та «століпінів», хоча вирок уже невидимо з'єднав його з зоною, і вона надовго стане для нього уособленням зла... І от настає стріча з зоною. Вони входять у зажерливу пашу вахти і опиняються в особливому світі. До Уйби підходять естонці, Степана оточують українці...

А лабіринт заманює Степана далі; на цей раз бачить сценку з минулого літа. Разом із сусідом по бараку він діловито простує до ларка, бо має віддати борг за позичену склянку кавових бобів. На ньому зеківська «уніформа», до потворності якої вже звик, на голові — набакирений кашкет, на ногах — розтопані чоботи. Іде, перемовляючись з сусідом про звичні справи. День наповнений сонячним теплом; оминаючи стадіон, вони наближаються до сірої будівлі, де розмістилися ларьок та головна каптьорка. Поспішаючи, Степан навертом кидає оком на незнайомого хлопця, який похнюпивсь на дерев'яних східцях, що вели до каптьорки. В касі ларька вибив чек на карбованця і віддав сусідові. Хлопець, якого ледь запримітив, так само сидів нерушно. До його ніг приткнувся напівпорожній вилянялий наплечник. Острижену круглу голову вже вкрила поволока сивини, а до добродушного обличчя пристала знічена усмішка. «Українець!», — шепнула підсвідомість. І справді, цього разу лиха доля із Києва закинула сюди дисидента Сашка. Тепле почуття зродилось у Степана. Ні, не заснула притьмом Україна!.. І він повів нового товариша до гурту, де той позбувся тягаря самотності...

Надворі зненацька сколихнулося повітря, зродивши тихий, але невпинний ритм. Із невиразних звуків почав наростати згук покvapних кроків. Усе сповнилось частим рипінням снігу, — це вертала із заводу друга зміна. Ось загула підлога коридора, ось розчинилися двері, і «производственнікі», як їх величає адміністрація, опинилися «вдома», принісши з собою запах морозної ночі. Повлягалися, не вмикаючи світла, і скоро все завмерло.

Розмірене дихання довкола навівало забуття. Степан знову перекинувся на другий бік. Голова зручно вгрузла в подушку, і він із вдячністю згадав довголітнього бранця Данила та побажав йому всякого гаразду. Звільняючись, той полишив Степанові власні пожитки — подушечку із пір'я та блаженного коца, і тепер він спочивав по-панському. Його щораз більше заволікав дух переповненої

секції. Був уже напівсонний, коли від нижнього ліжка шугнула вгору хвиля смороду. Знову ця свиня Мартишкін... Одразу ж пропала нетривка дрімота, і рука сягнула вікна. З квартирки почав уливатися досередини бадьорий холодок.

Степан звів голову з ліжка. Огорнений рідким мороком, унизу виднівся покійник. Мартишкін лежав на спині, витягнувши ноги і склавши руки на животі. Сам того не відаючи, він уже давно зійшов у могилу, нікому в цьому світі не потрібний. Із поморщеним писком, на якому виділялися скривлені губи, ніби він проковтнув щось гірке, Мартишкін удень днювалив у секції, в'яло перекидався словами з колегами-поліцаями або ж мовчки сидів на табуретці, поклавши на коліна короткопалі руки та приплющивши очі. Тиждень тому він потяг із тумбочки Хведука щось із харчів, тиждень по тому понуро відвертався від гострого Хведукового погляду, і розібрали його лякливі позіхи і мусив раз у раз злодійкувато хрестити рота, але все одно з днювальних його поперли.

Осередній позір знову опустився в лабіринт, і в одній із його загинок проступило на повен зріст виображення Хведука, від якого побігла в минулість довжелезна стежка через російські простори, і зупинилася вона аж у лісах Західної Білорусії, і стало видно вишикуваний підрозділ Армії Крайової, перед яким сутулився більшовицький агент, що пробував заманити поляків у пастку. Тепер він викритий і вже приготувався до смерті; він просить, щоб повідомили сім'ї про його долю, і називає своє прізвище та звання. Ще молодий тоді Хведук згоджується на це; агент вловлює в його інтонації ледь відчутне пом'якшення і раптом починає сипати словами, умовляючи поляків здатися, і тоді Хведук, не в силі більше чути з його нечестивих уст польську мову, посилає кулю просто в роззявлений рот із тремтячими губами. Потім Хведук знімає конфедератку і знеможено витирає хусточкою спітніле чоло та бриту голову... Від білоруських лісів стежка повертається до лісів мордовських, де постарілий Хведук нині живе за колючим дротом; він так само кремезний, із примітними слідами військової виправки; масивний череп і різкі риси обличчя, як колись, вказують круту вдачу. Всіх поляків звідси давно передано до Польщі, де їх тут же позвільняли, і тільки про Хведука та Жуковського мстиві чекісти «забули» — надто вже вони їм допекли. Зосталась у минулості найтяжча частина неволі, Хведук уже віддавна звик до рутини своїх днів — на заводі склеює шпон, а короткий вільний час збавляє за грою, що її тут називають мажаном, — це китайське доміно, і насправді воно має назву мачжонг. А на волі на нього й досі чекає дружина...

Облягла студені мордовські простори байдужа ніч, і в її глибині кудись пливуть міцно заковані галерники. Далека в них дорога і неспокійні сни, в яких перемішалися мінливі почування і фантастичні візії. Але даремно щось угадувати напевне. Ясно ввижається тільки, як манячливий привид волі проскакує з одного сну до іншого, обнадіюючи або роз'ятрюючи зеківські душі.

За дверима лунко озвався коридор і почали рипіти двері. Одна секція, через якийсь час — друга, затим — третя. Ось наглядачі вступили досередини, під стелею розбризкалося світло і почалося рахування. На ліжках ніхто не зворухнувся — таке відбувалось щоночі. Звичайна в'язнична бухгалтерія: цифри, подані нарядчиками, мали співпасти з нічною лічбою. Секцію сповнило невиразне бутотання. Затуливши очі різком коца, Степан лежав, переймаючись неприємним відчуттям. Бранців рахували, немов інвентар або худобу, приречену на забій. І ніхто не знав, який їм випаде лік у будучині. Постійна невизначеність ніколи не відступає далеко, бо все не завбачене в цьому театрі абсурду, «где так вольна дишіт чєлавєк»; такий уже закон жанру. Щось може нагло скрутитися в іржавій машині сваволі, — над ними, як і в давніші часи, знову зависне кривава сокира... Рахівники, мабуть, збилися, бо почали перелічувати заново. Кінець-кінцем, усе в них зійшлося, і світло погасло.

З вікна вже не дихала свіжість, бо бригадир Редько причинив квартиру і марно було відчиняти її ще раз — Редько тут же підведеться і знову причинить. Степана пройняв сарказм. Як же вони бережуться, ці шущмани, як трусяться за своє здоров'я! Не інакше, хочуть дожити до комунізму, ха-ха! Бо й справді, якщо і є в зоні радянські люди, то це вони. Ходять на політзаняття. Доносять. Співають у хорі пісні про партію. Розгулюють з червоними опасками. Шанують начальство і вже не бажають іншої влади, постійно твердячи, що у війну збила їх з пантелику клята стихія — Степан усе більш переймався забуттям. Відігнав до біса шущманів, щоб часом не влізли в його сон, і прикликав приємнішу згадку — недавнє побачення з братом. Сиділи, розділені довгим столом, а поруч перемовлялися пітерець Аверічкін з матір'ю. Наглядала молодда натоптана білоруска, яка бозна-як залетіла в цю глушину і якій зеки приліпили вишукане прізвисько — Ментеса. Стріча вийшла невимушеною; Степан наперед поклав зробити її такою, бо дуже хотілося хоч ці дві години викрасти у свого строку. В такій-от тональності могли б гомоніти десь удома, але то одне, то друге на-вертало до усвідомлення, що балачку пильнують стіни табірною дому побачень. Мати Аверічкіна нерозуміюче скошувала на них

погляд, коли чула надто загонистий сміх. Її лице було таке сумне, як і в сина, а розмова з ним перебивалася раптовими паузами. Інколи силувала себе всміхнутись, але з того виходила тільки ніякова гримаса. Брат спробував передати Степанові пару апельсинів, але Ментеса, котра до цього начебто куняла біля дверей, ударила його безживним, як у робота, тоном: «Не паложена!» Брат, було, взявся завилювати перед нею, і Степан мусив увірвати його прикрим поглядом. Після цього апельсини повернулися до братової сумки, і ніщо більш не вадило розмові. Все вийшло так, як бажав Степан, — хай удома знають, що він не занепав духом...

Наостанок ще встиг почути забавну історію, що її потім охоче переповідав у зоні. Дерев'яний будинок серед яблуневого саду світліє побіленими стінами, чути цвірінькання горобців та синиць, на городі вже виткнулися темно-зелені паростки картоплі, і підходять до садиби кілька затятих охоронців режиму у ретельно випрасуваних чорних штанах і білих сорочках із заковченими рукавами. Верховодить теплою компанією високий чорний дядько з синюватою фізіономією, на якій супляться «брежневські» брови. Бадьорі і свіжі, сповнені ентузіазму і натхненні партійними настановами, вони беруться перетрушувати хату. Після того, як ніде не знайшлося крамоли, їхня запопадливість почала в'янути. Та коли зазирали до сарая, набитого мотлохом, що його настягав батько, вона оживилася. Тут було до чого докласти рук! Підсвічуючи ліхтариками, ентузіасти товклися там аж до вечора. Тим часом батьки, а також двоє понятих, з якими zostався один із «гостей», зніяковіло тупцювали надворі. Зсередини долинали брязкання і тріск, щось сипалося і падало. Нарешті почувся збуджений вигук: «Єсть!», — і скоро середину подвір'я приоздобив забитий ящик. Кагебешник, що був коло батьків, прудко підскочив до нього. «Тяжолій, — констатував радісно. — Точно шриффт!» Миттю відбили дощечку і волохата рука чорного дядька сягнула до ящика. Нараз його хмурі брови звелися, а губи вигнулися. На долоні соромливо виставили своє каліцтво гнуті та іржаві цвяхи. Після цього зайти до сарая більш не полізли. В помнутих, заплямлених штанах та посірілих сорочках, розкуйовджені, в павутині і пилюці, вони були схожі на чортів, і їхня правдива сутність зараз неприховано виставлялася на люди...

Подумалося, що це непогана тема для новелки; він пробував тут дещо компонувати, але невидиме око не дрімало, і наглядачі забирали писанину. Творчі терзання, що дошкуляли вдома, тепер видавалися принадними; нині засмучувало інше, і про це він нікому не казав — перервався, і може, назавсім, його шлях у крас

не письменство. Там, в Україні, як і раніше, списувалися стоси паперу, щоб потім породити друковані гори; живі класики славословили, втішаючись почестями і преміями; кон'юнктурники зазрили класикам, втішаючись гонорарами та мріями також колись стати класиками; приховані патріоти вигадували езопову мову і вступали до партії, тішачись, що не доводиться сьорбати тюремну баланду. Пригадав себе, ще зеленого і наївного. Вже тоді хотів бути чесним із собою та світом і сміло синтезувати життєві колізії. На місце повсюдної базгранини мали, врешті, прийти правдиві почуття і думки. Але трудно давався кожен крок — після просвітління почало збиратись на хмари. Такі, як він, мали перетворитись на дим, що попливе у безвість, розчиняючись у похмурому небі. А державна фантазмагорія витворювала все нові гідотні фарси, і не раз приходили думки про творчість для себе; холодна об'єктивність життя намагалася збити з ніг, і він не знав, скільки ще вдасться протриматись на гострому лезі. Можна було надовго замкнутись у собі або ж взагалі все покинути. Але ні, лишався ще один вибір — чинити опір...

У застошний морок почали насуватись темні, заспокійливі кола. І з вічного безмежжя пробився до Степана ледь чутний жіночий голос: «Хто спить, хто не спить, — покорись темній силі...» Заширяло понад стелею кволе відлуння: «Темній силі... Темній силі... Темній силі...» Та зненацька із морозного незатишного світу донісся згук пострілу, і враз розкололося сторожке чекання, яке весь час важко висіло над бараками. Відразу ж із ліжок звелися голови, вслухаючись у морок, що задзвенів тривоною. Та ось ударив другий постріл, а за хвилину — ще один. Усе довкола завирувало тремливою напругою. І тут дерев'яний трап у запертці, що починався від вахти, озвався спочатку ледь чутно, а далі все гучніше. Навальний тупіт наглядачів протарахкотів мимо барака, поступово затихаючи. А коли зовсім не стало нічого чути, дехто повиходив у коридор. Решта і далі продовжувала лежати, покорившись темній силі. Степан зісковзнув донизу, сунув ноги у валянки і почав скручувати цигарку. В коридорі заколихалася махорочна хмарка. Усі тихо перемовлялися, обмінюючись запитливими поглядами. Найбільш цікаві накиннули бушлати і, дотримуючись інтервалу, один по одному сторожко вийшли надвір — ніби до вбиральні. Але байдужа ніч нічого не розповіла, тільки сніг озвався попереджуюче «Бур, бур, бур...». І щоб справді не залетіти до БУРу, всі повернулися назад. Уранці все виясниться. І до світання ніщо вже не порушувало перерваного спочинку.

В ту ніч литовець також не спалося. Болюче розбухав затьмарений мозок, і знову розривала груди величезна образа. Заціпеніло лежав і вслухався в тишу. Але чув тільки, як поволі відмирає його душа. І він підвівся та в одній білизні вийшов на мороз. З усіх боків причаїлися мовчазні бараки» і тьмяні більма їхніх вікон байдухе втупилися в ніч. Світилася загорожа зловісною радістю, поблискував чистими кришталіками колючий дріт, і, немов церквери, захлиналися нечутним гавкотом вишки з вартовими. Литовець зразу ж учув той гавкіт, та це його не злякало. Не зводив погляду від землі, бо на голову все більше тисла якась невідворотна сила. Наливаючись холодом, протестувало тіло. Пронизливою жалобою заскімліла хвора душа. Ніщо не зрушувало ночі, але він знову щось почув. Так, це був наказ. Литовець все зрозумів. Швидко наблизився до запертки і схопився за колючку, пекуче вжаливши долоні. Отоді і ударив перший постріл — солдат послав кулю в небо, і незабаром у сніг дзьобнулася десь недалеко металева грудочка. Друга куля полетіла слідом за першою. А схожа на привид біла фігура вже ворушилася в запертці. Тоді солдат прицілився і пальнув іще раз. Потім пильно подивився вниз і кинув автомата. Привид, скорчившись, завмер на снігу... Солдат знав, що його зараз змінять, а завтра підпишуть відпустку додому. Якби це трапилось влітку, він, може, і не вистрілив би втретє. Досить було зчинити тривогу. Але він погано переносив холод і тепер на місяць менше мерзнутиме на вишці.

Вранці сірі юрми зеків, як завжди, посунули на роботу. Литовця нарядчик не викликав — його картку уже вилучили. В мордовській глушині завершився ще один фарс...

У «ВЕЛИКУ ЗОНУ»

Оповідання

Ранком, уже після сніданку і розводу на роботу, його розшукав днювальний і передав наказ зараз же йти з речами на вахту. Пожитків він не мав ніяких, крім деяких книжок, найнеобхідніших, які однак заледве вмістилися в наплечнику та фанерній валізі, раніше гарній, покритій лаком, а нині вишуруваній і подряпаній. Усі його товариші були на заводі, тож мусив зараз сам тягти цю обтяжливу для рук збірку людської премудрості.

Йшов покволом і тільки перед самою вахтою оглянувся на зону. Кинув розкидливий позір. І думка в цю мить була тільки про друзів. «Сьогодні — я, — подумав він, — а переходом — хтось із хлоп-

ців, і у всіх нас вигляд при цьому буде подібний». Облягла його незвична чутоба, ніби зненацька починає зависати поміж небом і землею. Не чув ні полегші, ні виразної радості, бо за короткий час ще не зміг настановитись на глибший розмисл.

Ще огортав його густий дух принуки, й арештантське вбрання видавалось, як щось звикле, звичайне. Тож, тільки переступивши поріг вахти, припом'янув, що до «країни зеків» колись доставили його в зовсім іншій одежі. І хоч не відчувалося зараз особливого хотіння переодягатись, так само, як і розбалакувати про щось зі своїми церберами, зголосив їм байдужним голосом про одіж із волі, а ще — про годинника, що також мав тут бути у сховку. Наглядач, покрутившись, подався таки кудись, але з досить кислою пікою.

Ходив він десь довго. І весь цей час Яковенко залишався без думок, здавшись на волю всевладного очікування, в лабетах якого борсався тут стільки років і яке тільки тепер попустило пута. Його воля начебто була відсторонена від усього, що тепер відбувалося, і поки що дочасно було щось самому чинити або навіть угадувати.

Та ось наглядач знову з'явився, і не з порожніми руками. Спершу Яковенкові віддали годинника. Годинник справді був той самий, і після довгої перерви одягнути його на руку, виявляється, було навіть приємно. Після того, як послухав його скрадливе, але наполегливе цокання, з дивуванням скерував увагу на картонну бирку із своїм прізвиськом, причеплену до обтріпаного та зашмоляного спортивного костюма брунатного кольору. Покрутив ті лахи в руках, хоч істину зрозумів одразу.

Доконаний факт сприймався мляво, без відчутних емоцій, навіть з іронічним, мало не веселим відтінком. Так, уже зносилися його добротні речі якимось мордовським злиднем, а може, ще доношуються. Він з обридою випустив з рук чужий трикотажний костюмчик. «Це не моє», — глухо зронив, блимнувши з-під лоба зневажливою байдужістю і нічого більше не вимагаючи.

Так само незворушно сприйняв вимогу замінити валізу на мішок, бо, виявляється, саморобну валізу неможливо перевірити так, щоб вона потім зосталася цілою; цю істину потверджували і його книжки, що побували у шкодливих руках цензора, — екслібриси, що їх у таборі любовно наклеював, геть усі були зішкрябані, чимало палітурок надірвано або ж зовсім віддерто від книжкових блоків. Про «воронка» ще нічого не було чутно; наглядач витрусив книжки на підлогу і випустив Яковенка з порожньою валізою в зону.

Повернення до зони, від якої вже начебто назовсім віддалився, не сколихнуло його дивної байдужливості. Навмисне затримав ходу і все, що діялося повзбіч, як і раніше, бачив відстороненим, і воно ніби ніяк його не торкалося. Знову подумалось про теперішній стан між небом і землею, позбавлений самостійного руху. Але довго про це не розмірковував, бо перші-ліпші хлопці, на яких натрапив, швидко знайшли потрібний мішок, і Яковенко, лишивши їм валізу, вернувся на вахту, принісши з собою напругу дружніх рукостискань.

Коли мішок пролапали ворожі мацаки, він перекинув до нього розсіпані книжки, з жалем спиняючи позір на покалічених примірниках. Затим Яковенка старанно обшукали, хоч відчувалося, що чогось знайти вже не сподіваються. І коли опинився поза підозрою, глянув на тюремників іншими очима. Якби ж то могли вони зрозуміти безгучну мову погляду! «Нічого не знайшли? – глузував погляд. – А вона все-таки при мені, «писанина», за якою полюєте...» І, розвеселившись, ніби ненароком плеснув долонею себе по животі.

Сьогодні рано-вранці мав таки мороку, доки вдалося проковтнути капсулу із щільно скручених смужечок тонесенького паперу, запакованих у поліетиленову плівку. Але все обійшлося, і буде ще обов'язкова мандрівка поїздом, а потім у свою чергу виступить адреса, закарбована в глибинах мозку, що її зараз, на цій вахті, не мав охоти повторювати навіть подумки. Він передасть документ і тільки тоді полегшено відсторониться і задоволене рушить додому. І вже хтось інший хвилюватиметься та, натужуючи зір, розбиратиме маківчані зернинки літер, переписуючи їх чи передруковуючи на машинці. А потім вістка з політтаборів дістанеться потайними шляхами до самвидаву. А то й набагато далі, щоб потім повернутися вібруючими напливами радіохвиль.

Продовжував заціпеніло сидіти на вахті, а «воронка» все ще не було. Мабуть, застряг десь у дорозі... Звільнення припадало на вихідний і через це Яковенка випускали на день раніше, але не звідси, а прямо зі станції Потьма, де була велика пересилка і яку проминав поїзд на Москву. Дізнався про такий порядок запізно і вже не мав часу, щоб дати знак на волю. І це нині найбільш непокоїло, бо на Потьму мав наїхати найліпший приятель, котрий завволив товаришити йому в дорозі додому і дістатися станції повинен був не завтра, а через день.

Тепер знову і знову спадало на думку, що на Потьмі доведеться будь-що загаятись, чекаючи на Віталія, бо коли розминуться, той

зазнає прикрих переживань... А тут як на те ще й забарився десь «воронок»! Як-то воно буде, коли сьогодні не з'явиться зовсім?..

Хоч думки і навертали до теперішності, усе й сповна не почувався самим собою і знеохочено, з відразою кидав позирки на просякнуту казенним духом вахту та її господарів, котрі припадково потикались на очі. Не було вже вороття до однодумців у зоні, і тільки відхожі поклики серця єднали його з ними. Прийшло розуміння, що яка відстань не пролягла поміж ним і цим місцем, хлопці, що zostались тут, усе одно будуть поряд, бо всі, хто перетнув це немилосердне коло, віддавна складають окремішню касту в середовищі сірого громадянства.

А час нудним перевальцем продовжував переповзати з хвилини на хвилину. І коли Яковенко кінець-кінцем переконав себе, що моменти, які почали віднедавна тривати, будуть для нього зичливими, і він не розминеться з Віталієм, бо мусить уже з'явитися хоч якесь відшкодування нехай поки що найменшої дешиці всього, що тут натерпівся, — над'їхав клятий «воронок».

Саме теперішня мить вивільнила його, нарешті, з табору. Поспішливими ривками смикався мотор, його похмуро чекала темна паша дверного прозору поділеної на боксики буди. Спершу, ковзаючись по вичовганому тисячами ніг і через це слизькому залізі днища, всунулись у середину мішок та наплечник, а затим і їхнього власника відпроваджено до бокса, що межував з кабіною, і після того, як клацнув замок дверцят, той зостався на металевому сидінні у кромішній темряві.

«Воронок» зрушив з місця і покотив селищем, а єдиний об'їдач його буди з приємністю почав вслухатись у тихе дрижання довкола себе. Та скоро відчув, що колеса втрапляли в баюри та виямки — це, напевне, значило, що автомобіль спізнався з лісовою дорогою. Збільшились оберти мотора, і от уже тюремну буду взяли в полон безладні здриги та уривчасті кидки. Тіло стало підскакувати, сповзало з сидіння; руки в пітьмі намагалися за щось ухопитись, але всюди натикалися на гладеньке залізо. Коротку мить це навіть забавляло, але скоро до буди закралася втома; безперервна шарпанина все більше заморочувала голову, а «воронок» усе більше внурювався в ліс. Зціпивши зуби, Яковенко вперто витримував несамовите трясіння, і на думці було одне: вберегти голову, щоб від надто сильного ударяння об залізо не втратити тями. Мабуть, «воронок», припізнівшись, просто надолужував згаяне, але видавалося, ніби з полоненика, запротореного до бокса, навмисне хочуть витрусити весь дух, на догоду постійній зневазі, що вгніздилася в цьому краї.

Довго так тривати не могло — небавом нудота, що підкочувала до горла, позбавить тіло решти снаги, а тоді струтить додолу. Та в цей мент автомобіль несподівано загальмував, хоч мотор і продовжував осоружно гарчати; Яковенко знеможено відсапувався, чуючи, як з кожним зітханням слабшає солоне запаморочення. Витер рукавом липке чоло, і тільки після цього долинули до нього приглушені голоси з надвору. Стало чутно, як скреготнули дверцята і до середини буди когось упхнули. Знову рвонув уперед «воронок», але вже не так скажено. Кандидат на звільнення взявся дослухатись до голосів за перегородкою; колишня сидня по камерах вигостирила слух, і зараз легко розпізнавалася помовка молодих дисидентів-росіян з іншої зони, а коли зауважив, як заходці проявили інтерес до книжок у мішках, здогад набув певності.

Він озвався стуком у перегородку — і повстала нетривка розмова. Вкінці один із зеків згадав свого подільника, і Яковенко радо вдовольнив його цікавість. Не поставало зараз ніякої різниці між ним і цими хлопцями, зате вони її, видавалося, чули. І через це по серцю зашкребло розуміння своєї розполовиненості. Непрошена відчуженість мляво ворухнулась, але він її притлумив, коротко уявивши себе на їхньому місці. І цього було досить. Вони продовжують зависати біля провалля, а він од примусового рубця відступає...

«Воронок» знову спинився, і приневолені господарі буди скочили на землю, де чекав на них поїзд. Конвой зразу ж відокремив трьох молодиків, серед яких один мав бороду, — напевне, той самий Макаренко, про якого Яковенко чував раніш; саме він був подільником Родіонова, з котрим кандидат на звільнення спілкувався іще вчора на прощальних посиденьках. Хто зна, куди допроваджувано цих трьох, — до іншого табору, на «материк» «для перевоспітанія» чи, не дай Боже, до Володимирського централу.

Хлопці зичливо глянули на нього і тут же завели неголосну перемову між собою. Мовляв, щасливої тобі дороги, незнайомий товаришу, а наші поневіряння ще тривають...

Доля знов швиргнула його до «столипіна», в клітці, чи не востаннє, тісно обсіли побутовці. І на руках у декотрих були годинники — значить, і їх завтра мають випустити в Потьмі. Ледве втис свої мішки в переповнену клітку, проте ніхто ані словом не вдався до ремствування. В очах попутників, що вже красувались у виходженій цивільній одежині, запримічувалось невластиве зекам спокійне світіння. Здавалося, всі прагнуть остаточної розкутості, бо ще тривожить їх бліда примара впокорення. Побутовці запали в мовчанку, яка тихенько їх колисала, і тільки найметкіші стримано

перемовлялись; усі начебто везли з собою напівпророслі жадання, що починали вже нагадувати про себе.

Потворна екзотика рухомої в'язниці, наче бридкий хробак, віддавна ворушилася в його пам'яті. Тут виказували силу розперезані правила, і ніколи навіть не ночувала бодай квота управа на самодурство конвою. Не було тут і зашкалубини для проникнення навіть соромливого співчуття. Немов зів'яла стеблина, швидко хнюпився й похилився тут беззахисний протест. Найприступнішим видався тільки вияв мовчазної зневаги; Яковенко так і чинив. Але вкінець поникнути перед нахабством уявної химерної потвори, що безкарно тут володарювала, не бажав і навмання прикликав до себе видумку, яка відтоді від нього не відступала. Видумка віддала: опирайся принижуючій вимозі закладати за спину руки. Відтоді зятато протривався цьому в «століпінах», в етапних тюрмах, із зловтіхою оголюючи перед конвойними настрашаюче тавро своєї статті. І дивовижа! — уточнення статусу повсякчас діяло, і він здобував волю тримати руки, як хоче. Чи не приходило тоді до тюремників непрощене знаття, що й у них часом зв'язані руки? Політичних належалося повсюдно відокремлювати від інших, але що вдіяти в ситуації, коли етапні шляхи вгинаються і стогнуть від тягаря арештантської маси і годі віднайти для поодинокого «політика» окремого закапелка... Розповзалися просторами вагонзаки, беручи в дорогу задуху постійної тісняви, невгавчу лайку, перегукування між жіночими та чоловічими клітками, сороміцькі пісні з верескливих горлянок. І нині, спізнавшись з гірким житейським досвідом, інший, надреальний «століпін» угадував Яковенко — як уособлення цілої країни.

Подорож поїздом невдовзі обірвалась, і весь гурт привітно прийняла велика камера у Потьмі, виявивши свою прихильність непоганим обідом. Він поставив на нари миску з густим макаронним супом, звично сягнув рукою до кишені і витяг алюмінієву ложку, що її довгі роки носив при собі. Тільки зараз спохопився, що забув її викинути, хоч зеківське повір'я зобов'язувало позбутися ложки зразу ж при виході із зони і навіть не глянути на місце, куди вона впала; був це наївний символ, позначений первісною простотою сприйняття світу. Хотілося забрати додому свідка тисячі своїх убогих трапез у цьому краї, але вирішив поки що нічим не спонукати себе, аби все і далі йшло своїм звичаєм.

Камера все більше заповнювалась неголосною балачкою одщепенців, котрі відбули покарання; вони якось там спілкувалися, і було неясно, чи мали знайомість раніше, чи тільки тепер завели стосунки. Яковенка це не обходило; найбільш зараз тішився тим,

що ніхто не звертає на нього уваги. Порушники суспільних правил зненацька постали перед ним мало не безгрішними. Напевне, всіх переповнювали порядні сподіванки, що їх невзабарі черства замо-рока днів струтить і заволочить нудьгою. Але в ці години розкаяні еретики, напевне, почувалися начебто недавно народженими.

Вибрав куток, присів на край нар і покволом почав перебирати в пам'яті те, що найперш спадало на думку. Найприроднішим на цей час мав би бути спогад про дім, куди хоче вернутись. Але життя встигло підступно відібрати в нього оселю, хоч рідне місто все-таки не відцуралось, бо жила там сестричка Галина, до якої тепер намірявся податися. На всі роки невірництва Галина перейнялась клопотом про нього, і коли зараз думав про це, очі вкривалися розчуленням. Це вона, притьмом зважившись, позбавила його омани; Галина й передніше не мала ласки до Асі, хоч і держала це при собі, але коли настав час, зразу ж розрубала лишній для її брата вузол...

Усе ж припом'янув колишню квартиру в п'ятиповерховій «хрущобі», яку й тепер огортає турботою Ася. Думав про Асю як про героїню твору, що його колись-то випадком прочитав. Ця okazія вже підлягла забуттю, і було нині відчуття, що житло своє втратив через якийсь катаклізм, і в скорому часі мусить спорудити новий дім, забувши тропу до старого руйновища. Приплющив очі і заходився відтворювати образок життя, який найбільш стосувався саме його, хоч був у ньому присутній тільки незримо...

Ось Галинка вийшла на вулицю; вона цього дня одержала листа від брата, куди було вкладене аркушик і для Асі. Ось і знайома «хрущоба». Брудний під'їзд, де в облуплений тиньк карячкувато вгризлося кілька непристойних слів, одгонить притхлею; викришені вузькі бетонні східці насамперед наводять на думку про те, як непросто допроваджувати ними на подвір'я домовини з недавніми будівниками світлого майбутнього, коли прийшла їм пора вічного спочинку. Ось і двері, не вельми вміло оббиті дерматином (до цього доклав рук ще Яковенко), спиняють Галинчину ходу, німо даючи знати, що вона тут чужа. Вони відчинилися майже зразу, і Ася мовчки впустила гостю, обернулась до неї спиною і пішла до кімнати, не помітивши білого папірця, що його зовиця вже тримала в руках. Ідучи слідом, Галинка зненацька ніби спіткнулася на рівній підлозі коридора, – мимохить зиркнувши в бік кухні, побачила там незнайомого мужчину, який сидів за столиком і зосереджено їв суп. Власне, вже доїдав, бо нахилив полумисок до себе, і чути було, як ложка торкається дна. В кімнаті Галинка поклала на стіл Яковенкове послання до Асі і, не сідаючи, стала чекати, що

ж буде далі. Вона взагалі вродилася експансивною, тож не дивно, що несподівана ситуація сповнила її напругою. Ася, залишаючись незворушною, присіла на стілець і присунула аркушик до себе. Прочитала всього кілька рядків, коли в кімнаті нечутно з'явився нагодований Асиним супом незнайомиць; став за її спиною і, нахилившись, почав і собі вдивлятися у листа. Сестра великими очима споглядала цю сцену, з кожною хвилиною все більше відчуваючи недоречність своєї притомності в цій квартирі. Більш не могла тут зоставатись, а їм усе ще ніяк не вдавалося до кінця розібрати Яковенкові карлючки. Ці двоє, бачилося, ніяк не зважали на Галинку, і їхня справжня чи вдавана спокійність нараз викликала в неї гарячий спалах. Круто обернулася, перетнула коридор і, насамкінець, хряснула невміло оббитими дерматином дверима.

Вдома розпалена Галинка зразу ж черкнула братові, докладно виобразивши свої відвідини. Той сприйняв розповідь з інтересом; особливо ж сподобався йому опис дійства на Асиній кухні. І коли писав до Асі, ця подробица стала домінантою всього послання. Лист перетворився на панегірик супові.

Табірному цензорві, коли перевіряв цю писанину, мабуть, подумалось, що в її автора вже «поїхала криша». Яковенко взявся переконувати Асю в тому, яку важливу роль відіграє суп в житті кожного чоловіка. І коли жінка має змогу щодня ошаслилювати когось смачним, наваристим супом, але якийсь час цього не робить, то це слід вважати великим гріхом. Він похвалив Асю за добре серце. Тільки дійшовши до кінця листа, цензор узяв в тямки, що з глуздом в Яковенка поки що все гаразд. До Асиного відома подавалася коротка юридична довідка. Суть її полягала в тому, що за існуючими правилами кожна радянська жінка, чоловік якої вшелепкався за ґрати на термін, більший від трьох років, мала право без тяганини та грошових витрат розірвати шлюб. Ася була жінка недурна і, одержавши напучення, все зрозуміла правильно...

Під вечір двері камери розчахнулися і, глянувши в сусіднє приміщення, можна було забачити там великого стола, а побіля нього — кількох канцеляристів, що розкладали якісь папери. Недавні зеки за викликом ішли до столу і скоро безжурно поверталися з паспортами та грішми, що їх заробили за час відсидки. Суми були мізерні — кілька дрібних купюр хлопці, сміючись, надбало тримали на видноті; цього разу, очевидно, зібралися самі малострочники. Тільки Яковенкові замість паспорта вручили довідку про звільнення — це означувало, що він, єдиний у камері політ'язень, не став «на путь ісправлення», і вдома зазнає міліцейського нагляду. Канцеляристи зиркали на нього, як на білу ворону, а тисячу

карбованців, які йому належали, вручили крадькома, впівголоса порадивши добре їх приховати.

День проминув несподівано хутко; гроші Яковенко опустив за халяву чобота і останок дня збавив, розмірено, немов маятник, проходжуючись серединою камери, і механічність його ходи до решти прогнала прикрі розмисли. Притомившись, ліг біля книжок, слухав невиразний гомін і поступово западав у відстороненість, відчуженість і, наслідок, цілковиту неприсутність у цьому затхлому кублі. Запав у сонні марення, по-котячому скрутившись на вичовганих, лискучих нарах.

Ранок позбавив його всіх видінь, серед яких сріблястою рибою плавав цілу ніч; після пробудження жодне з них так і не торкнулося пам'яті — це свідкувало про глибокий і тривкий сон. Хтось добрався вгору до вікна, спритно схопившись руками за ґрати, і радісно сповістив, що днина сьогодні буде погожою. Вся камера рухалася з піднесеною легкістю; показувалося в уяві, що в ці хвилини пожилці камери втрачають вагу своїх тіл і скоро настане момент, коли перетворяться на метеликів і полетять звідси назустріч сонцю.

А потім підступив відрізок часу, сповнений раптової поспішності, — хапливе вмивання, часте шкрябання ложок у мисках з кашею... Притишена пауза після цього, коли, немов за загадом, обірвалися всі розмови, тяглася недовго, перервана рипом оббитих залізом дверей, які нараз широко розчахнулись. Камера виштовхала всіх у приміщення, де вчора видавали гроші; тут уже не було ні довгого стола, ні когось з учорашніх писарчуків. Посередині западав у вічі тільки літній чоловік у пом'ятому костюмі і з покуйовдженою шевелюрою. Він щось сказав до тих, що вийшли першими, а затим з інших дверей, також залізних, вихлюпнувся, погусячому гелгочучи, гурток учорашніх зечок, а нині вже вільних громадянок. Пом'ятий чоловік вивів усіх через коридор надвір, і воля, прибравши подобу сонячного тихого ранку, однаково всім усміхнулась.

Разом глибоко дихнули свіжого, якогось особливо запашного повітря і, пожадливо роззираючись, закрутили головами. Парубота зауважила серед жіноцтва кількох молодих — і ті й ті почали швидко обмінюватись поглядами, немов тенісними м'ячиками. Навіть Яковенко, стриманий та відсторонений, зайнятий своїми книжками, перехопив позір худенької дівчини, яка невидібно вирізнялася серед жінок. Інші всі виставляли убори, в яких їх, мабуть, узяли колись під варту, а ця мала на собі темний зеківський костюмчик із спецовочної тканини — обвислу спідничину

і блаженку курточку; мабуть, власний одяг втратила так само, як і Яковенко. Але зачепило його не це — дівчина глянула так, що він збентежився, — в широко розкритих, величезних, із сірими зіницями очах прочитав щось недотямливе, схоже на запитання, на яке не сподіваються відповіді; вирізнявся в тих очах запитливий голодний поблиск; вони привертали до себе всю увагу, не даючи запримітити інших рис.

Пом'ятий чоловік зиркнув на годинника і заохочувально гукнув до товариства:

— Не отставать! Бистро, бистро!

І отара недавніх зеків тут же безладно посунула за ним, тягнучи за собою подивування від незвиклості свого нового становища, і показувалося, що коли б зараз звідкілясь вигулькнув конвой з автоматами та собаками, всі ще сприйняли б таку з'яву без усякого протесту.

Пом'ятий чоловік, не озираючись, усе більше прискорював ходу, однак товариство ні на крок не відлучалося від нього, і збоку видавалося, ніби всі чимдуж тікають од біди, що звіддала дихала їм у спини. Один тільки Яковенко випадав із загального плину: як не хапався, занадто скоро опинився через свої книжки у самому хвості походу. З важким наплечником за спиною ще можна було миритись, зате клятий мішок весь час вислизав з рук. Крім нього, від гурту відстала яскрава русявка, до якої присусідився виразно молодший за неї джигунистий жевжик, залицяючись на всю губу. Моторна жіночка за словом до кишені не лізла, і з її мови весь час проступала неприкрита глумливість, а часом і пересердя. Кілька разів озиралась на Яковенка, який мучився із поклажею, і тоді з її погляду, немов пелюстки, осипалися веселі блискітки, а обличчя запливало тінню задавненої втоми. Невзабарі ще раз повернувши голову, побачила, що Яковенко зовсім пристав і, не знаючи, що вдіяти, тільки недомислено дивиться вслід товариству. Саме в цей мент залицяльник намірився обхопити її за стан. Піймавши ляпаса, утішно загіготів.

— Лучше помог би человеку! — зронила прикро, і знову тінь втоми шелеснула біля її лица.

Жевжик притьмом підскочив до Яковенка, підхопив із землі мішок і з вихлясом, вихлюпуючи рештки сміху, наздогнав русявку. Обоє, а за ними й книголюб, прискорили ходу. Тільки тепер зміг Яковенко звести дух; ступаючи повзбіч, огортав русявку теплим зором і на душі в нього легшало. Подумав, що відтепер найбільчі справи повинні скластися доладу — він дочекається Віта-

лія, а головне — законспірована капсула, яка щасливо вислизнула з табору, знайде свого адресата.

Надто забарливим видався цей шлях навдовжки півкілометра. А коли попереду почала виростати залізнична станція, виникло подивування від її невеликого розміру. Зеки зразу ж пожвавили станційну почекальню, хоч ніяк не зворухнули байдужливості місцевих аборигенів, які трапились тут.

Мішки з книгами знайшли собі місце в кутку, де ніхто об них не сторчував; спокійно озираючи людську метушню, їхній власник почувався чужинцем, який незрозуміло як тут опинився і який геть усе спостерігає, і навіть із зацікавленням, але ні в чому не збирається брати участі. І тут вгледів русявку, що з гордою незалежністю стояла біля стіни і зосереджено підфарбовувала вуста; той самий жевжик стовбичив поруч і з захопленням її споглядав. Миттю зворухнувся назустріч, щоб подякувати і, можливо, додати кілька привітливих слів, але русявка, добачивши його, дружньо всміхнулась, і тут же прийшло відчуття, що вона й так усе розуміє і не потрібно зараз більше жодних слів.

Якраз о цій порі станцію минало кілька поїздів, які й мали поступовно вивільнити її від цього чудасійного товариства. Наставав час, і пом'ятий чоловік починав швидко наділяти квитками своїх підопічних; незагайна мітла часу зразу ж швиргала їх до вагонів, поїзд рушав, і недавніх зеків немов тут і не було, тільки їхні сквапливі видихи полегшення, немов зів'яле листя, незримо розсівалися по перону. Дождавшись іншого поїзда, пом'ятий чоловік знову проробляв те ж саме діяння.

В одну з пауз, коли вже очікувався поїзд на Москву, Яковенко підступив до нього і виклав свою осібну ситуацію.

— Это уже ваше дело, когда уехать, — переслухавши його, мовив чоловік. — Но билет я обяван видать вам севодня. Если останетесь, советую не распивать здесь спиртных напитков и нигде не шляться, особенно ночью. Народ у нас озорной...

Всі подальші дії були тепер передбачені наперед, і непрохання байдикуння вже ладне було йому товаришити, спонукавши спершу до подальшого обсервування станції. Скорився цьому несамохить, бо найбільш зараз волів би тихого усамітнення. Розкидливе око враз зауважило кількох настирних «здешніх баб», які звично канючили щось у зечок, а ті, замість того, щоб дратливо відмахнутись від них, як від заступниць чужого кола, взялися з охотою ритись у своїх торбах. Стара висока зечка у великих окулярах і з добропорядною фізіономією лагідно огортала зором «здешню бабу» і сокорила:

— Што же я тебе, мілая, магу падаріць? Разве рубашечку да платочек... Вазьмі вот, не абессудь...

Станцію зухвало оздобили вбогі майви зеківських лахів. Жінки розгортали всяку шматину, діловито її струшували, піднімали вгору, виставивши перед усіма. Утішливий «базар» якийсь час нерозривно єднав їх, доки вільні жебрачки не вдовольнилися зеківським поданням і не забралися «во своясі».

Вікна станційної почекальні сповістили, що колію зайняв іще один поїзд. Пом'ятий чоловік знову заходився роздавати квитки, а потім укотре вже присів на дерев'яний диван. Але перепочити цього разу не встиг, бо кілька зечок раптом станули перед ним і взялися засипати лихими словами. Яковенко звіддала так і не дотямив, що ж їм припало не до шмиги — чи то намірялися також обсісти цей поїзд, чи просто здуру переклали на чоловіка вину за забарність інших поїздів, котрі були ще в дорозі. Недовгий, але надто гвалтовний скандал, зненацька вибухнувши, так само раптово згас, а Яковенко все ще не міг відвести спантеліченого погляду від сухорлявої зечки в окулярах. Несподівана віртуозність лаянки, що жалючими шпичками вискакувала із старечого рота, являла вражаючий контраст з добропристойною личиною, і Яковенко заціпеніло прикипів зором до поморщеної фізіономії, риси якої після сварки знову почали заволочуватися смиренністю. Подивував його і пом'ятий чоловік. Навіть бездушний стовп, видавалося, спалахнув би гнівом на чорноротих зечок; чоловік же весь час сидів з незворушним обличчям, з якого не проступало навіть тіні досади, і всією поставою виказував усім, хто мав охоту добачати, що ця okazія йому до одного місця і він здатний витерпіти й не таке.

Яковенко пошукав очима дівчину в невільничому костюмчику; впродовж кількох посадок бачив її звіддала за спинами колежанок і ловив її погляд, мову якого так і не дотямив. Тепер же її ніде не видно. Мабуть-таки подалася додому, несмілива і самотня. І навіть не жаль пройняв, коли про це подумалось, — напосіла музика свіжого спомину, що нагадував про власну самотність. Нічого не-свіцького немає на цій станції, міркував він, усе нестале і тимчасове і треба попросту бездумно перебути ці години... Проте звучання великих очей із сірими зіницями не відступало з пам'яті.

Знову сколихнулося дождання на потьмівському пероні. Бистрий експрес, уповільнюючи хід, насунувся на рейки, викликавши завидливий здогад про інший світ, де не існує провінційного застою.

Усе зрушилось, завирувало, заспішило. Аборигени та решта чудасійного товариства поспіхом шукали своїх вагонів; зачулися хапливі переговори тих, хто від'їжджав, і тих, хто проводжав; єдине поривання прокочувалось по перону: на Москву! на Москву!.. З мимовільним жалкуванням дивився Яковенко на скороминучу метушню. Хоч і відмагався, пом'ятий чоловік усе ж дав йому до рук квитка. Неуважно сунув непотрібного сьгодні папірця до кишені і продовжив догляд. Стара зечка в окулярах, і собі пройнявшись запалом, владно, немов отаман, потягла за собою до поїзда кількох подруг; пом'ятий чоловік зиркнув значуще на Яковенка і також подався «во своясі».

Поїзд легенько, делікатно, як і личить столичному експресові, смикнувся й покотив, помалу-малу набираючи швидкості. Віддаляючись, усе меншав, поки зовсім не злився з далечінню, проте Яковенко ще довго вглядавсь у небокрай, наче боявся пропустити для себе якусь поважну ознаку.

Перон поступово спорожнів. Тепер, коли всі роз'їхались, вертати на станцію не хотілося, але, згадавши про покинуті напризволяще книжки, Яковенко поклав їх до камери схову, витягши перед тим з наплечника томик Гофмана і втиснувши його до кишені куртки. І хоч на станції в цей мент не бачилось ні душі, невільниче вбрання нараз прикро дало знати про свою убогість. Діватися проте не було куди; рівновагу духу оживило недавнє видження пам'яті: незалежний образ стомленої русявки, що стояла тут біля стіни.

Повсюди милувала око ясна травнева днина. Обійшовши станційні споруди, він оддалився від них, роблячи вигляд, ніби нудьгуючи збавляє час. Охоплював зором кожен із неповідних будинків, що по черзі виступали, поки не втрапив на те, чого шукав. Захиріла закусочна сховалася в домкові з почорнілого бруса, до якого, мов горбатий до стіни, притуливсь чудернацький високий ганок. В середині було порожньо, і все огортав холодний присмерк, серед якого очі буфетниці світились, як у кицьки. Вбога вітрина без сорому виставила вбогий поживок. Відпускаючи чужинцеві пляшку мінеральної води та кілька пиріжків, кицька запримітила зеківську робу й тут же обпекла підозріливим поглядом. Той зразу збентежився й поспішив надвір — до чистого неба та соковитої зелені. Поспіхом відступив від домка, неначе хтось його збирався доганяти. Щось тут не так, подумалось, не той у мене зараз вигляд, мушу здаватися гулящим, безклопінним, бо така кицька, чого доброго, може навіть здуру міліцію прикликати. Його таємний клопіт стривожився, наказуючи присмирніти, відступити в

тінь, зникнути. Мусив витерпіти цю непередбачену прив'язаність до глухої станції, довкола якої ворохобився серед повсюдного зледашіння тутешній «озорной народ».

Єдиний на тепер клопіт, про який ніхто не повинен був знати, знову привів на перон і заходився штовхати далі, не дозволяючи гаятись. Навмисне вайлувато роззирнувся в усі боки і, не прикмітивши ніде уваги до своєї персони, відмінної від аборигенів, заспокоївся. Тоді й підступила до нього занедбана бічна колія, що її поїзди, мабуть, віддавна цуралися, і незабаром Потьма вже запитливо дивилась йому в спину, а він тільки з осторогою обертався, хоч і не часто. Радувала душу тихомирність, що залягла повзбіч колії, одинокої, у свіжих зелених зарослинах. Простягалися рейки, заступав далечінь ошатний ліс. Широкою стягою стелилися сочисті трав'яні вруна, на яких святково, безжурно забавлялись різномасті розсипи польового квіту.

Всюди, як і раніш, не бачилося ні душі, коли зблизька озвався невеликий видолинок, облямований кущиками шипшини. Яковенко ретельно роззирнувся і збочив з рейок. Видолинковий захисток повнився теплим медяним пахом. Співочі переливи птаства лагідно торкали слух, нагадуючи заміське доквілля далеко-далеко звідси, де панували, дожидаючись його, такі ж зеленасто-сонячні краєвиди.

Але зосередився він в іншому настрої, що його умисно й поетаємно заніс аж сюди і який у цій прогулянці ні на мить не забувався. І тоді природа зразу ж зблідла, поникла, а з узбіччя наблизилась негожа проза...

Правдиво було йому в таборі мовлено, що метода ця не раз перевірена, а отже, надійна. З нестримною радістю тепер у цьому переконувався. Відкоркував пляшку з водою і пильно обмив дорогоцінну капсулу, що її від учорашнього дня носив у собі. І тепер, коли наполовину виправдалась довіра, яку було виявлено йому в таборі, дав волю торжеству. Так є і так буде, подумав він, покволом любуючись найближчим квітковим натюрмортом.

Потаємна капсула поки що знайшла притулок за халявою лівого чобота — у правому ховалися гроші. І прийшов глибокий віддих полегшення; тривкий спокій огорнув надійним, непроникним плащем, що мав захищати решту цього дня та наступну ніч.

Дорога назад була такою ж, як і сюди, до видолинка, тільки почування до останку струсили, немов перестиглий цвіт, тривожні пелюстки.

Біля перону розшукав крана і з приємністю вмився. У скверіку, що прилягав до станції, вибрав найскромнішу лавочку і витяг

з кишені томик Гофмана. Було читання, неспішно споживалися пірижки, обсервувався передній клापоть простору перед сквером, що його іноді пересікали сірі аборигени, всі чомусь чоловічої статі, але жодного разу ніщо не привернуло його змученої уваги. І хоч годинник на руці поспішливо цокав, день продовжував в'їдливо допікати тягучою нескінченністю.

Лицезріння чужинця в арештантській подобі було звичайною справою для потьмівців; набачились либонь тут усяких. Чужинець на лавці пристанційного скверу того дня про це здогадувався, тож остерігався тільки вибраних тутешніх громадян із проспиртованим нутром, котрі могли знічев'я причепитись, вимагаючи дармового чаркування. Та ще власні чоботи, а найпаче лівий, приховано турбували через свою постійну приступність до чужих очей. І хоч не було спромоги десь захватись або відвернути чиюсь увагу, певність в удачливому виході не зменшилась ні на йоту, і він навіть дозволив собі для забави трохи іронії. Сидітиму тихо, сидітиму як мишка, стану маленький-маленький, повторював мислено, передчуваючи завтрашній усе-таки щасливий ранок.

Коли стало вечоріти, він, згадавши раду пом'ятого чоловіка, вернувся до станційної почекальні, де обсів крайній диван для пасажирів і намірився дождатись ранку. Попереду уявлялося порожнє на цілу ніч приміщення, і він сам посеред нього, насторожений до всіх, кому заманулося б сюди приплентатись.

Але свавільна доля і тут виявила здатність до наглого втручання в наперед означений плін. Замість тоскної нічної самотини вона підкинула несподівану противагу; були це живі, з розмаїтим відтінком картини, сповнені метушні, галасу, безконечних розмов, а наостанок — навіть відчуття ледве вловимої спорідненості поміж ним і цими сторонніми, випадковими людьми. Доля либонь заповзялась убезпечити Яковенка в його місії з капсулою; цей умовивід постав пізніш, але передчуття його розуміння зродилося саме тут, на чужій станції, серед причаєної ворожості довколишнього простору.

Щось зненацька сталося у світі, де розкинулась сила інших станцій та вокзалів, щось не туди зрушилось, — і кілька вечірніх поїздів забарилися в дорозі. Стовписько пасажирів негадано обсіло почекальню.

Цілу ніч довкола Яковенка розкручувався людський вир, в якому виділялись метушливі жінки з дітьми. Чоловіки, як то заведено, скоро заповзялись шукати розривок — кудись зникали і знову появлялись, приносячи з собою підхмелену безтурботність, за яку потім дехто поплатився, сівши не на той поїзд або пропустивши

свій. Різного віку діти бавились, бігаючи по всіх усядах, вередували, плакали, губили матерів, отримували стусани та шльопанці і, до краю притомившись, западали в сон. «Рускій говорок» таракотів безупину; Яковенко, хоч і намагався заради цікавості, не почув жодного мордовського слова; глибші роздуми щодо цієї аномалії відклав на потім. Неуважно спілкуючися з Гофманом, навертав погляд на невгавучу юрбу, але довго його не затримував; знову виникло бажання зіщулитись, змаліти, хоч припускав, що вдавана самозневага, найповніше, ніким тут не зауважиться. Береженого Бог береже, ледь розбірливо бурмотів він, підгинаючи під сідець ногу в розтоптаному чоботі, де таїлася крамольна капсула, викриття якої загрожувало новим запроторенням у заплетену жалючим дротом кружину.

Попереджувальний згук тепловоза сповіщав, що скоро розпочнеться посадка. Юрба збурювалась, і двері починали витрушувати в ніч як людей, так і безладно обірвані шматки їхньої говірки. Пасажирів начебто не меншало — гурт, що від'їжджав, заступався іншим, що напливав з п'єтми, і все повторювалось: жіноче цокотіння, дитячий лемент, п'яні чоловічі веселощі. Станція безлюдніла аж під ранок. Лишився тільки чужинець, що в нетривкій дрімоті все зісковзував з однієї площини на іншу, поки світанок, зазирнувши у вікна, не пробудив остаточно. Глянув на годинника, заховав Гофмана і, неквапом вийшовши на перон, заходився міряти його кроками, так ніби міряв величезну камеру. Це тривало доти, доки з московського напрямку, весело зарепетувавши, не ввірвався в ранкову чисту прохолодь навальний поїзд.

Серед пасажирів, які незабавом зійшли на перон, у вічі запав тільки чепурний молодик, кругловидий, з широкою усмішкою. Ступивши на землю, він випустив з рук потертого саквояжа і через мить уже завзято стискав руку молодика в поношеній робі, котрий на нього чекав. І тоді вчорашнього в'язня вкінці пройняло полегшення. Все справджувалось, як у казці.

Віталій відступив на кілька кроків і прикипів поглядом до арештантського костюма. Вдовольнившись цікавістю, висококомовно проказав, навіть тут не зрадивши своїй манері:

— Дозвольте, ласкавий пане, супроводжувати вас у подорожі до рідного краю.

— Здаюсь на вашу ласку, — в тон йому відповів учорашній в'язень.

Він стояв, ледь усміхаючись, і тільки очі сповна виказували глибину його радості.

— Треба десь присісти, — турботливо мовив Віталій, перемінивши тональність, — закусити. Глянув на худючого товариша і прикра гримаса пересмикнула обличчя.

У сквері сіли на першу, що трапилась, лаву. Прибулець із поїзда розкрив саквояжа, але замість їжі із саквояжної темниці почали з'являтися несподівані речі. Найперш побачив світло темносірий костюм, за ним з'явилися елегантні патинки, а наостанок — сорочка з краваткою.

— Звідки? — не міг отямитись од дива власник арештантської роби.

— Все від Галини, все від неї, — з теплою ноткою і водночас роздумливо прозвучало пояснення. Потім Віталій турботливо розпорядився:

— Спершу сполоснись, а перебраться можна он там, — рука показала на сортир, що бовванів оддалік. — Іншого місця тут, здається, немає...

За стінкою біля сортирних кабінок, де зараз нікого не було, Яковенко роззувся, витрусив із чобіт їхній прихований вміст і зразу ж підібрав пакуночки. Видобув з кишень, крім довідки про звільнення, тільки табірну ложку. Покрутив її в руках, розтягуючи губи в замисленій усмішці, і вирішив усе-таки забрати з собою на згадку. Впали додолу, остаточно змізернівши, зеківські штани і куртка. Хапливо переодягся, а тоді виніс назовні табірні лахи і поклав їх під тією ж стінкою.

Ставний молодик у сірому костюмі, якого ще хвилину тому не було, вернув до скверу і знов подивовано завмер, угледівши на лаві відкорковану пляшку та апетитні канапки із шинкою.

— Шкотське віскі, — лагідно пояснив Віталій. — Купив у Москві. Призволяйтеся, добродію!

Звільнившись від табірної «оздоби», Яковенко набув опосередкованої схожості із вужем, що вигрівається на сонці, вилізши із старої шкіри. Тільки відчуття голоду залишалось колишнім. Та він звик до нього і зважав з інтересом у цю мить тільки на пляшку із заморським напоєм. І хоч у Віталія не знайшлося підхожої посудини, а пити такий трунок «із горла» було б непростимим гріхом, вихід знайшовся навіть швидше, ніж натхнення у завше зрушеного поета Заклунного, який вештається вулицями міста, куди вони наміряються їхати. Саме закрутка пляшки в подібні маленького ковпачка-наперстка видавалась найбільш приступною в цій ситуації. З блаженством, делікатно смакуючи, новопосталий «вольняшка» спожив кілька наперstkів шляхетного напою. Віта-

лій в усьому його наслідував, і хлопці заходились підкріплятися в тихій злагоді й доброму гуморі.

Ще дожовували сніданок, коли довелося звести очі на несмілого аборигена, що зненацька наблизився до лави.

— Там... ето... ваші сапогі лежат, — мовив абориген, показуючи в бік сортиру. — Можно їх взять?

— Да-да, — з поспішністю дозволив Яковенко. — Тільки оні очень старенькіе...

— Нічтяк, — сказав абориген хапливо, а потім прохаюче продзижчав: — А адьожу... ето... тоже можно?

— Всьо беріте, нічево нам теперь не жалко, — меткий розумом Віталій відразу ж вловив забавний момент, відтворивши слова та інтонацію мадам Грицацуєвої з відомого роману.

Схвильований абориген відійшов, а коли хлопці на лаві заїшлися сміхом, він тільки нетямовито озирнувся.

Нараз Віталій згадав про годинника.

— Ова! — схаменувся, перервавши жваве перемовляння. — Скоро пора збиратися. Ти ще спочинь, а я пішов по квитки.

Рушив до станції, що понуро вигрівалась на щедрому сонці, а Яковенко продовжував розімліло мружитись, кейфуючи на всю губу. Крамольна капсула тепер покоїлася в костюмі — в кишенці для годинника. Торкнув те місце і зразу ж свіжою хвилею напосіла втіха. Передчуваючи прощання з докучливою місциною, із задоволенням узявся відтворювати свій потаємний сценарій.

Приїхавши, розшукає старий московський будинок. Залишить Віталія біля під'їзду, а сам підніметься на третій поверх. Мета в нього зовні невинна — всього лиш передати вітання. Двері має відчинити сива жінка з унятлигим поглядом. Він скаже: «Вам привіт від Олексія». — «Спасибі, — відповідь жінка. — Саме сьогодні я на нього сподівалась». І тільки тоді він віддасть капсулу, до останку завершивши свою місію. Розміреність думок струсилася згадкою про книжки, забуті в камері схову. Прихопивши Віталійовий саквояж, і собі подався на станцію.

Коли з даліни різонув застояну нудьгу жвавий гудок, друзі вже були на пероні, слухаючи, як з кожною хвилиною голоснішає перестук важких чавунних коліс. Війнувши гарячим пахом, експрес знехотя зупинився, й обидва не гаючись вступили до душевного вагону. Знайшли свої місця, розмістили наплечник та мішок; Яковенко обтер лице пахучою хусточкою, що її Галинка не забула вкласти до кишені піджака, і звів дух. Поруч Віталій попускав на шиї, набряклій од спеки, строкату краватку.

Обидва нетерпливо чекали наступної миті, що обірве останню кволу ниточку, яка ще єднала їх з цією стороною. Нарешті під ногами зрушилась вагонна підлога, попливла за вікном станція, і безпросвітній мордовський закутень почав усе швидше віддалятися.

БОЛЮЧЕ ВІДЧУТТЯ ПОЛОНУ

Маленька повість
Болюче відчуття полону
Маленька повість
Байдуже, втомлено ідем
У житлову набридлу зону,
Й щоразу палить нас вогнем
Болюче відчуття полону.

Федір Клименко

Одинадцятий політичний табір у Явасі доживав свої останні дні. Нас вирішили розкидати по інших таборах, а сюди привезти побутовців. Для чого це робилося, ми не знали та й не хотіли знати; привістка скорої переміни не викликала пожвавлення. Попереду нам нічого не світило — в іншому місці чекала така ж сама хурдига.

Проте нас іще продовжували виганяти на роботу, ще тиждень я разом з напарниками мусив у третю зміну клеїти фанеру.

Це був тиждень, примітний своєю незвичайністю. Пізня година вселяла до просторого цеху настрій тоскної пригніченості. І так якось незатишно ставало на душі, що з'являлася спокуса вдарити трохи лихом об землю. Найбільш проймала вона мене з Грицем та ще гуцула Михайла, котрий був у цеху за днювального. І зовсім обминула примітивного Микиту з напарником, що вовтузились біля меншого преса, а тим паче — Івана, який працював зі мною та Грицем; належав до них і відлюдькуватий литовець Стонкус.

У порожньому цеху всюди залягала сонна мовчанка, і тільки наші кроки викликали відлунок, що скрадливо розповзався в усі боки. Але скоро тишу розривало дирчання циркулярки, запущеної Стонкусом, а там і ми заходжувалися ворухитись. Я наливав у коритце під вальцями білуватої, схожої на сметану, емульсії, напарники розташовувались обабіч широкої приземкуватої теліжки, і Іван із нальоту клав на неї великий квадрат березового шпону, часом приказуючи при цьому задля власного задоволення: «Орлята учаца летать!» Я пропускав крізь вальці такий же шматок, і він, уже намазаний клеєм, лягав поверх першого. Далі Гриць накривав усе сухим шпоном. Прес завантажувався десятком таких

заготовок, стулювалися гарячі плити. Потім, коротко чмихнувши, спадав тиск, плити з глухим стукотом осідали донизу, і від них починали шугати, труючи повітря, їдкі випари. Технологія склеювання зазнавала при цьому нещадного знущання: сильно розжарювалися плити, набагато збільшувався тиск, а час витримки, навпаки, зменшувався в кілька разів. Поскоріш покинути осоружний прес — ось що було на умі. Наглядачі в глупу ніч уже не сунули носа до цеху, і ми могли чекати ранку, віддавшись спокійному неробству. Тільки незворушний Стонкус ще деякий час діяв на нерви своєю циркуляркою. Був схожий на спрацьовану коняку, котра весь вік звикла ходити в упряжі. Старий недочував і ледь розумів по-російськи, через що не міг скласти нам компанію.

Цех, заставлений мовчазною отарою верстатів, викликав неусвідомлене бажання сколихнути довколишню застиглість. Навіть Микита переймався ним, і незабаром починали розтинати тишу його співи. «Горе мені, горе, — ревів Микита біля свого преса. — Не піду я за старого — бороною коле!..»

Цього волиняку на десять літ відірвали від призначеного йому долею хліборобства, бо в часи війни, сам того не відаючи, вчинив, виявляється, злочин, охороняючи рідне село від грабіжництва червоних партизанів. До табору прийшов неписьменним і йому наказали піти до вечірньої школи. Микита не опирався і за шість років добрався до третього класу, де й надійно застряг до кінця свого строку. Московська наука йому більш не смакувала. Слухняно засідав у школі, слухаючи напіврозумілу мову вчителів, але навіть найзатятіші з них не могли підштовхнути Микиту на щабель вище. І через це прославився в таборі як по-своєму примітна особистість. Додала йому слави ще й непереборна пристрасть до гри в шашки. Навіть дістав собі персональну дошку, розкладну та гарно інкрустовану, і на дозвіллі захоплено віддавався грі, визначальною ціхою якої було те, що він завжди... програвав; злі язики твердили, що Микита ще не переміг жодного разу в житті.

Знак про закінчення нашого бракоробства подавав днювальний. Він виймав зі сховку саморобну електроплитку і заходжувався смажити на олії хліб. Смаковиті пахощі повільно наповнювали цех. Чекала на нас і алюмінієва миска з покришеними огірками та недостиглими помідорами, здобутими на парниках, призначених для яваського начальства. Дорогу туди показав Гриць, коли я виявив охоту піти з ним. Парники прилягали до робочої зони, відокремившись від неї щільним високим барканом. Світанок ще не пробудився, і розріджена сірість ночі надійно огорнула нас, коли, відсунувши вбік дошку, що, здавалось, була міцно пририта, ми

опинилися на городі. Навпочіпки почали намацувати серед огудиння заборонені плоди і ховати їх за пазуху. Та ось тихий шурхіт змусив перервати приємне заняття. Поруч ніби виріс із землі самодіяльний табірний квітникар Герега, який, видно, сьогодні сторожував. На грудях у нього висів на шнурку сюрчок. Ми звелися на ноги, і відбулася коротка німа сцена, після чого рвонули до баркана, чуючи позаду неголосне: «Ай-ай-ай-ай». На диво, цього разу Герега тільки присоромив нахаб, які зазіхнули на начальницький овоч, і сюрчком не скористався. Мабуть, з огляду на наш скорий переїзд. Братська трапеза починалася з кількох ковтків самогону, виготовленого спеціальним робом із каніфольного лаку. Це пекельне пійло Гриць дістав десь в іншому цеху у своїх приятелів; було воно таке міцнуще, що мусили розбавляти водою, аби якимось проштовхнути через пельку. Зате полита олійкою та присолена зеленина з парників викликала повне блаженство. Бенкетування зразу ж притягало увагу Стонкуса. Він вимикав циркулярку, але не наважувався відкрито виявляти інтерес до принадного діяння, з яким ми цілком не крилися, і лише косував оком. Старому тяжко кортіло скуштувати огірочка! І ми, розслаблені й добродушні, прикликали його до себе. Стонкус підступав, але навмисне забарно, бо з нього так і не вивітрилась достойність гордовитого господаря хутора, яким був до приходу більшовиків.

Першого разу, коли Стонкус на малу часину побільшив наше товариство, ми над ним трохи підсміялись, хоч і без злого замислу. Хотілося глянути, як старий питиме наш трунок, якщо його нічим не розбавити. Ласо всміхаючись, Стонкус зробив великий ковток, і тут же очі його вибалушилися, а роззявлений рот почав швидко хапати повітря, доки йому не підсунули квартиру з водою.

— Шпірт... Шпірт... — нарешті спромігся вимовити, але в його голосі замість невдоволення чи гніву ми із подивом зауважили один лиш захват. Міцним гартом відзначався старигань!

Деякий час Стонкус слухав нашу балачку, але, нічого не тямлячи, починав дратуватись. Урешті відступав до своєї циркулярки і всідався на стос фанери, але не спиною до нас, як це зробив би якийсь нечема, а боком. Заглиблювався в себе і тільки інколи повертав до нас голову. Бажалося і йому погомоніти, та не було поряд земляків.

Після трапези Михайло приносив дудку і заходжувався награвати граційні гуцульські мелодії, що пронизували все довкола чистими переливами. І ось уже дитяча безтурботність огортала серця, очищаючи їх од похмурих лищаїв. Коли ж старому гуцулові набридало грати, до затемненого цеху приходила пісня. «Ой на горі

та жєнці жнуть», — зачинав він, а ми з Грицем гучно підхоплювали подальший мотив. Цєх починав звучати як орган. І спадала з облич полуда повсякчасної невільничої напруги. Кожна пісня дзвеніла шляхетним, схожим на молитву, словом. Це був привіт рідній землі, і легко приходило в ту мить усвідомлення, що, проминувши чужі простори, він дістанеться України.

На цю пору Микита з напарником уже куняли у віддаленому кутку; до своїх трапєз ми їх не кликали. Але був ще один чоловік, відсторонений від нас, котрий заціпеніло очікував досвітку. Іван уперто не бажав порушувати режим.

В цього вже літнього чоловіча була, як і в Микити, власна особливість, що виділяла його з-поміж бранців. По всьому видно було, що бракує Іванові маленької клєпки в голові, та не через це став він у зоні предметом кпинів. Рідна влада припаяла невдасі п'ятнадцять років, і він їх нині тягнув. Але вся сіль була в тому, що Іван уже відкалатав раніш один такий строк, на якого прирік себе сам. «Перший строк — у погребі, другий — у лагері», — потішалися глузівники.

Село часів німецької окупації. Вечір. Моросить холодний осінній дощ. Розгрузлою вулицею чалапає чоловік з гвинтівкою. Він уже підхмелений і через це раз-по-раз сторчує, втрапивши ногою в баюру. Чортихається і нараз, сплюнувши, стає. Збоку жєвріє крихитне віконце маленької хатки. Чоловік сунеться на подвір'я, знімає з плєча гвинтівку і гупає прикладом у двері.

— *Настя! Відчиняй!* — гукає хриплим, але владним голосом.

— *Хто там?* — злякано озивається з сіней тонкий голос.

— *Іван Жолдак, поліцейський! В сінях щось шамотить, чути скрегіт засувки. Поліцейський, човгаючи заляпанними в багнуку чобітьми, ввалюється до хати, де тріпотливо поблмує кіптявий каганець, і ззнацька бахає з гвинтівки у стелю. Короткий спалах вириває з мороку понурі хатні кутки. Настя, що ступає за ним, здригнувшись, осіняє себе хрестом.*

— *Ой, Боженку мій!* — плаксиво виривається з-під великої хустки разом із сторожким, бистрим поглядом.

— *Кого схвала в хаті?* — владно вимовляє Іван Жолдак, поліцейський.

— *Кого ж я маю хова-а-ти-и? Кого-о?* — сплеснувши руками, скиглить Настя.

— *Кого схвала, питаю?* — нетерпляче хрипить Жолдак, похитуючись і допитливо виставивши вперед голову. — *Давай півлітру, бо буду шукать!*

Велика хустка нахилиється до запічка, і рука починає ритися в лахмітті, доки не знаходить зеленкувату пляшку; тицяє її поліцейському. Той задоволено опускає здобич у кишеню брезентового плаща, вішає гвинтівку через плече і обертається до дверей. Настрашена хазяйка з полегкістю переводить дух — напасть цього разу обминула. Бо якби поліцейський нічого не дістав, то завдав би хаті страшного переверту. Капризно невдоволяться сінешні двері під рукою зайди, він ступає вперед і пропадає в густій темряві.

— Шоб ти навіки там пропав! — буркоче Настя, замикаючи двері...

Цю картинку змалював сам Іван; мабуть, ще й тепер інколи кортіло повернутись у минуле. Правда, подальші його згадки були вже позбавлені приємності. Бо прийшла година, коли німцям довелося брати ноги на плечі. Товаришкі Жолдака, немов наполохані вовки, також дали драла, а він тільки довмився схоронитися в ліску біля села. Але голод усе одно привів до рідної хати, і затуркана жінка цілих п'ятнадцять років мусила обходити його, трусячись від страхоти. Завчасно зів'яла, доячи в колгоспі корів і нізвідки не маючи підмоги. Іван же, радий, що так ловко зник з людських очей, чувся спершу нічогенько, хоч душа і перемістилась у п'яти; він навіть погладшав, тільки обличчя мав брезкле, землистого кольору. Коли жінка була вдома, Іван завмирав у хатньому погребці, вилазячи тільки пізно ввечері. Перевіряв, чи добре запнуті вікна, відтак сідав під піччю і заходжувався спрагло перекидатися з нею словами. Залишаючись сам у замкненій хаті, тинявся, немов маняк, з кутка в куток; вилежувався на печі, намагаючись запасти в забуття; збавляв час у закапелку на низькому ослінчику, що його сам змайстрував. Якось, коли до жінки навідалась балакуча сусідка, Івана розібрали в погребці невтримні кашлі. Ще встиг похапцем обмотати куфайкою голову, пластом упав додола і почав душитися, судомлячись усім тілом і чуючи, що от-от насичена страхом кров прорве на голові судини. Це був нестерпний мент, і коли сусідка пішла геть, вирвався зі сховку, мокрий від поту та чорний на виду, і, забувши, що двері можуть бути незамкнені, белькочучи щось недотямливе, люто накинувся на жінку з кулаками. А потім сів на ослінчику і захлипав...

Темними ночами, хоч і трусилися жижики, він прокрадався на подвір'я. Теплої пори забирався на горище і годинами обсервував крізь щілину вулицю... Злигодна година часом викликала шаленство, і тоді приходило бажання повіситись. Але завсігди спиняла думка, що жінка заріє його на городі як собаку... Зі скрипом та нудьгою проповзали марудні роки, і в їхній темноті почала в'янути звичайна мова між подружжям. До хати вселилося гарикання, сповнюючи повітря натугою. «Завтра піду заявлю!» — ця фраза під кінець проскакувала з

жінчиних уст усе частіше. «Ну й заявляй!» – злісно блискав поглядом чоловік, відчуваючи, як у нього під шкірою бігає комашня. Гризанина велася пошепки, і це ще більше підсилювало моторошну неприродність становища, якому врешті поклала край Іванова племінниця. Жаліючи дядину, вона сама пішла у сільраду. Так поліцейський Іван Жолдак опинився в Мордовії.

Після цього тижня зеки перестали ходити на роботу. Це значило, що скоро почнеться переїзд. Вивозили їх у кілька заходів, і коли перші партії вже опинились в інших таборах, ті, хто ще лишався, стали почуватися в зоні, немов на величезній порожній пересилці. З бараків потроху вивітрювався жилий дух, і з кожним днем усе більше всюди починало тхнути пусткою. В секціях вивільнені ліжка сиротливо виставляли залізні ребра. Незабавом на них ляжуть матраци побутовців. Інший гомін заповнить тоді секції, і запанує скрізь сморід матючні, розливаючись по всіх закутках і шпаринах.

Ще продовжували окреслюватись кружала наших до краю звужених орбіт – уздовж огорожі з колючим дротом. І я теж неспішно обійшов востаннє межі в'язничного городища. Хотілося ні про що не думати, але притлумлені почування вперто не відступали. Тверезі очі недбало фіксували на фотоплівку пам'яті набридливі табірні подробици.

Я самотньо стояв на цьому позначеному прокляттям шматку мордовської землі, оперезаному височенним барканом з колючкою. Сяло блакиттю веселе небо, листочки беріз грайливо лопотіли щось до теплого вітерця. Тутешнє довкілля було схоже на заповідник – з чистими озерами, прудкими річками; всюди звучала симфонія соснових та березових дібров. Чари природи колись викликали поетичні потуги навіть у душолюбів, через що і з'явилася тут назва іншого заповідника, людського Дубравлаг. Це могло бути так: десь у Москві над географічною мапою на величезному столі схилилися ладні енкаведистські однострої, і один із них ткнув олівцем у кружальце з написом «Потьма», провівши звідси товсту червону лінію. І небавом та лінія стьобнула жорстоким ударом мордовський ліс, і пролягла на північ від залізничної станції вузькоколійка, вздовж якої виросла ціла «країна зеків». Як і належить, визначилась у неї і своя столиця – селище Явас біля однойменної річечки. Тут облаштувалось управління таборів Дубравлагу, котрий мав подібність до величезного змія-полоза, бо, проковтнувши безліч жертв, усе ще не міг насититись.

А чарівні мордовські діброви?.. Вони так і залишаться недосяжними для невільників, бо відгороджені від них іржавою колючкою та розораною, немов у прикордонній зоні, смугою землі...

Я бачу сам себе начебто збоку. Стрижений, сухорлявий зек в окулярах, у бахматій одежині, в грубих черевиках. Він витягає кисета з махоркою і скручує цигарку. А від ближнього барака підходить до нього інший зек – високий, смаглявий, ледь сутулий. Ось вони зустрілись. «Salve!» (*Vimaю!* {латин.}) – каже смаглявий та закурює і собі. Розмірено точиться розмова, і два димки спокійно кучерявляться, розтаючи над головами. Взаємне розуміння єдне іх... Так, це воно, табірне товаришування...

«Ходіт птічка Божія по тропінке бедствій, не предвіда от сево нікакіх последствій» – ці іронічні слова цілком можна зробити епіграфом до розповіді про мого друга Володимира Гриня. Зростила його кубанська станиця Стебліївська. Потім «родіна» послала хлопця до військово-морського флоту. Відслуживши, осів у Талліні, оженився на скобарші, котра скоро виявила свою лиху вдачу, через те, мабуть, що сам він був добродушний. Пішов механіком на риболовецький корабель і хоч по півроку не бував удома, зате грошенята відбирав непогані. Коли ж вертався до Талліна, розважував душу в ресторанах, бо так уже заведено серед сьогочасних рибалок. Віднайшов естонця, який служив метрдомом ще від «буржуазних» часів, платив, скільки було загадано, і той передавав йому правила доброго тону. Думаючи про свою долю, був певен, що для нього в цьому світі не знайдеться ліпших доріг. Та й навіщо шукати невідомості, коли все так просто й необтяжливо? І ніколи, навіть оддалік, не з'являлася гадка, що прихильна доля може зрадити його. Бо ж так, як і він, існували всі його товариші...

Та ось випало йому поїхати до Москви у відрядження. Вільного часу було багато; він жодного разу не подумав про який-небудь музей чи театр, і все більше муляли кишеню гроші, коли проминав московські ресторани. Хотілося виставитись перед столичною публікою манерами, засвоєними від старого метрдомом. І от його проводять до столика, за яким, явно нудьгуючи, сидить джентльменського вигляду чоловік середніх літ – у дорогому костюмі і з розумним, чіпким поглядом. Джентльмен неуважно і ледь іронічно почав спостерігати, як Володимира обставляють наїдками з додачею кришталевого графинчика. Подумавши, що перед цим ставним гусаком не вельми похизуєшся, зголоднілий Володимир узявся за ножа й виделку. Проте відчуження сусідів по столику тривало недовго. І скоро Володимир дізнається, що його візаві теж був колись військовим моряком. Поросійськи джентльмен розмовляє правильніше, ніж Володимир з його

жаргоном, але з надто вже рафінованою, без живих барв вимовою. Це зауважується мимохіть, бо бесіда на морські теми набирає по-жвавлення і незабаром замість цивільного костюма на своєму сусідові Володимир, хоч і захмеленими очима, вже уявляє офіцерський мундир. Було приємно, що той веде мову з ним на рівній нозі. Володимир відбував службу на винищувачі підводних човнів, і ця тема швидко витіснила інші, бо з найкращого боку можна було показати тут свою морську ерудицію перед тямовитим слухачем. Алкоголь звеселив його, і він усе більше почувався котом, якого гладять за шерстю; незнайомиць, причастившись заради компанії, також був у доброму гуморі, хоча вигляд мав цілком тверезий. Збігав час, і в якийсь момент запало в його глибіню небало кинуте запитання: «А в Талліні протичовнові кораблі ще й досі дислоковані?» Володимир охоче потвердив факт, про який було відомо навіть естонським сорокам... Наступного дня ця зустріч і ця розмова, здавалося, назавсім відступили в минуле, як це не раз бувало раніше з подібними балачками поміж таллінськими моряками. Він ще погуляв по Москві, прагнучи повішатися з байдикування, але зразу ж здивовано завважив, як розріджується довкола нього безтурботність, що її привіз із собою. Московське небо начебто от-от збиралося потьмянити, і щось незримо почало тиснути на голову. Не міг зрозуміти, звідки напливає неусвідомлена тривога, щемкі бризки якої все частіше скроплювали його на вулицях. А в готельній кімнаті почало здаватись, ніби поряд хтось затаївся, насторожений і пильний. Розуміння цього непевного стану не вколало свідомості навіть останнього дня його московського побиту, коли, покинувши готель, зосередився на думці про свій поїзд. Але так і не втрапив до вагона, де збирався розслабитись, трошки випити і, може, завести приємне знайомство з якою-небудь дамочкою. Поїзд рушив, і місце, яке мав тимчасово обжити, так і лишилося порожнім. Володимирові ж зненацька дісталось інше місце... в камері на Луб'янці. А потім його невеликі карі очі мало не полізли на лоба, і рот не хотів стулятись, а все тіло скам'яніло від дива, коли прийшло розуміння, що не канула зразу в Лету легковажна балачка в ресторані, яку, вів виявляється, з... військово-морським аташе посольства Сполучених Штатів, — радіохвилі занесли її на Луб'янку, і зарозумілі, старанні синьопогонники дали знати, що він по самі вуха вшелепкався в біду. Нащадка запорожців настільки допікали до живого, що навіть його родовід розпотрошили, добравшись аж до прадідів; розслідування тим часом набирало більших обертів. Він зумів струсити з себе липку павутину заціпеніння, щоб хоч якось оборонитись від хижих лап, що його запопали...

Кагебітські спритники навіть з вареного яйця могли при бажанні висидіти курча, але *sunt certi denique fines* (Всьому є певні межі — (латин.); як казав Горацій. Із великої хмари вилився малий дощ; проте не в їхніх правилах було миритися з мізерним наслідком своїх потуг. Вихід знайшовся: ніде не оговорений превентивний захід для підслідного, справа якого, почавши так гарно розкручуватись, мало не перетворилась у ганебний пишик. П'ять років ув'язнення — це нижче мінімуму, передбаченого статтею із розділу «Особо опасние государственные преступления», яку пришили Володимирові. Про всяк випадок!..

Свідомі українці, більше західняки, завжди мали сентимент до всього, що пов'язане з Кубанським краєм. Через це перша з'ява Володимира в таборі викликала серед них пошвавлення. Після того, як етапників випустили з вахти, і вони з подивом відзначили, що поруч немає вже конвою, хтось з українців відокремив від них Володимира. А надвечір відбулась церемонія знайомства. Хлопці сиділи на простелених у траві бушлатах, і новачок ледь насторожено підступив до гурту. Нерозуміюче роззирався, але спокійний гомін товариства не передвістив нічого лихого. Ні, він іще не розумів, з ким має справу. «Замість облич бачив одні лиш маски. «Зблизька вирізнув зразу тільки кількох, котрі першими запали у вічі: Дмитро Басараб посилав перед себе добру усмішку; Панас Заливаха огортав зичливим зором, «Вона ще була для нього *terra incognita* (Невідома земля — (латин.)). До гурту підтюпцем наблизився натхненний аматор заварювання кави Свиридюкас (так я називав його на литовський манір), обережно несучи гарячу каструлю. Пішло з рук у руки паруюче горня. Кубанський діалект нащадка запорожців поступово влився в загальну балачку. Але тут же вирізвився і прикрий дисонанс, викликаючи здивовані перезирки. Проскакувала мало не за кожним Володимировим словом хвацька лайка, що, очевидно, була для нього такою природньою і звичною впродовж усієї мандрівки до Явасу. Новоспечений «злочинець» бездумно сприйняв її як обов'язковий, хоч і неестетичний, атрибут неволі. Товариство так це і зрозуміло. І хоч того дня ніхто нічого йому не зауважив, Володимир і сам дуже скоро очистив свій лексикон. З болота непевності він ступив на сталий суходіл, зразу ж виявивши завзятість неофіта. В пам'яті почали з'являтися нові незвичні зарубки, і кожній уже можна було дати назву. Дисиденти... Українське питання... Спудеї «мордовської академії»... Із зачудуванням спостеріг уперше фанерну валізу з фоліантами табірною велетня Астри, яку сам міг підняти тільки обома руками. Ніби живлюща кров, книжки пульсували по табірних артеріях; в коридорі одного з бараків вони залягли на стелажі, готові до розмови з кожним латишем; білоруські патріоти Востриков

та Романчук опікувалися своєю бібліотекою; книжки хоронилися у каптьорках, вони перетинали колючку через пошту, як і потік газет та журналів; вдавшись одного разу до географічних вислідів, редакція київського «Мовознавства» з великим подивом виявила неабиякий інтерес до свого журналу... аж в якомусь забутому Богом Явасі... І Володимир, немов завзятий плавець, кинувся у море друкованих слів, підступивши до студій у «мордовській академії». Жорстока дійсність несподівано проявила поблажливість, підкинувши приятелів, яких у «великій зоні» ніколи не випало б здибати; і теперішнє життя здавалося вже існуванням в окремішньому вимірі, означеному вільнодумством та чистим пломенем дружби; дотримувались тут і богемних поведок, котрі завжди до вподоби жвавим серцям, а в цьому «заповіднику» ще й скрашують постійно гвалтовані табірним режимом дні...

Ми вели мову про скорий переїзд. Із жалем узялися пригадувати, кого з добрих людей уже забрали, бо їх, можливо, вже ніколи більш не побачимо.

— Ходить «параша», що завтра рішили вивезти і нас, — сказав Гринь. — Хай мусорня попробує тепер з блатняками. За нами, може, не будуть жаліть, а шуцманів то не раз згадають. Гереган он кожде утро у штаб букетики носив, кланявся: «Будь ласка, начальник!» Знаєш, як мій отрядний казав на нього? «Куртуазний мужик».

— Цей куртуазний, кажуть, у німців карателем був. Навіть дітей убивав.

— Ти диви, і вишки не припаяли!

— Зглянувся трибунал. Дуже вже героїчно строїв потім комунізм, доки не винюхали його. Ордени мав...

— І тут у хорі «з чувством» виспіває «Партія — наш рулевой», — засміявся Гринь.

— Знаєш, доміне, в мене часом аж руки сверблять послати подяку своїм «опікунам» із Луб'янки за те, що я тут, — помовчавши, сказав він, і я помітив, як по смаглявому обличчю сковзнула хмурна тінь. — Та не варт виставляться — все одно не поймуть.

— Habeas tibi (Тримай при собі — *латин.*) — казали латиняни, і я з ними цілком погоджуюсь, — виголосив я. — Наша тюрма навік зоставить на кожному слід. Цього не минеш. Але треба все зробить, щоб він був не такий, на який ці «опікуни» сподіваються. І не думай, що вони вже відступились від тебе. Це страшні люди.

— Нема на світі правди, — промугикав Володимир, понурившись. Потім звів голову, і очі його набули жорстокого виразу. — Зараз я тобі щось покажу... — Він витяг з кишені скручений в трубку

журнальчик, — їх там у каптьорці ціла купа. Хтось кинув, як вибивався.

Розгорнув журнал і, знайшовши потрібну сторінку, подав його мені. Це була стаття, де йшлося про кораблі — винищувачі підводних човнів. Кольорова вкладка подавала зображення корабля та його розрізи. Я не став усього читати, бо бачив, що Володимир нетерпеливиться.

— Через це мене посадили, — мовив він, чітко проказуючи кожне слово. — А тут друкують і цензура пропускає.

— Парадокс, — здивовано протяг я. — Але не бери цього близько до серця. Таких парадоксів в есесері до біса. А свою «п'ятирічку» мусиш відкалатати.

— Praudite, cives!.. (Аплодуйте, громадяни! — *(латин.)*) — глухо витиснув із себе він.

— Що ти хочеш, для них людина — матеріал для експериментів. Біологічна маса. А окремих індивід — мурашка, яку можна розчавити просто так.

— А всі їхні красиві слова, бляха муха?

— Nominibus mollire licet mala, — прорік я. — Тобто, зло личить прикрашати словами, як сказав Овідій.

Повільною ступою окреслювали прокляту загорожу, що оперезала зону, і світ насильства цілився на нас цівками автоматів з дерев'яних вишок. Великий табір помітно обезлюднів, і тільки де-не-де так само хтось прогулювався. На березах, що світліли повсюди, затишно вместилися сіренькі хатини шпаківень, що їх зеки понавішували мало не на кожне дерево; зараз вони спорожніли — висидівши потомство, шпаки в пошуках харчу подалися до лісу. Короткі фрази, якими ми обмінювалися, ставали все тоскнішими, і скоро завовтузилось поруч шерхотіння нудьги, що підступила впритул. І тоді я, надумавшись, зупинивсь і пильно глянув у вічі товаришеві.

— Найкраще, доміне, тепер вдатись до філософії. Nil desperandum! (Не впадай у розпач — *(латин.)*). — переконано сказав я, але тут же струсив із себе поважність. — Все на світі відносне. Ergo (Отже — *(латин.)*) зараз ми, примітивно кажучи, переіменимо пластинку. А через півгодини проженеш гризоту і звеселишся.

Я витяг з кишені паперовий згорточок, і Володимир, угледівши його вміст, пожвавився і завсміхався. Наші серця затепіли, коли, запавши в короткий транс, милувалися чималою жменею кавових бобів із масним темно-брунатним полиском. Це був мій недоторканий запас, але чого тільки не зробиш заради дружби!.. Скоро заскреготів саморобний млинок, щирячи принадний аромат, потім

закипів у кочегарці жаданий напій, і, прикликавши Соцького та Володимирового «швагра» Василька, ми повсідалися на моріжку і віддалися кейфові. Життя продовжувалося...

Зміщувались у розмовах часові простори. Стикання особистостей, переплетіння розмислів, нашарування прочитаного та почутого – все це породжувало необмежовані ремінісценції, що запашинами краплинами оживляли тло повсякденного спілкування. Вигулькнув якось зі сторінок «Пана Халявського» студей філософського класу ревенді-ссіме Ігнатій Галушкинський і залишив нам з Гринем високомовне величання «доміне», яким почали послуговуватись поміж собою; прозвучав якось серед мордовського доквілля смішний віршик про полтавського соцького з уст задумливо-веселого Сашка Назаренка – і зразу ж негадано прилип до нього гой «соцький» і тільки так хотілося його вже називати; вподобав якось на фотознімку щирий Василь Кулинин Володимирову сестру – і негадано зробилися вони «шваграми»; заблагось якось мені вернути до постійного вжитку колоритне, але призабуте російське слово «каساتік», що його зауважив колись на воронезькій пересилці, слухаючи фольклорну бувальщину, – і це слово все частіше почало заскакувати до наших веселих перемовлянь...

Наступного дня справдилися Гриневі слова. Підігнали на рейки, що обривались у робочій зоні, товарняк. Напакували рештою зеків темні вагони – і Явас назовсім позбувся «особо опасных».

Табір у Лісному, хоч і дихав порожнечею, здавалося, зовсім не чекав на нас. Тісну територію абияк обсіли старі трухляві бараки. Всюди панував настрій суцільної пустки. Здавалося, табір утомлено опирався новій навалі зеків, остаточно намірившись тихо й непомітно сконати. Та не настав, видно, ще той час, хоч на таємних скрижальх долі вже ледь проступило правдиве передбачення, слова якого на цю пору могли розібрати хіба що наймудріші голови.

У зоні скрізь мало не по коліна залягало сміття – нечемні побутовці, які ще вчора тут тинялись, либонь начхали на імідж, який мав скластися про них у наших очах. День видався вітряний, і територією ліниво перекочувались в усі боки клапті брудного паперу. Я умисно постарався одним із перших заскочити до своєї тутешньої «хати» і недаремне – вдалося окупувати нижнє ліжко в кутку. Як мало інколи треба людині! Те, що ліжко тулилося одним боком до стіни, створюючи ілюзію затишку, дуже в ту мить мене тішило. Та скоро довелось і скривитися, коли скреготливо увігнулась сітка верхнього ліжка під опецькуватим Ситченком. Навкруги заклопотано ворушилися зеки, застеляючи убогі постелі. Я взявся спостерігати за цим мурашником і наразтало не по собі: відчуття полону не відступало від людей навіть у буденній метуш-

ні. Ситченко зіскочив з верхотури та заходився і собі розправляти матраца. Впоравшись, сів біля мене.

— Сидиш, не пишеш, — з нотками нерозуміння мовив він.

— Не пишу, — буркнув я, не обертаючи голови.

— Ну, я побіг, треба все роздивитися, — не помітивши неприязні, недбало зронив він і посунув до дверей.

Пригадалися дні, коли Ситченко вперше ошчасливив нас своїм з'явленням. Зі «справою» своєю не крився, велемовно розказуючи, як відбував армійську службу в Угорщині. І все було б о'кей з тією службою, якби якимось не заповонила його зненацька нестерпуча сверблячка гульнути на всю губу. Недовго думаючи, нерозважний «захитник родини» заліз у солдатську каптьорку й полегшив чемодани інших «захитників», виявивши таким чином свою турботу про них. Узав з десяток транзисторів та фотоапаратів і махнув на Балатон. Кілька днів милувався красотою озера крізь алкогольний чад, аж поки не заповав його «рідний» патруль. А там і персонального «опікуна» сподобився. Неповажною видалася слідчому справа дрібного злодюжки, не посунула б вона вперед його кар'єри. Але «людський матеріал», тобто сам шалапут, виявився піддатливим. І лукавий юрист потихеньку взявся по-своєму пояснювати підслідному його ж наміри, так що наостанок Ситченко і сам повірив у те, що його, політично непідкованого, привів на Балатон лиходійний замір поміняти квітучий світ соціалізму на капіталістичну химеру, що звила кубло зовсім недалеко, в Австрії. Отак зробився Ситченко «зімненником родини». Він повідав також, що до армії був шофером у радгоспі, що вдома має матір і сестру, і що найбільш цікавлять його на дозвіллі всякі шпигунські історії та розповіді про розпусту (розпусту він простодушно називав вульгарним словом «блядство»). Присутній при цій нагоді Гринь, розвеселившись, виступив наперед і ткнув пальцем у груди: «Шпіон ось перед тобой, а про блядство забудь». Хтось уципливо поцікавився, чи є у новачка якесь хобі. Той охоче відказав, що думає передплатити журнал «Наука і життя», щоб вирізати з нього замітки із розділу господарських порад під назвою «Маленькіє хитрості». Цю відвертість було зустрінuto глузливим смішком...

У Явасі я з Ситченком жив в одній секції. Застаючи мене за писанням, він майже завжди мимрив: «А ти все пишеш і пишеш...» При цьому заплющував око, нахияв до плеча голову і шкірив зуби. Потім вискакував надвір, а через короткий час до секції з навмисно байдужим виглядом вступали наглядачі і забирали мою писанину «на перевірку», після чого я її більш не бачив.

«Віють вітри, віють буйні», — звичайно бурчав я, коли він брався городити щось надто вже недоречно, але викінченого шалапута ро-

дом із сільського Донбасу цей натяк на його розумові здібності ніяк не зачіпав. Погolosка, що він «працює» на опера, видавалася правдивою. «Путь ісправлення» привів Ситченка до художньої самодіяльності, що її політв'язні вважали табірною ганьбою. Давали йому там брошурки з ідіотськими віршиками та скетчами, але далі зубріння ентузіаст перевиховання не просунувся. Для хору також не придавсь, бо ведмідь надто важко наступив на вухо. В халамиді хронічної легкодумності, з душею навиворіт пострибував по таборових стежках.

Жаліючи, із додатком легкої зневаги, всякого, хто сидів за та-кі, на його позір, химери, як «болтовня» чи «писанина», Ситченко, ймовірно, вірив, що примітивне стукацтво нікому не завдає шкоди. Цю думку хитро навіювало шалапутові начальство, так щоб був переконаний, ніби додумався до цього сам.

Треба було бачити нашого зуха, коли йшов у колоні зеків. Кашкет хвацько зсунутий набакир, в зубах люлька, а виступав так, наче най-нявся передражнювати павича...

Тим часом, коли я все ще розмірковував про недолугого фігляра, який спатиме наді мною, Володимир Гринь уже встиг учворити «хохму». Коли з гніздуванням у секції було покінчено, він вийшов надвір і тут уздрів свого нового отрядного. Недовго думаючи, підступив до нього і спитав, чи можна «задати запитання». Гражданін начальник заохочувально кивнув головою.

— Будут лі і здесь проведіть с нами політзанятія? — мовив Гринь, невинно дивлячись примруженими очима на «вихователя».

— Абізательно! — потвердив той, відчуваючи, як ворухнулось у душі задоволення від такого запитання; його безглуздості він не зауважив.

— Так вот, хочу вас сразу предупредіть: я політзанятія посе-щать не магу, — так само по-простецькому заявив Володимир.

— Пачему же? — кисло поцікавився гражданін начальник; недавня втіха миттю вивітрилась з нього, поступившись місцем досади.

— По слабоумію.

Гражданін начальник зробив великі очі. Пильніше глянув на свого візаві. А той незворушно чекав відповіді. Фізіогномічні відання, якими гражданін начальник навіть пишався, зараз нічого не підказували. Тоді він поворушив погонами — в сумнівні миті це додавало певності. Розправив груди. Переступив з ноги на ногу. Але на думку так нічого і не спало.

— Ну, не-ет! — невіразно протяг гражданін начальник, нама-гаючись не піддатися почуттю дискомфорту, що почало його за-

шморгувати, і не знаходячи потрібних слів. Залишалося хіба що круто повернутись і піти геть, що він і зробив...

Все це Володимир розказав, коли ми робили перший у цій місцині вечірній моціон. Калейдоскоп облич відкривався нам. Одні споглядалися з приязню, ще якісь — із байдужістю, а були й такі, що, вгледівши їх, хотілося відвернутись. З глибокодумним виглядом ходили бородаті молоді росіяни, з якими завів мову наш Федір Клименко. Літні роботящі литовці, експансивно жестикулюючи, вели свою балачку — мабуть, жили ще яваськими настроями, бо з незрозумілих фраз слух вирізняв уже сотні разів чути: «Darbas, sponas, procentas» (Робота, шпон, проценти — *литов.*) Розміреними кроками прогулювався гурт вояків УПА — підтягнутих, поголених, у вичищених черевиках. Збоку, немов щурі, прошмигнули «шурики» — обидва в зимових зашмоляних шапках, в яких хверцювали цілий рік, з обвислими рукавами, звідки стирчали брудні п'ястуки. Заглиблені в єврейські проблеми, гуляли брати Вудки. Нахабно нікали схожі на орангутанів підтопані дядьки, начепивши на рукави червоні опаски з білими літерами «СВП» («Секція внутрішнього порядку»), за якими незримо, але відчутно проступав значно давніший напис «Schutzpolizei». (Охоронна поліція — *нім.*)

Надвечір стихився вітер, і почала налітати з лісу надокучлива комарня; задавненою жалобою повіяло від стареньких бараків. Якби то можна було гуртом накинутись на ці нерівні, з рудими лишаями викришеного тиньку стіни, щоб потім з каламутної курави заскиглили до мордовського неба жалюгідні уламки! Тільки живе людське дихання і постійний навколишній рух ще тримає замшілі будівлі; а настане пора — і вони самі по собі заваляться, і тільки масивний цегляний БУР ще довго опиратиметься руйнівній дії часу, ставши примарним пам'ятником насильству.

— Іван Покровський обіщав, що замове за мене слово, — озвався Володимир. — Так що буду тут електриком.

— Українська команда, — засміявся я. — А литовці вже вспіли баню окупувать.

— А знаєш, доміне, я ж за паспортом числюся росіянином, як і мати моя, яка по-російськи зовсім не вміє. А попитай у станичників, хто вони, то скажуть: козаки, або ще — руські. Тепер я вже знаю, що це значе.

— Ототожнювали при переписах «руський» і «русскій», — завершив я його думку. — Бачу, ти в нашій «академії» гав не ловиш...

— Рішив українську граматику поскоріш дістать. Бо віриш, стидно і за мову, і за письмо... І перед естонцями стидно. Стільки

прожив у Талліні, а поводивсь, як окупант. Зубрю вже трошки російсько-естонський розговорник...

Ми продовжували розмотувати вздовж огорожі довжелезну нитку вечірньої розмови, а коли наблизивсь час відбою, спинилися, щоб її обірвати. І тут допіру запримітили те, на що раніш зовсім не звернули уваги. Майже впритул до запертки підступила невелика порожня ізбушка. Стіни, складені з потемнілого кругляка, спирались на високий цоколь із таких же колод, тільки грубших. Маленькі віконця без рам озивалися до нас тоскним звучанням пустки. Над огорожею палала низка розжарених груш, але нас, хоч були зовсім недалеко, ховала густа тінь, що змикалася з ізбушкою. І хоч мусили вже йти спати, щось припнуло нас до цього місця, ніби мало зараз прояснитись поки що туманне доміркування...

Лежачи в ліжку, я не міг позбутися настрою, нав'язаного контрастом, що його зафіксував мозок, між заспокійливою тінню, яку простелила з одного боку ізбушка, і яскравою загорожею з іншого боку. Зненацька мене осяяло: сховок! В'язень міг спокійненько перебувати майже поруч з огорожею, зневаживши повсякчасне пильнування. О, тут було де розгулятись не одному солодкому мріянню, проте думка про ворожість «великої зони» застережливо штовхнула, тихенько запитавши: «А далі що?». І хоч доторк розсудливості охолодив збуджений розум, я не відразу зважив на той шепіт. Уява заходилась малювати ризиковані й напружені моменти, коли, втерши носа тюремникам, вириваюсь у широкий світ, чуючи, як від небезпечного ривка вібрують струни напружених нервів... І в кожній імпровізації тримало мене надійне і міцне плече, що підступило з реальності. Так, якби насправді з'явилася спромога накивати п'ятами, то Володимир Гринь був би поруч зі мною.

Твереза пам'ять проте не довго мирилася з мареннями, розсудливо повернувши думку на іншу, правдиву втечу з Явасу кілька років тому, коли я ще займався підпільними справами у «великій зоні». В тій незвичайній пригоді реальність була куди яскравіша за мої фантазії.

Філософа та знавця національних проблем Антона Олійника знають на одинадцятому всі; він не приховує, що найідеальніша для нього стихія — це боротьба, і вже тільки цим небезпечний для адміністрації, яка для того й поставлена, щоб викоринювати скверну. З Олійника не спускають жорстокого ока, а поза тим приховано готують каральну акцію проти нього і таких, як він. Це полонені вояки УПА. Їхні вчинки, висліджені наглядачами та стукачами, повсякчас аналізуються; припускають тюремники і можливість утечі, хоча знають, що навіть миша не вислизне з табору непоміченою.

Та їм невідомо, що про втечу почав думати сам Олійник. Поки що теоретично...

Віктор Солодкий виробляє з бригадою шпон, з якого клеїться фанера. Біля цеху мокнуть у басейні березові кругляки — балани; кожен балан луцильна машина розгортає ножем, наче паперовий рулон. Рівень води тут такий же, як і в річці Явасі, що тече недалеко, бо від неї до басейну тягнеться глибока канава. Там, де канава пролягає під огорожею, внулились у воду іржаві ґрати, а за ними частокіл, і прикриває все це дерев'яний поміст. Витягуючи з басейну слизькі балани, Солодкий не раз з інтересом обмацував поглядом те місце, доки не зробив умовивід. І коли Олійник розкрив свій замір перед надійними людьми та почув їхні міркування, цей умовивід одразу ж звеселив його серце. Нарешті в заплутаному клубку знайдено кінчик. Залишається потягнути його і клубок почне розмотуватись... Охоронна вишка за два десятки метрів, обходи наглядачів через кожних дві години — а в воді пиляє ґрати бранець у масці з поліетиленового мішечка із шлангом для повітря, закріпленим над поверхнею. Робота нелюдська, але допомагають, змінюючи один одного, побратими. І ось через місяць у вечірню годину Антон Олійник і Роман Семенюк, котрий теж зголосився йти, прощаються з друзями. Півсотні українців зійшлося на проводи. Міцний чай у цю хвилю притлумлює хвилювання. Завтра... Завтра все вирішиться! Семенюк заспіває пісню про Мазепу, що тікає після полтавського бою... Двоє смільчаків тікають для боротьби. Добратись до України, далі морем на Трапезунд і насамкінець — Закордонні частини ОУН... Наступного дня пізно ввечері в таборі зчинивсь переполох. По зоні знервовано забігала зла офіцерня; на вишках подвоїли варту. Зігнавши кількатисячний натовп на стадіон, заходилися робити перекличку, що зайняла половину ночі. А через день пішла гуляти чутка про облаву, і небавом два прізвища почали переходити з уст в уста. Коли ж озлоблені, брудні переслідувачі із запухлими від комариних укусів фізіономіями вернулися ні з чим, зеків охопив тріумф. Навіть стукачі та лакузи не ховали лихої втіхи. Три місяці божевільна система шаленіла вздовж усіх кордонів, а втікачі щасливо дісталися на Львівщину. І там давно не бачена воля оп'янила їх. На якийсь мент відсторонили від себе таку необхідну тепер пильність. Мабуть, існує все-таки в житті особливий закон: чим більший ризик, тим частіше потім може прийти необачність. Їх схопили. Семенюкові додали три роки «за поразку» і вернули до Явасу. Олійника ж було вирішено знищити; він це передчував ще до втечі. Підняли першу його «справу», добрали лжесвідків і через рік суд у Рівному засудив його на кару смерті...

Заводик при таборі виробляв футляри для настінних та настільних годинників. У відділку цеху, куди мене приставили, примітивний верстат, що називався ваймою, з першого ж дня виявив стійку нехоть до спілкування. Зібралось тут четверо і мусили всі приклеювати до футлярних заготовок бокові смужки шпону. Старші за віком Случка (працьовитий литовець із «лісових братів») та Лантух (не згірший із поліцаїв, добродушний дядько) з новим фахом довго не морочилися. Зате я та художник Заливаха зазнали таки мордування, заки в нас почало щось виходити. Робочий час, як і в Явасі, діймав черепашачою ходою. І кожен швидко навернувся до старих повадок або ж набув якихось нових. Заливаха, не стерпівши лихої долі, в докуці показував спину своїй ваймі, вмощувався надворі в глухому кутку і брався до вирізання на шматочках лінолеуму екслібрисів для друзів; тільки підійшовши ближче, можна було вгледіти серед буйної рослинності його сиву, схожу на кульбабу голову. З іншого цеху на повних вітрилах виривався Іван Сокульський, щоб, сховавшись десь у затишку, творити вірші; наглядачі скоро навчаться ловити його по закапелках, і поповзуть, немов змії, їхні рапорти до штабу, щоб знавець людських душ одержав спромогу всамітнитись у БУРі. Я ж узяв за звичку шукати розривок в електриків, забігаючи до їхньої «резиденції», де частенько пригощався кількома ковтками міцніючого чаю; інколи, плюнувши на вайму, брався до інтролігаторства, турботливо вдягаючи в палітурки цінніші свої книжки. В Явасі Бог якось милував мене від БУРу, зате в Лісному потворна камера штрафного ізолятора відразу палко запрагла співжиття з моєю скромною персоною.

Жила зона виповнювалася власними ознаками. І хоч не менш ятрила печінки, але, повертаючись туди, ми наближалися до спочинку, до книжок, дискусій, дружніх обопільностей. Тут оживлялися душею, пишучи додому листи, і будь-якого дня міг прилетіти лист із волі; віддавалися доступним розвагам, що проганяли гнітючі рзгати і прискорювали рух часу. Обходили себе, навідуючи лазню чи латаючи одєжину. Чимось обмінювались і щось купували або продавали – всупереч заборонам обертались тут зухвалі гроші, живлячи скромні паростки зеківської комерції.

Все ввійшло у звичну колію. Не забарився і черговий етап. Зайшовши якось до коридора, я вздрів там бородатенького молодика, чимось схожого на вчителя. Але наблизитись не поспів, бо отрядний Клементьев, гладкий лейтенант із сонною фізією, поманив бородача до свого кабінетика. Я втупився в сині, з облупленою фарбою двері і подумки взявся відтворювати розмову, що

точилася за ними. Підступити до новачка вдалось тільки через півгодини. Клементьєв усе ще лишався в кабінетику, переконуючи сам себе, ніби займається працею, а ми вийшли надвір і стали проходжуватись по доріжці. Прибулий і справді був учителем, а його недавня розмова майже слово в слово співпала з тією, що я її уявив. Хоча на додаток мовлено було й таке, від чого пройняв сміх. Сонний «вихователь», порозводившись про добру поведінку та «путь ісправлення», застеріг новачка від спілкування... зі мною. «Єсть у мене єщо одін в очках, похоже, ваш ровеснік. Очі к очкам канешно, потянуца, но не обманивайтесь на етот счот», — сказав, вичавлюючи з себе незграбну потугу бути дотепним.

— Ето нарушітель режіма і враждебно настроєн. Так што советую держаца подалыше от нево. Беріте прімер со старших проізводственніков і всьо будіт харашо».

Коли ми бродили взад-уперед, потішаючись над виховними заходами начальства, я ненароком зиркнув на вікно кабінетика і вгледів за запорошеним склом невиразний обрис опецькуватої фігури. Звівшись з-за столу, Клементьєв стежив за нами, і констатація цього додала іще більших веселощів. Зрозуміло, що він відчував, але варт було йому й щось передчути. Бо незабаром настане день, коли гурт молодих зеків зігнорує вранішній розвод на роботу, і кожен тикне начальникові заяву про голодівку. І Клементьєв, червоний, як буряк, метушитиметься коло двох очкаріків, умовлятиме йти на завод, ручаючись, що їм нічого не буде за спізнєння. Мабуть, саме тоді почне його гризти прочування, що не діждеться від фортуни в скорому часі ще однієї, так палко жаданої, зірочки на погони.

Після вечері я повів Михайла Капранова на перший у його табірному побиті спацір. Тут не було такого густого людського мурашника, як у Явасі, тож дисидентська борідка та нова арештантська одіж прибулого зразу ж привернули увагу. Від барака, де мешкали електрики, наблизився Гринь, і ми заходились кодувати по периметру свого заповідника. Розмірена хода зрушила застиглість приземкуватих будівель, які то поставали перед очима, то ховалися. Навколо почав розкриватись калейдоскоп облич. З кожним новим закрутом наближалася до нас, а потім віддалялася невелика компанія на моріжку біля порожньої ізбушки, котра так хоробро приступила майже до самої запертки. Хлопці розпивали каву, і щоразу, минаючи їх, мене проймало нерозуміння, яке викликала ця компанія, — вони немов відгородилися від загалу непроникною запоною, і відчуженість проступала в поглядах.

— Давонуть би зараз хоч вторачків, — сказав Гринь, заздро позирнувши на кавопійв.

— До них не підступиш, глянь, як відвертаються, — зауважив я. — Дивне товариство! Вже тиждень тут кучкуються.

— В Явасі ніколи не бачив їх вмісті, а тут така дружба.

— І Гриць тутечки. Не забуває вже свій мажан — дивовижа!

— А глянь на Ситченка! Сидить, як той султан, — реготнув Гринь.

— Ребята, гаваріте па-русскі, я нічево не панімаю, — благальним тоном озвався Капранов.

— Привчайся потрошки, Мішель, — повчально мовив Гринь.

Мішель... Яким чином спадає інколи на думку те чи інше слово? Що за спонуки керують невлотливими порухами його появи? Раптово воно стає незаперечним, як аксіома. І якраз його, виявляється, бракувало в мовному розмаїтті. Бо інакше як пояснити, чому саме така видозміна імені пристала до Капранова в дисидентському околі...

Наше недавнє подивування дістало свіжу поживу після ще одного закруту. Компанію, що розвіювала самотність журної пустки, доповнив Літератор. Ми тільки покрутили головами, косуючи в бік старшого за нас чорнявця, про якого знали тільки, що сидить за спробу втечі за кордон, а на волі визначивсь як поет.

Наступного дня Мішеля запопали надвечір його одноплемінники, і ми з Гринем вийшли на прохідку вдвох. На цей час обидва, зубожівши, міцно засіли на міліні, через що моя улюблена каструлька вже змудилась у тумбочці, не маючи спромоги зволожити висохле дно. Тож, коли наблизились до пустки, біля якої і сьогодні зібралась та сама компанія, і побачили, як Ситченко рихтується бігти до кочегарки, нам нічого не залишалось, як тільки спрагло ворухнути борлаками. Літератор з'явився цього разу з самого початку, зате чомусь ніде не було видно Гриця.

Відвернувшись від земних спокус, що в цю мить асоціювалися з розпиванням чаю або кави, ми поринули у філософські роздуми.

— Життя дає нам вічний урок, — мовив я, тупнувши ногою на kota, що підкрадався до неухважного голуба. — Зазнаючи втрат, терплячи образи, ми виробляєм у собі новий погляд на землю, по якій ходимо. Але чи коли-небудь навчимося умінню зустрічати кожну мить, як свою останню мить?

— Мабуть, що ні, — подумавши, відповів Володимир. — Мирська суєта не дасть.

— Я знаю тільки одну людину, яка цього довмилася. Наш філософ Сковорода.

— Тим він, мабуть, і великий, — сказав Володимир без великої певності. — Мені трудно судить, бо нічого ще про нього не знаю. Але думаю, що він був дуже самотній.

— В тому то й річ, що ні, — заперечив я. — На вершині духу, якої досяг, такого поняття не існує.

— Треба буде пошукать його твори...

— Щось я ні в кого їх тут не бачив. Але дам сигнал у Київ, то, може, пришлють.

Ми ще трохи повправляли мізки мудрою балачкою, а потім повернулись до людської марноти.

— Бандероль з фантастикою вже в дорозі, — притишено повідомив я.

У Гриня зразу ж заблищали очі, і він весело сказав:

— На днях Лисові прийшла посилка — п'ять кеге бобів. Може, позичим скляночку?

— А його правило: гроші на бочку? Хоча спробуй, як так уже кортить...

Мій натяк на фантастику пояснювався просто: одержавши з волі книжку фантастичного змісту, я вже знав, що треба дослідити палітурку. А що ж іще, крім грошей, можна в ній сховати?.. І перйдуть вони потроху до рук Лиса чи до такого ж, як і він.

Під прізвиськом Лис збагачував калейдоскоп облич у зоні маленький метушливий чоловічок. До його вироку замість суворого режиму, як особлива ласка долі, дивом прокрався посиленій — видно, перед його суддями не часто поставали «клієнти» з політичними статтями, через що й було допущено таку неухважність. Отож Лис, на відміну від усього загалу, мав більше посилок, більше побачень з дружиною і на більшу суму міг отоваритись у ларку. Сів він за антирадянську приписку в бюлетні для таємного голосування. Виборча комісія, заухваживши крामолу, звісно, повідомила, куди належить. І закипіла робота. Не шкодуючи грошей та зусиль, провели експертизу почерків усіх, хто голосував на тій ділянці. І кінець-кінцем караюча рука могутньої держбезпеки втурилась у покірну масу радянського громадянства і тріумфуюче висмикнула звідти зіщуленого чоловічка з перстрашеним лицем, єдиною окрасою якого був довгий ніс...

Сковорода вважав, що щастя людини полягає в тому, щоб пізнати в собі власну здатність і згідно з нею прилаштуватись у житті. Для Лиса такою здатністю, напевне, було гендлярство. Коли б мав власну крамничку, де залюбки міг порядкувати на свій розсуд, втішаючись торговими оборудками, то був би щасний на цім світі. Але він народився не в тій країні, тож свого покликання так і не виявив. І тільки в ув'язненні випало йому погратись у гендляр. Наказавши

жінці висилати в посилках переважно каву, збував її потім по карбованцю за склянку, а назбирані гроші тайкома передавав жінці, коли та приїздила на побачення.

Ми направились шукати Лиса. Біля ізбушки все ще засідали ті самі хлопці. До них уже присусідився Гриць, сидячи з таким виглядом, наче нікуди не зникав. Побачивши нас, показав великі білі зуби і знов повернув голову до своїх нових друзяк. Цього разу запало в око, що компанію зараз не прикрашає Ситченкова персона. Та цікавішим був для нас у цю мить низькорослий «кавовий магнат». Угледівши за рогом їдальні зсунуту на вуха зеківську шапку, з-під якої солідний ніс діловито принохувався до оточення перед собою, Володимир зразу ж подався туди. З тактичних міркувань я залишився на місці і почав здаля спостерігати за мовою жестів довганя і коротуна. Довганеві рухи були сповнені енергії й наполегливості. Коротун же ворушив короткими кінцівками доволі мляво. Подумалось, що якби по щучому велінню у Лиса враз з'явилися жирові накопичення, він набув би схожості із Швейком. І нащо тільки Швейковий творець Гашек так скоро поміняв романтику революції на богемне скніння в буржуазній Празі?! Якби цього не сталося, пролетарська свідомість не дозволила б авторові так швидко вмерти, і тоді аматори Швейкових пригод дістали б змогу взнати, як той поводив себе не тільки в російському полоні, а й у російському концтаборі.

Володимир таки зумів «розколоти» Лиса, і невзабарі, змоловши жменю брунатно-лискучих бобів, ми почали збадьорюватися, освятивши дійство чудовним пахом від двох сигарет «Кемел», що їх Володимир стрельнув у тутешнього «аристократа» – вірменина. Притишена мова зайшла про голодівку.

– Мішель мене приємно здивував, – заявив я. – Производственный ще молодий, а голодівки не страшитися.

– Чує моє серце, надійний буде товариш, – підтримав мене Володимир. – Він ще й підганяє, щоб поскоріш!

– По всьому видно, чекати вже недовго. Але треба побільше людей залучить та щоб був Інтернаціонал.

– Цим і займаються тепер хлопці. Скоро все буде готово.

– «Готово! Парус розпустили!», – продекламував я, проймаючись передчуттям наближення особливого стану наших тіл і душ. – Хай начувається бидло в погонах!

– Над ними стоїть Москва, – розважливо докинув Володимир. – А вона не попустить віжок.

– Я й сам не такий наївний. Але ефект все одно буде. Дізнається Москва, дізнається і вільний світ. А начальнички наші хай хоч побігають, щоб надто не зажирили...

Ми примовкли, роздумуючи кожен по-своєму про акцію, що небавом мала розвіяти відчуття принизливої залежності від злої сили, що мордувала кожного.

— А тепер скажи, доміне, що общего ти бачиш у хлопців, які збираються біля тої хатки? — озвався Володимир.

— Дивний збіг: ми обидва зараз подумали про них! — вигукнув я. — І чого вони весь час лізуть у голову? В мене порою виникає чутоба, як казали колись на Україні, що от-от ступлю на поріг якогось розуміння...

— Публіка ця, як ти вже примітив, різномастна, але я теж щось примітив. І коли мовчиш, то скажу: в них у всіх великі строки.

— Але яким чином це спрягає їх? — роздумливо мовив я і звівся на ноги. — А тепер — у люлю, почитаємо перед сном. У мене є «Всесвіт» із «Консервним рядом» Стейнбека. Розкіш, скажу тобі!

— А я Соловійова постудію, — мовив Володимир, і ми розійшлися.

Дні проминали своїм звичаєм. На заводі закріплена за мною вайма вже не так відчужено сприймала намагання прихилити її до себе. Поганіше було в жилій зоні: Клементьєв уперто не бажав відмовитись від наміру викорінити з мене зневіру в торжество світлих ідеалів. Але я виявився тупим і невдячним. І громадянин начальник ходив засмучений. Та будівникові комунізму не личило довго перебувати в такому стані, і товстун скоро взяв себе в руки, після чого на мене (та й на Мішеля) реально війнував ні з чим не зрівнянний дух БУРу.

А невеликий форум біля ізбушки, як і раніше, продовжував сходитись, намулявши вже всім очі, так що навіть почало здаватися, що збиратиметься він тут, мовлячи врочистим стилем, ad infinitum.* І ми з Гринем, зайняті іншими справами, перестали звертати увагу на флюїди, які відходили від того моріжка, викликаючи незбагненне подивування.

Одного вечора я довго читав, прилігши на ліжку, а притомившись, відклав книжку і віддався напливам усіляких розумувань. Міркував про марноти скороминучого світу, де немає нічого вічного; про життя, що у своєму прямуванні до світла зустрічає силу-силенну перепон; про невідворотність падіння бездумних порошинок у пісочному годиннику часу. Та ось мої розмисли почали блякнути, а там і зовсім зeszли, відігнані відчуттям голоду, що з'являлося саме о цій порі. Я налив у квартиру теплої води з бачка і дістав з тумбочки кілька цукерок-подушечок та шматок хліба, щоб підживитись перед сном. Інакше невдоволений шлунок прикликав

---

* Без кінця (латин.).

би неспокійні сни. А якому зекові вони треба? Всі сподіваються якщо не манливих видив, то хоч глибокого забуття. Почаювавши, вийшов надвір. Сутінки наливалися все темнішою барвою. Тривав настрої вечірнього супокою. І так раптом захотілося, щоб замість затхлого коридора і тісної душної секції виріс за спиною тихий домок, де я народився. Якби якимсь дивом це відбулося, я був би безмірно щасливий. Бо щастя — це не перо жар-птиці, як ми звикли уявляти, а розмаїті дотики до рідної землі та до всього, що на ній є, і де не палить вогнем болюче відчуття полону.

І тут хтось легенько доторкнувся до мого плеча. Це був Гринь. Нічого не кажучи, показав на доріжку. Від його фігури війнуло неспокоєм. Дивуючись, я рушив слідом. І те, що незабаром почув, нарешті принесло остаточне прояснення.

Годину тому до Гриня підійшли двоє. Прикликавши до віддаленого кутка за бараками, роззирались в усі боки і з нальоту закидали словами. Він приголомшено прислухавсь до їхнього поспішного дуету і тільки зрідка доточував власну репліку.

«Ти і твій друг-очкарик придивлялися до тої хатини, правда? — було видко, як ви нас сікли — МОЯ ХАТА СКРАЮ — це добре, що язик у вас не свербив — ти хлопець певний і мусиш нам помогти — діло нескладне — а тепер слухай: від хатки починається підкоп — ми виходимо сьогодні вночі — через годинку після перевірки тобі з понтом захочеться до відхідника — залізеши у підпілля і засиплеш вхід до нори — вихід ми замаскуєм самі — А СИТЧЕНКО? ХІБА ВИ НЕ ЗНАЄТЕ, ЩО ВІН ЗА ФРУКТ?! — Ситченко під контролем — ми не могли підібрати шофера, довелось залучити його — без машини далеко не зайдеш — тобі все ясно?

— ЯСНО ЯК БОЖИЙ ДЕНЬ!».

— Що ж удіять, доміне? Якби не було з ними Ситченка, я б тебе нічого не питав. Сам я ні на грамину йому не довіряю.

— Зараз у секціях ударять по лампах — пізно що-небудь мінять.

— А-а, що буде, те й буде, — видихнув Гринь, махнувши рукою.

— Інакшого виходу нема, треба зробити, що вони просять.

— Ясно як Божий день...

— Хочеш, складу тобі компанію?

— Ні, доміне. Про це я з ними не домовлявся і не можу сам щось міняти. Та й діло ж ерундове — впораюся минут за десять...

Збурені таємничістю ситуації, ми смалили цигарку за цигаркою, доки не настав відбій. Цього вечора я не міг довго влжати нерухомо і все перекидався з боку на бік. Обриси самотньої ізбушки настирливо проривали запону склеплених очей. Передчуття неймовірної події, що мала відбутися за кілька годин, викликало

прискорене биття серця, а свідомість витворювала картини того, що мало статися потім: сполох, шарпанину зеківської отари...

Але я даремне погано спав тієї ночі. Доля, що спершу милости-во затримала погляд на нашій зоні, нараз пройнялась байдужістю і відвернулася від Лісного.

Після нічної повірки, коли заспокоєні наглядачі подалися на вахту, з різних бараків вислизнули сторожкі тіні і почали скрадати-ся до ізбушки, що, здавалося, нетерпляче на них чекала. В підпіллі, вже такому для них рідному, зашамріло останнє перешіптування; сумне звучання ізбушки, катованої самотністю, огорнуло втікачів, як кволе благословіння. Скільки сил і нервів утрачено тут, коли забиралися до пустки, і один рив землю, а другий відтягував її та розстеляв по підпіллі, в той час як інші, чекаючи своєї черги, робили вигляд, ніби розважаються чаюванням!

Зрештою настала довгоочікувана мить! У нору заповзає Ситченко; його як ненадійного пускають першим. За ним один по одному ховаються інші і, коли не лишилося нікого, напружена тиша в підпіллі прощально зойкнула, немов обірвана струна.

Гриць, який повз за Ситченком, почув, як той, передихнувши, взявся проривати вихід на поверхню. Шурхотіла земля, Ситченко сопів і чмихав, і ось уже його ноги посунулись уперед; тоді Гриць і собі спроквола запрацював ліктями. Аж раптом мозок подав застережливий сигнал, і він завмер на місці. Біля Грицьового обличчя конвульсивне смикались Ситченкові ноги і долинуло його перелякане сичання: «Назад... Назад...». Тоді Гриць і собі захрипів ті ж слова, і скоро схвильований шепіт заповнив увесь підкоп. Коли ж усі знов опинились під ізбушкою, Ситченко, захлинаючись словами, миттю скинув їх у прірву безнадії, і спустошення враз заохолодило душі.

Коли над Ситченком з'явилося бліде кружало, він став поволі зводитись з колін. М'яка прохолода ласкаво торкнулася обличчя. Ще мить — і... О, Боже! Його обсипана землею голова виткнулась посеред пухкої ріллі зовнішньої запертки. Зовсім близько стреміла вартова вишка, і байдуже простягалась освітлена загорожа. Це було щось неймовірне. Десятки разів перестраховані розрахунки підступно одурили втікачів. Ще якихось п'ять метрів — і солодка воля розкрила б їм свої обійми. А так усе пішло собаці під хвіст.

Зігнуті тіні поспішно тікали до бараків. Гриць, зовні цілком спокійний, не забув заскочити до електриків. Володимир зразу ж тихо зісковзнув з ліжка, і вони, не змовляючись, повільно направились до довгої дощаної будівлі відхідника. Мовлено кілька слів — і зеки розійшлись у різні боки.

На ранок я не запримітив нічого такого, що провіщало б тривогу. Звично відбувся розвід на роботу, де ледача хода часу ще більше сповільнилась, а спілкування з ваймою добряче за день вимотало. В цеху загуло парке повітря, але й надворі дихалось не легше. Небо запнулося тонкою сивою заслоною, що сіяла на землю задуху. Мабуть таки, збиралося на дощ. Одноманітна морока із крутінням затискачів та з ламкими смужками шпону, що їх треба було мастити клеєм, позбавляла решток гумору, тим паче, що голову розпирали всілякі припущення. Відлуння нічної події в жилій зоні на цілий день узяло в полон мої почування, часто їх смикаючи, немов актор, що приводить у рух маріонеток. І це також не додавало настрою. Тільки один раз, ідучи кудись за викликом, зазирнув до мене Гринь із чемоданчиком електрика. Перекурюючи на лавочці серед бур'яну, обмінялися інформацією. Знали тільки, що учасники багатоденного форуму біля ізбушки, що так невдало обірвався, всі були на заводі, але їхні трудові звершення сьогодні не набагато сягали вище нульової відмітки.

Вечері в жилій зоні, як завжди, все було пройнято буденщиною. Ніде не вчувалось жодних слідів переполоху, і я сповнився здивуванням. Повечерявши, не вернув зразу до «парафії» Клементьєва, а збився на манівці. Те, що навіть у побуті унікав прямої дороги, безперечно свідчило про остаточну зіпсутість. Куди поділися стукачі? Хай би донесли Клементьєву про ще одну мою злочинну рису; на цей раз я не проти...

Але що мене весь час притягує, немов магніт? Ну звісно, ізбушка! Я нічого не маю на меті, просто хочеться знову глянути на неї. Ще з десятків кроків, я підходжу ближче і... нічого не бачу. Ізбушка зникла! На її місці темніє серед соковитого зеленого килима прямокутник акуратно вирівняної землі.

Я спинився віддалік, озираючи несподівану з'яву. Ізбушка якийсь час то ніби виростала переді мною, то раптово щезала. І хоч був утаємничений у все, що тут відбулося, не зміг перебороти спокуси вигадати собі на розраду коротеньку казочку. Про те, як нікому не потрібна хатина, набравшись розмов про волю, що їх вели копачі підземного виходу в широкий світ, і собі запрагла позбутися влади колючого дроту. А коли втікачі вже подалися у мандри, туди, де немає колючих загорож, хатина не змогла більше скніти, як раніше. Вільнолюбні розмови викликали в ній чарівну здатність до руху. І відчувши, що її друзі вже ніколи не повернуться, хатина наснажується імпульсами земної тверді і, діждавшись нічної пори, здійсмається в небо, навік покинувши кляте місце. Вона все летить і летить, сподіваючись на щось добре. Та ось настає мент, коли на-

пруга землі починає знов притягати її до себе. Хатина опускається біля одного з людських мурашників, і тут на неї натрапляє дивак з великим серцем, який не має свого житла. Він вставляє вікна, вимуровує грубку, вселяється до хатини, і відтоді самотність та безнадія назавжди відступають від її теплих стін...

Крім зникнення ізбушки, ніщо наступними днями не виявить причетності до зухвальства з підкопом. Жодного натяку не зронить перед табірною громадою начальство; затаївшись, німуватимуть учасники нещасливої акції; та й ми з Гринем, спонукані солідарністю невільників, держатимемо язика на зашібці. Не подурному поведуться цього разу тюремники, які обачно стримають у собі злобну істеріку. Зухвальців, звісно, будуть шукати, але потаємно, через стукачів. Так і зостанеться неясним, чи вдалося згодом їх виявити, бо подію без резонансу швидко вкриває пил забуття. Сміливіці, наче нічого й не було, як і раніше, переступатимуть з дня у день, тільки вже ніколи не збиратимуться разом на чаювання. І лише згодом Володимирська тюрма запрагне знайомства з Літератором, а ще троє з тієї компанії поїдуть розвіятись до інших таборів...

Не змирившись з руйнацією ізбушки, я переніс її в інший світ. А сам лишився в глухому куті, якого б волів ніколи не знати. Ізольований осередок серед лісів став для мене гротесковим видінням, яке приводить в рух темна сила. Контрасти вип'ячуються тут, немов ребра старезної шкапи, а свідомість перейнята думкою, що «на просторах родіни чудесной» неначе люди подуріли, як сказав поет. Дні діймають душу надсадним скрипом, але все-таки відступають назад, полишаючи шрами на серці, яке вже до скону битиметься в іншій частоті. І якби густу хмару то тут, то там не проривали світлі промінці, серце, мабуть, давно б зів'яло. Ще вчора я слухав гру старого гуцула на дримбі, проспівав він і кілька чудових коломийок, і це був один із таких промінців. Приголубить він людину, і з'являється звідкілясь сила, приходить змога і надалі вирізняти довкола себе правдиву істину.

Десь за огорожею зненацька зашумів ліс, і скоро потоки розігрітого повітря загуляли по всій зоні, шарпаючи та гойдаючи дерева. Сиве небо ставало все темнішим, переймаючись гнівом на несамовитість вітру. Віддалеки забурчало небо, зрідка блискаючи лютими спалахами. Вгрузли в пилуку перші дощові краплини; вони все частішали і незабавом ринули як з відра.

Моя секція заповнилася «производственниками». На ліжку в мене свіжі числа «Вітчизни» та «Літературної України» – погортаю перед сном. Цокають ходики на стіні, бурмоче радіо. Ліворуч

спить чоловік, і від кружальця його лисини відбивається електричне світло. А з кутка чується невгавучий смішок Микити, котрий, як завжди, захоплено грає в шашки. Втомлено прилігши, я заплющив очі і почав перетинати невідомість літнього простору. Чорний човен черкнув днищем байдужу глухість вечора. Крихти споминів сіються крізь решето пам'яті. І підступили з минулого маленьке лісництво о літній порі, поле біля лісу, вкрите білим шумовинням гречки, жовтожар шедрих розсипів лисичок, безліч густочервоних краплин суниць, маленькі сосонки серед високої трави, де сонячні промені змішалися з розімлілим смоляним пахом...

Із проясненою головою взявся за читання і перестав помічати довколишність. Відшукую найцікавіше для себе, чуючи краєм вуха, як стишується надворі злива. Та ось по радіо звучить сигнал точного часу, і котрийсь із сірих дядьків, як і щодня, командує:

— Бий лампу!

Я востаннє виходжу надвір, де притишена п'ятьма торкається обличчя вологою свіжістю. Колись удома я так само любив на повітрі перекурити перед сном, задумано вслухаючись у темні, вмиротворені порухи втоми повзбіч себе.

Чорний човен неволі глибоко заплив у літо, у вологе сплетіння печалі...

НЕСКОРЕНИЙ СТЕПОВИК

Спогад

Сівши за написання спогадів про Івана Сокульського, я незабаром скрушно похитав головою. Гай-гай, яка химерна людська пам'ять! Колись здавалося, що нічого не забудеться з моїх поневірянь у мордовських політичних концтаборах, — такі виразні та яскраві були мої тодішні враження. Але сплив час, і багато що з тих вражень поступово відступило в далекі закутки пам'яті, щоб озватися звідти вже крізь туманну пелену проминулих років. А багато що сьогодні і зовсім не розрізняється. Проте, деякі фрагменти збереглися.

На ту пору, коли Сокульського везли по етапу до Мордовії відбувати кару, я перебував у 19-му таборі Дубравлагу в селищі Лісному. Політв'язні здебільшого групувалися тут за національною ознакою. В українському земляцтві добачалися дві виразні групи. Одна група, більша, відкидала всякий компроміс з адміністрацією. В іншій групі такий компроміс вважали можливим — одні робили це нібито з тактичних міркувань, інші вважали, що так легше буде вижити. Отож коли новоприбулий в'язень приставав до однієї з

цих груп, зразу виявлялося його істинне обличчя (жити відособлено було в таборі вельми нелегко). Іван Сокульський, прибувши до табору і трохи роззирнувшись, без вагань пристав до нашого гурту, непримиренних, куди входили вояки УПА та молоді дисиденти. Нам було втішно, що і на півдні України не вмирає вільнодумство з націоналістичним забарвленням. Іванове вживання в табірний побут хлопці намагалися всіляко полегшити.

Призвичаювався він до нових незвичних умов повільно. Ще не позбувся певної розгубленості, маючи в пам'яті розповіді про страшні табори ще культівських часів. Не всі в'язні любили згадувати про свої «справи»; у нас було заведено нікого насильно не розпитувати. Але Іван охоче розповідав про те, за що його посадили, бо не бачив за собою жодного злочину, та й приховувати йому не було чого. Якимось не міг він одразу призвичаїтися до того, що ось так з доброго дива раптом став «особо небезпечним державним злочинцем».

Це була непересічна людина із складним внутрішнім світом; мене, як літератора, він цікавив перш за все як поет. До нашого кола входив тоді ще один хлопець, котрий займався віршуванням, але віднедавна, — Ярослав Лесів; його поетичні спроби були ще недосконалі, та ми всіляко заохочували його до творчості (пам'ятається, в дружньому колі він любив прочитати інколи щось своє, і бандерівець Дмитро Бесараб із заохочувальною усмішкою завжди висловлював свою похвалу: «Гарний віршик»); тільки пізніше творчість Ярослава змужніла, і він виробив власний поетичний голос. З ним я не міг на рівній нозі говорити про сучасний літературний процес, тож, коли з'явився Сокульський, який порівняно з Ярославом був уже зрілим поетом, я знайшов цікавого співрозмовника. Ми не раз прогулювалися вздовж табірної загорожі, ведучи довгі бесіди. Наші погляди на творчість багато в чому збігалися. Іван брав у мене для прочитання українські літературні журнали (а їх одержував я всі без винятку), позичав і деякі книжки. Пригадую, брав твори Антонича, Беранже; останню книжку, що якраз побачила світ у серії «Перлини світової лірики», надіслав мені в табір Іван Світличний, котрий виконав для неї більшість перекладів. Позичав ще якісь книжки, бо назбиралося їх у мене чимало (надсилали з волі добрі люди, випишував сам через систему «Книга — поштою»), але не пам'ятаю вже, які саме.

Він не приховував туги за рідним краєм; називав себе степовиком, бо ж родове коріння мав у степовому селі, і часто згадував Дніпро. На початку свого табірною побиту мусив ще добре роздивитися довкола і багато що заново осмислити; щойно почав на-

бувати табірному гарту. Так, він спочатку не зрозумів доцільності масової голодівки протесту проти нових утисків у табірному режимі, яку вирішили провести молоді політв'язні. Тож, коли я запропонував йому взяти в ній участь, Іван не виявив зацікавленості, сказавши жартома: «Я вже в літах, нехай молодші...» Ми таки провели цю голодівку, хоча, звичайно, не сподівалися на перемогу. Мета була інша: у вільному світі повинні були дізнатися, що, незважаючи на все гірші умови, політв'язні не скорилися. Голодівка тривала сім діб, і брали в ній участь сімнадцять чоловік різних національностей. У своєму намірі ми не помилилися – через короткий час про цю акцію вже розповідало радіо «Свобода».

Якось Іван дав мені для ознайомлення зошиток із своїми поезіями. Вони відзначалися опозиційністю до влади, і з мого боку були висловлені зауваження тільки щодо техніки віршування. Але хотілося бачити в його творах більше тієї особливої напруги, що явно свідчила б, що їх написав саме політв'язень.

В нашому товаристві його сприймали як однодумця. Тут велися розмови про незалежність, обговорювалися політичні новини, ділилися враженнями від прочитаного. Разом відзначали, ховаючись від ворожих очей, українські національні та релігійні свята. На той час, як пригадую, Іван не виставляв своєї релігійності на люди, але вчувалась у ньому якась заглиблена духовність. Приявна була серед нас і зовсім потаємна діяльність, пов'язана з передачею на волю копій різних заяв та протестів до всіляких офіційних інстанцій з метою подальшої передачі текстів за кордон; про це Іван дізнався вже згодом.

Особливо цікавився він історією українських визвольних змагань і ось тепер, у таборі, зустрівся з безпосередніми їхніми учасниками. Іван Покровський, Василь Якуб'як, Дмитро Бесараб, Василь Підгородецький та інші не раз розповідали йому про героїчну боротьбу УПА з німецьким фашизмом та більшовицьким тоталітаризмом.

Пам'ятаю тогочасного Івана Сокульського в бахматій одежині, грубих черевиках, із крутим чолом завжди чисто виголеного обличчя (вусів він тоді ще не носив). У погляді вгадувалася причаєна задума, але коли заходила мова про табірні порядки і про табірну адміністрацію, його очі світилися іронією та зневагою. Всюди він почувався насамперед поетом, і його відстороненість від довколишньої суєти постійно впадала у вічі. Інтелігентність складала одну з найпримітніших рис Іванової вдачі – не показна, але глибока. Завжди ввічливий, м'який у поведженні, він жив у царині власних поетичних відчужень та розмислів.

До примусової табірної праці Іван Сокульський ставився з нехиттю. Ми з ним були в різних цехах, і я вже не пригадую, до якої роботи його приставили. Здавалося, Івана зовсім не обходило, що невиконання норми виробітку вважається порушенням режиму. Неуважний у побуті, мав вигляд трохи дивака і це також викликало причіпки наглядачів (зауважу, що при бажанні присікатися можна було до будь-якого в'язня). Чи то начальство таким чином намірилося з нальоту зломити непокірність цього, як вони гадали, слабосилого інтелігентика, чи до того ж наглядачі стихійно незлюбили його, але невзбарі рапорти про порушення Іваном режиму пішли один за одним, і він скоро познайомився з БУРом (барак усіленого режиму – тюрма в тюрмі). І досі я не забув, як Сокульський цитував товаришам витяг з одного такого рапорту, що його йому зачитали, оголошуючи постанову про посадку до штрафного ізолятора: «При обході Сокульського на робочем місці не оказалось. После продолжительных поисков Сокульский бил найден в траве, где занимался писанием стихов». Тут треба пояснити, що на території робочої зони були місця, де трава справді настільки виростала, що в ній важко було помітити сидячу людину.

Покарання в таборі були всякі – і посадка до БУРу, і позбавлення продуктової посилки, яку можна було одержати раз на рік тільки після відбуття половини строку, або ж побачення з родичами. В'язня могли позбавити користування на місяць або ж і більше торговельним ларком, де можна було «отоваритись» (такий побутовав вираз) на п'ять карбованців у місяць, купивши буханець білого хліба (бо зазвичай для нас випікали хліб чорний, кислий і глевкий), цукерок «подушечок», кількох пачок махорки, однієї-двох баночок рибних консервів – тюльки або кільки в томаті, комбіжиру або олії, а також дечого неістівного – конвертів, поштового паперу, зубної пасти, мила; коли в'язня позбавляли навіть цього жалюгідного доважку до табірної пайки, йому доводилося сутужно. Позначилося це і на Іванові – де й поділася округлість його обличчя, а його статура набула сухорлявого вигляду.

Як і всі ми, Сокульський потерпав також і від недостачі в їжі вітамінів. Дехто в таборі пробував улітку вирощувати десь у віддаленому закутку або ж серед квітника (квітів наші інквізитори садити не забороняли) яку-небудь зелень – кріп, цибулю, редиску, петрушку, але коли наглядачі виявляли таке потаємне мікронасадження, вони нещадно виривали все із землі. Отож, мусила наша голода піти на вигадки, винайшовши для себе особливу вітаміну поживу. Пригадую, Іван уперше скуштував її при такій okazji. Через день після того, як ми припинили голодівку, про яку я роз-

повідав вище, було вирішено відзначити цю акцію товариським бенкетом, у якому взяли участь усі голодуючі і на який запросили декого з в'язнів, котрі участі в голодівці не брали; в їх числі був і Іван Сокульський. Бенкет складався всього з однієї страви – особливого салату, що містив листя кульбаби, подорожника, настурції, кінського шавлю та іншого зілля, покришеного, посоленого і засмаченого олією. Іван, ніколи не бачивши цього «делікатесу», спочатку тільки нерозуміюче слухав, як усі його нахваляють, особливо ж – недавній голодуючий Зіновій Троїцький (нині вже також покійний), котрий усе повторював: «Какая вкуснятина!» Але скоро він теж витяг свою ложку і через короткий час, ще трохи дивуючись, уже захоплено, як і Троїцький, казав: «Ну й смачне! Ніколи б не подумав, що воно таке смачне». Ось так Іван освоював «екзотику» невідомого життя.

В пам'ятку стало мені і «святкування» мого останнього в Мордовії дня народження (6 лютого 1971 року), на якому Іван також був присутній. Відбулося це в БУРі, де зійшлося в одній камері троє молодих порушників режиму: Сокульський, Топчій (родом з Луцька) і я. Вранці ми з Топчієм пішли на роботу, а Сокульський залишився, відмовившись від праці «на благо родіни». Зауважу, що вабила мене того дня до робочої камери особлива причина. Протягом зміни нам треба було зачистити скількись там дерев'яних футлярів для годинників типу «ходики». Своєї норми я тоді не виконав, бо більше походжав з кутка в куток доволі просторої камери. Було про що подумати – через чотири місяці мав скінчитися мій п'ятирічний строк... Наприкінці дня двері камери широко розчинилися. Їх притримував наглядач, спостерігаючи, як в'язень Аганян вносить до нас нову партію футлярів, що їх треба було ще зачищати. Я помітив, що Аганян сьогодні надто вже метушливий і очі в нього наполохано бігають. Потім він виніс до коридора готову продукцію, і наглядач, урешті, замкнув двері. Ми з Топчієм зразу ж заходились передивлятися принесені футляри і в одному з них знайшли загорнуту в папір щедру заварку розчинної кави, а також махорку і сірники (посадженим до штрафного ізолятора курити заборонялося). Значить, мій щирий друг Володимир Гринь зумів таки умовити Аганяна, щоб таємно передав мені це добро. Скоро нас вивели з робочої камери, і ми знову опинилися разом із Сокульським. А там підоспіла і вечерея. Грюкнула «кормушка» «і кожному видали по мисочці пісної каші та по шматочку риби. Нам з Топчієм як «роботягам» дісталася риба смажена, а Сокульському – варена. Як відмовника від роботи його таким чином покарали, позбавивши навіть тієї жалюгідної часточки жиру, що

його містила смажена риба. Ще й тепер, ніби це відбулося тільки вчора, виразно бачу цю картину: Сокульський, іронічно всміхаючись, тримає в руці свою рибу, з подивом крутить головою і задумливо каже: «І що вони хочуть цим домогтися? Треба ж подуматись до такого...» Нам видали також по квартирі гарячої води та по шматку хліба. У воді ми розчинили кавову заварку — і почалася гульня. Міцна кава зразу ж подіяла на виснажені шлунки — ми збадьорилися і звесіли. Крім того, ми мали ще й махорку, отже, нічого не бракувало для повного щастя. Курцями були я й Топчій, але й Іван піддався спокусі, висмаливши того вечора не одну самокрутку. Накурили так, що можна було в тому махорочному тумані, як-то кажуть, підвісити під стелею сокиру. Святкування затягнулося до пізньої ночі. Чергові наглядачі засіли у своїй вартівні і в коридорі не з'являлися. Вони, як завжди, пили чифір і «забивали козла». Відсторонені від їхнього примітивного світу, ми розважалися у своїй маленькій камері з дощаними нарами, тішачись настроями, властивими непокірним в'язням. Було багато сміху та кепкувань над нашими тюремниками, розповідалися всякі забавні історії...

Невдовзі начальство знову присікалося до Сокульського, прирікши його цього разу на шестимісячне перебування в ПКТ (приміщення камерного типу). Я також на цю пору не був обділений увагою «вихователів» і перед своїм звільненням ще двічі потрапляв до штрафного ізолятора (шоразу на 15 днів). Востаннє потрапив до БУРу на початку травня 1971 року і вийшов звідти за кілька днів перед завершенням строку. На той час Сокульський ще «тягнув» своїх шість місяців. І хоч ми з ним не стикалися вже віч-на-віч, бо він до робочої камери не ходив, але все-таки спілкувалися. Посадженим до ПКТ дозволялося мати постіль (в карцері були тільки голі нари), книжки і папір; вони могли також отоваритись у ларку. Можливо, повна ізоляція від світу не так уже тоді й дошкуляла Іванові. Мав змогу багато читати і, найголовніше, писати вірші. Тоді у БУРі, здається, перебували тільки ми двоє, двері моєї камери були навпроти Іванових дверей, через коридор. Через круглі прозурки у дверях була змога перемовлятися, і ми вибрали для цього вечірні години, коли наглядачі починали у вартівні «забивати козла». У прозурку своїх дверей Іван не один вечір начитував, немов диктор, свої нові вірші. Українські слова особливою напругою заповнювали порожній чужинецький коридор, а я, приставивши вухо до своєї прозурки, уважно слухав, маючи велику насолоду від того читання. Вірші були відчутно сильніші від тих, що їх він показував мені раніше; надто вирізняв я мистецькі образи, сповнені невільничим трагізмом. Не знаю, чи залишились ті твори в

нього, чи їх вилучили наші «вихователі», як то не раз траплялося в таборі. Тоді ж, крім читання поезій, Сокульський потішив мене одним подаруночком, який зворушив мене. Я вже згадував, що в штрафному ізоляторі курити не дозволялося, отож у мене, як кажуть, аж вуха попухли без курива. І от якось він повідомив, що сховав у дошаній будці туалету на прогулянковому дворіку пачку махорки, яку замовив для себе у ларку. Наступного дня, вийшовши на прогулянку, я трохи походив по тісному дворіку, а тоді з байдужим виглядом, щоб наглядач чогось не запідозрив, звернувшись до туалету і вдався до пошуку. І тут довелося мені попереживати. Іван так уміло заховав ту махорку, що я ледве на неї натрапив серед балок і кроків. То була хвилююча мить! А ввечері слухав Іванові вірші, задоволено попихкуючи цигаркою... І, вже будучи вдома, я інколи купував махорку, робив самокрутку, заварював міцнющу каву і, попиваючи та покурюючи, згадував табірних побратимів і з-поміж них — Івана Сокульського, його вірші та його дарунок на прощання. Мабуть таки, ті вірші до нас не дійшли. Принаймні, у його книжці «Означення волі» я не знайшов жодного, датованого 1971 роком. А було їх чимало!

Житомир, 1998 р.

ПРИМІТКИ

Оповідання Анатолія Шевчука з концтабірного життя подаємо за виданням: Шевчук А. Чорний човен неволі. — Житомир, 1999; Спогада «Нескорений степовик» було надруковано в журналі «Кур'єр Кривбасу», № 128, липень 2000 року, але подаємо його за авторським машинописом.

ЗМІСТ

<i>Валерій Шевчук. Про «Розмову з ворожим підслухом»</i> та її головного героя	3
Богдан Горинь. Пора розповісти правду	19
Лист 2. – 28.VI.1966.....	33
Лист 15 серпня 1966 р.....	43
Дорогі цьоцю і вуйку!.....	45
Лист 23 серпня 1966 р. м. Воронеж.....	47
Анатолій Шевчук. Зауваги до спогадів Богдана Гориня	50
Валерій Шевчук. Примітки до спогаду Богдана Гориня.....	53
<i>Павло Чемерис. Шрифт</i>	55
Примітки	56
<i>Опанас Заливаха. Спогад про Анатолія Шевчука</i> в час його перебування в концтаборі	57
Примітки Валерія Шевчука.....	58
<i>Ірена Спедчук (Шевчук). Що запам'яталося</i>	59
Примітки Валерія Шевчука.....	60
Лист Галини Гордасевич і відповідь на нього Анатолія Шевчука.....	61
Лист Галини Гордасевич	61
Моя відповідь	62

ЛИСТИ

Рік перший (Кінець 1966 – 1967 роки)

Анатолій Шевчук. Лист від 15.XII.1966 р. братові Валерію.....	67
Валерій Шевчук. Лист від 22.XII.1966 р. братові Анатолію.....	68

Валерій Шевчук. Лист від 29.XII.1966 р. братові Анатолію	78
Валерій Шевчук. Лист від 3.1.1967 р. братові Анатолію	80
Неоніла Біличенко. Лист від 7.1.1967 р. Анатолію Шевчуку	82
Валерій Шевчук. Лист від 11.1.1967 р. братові Анатолію	86
Валерій Шевчук. Лист від 14.1.1967 р. братові Анатолію	89
Анатолій Шевчук. Лист від 19.1.1967 р. братові Валерію	91
Валерій Шевчук. Лист від 18.1.1967 р. братові Анатолію	92
Анатолій Шевчук. Лист із січня 1967 р. братові Валерію	94
Валерій Шевчук. Лист від 25.1.1967 р. братові Анатолію	95
Валерій Шевчук. Лист від 30.1.1967 р. братові Анатолію	97
Анатолій Шевчук. Лист батькам від 12.II.1967 р.....	99
Валерій Шевчук. Лист від 11.II.1967 р. братові Анатолію	100
Анатолій Шевчук. Лист від 24.II.1967 р. братові Валерію.....	102
Валерій Шевчук. Лист від 28.II.1967 р. братові Анатолію.....	104
Валерій Шевчук. Лист від 4.III.1967 р. братові Анатолію	106
Неоніла Біличенко. Лист від 6.III.1967 р. Анатолію Шевчуку.....	109
Анатолій Шевчук. Лист від 8.III.1967 р. братові Валерію	114
Валерій Шевчук. Лист від 12.III.1967 р. братові Анатолію	115
Валерій Шевчук. Лист від 16.III.1967 р. братові Анатолію	117
Валерій Шевчук. Лист від 19.III.1967 р. братові Анатолію.....	120
Анатолій Шевчук. Лист від 23.III.1967 р. братові Валерію	122
Валерій Шевчук. Лист з березня 1967 р. братові Анатолію	123
Валерій Шевчук. Лист від 28 березня 1967 р. братові Анатолію	126
Валерій Шевчук. Лист від 11 квітня 1967 р. братові Анатолію	127
Валерій Шевчук. Лист від 17 квітня 1967 р. братові Анатолію	129
Анатолій Шевчук. Лист від квітня 1967 р. братові Валерію	131
Валерій Шевчук. Лист від 20 квітня 1967 р. братові Анатолію	133
Валерій Шевчук. Лист від 7 травня 1967 р. братові Анатолію.....	135
Анатолій Шевчук. Лист з травня 1967 р. братові Валерію.....	137
Валерій Шевчук. Лист від 16.V.1967 р. братові Анатолію	138
Валерій Шевчук. Лист від 7 червня 1967 р. братові Анатолію	140
Валерій Шевчук. Лист від 16.VI.1967 р. братові Анатолію	143
Валерій Шевчук. Лист від 22.VI.1967 р. братові Анатолію	145

Валерій Шевчук. Лист від 25.VI.1967 р. братові Анатолію	148
Анатолій Шевчук. Лист з кінця червня 1967 р. братові Валерію.....	150
Валерій Шевчук. Лист від 7.VII.1967 р. братові Анатолію.....	151
Валерій Шевчук. Лист від 15.VII.1967 р. братові Анатолію.....	153
Валерій Шевчук. Лист від 21.VII.1967 р. братові Анатолію.....	155
Анатолій Шевчук. Лист від 22.VII.1967 р. братові Валерію	156
Валерій Шевчук. Лист від 28.VII.1967 р. братові Анатолію.....	157
Валерій Шевчук. Лист від 2.VIII.1967 р. братові Анатолію.....	159
Валерій Шевчук. Лист від 8.VIII.1967 р. братові Анатолію.....	161
Валерій Шевчук. Лист від 23.VIII.1967 р. братові Анатолію	163
Валерій Шевчук. Лист від 29.VIII.1967 р. братові Анатолію	165
Валерій Шевчук. Лист від 6.IX.1967 р. братові Анатолію	166
Анатолій Шевчук. Лист від 8.IX.1967 р. братові Валерію	168
Валерій Шевчук. Лист від 12.IX.1967 р. братові Анатолію	170
Валерій Шевчук. Лист від 25.IX.1967 р. братові Анатолію.....	171
Анатолій Шевчук. Лист від 26.IX.1967 р. братові Валерію.....	173
Валерій Шевчук. Лист від 29.IX.1967 р. братові Анатолію.....	174
Валерій Шевчук. Лист від 5.X.1967 р. братові Анатолію	175
Валерій Шевчук. Лист від 10.X.1967 р. братові Анатолію	177
Валерій Шевчук. Лист від 19.X.1967 р. братові Анатолію	179
Валерій Шевчук. Лист від 27.X.1967 р. братові Анатолію	180
Валерій Шевчук. Лист від 2.XI.1967 р. братові Анатолію	182
Валерій Шевчук. Лист від 29.XI.1967 р. братові Анатолію.....	184
Анатолій Шевчук. Лист з кінця 1967 р. братові Валерію.....	185
Валерій Шевчук. Лист від 18.XII.1967 р. братові Анатолію	186
Валерій Шевчук. Лист від 20.XII.1967 р. братові Анатолію	187
Валерій Шевчук. Лист від 21.XII.1967 р. братові Анатолію	188
<i>Анатолій Шевчук, Валерій Шевчук.</i>	
Коментар до листів.....	190

Рік другий (1968)

Валерій Шевчук. Лист від 11.I.1968 р. братові Анатолію	208
Валерій Шевчук. Лист від 25.I.1968 р. братові Анатолію	209

Анатолій Шевчук. Лист від 2.ІІ.1968 р. братові Валерію	210
Валерій Шевчук.	
Лист з початку лютого 1968 р. братові Анатолію	212
Анатолій Шевчук. Лист від 10.ІІ.1968 р. до батьків.....	214
Валерій Шевчук. Лист від 13.ІІ.1968 р. братові Анатолію	214
Анатолій Шевчук. Лист від 27.ІІ.1968 р. братові Валерію	216
Валерій Шевчук. Лист від 1.ІІІ.1968 р. братові Анатолію	217
Анатолій Шевчук. Лист від 10 березня 1968 р. братові Валерію	219
Валерій Шевчук. Лист № 1 від 13.ІІІ.1968 р. братові Анатолію	219
Валерій Шевчук. Лист № 2 від 29.ІІІ.1968 р. братові Анатолію	221
Валерій Шевчук. Лист № 3 від 7.ІV.1968 р. братові Анатолію.....	222
Анатолій Шевчук. Лист від 26.ІV.1968 р. до батьків, тут-таки, в продовження, братові Валерію	224
Валерій Шевчук. Лист № 6 від 24.ІV.1968 р. братові Анатолію.....	226
Анатолій Шевчук. Лист від 7.V.1968 р. братові Валерію	227
Валерій Шевчук. Лист № 7 від 11.V.1968 р. братові Анатолію.....	228
Валерій Шевчук.	
Лист № 8 від середини травня 1968 року братові Анатолію.....	230
Валерій Шевчук. Лист № 9 від 23.V.1968 р. братові Анатолію.....	232
Валерій Шевчук. Лист № 10 від 30.V.1968 р. братові Анатолію.....	233
Валерій Шевчук. Лист № 11 від 11.VІ.1968 р. братові Анатолію	233
Валерій Шевчук. Лист № 12 від 17.VІ.1968 р. братові Анатолію	235
Анатолій Шевчук. Лист від 11.VІІ.1968 р. братові Валерію.....	237
Валерій Шевчук.	
Лист № 13 від початку липня 1968 р. братові Анатолію	237
Валерій Шевчук.	
Лист № 15 від 11.VІІ.1968 р. братові Анатолію	239
Анатолій Шевчук. Лист № 1 від 22.VІІ.1968 р. братові Валерію	240
Валерій Шевчук. Лист № 16 від 20.VІІ.1968 р. братові Анатолію	241
Анатолій Шевчук. Лист № 2 від 28.VІІ.1968 р. братові Валерію	243
Валерій Шевчук. Лист № 17 від 25.VІІ.1968 р. братові Анатолію	244
Валерій Шевчук. Лист № 18 від 1.VІІІ.1968 р. братові Анатолію	245
Валерій Шевчук. Лист № 19 із серпня 1968 р. братові Анатолію	247

Валерій Шевчук. Лист № 20 від 16.VIII.1968 р. братові Анатолію	249
Валерій Шевчук. Лист № 23 від 26.VIII.1968 р. братові Анатолію	250
Валерій Шевчук. Лист № 24 від 31.VIII.1968 р. братові Анатолію	252
Валерій Шевчук. Лист № 25 від 8.IX.1968 р. братові Анатолію	254
Валерій Шевчук. Лист № 26 від 14.IX.1968 р. братові Анатолію	256
Валерій Шевчук. Лист № 26-А з вересня 1968 р. братові Анатолію	257
Анатолій Шевчук. Лист від 23.IX.1968 р. братові Валерію	259
Валерій Шевчук. Лист № 27 від 29.IX.1968 р. братові Анатолію	259
Анатолій Шевчук. Лист № 7 від 14.X.1968 р. братові Валерію	261
Валерій Шевчук. Лист № 28 від жовтня 1968 р. братові Анатолію	262
Валерій Шевчук. Лист № 29 від 14.X.1968 р. братові Анатолію	264
Валерій Шевчук. Лист № 30 від 23.X.1968 р. братові Анатолію	265
Валерій Шевчук. Лист № 31 від 3.XI.1968 р. братові Анатолію	266
Анатолій Шевчук. Лист № 8 від 14.XI.1968 р. братові Валерію	268
Валерій Шевчук. Лист № 32 з листопада 1968 р. братові Анатолію	269
Валерій Шевчук. Лист № 33 з листопада 1968 р. братові Анатолію	271
Анатолій Шевчук. Лист № 9 від 30.XI.1968 р. братові Валерію	272
Валерій Шевчук. Лист № 34 від 15.XII.1968 р. братові Анатолію	273
Валерій Шевчук. Лист № 35 з грудня 1968 р. братові Анатолію	275
Валерій Шевчук. Лист № 36 від 27.XII.1968 р. братові Анатолію	275
<i>Анатолій Шевчук. Валерій Шевчук.</i> Коментар до листів 1968 р.	277

Рік третій (1969 р.)

Анатолій Шевчук. Лист № 1 від 14.1.1969 р. братові Валерію	288
Валерій Шевчук. Лист № 37 від 14.1.1969 р. братові Анатолію	288
Валерій Шевчук. Лист № 38 від 18.1.1969 р. братові Анатолію	290
Анатолій Шевчук. Лист № 2 від 27.1.1969 р. братові Валерію	291
Валерій Шевчук. Лист № 39 від 25.1.1969 р. братові Анатолію	292
Вітання від родини А. Шевчука з днем народження з кінця січня 1969 року	294

Валерій Шевчук. Лист № 40 від 3.II.1969 р. братові Анатолію	294
Валерій Шевчук. Лист № 41 від 10/II.1969 р. братові Анатолію	296
Анатолій Шевчук. Лист від 29.II.1969 р. братові Валерію	297
Валерій Шевчук. Лист № 42 від 22/II.1969 р. братові Анатолію	298
Валерій Шевчук. Лист № 43 від 2.III.1969 р. братові Анатолію	299
Анатолій Шевчук. Лист № 5 від 17.III.1969 р. братові Валерію	301
Валерій Шевчук. Лист № 44 від 14.III.1969 р. братові Анатолію	302
Анатолій Шевчук. Лист № 6 від 30.III.1969 р. братові Валерію	304
Валерій Шевчук. Лист № 45 від 21.III.1969 р. братові Анатолію	304
Валерій Шевчук. Лист № 46 з кінця березня 1969 р. братові Анатолію	305
Валерій Шевчук. Лист № 47 від 2.IV.1969 р. братові Анатолію	307
Валерій Шевчук. Лист № 48 з квітня 1969 р. братові Анатолію	309
Валерій Шевчук. Лист № 49 від 26 квітня 1969 р. братові Анатолію	311
Валерій Шевчук. Лист № 50 від 6.V.1969 р. братові Анатолію	312
Валерій Шевчук. Лист № 51 від 13.V.1969 р. братові Анатолію	314
Анатолій Шевчук. Лист з травня 1969 р. братові Валерію	315
Валерій Шевчук. Лист № 52 від 22.V.1969 р. братові Анатолію	316
Валерій Шевчук. Лист № 53 від 1.VI.1969 р. братові Анатолію	318
Валерій Шевчук. Лист № 54 з червня 1969 року братові Анатолію	319
Валерій Шевчук. Лист № 55 від 15.VI.1969 р. братові Анатолію	320
Валерій Шевчук. Лист № 56 від 23.VI.1969 р. братові Анатолію	322
Валерій Шевчук. Лист № 57 з кінця червня 1969 року братові Анатолію	324
Валерій Шевчук. Лист № 58 від 6.VII.1969 р. братові Анатолію	326
Валерій Шевчук. Лист № 59 з липня 1969 року братові Анатолію	327
Валерій Шевчук. Лист № 59-А з липня 1969 р. братові Анатолію	328
Анатолій Шевчук. Лист від 29.VII.1969 р. братові Валерію	330
Валерій Шевчук. Лист № 60 з кінця липня 1969 р. братові Анатолію	331
Валерій Шевчук. Лист № 61 від 5.VIII.1969 р. братові Анатолію	332
Валерій Шевчук. Лист № 62 від 15.VIII.1969 р. братові Анатолію	334

Валерій Шевчук. Лист № 63 від 23.VIII.1969 р. братові Анатолію	336
Валерій Шевчук. Лист № 64 з вересня 1969 р. братові Анатолію	337
Додаток до листа № 64 на окремому листку.....	337
Валерій Шевчук. Лист № 64-А від 2.X.1969 р. братові Анатолію	339
Валерій Шевчук. Лист № 65 від 7.X.1969 р. братові Анатолію	341
Валерій Шевчук. Лист № 66 від 15.X.1969 р. братові Анатолію	342
Анатолій Шевчук. Лист від 21.X.1969 р. братові Валерію	343
Валерій Шевчук. Лист № 67 від 27.X.1969 року братові Анатолію	344
Валерій Шевчук. Лист № 68 від 11.XI.1969 р. братові Анатолію.....	345
Валерій Шевчук. Лист № 69 від 20.XI.1969 р. братові Анатолію	346
Анатолій Шевчук. Лист від 2.XI.1969 р. братові Валерію.....	348
Валерій Шевчук. Лист № 70 від 6.XII.1969 р. братові Анатолію.....	349
Валерій Шевчук. Лист № 71 від 13.XII.1969 р. братові Анатолію	351
Валерій Шевчук. Лист № 72 від 25.XII.1969 р. братові Анатолію	352
<i>Анатолій Шевчук. Валерій Шевчук.</i>	
Коментар до листів 1969 року	355

Рік четвертий (1970 рік)

Валерій Шевчук. Лист № 73 від 3.I.1970 р. братові Анатолію	363
Валерій Шевчук. Лист № 74 від 9.I.1970 р. братові Анатолію	364
Валерій Шевчук. Лист № 75 від 22.I.1970 р. братові Анатолію	365
Анатолій Шевчук. Лист від 27.I.1970 р. братові Валерію	367
Валерій Шевчук. Лист № 77 від 31.I.1970 р. братові Анатолію	368
Валерій Шевчук. Лист № 78 від 11.II.1970 р. братові Анатолію.....	369
Анатолій Шевчук. Лист від 23.II.1970 р. до батьків, до брата Валерія та дочки Ірени.....	370
Валерій Шевчук. Лист № 79 від 27.II.1970 р. братові Анатолію	372
Валерій Шевчук. Лист № 80 від 9.III.1970 р. братові Анатолію	373
Анатолій Шевчук. Лист від 16.III.1970 р. братові Валерію	375
Валерій Шевчук. Лист № 81 від I.IV.1970 р. братові Анатолію	376
Валерій Шевчук. Лист № 82 від 12.IV.1970 р. братові Анатолію.....	377
Валерій Шевчук. Лист № 83 від 23.IV.1970 р. братові Анатолію.....	378
Анатолій Шевчук. Лист від 27.IV.1970 р. до батьків та брата Валерія	380

Валерій Шевчук. Лист № 84 від 12.V.1970 р. братові Анатолію.....	381
Валерій Шевчук. Лист № 85 від 19.V.1970 р. братові Анатолію	383
Анатолій Шевчук. Лист від 22.V.1970 р. братові Валерію	384
Валерій Шевчук. Лист № 86 від 26.V.1970 р. братові Анатолію.....	385
Валерій Шевчук. Лист № 87 від 7.VI.1970 р. братові Анатолію	387
Валерій Шевчук. Лист № 88 від 15.VI.1970 р. братові Анатолію	388
Валерій Шевчук. Лист № 89 від 29.VI.1970 р. братові Анатолію	390
Валерій Шевчук. Лист № 90 від 9.VII.1970 р. братові Анатолію	392
Валерій Шевчук. Лист № 91 від 16.VII.1970 р. братові Анатолію.....	393
Анатолій Шевчук. Лист від 29.VII.1970 р. до батьків.....	394
Валерій Шевчук. Лист № 92 від 30.VII.1970 р. братові Анатолію	394
Валерій Шевчук. Лист № 93 від 4.VIII.1970 р. братові Анатолію.....	396
Анатолій Шевчук. Лист від 13.VIII.1970 р. братові Валерію	397
Валерій Шевчук. Лист № 94 від 21.VIII.1970 р. братові Анатолію	398
Анатолій Шевчук. Лист від 8.IX.1970 р. братові Валерію	400
Валерій Шевчук. Лист № 94-А від 8.IX.1970 р. братові Анатолію	400
Валерій Шевчук. Лист № 95 від 19.IX.1970 р. братові Анатолію.....	402
Валерій Шевчук. Лист № 96 від 25.IX.1970 р. братові Анатолію	403
Валерій Шевчук. Лист № 97 від 28.IX.1970 р. братові Анатолію	405
Валерій Шевчук. Лист № 98 від 4.X.1970 р. братові Анатолію.....	406
Валерій Шевчук. Лист № 99 від 12.X.1970 р. братові Анатолію.....	408
Анатолій Шевчук. Лист від 20.X.1970 р. братові Валерію.....	409
Валерій Шевчук. Лист № 100 від 28.X.1970 р. братові Анатолію	411
Валерій Шевчук. Лист № 101 від 9.XI.1970 р. братові Анатолію.....	413
Анатолій Шевчук. Лист від 23.XI.1970 р. братові Валерію	414
Валерій Шевчук. Лист № 102 від 24.XI.1970 р. братові Анатолію.....	415
Валерій Шевчук. Лист № 103 від 4.XII.1970 р. братові Анатолію	416
Валерій Шевчук. Лист № 104 від 21.XII.1970 р. братові Анатолію	416
Анатолій Шевчук. Лист з грудня 1970 року всій родині	418
Валерій Шевчук. Лист № 105 від 25.XII.1970 р. братові Анатолію	418
<i>Анатолій Шевчук. Валерій Шевчук.</i>	
Коментар до листів 1970 року	420

Рік п'ятий (1971 рік)

Анатолій Шевчук. Лист від 13.I.1971 р. братові Валерію	428
Валерій Шевчук. Лист № 106 від 18.I.1971 р. братові Анатолію.....	428
Валерій Шевчук. Лист № 107 від 25.I.1971 р. братові Анатолію	430
Валерій Шевчук. Лист № 108 від 10.II.1971 р. братові Анатолію	431
Валерій Шевчук. Лист № 109 від 28.II.1971 р. братові Анатолію.....	432
Анатолій Шевчук. Лист від 12.III.1971 р. братові Валерію	433
Валерій Шевчук. Лист № 110 від 24.III.1971 р. братові Анатолію.....	434
Валерій Шевчук. Лист № 111 від 5.IV.1971 р. братові Анатолію	435
Валерій Шевчук. Лист № 112 від 7.IV.1971 р. братові Анатолію	437
Валерій Шевчук. Лист № 113 від 21.IV.1971 р. братові Анатолію.....	438
Валерій Шевчук. Лист № 114 від 28.IV.1971 р. братові Анатолію	440
<i>Анатолій Шевчук. Валерій Шевчук.</i>	
Коментар до листів 1971 р.....	441
<i>Анатолій Шевчук. Чорний човен неволі .....</i>	443
Два фінали	443
Ніч із пострілами.....	452
У «Велику зону»	459
Болюче відчуття полону.....	477
Нескорений степовик.....	504
Примітки	510

Літературно-художнє видання

Анатолій ШЕВЧУК
Валерій ШЕВЧУК

РОЗМОВА З ВОРОЖИМ ПІДСЛУХОМ

Відповідальний за випуск *Євген Захаров*
Упорядники *Мирослава Андрущенко, Валерій Шевчук*
Редактор *Ніна Кусайкіна*
Комп'ютерна верстка *Олег Мірошніченко*

Підписано до друку 02.11.2007
Формат 60×84 1/16. Папір офсетний
Обл.-вид. арк. 15,1. Наклад 1000 прим.

Харківська правозахисна група
61002, Харків, а/с 10430
<http://www.khpg.org>

Видавництво «Права людини»
61112, Харків, вул. Р. Ейдемана, 10, кв. 37
Свідоцтво Державного комітету телебачення і радіомовлення України
серія ДК № 2275 від 30.08.2005 р.

Надруковано на обладнанні Харківської правозахисної групи
61002, Харків, вул. Іванова, 27, кв. 4